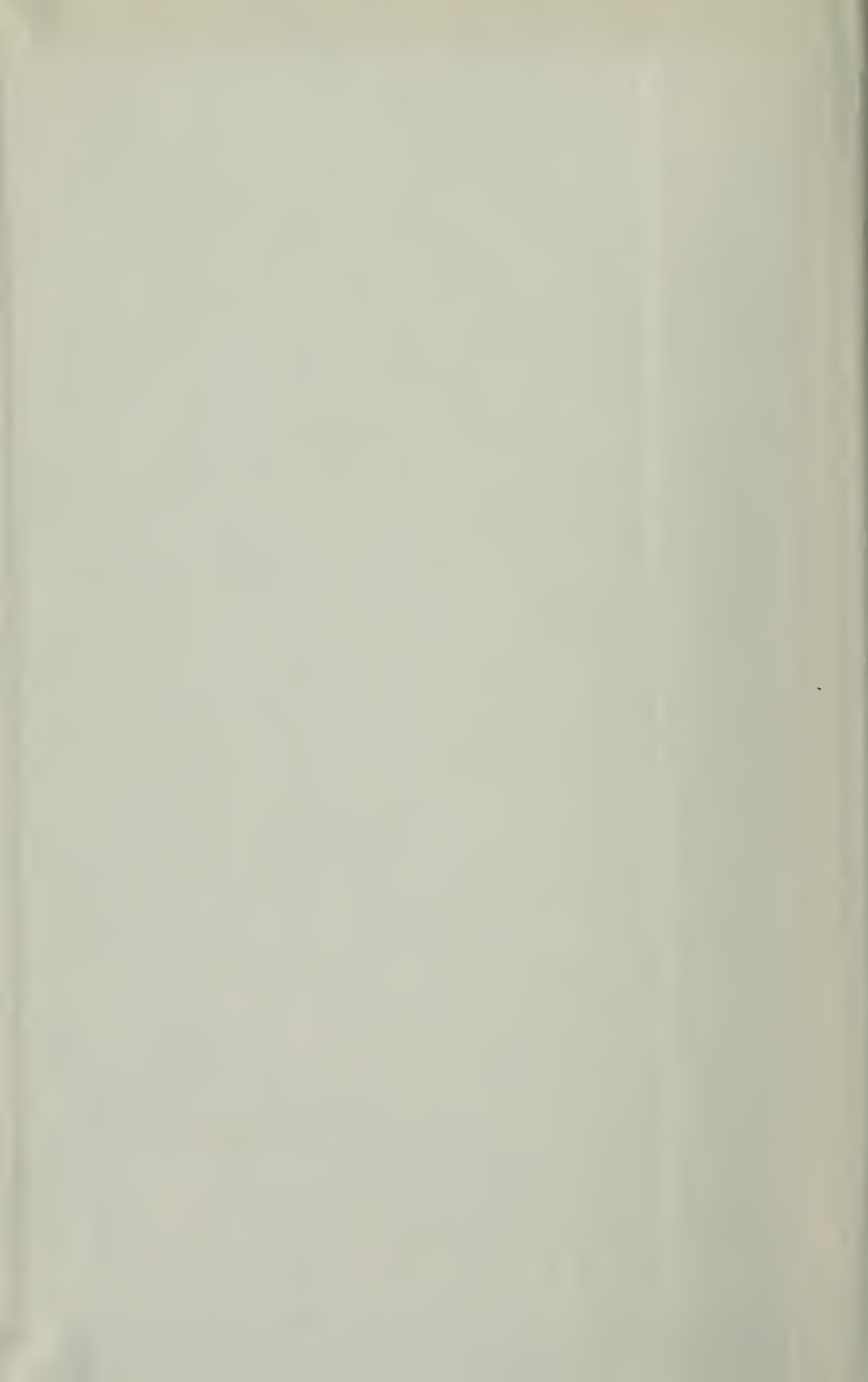

3 1761 08819706 6

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

LU
V9739L

Vovchok, Marko (pseu)

455

ТВОРИ

88

Tvori

МАРКА ВОВЧКА

Marka Vovchka

З ЖИТТЄПИСОМ АВТОРКИ Й ЖИТТЄПИСНИМИ
МАТЕРІЯЛАМИ

[Red. Bohdan Lepkyu]

ТОМ I

ЖИТТЄПИС I ЖИТТЄПИСНІ МАТЕРІЯЛИ.

509931
3. 8. 50

КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainska Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Printed in Germany.

ВСТУП.

Коли 1857 року появился в Петербурзі перший том «Народних оповідань» Марка Вовчка, перед нею, по словам Куліша, закурили фиміямом з десятиох кадильниць. Вона ж була, мов «мовчуще божество серед хвалебного гимну: приймала славословіє земляків, яко дань достойну й праведну.»

Куліш, відомий уже тоді письменник і вчений, мабуть перший закурив цей фиміям. В своїх українських та російських статтях називав він Марковичку «речником народнім, здоровим умом і горячим серцем»¹⁾, а її писання величав «чистими, непорочними, повними мистецької свіжости творами»²⁾. Та не лиш Куліш. Не менше, хоч інакше, захоплювався Оповіданнями Марковички найбільший український поет, Тарас Шевченко.

.... Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій....
Світи на мене і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднее! І оживу,
І думу вольную, о доле,
Пророче наш, моя ти доню! —
Твоєю думу назову!³⁾

¹⁾ Передмова до першого видання I тому оповідань Марка Вовчка.

²⁾ «Русскій Вѣстникъ», 1857. т. XII. П. Кулішъ «Взглядъ на Малор. Словесность по случаю выхода въ свѣтъ книги «Народни оповидання» Марка Вовчка»..

³⁾ Повне видання творів Тараса Шевченка (редакція Богдана Лепкого) Київ-Ляйпціг том II. стр. 639.

Шевченко, заки особисто пізнав Марію Марковичеву, захоплювався її творами й хотів хоч письмом подякувати її за її сердечні, щирі «Оповідання»¹⁾. Він присвятив їй свій прегарний вірш: «На паніцині пшеницю жала»²⁾, а на «Неофітах», які подарував їй «на пам'ять з Апріля 1859 г.» написав: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович».

На питання Тургенєва, як би йому навчитися української мови, Шевченко радив читати Марка Вовчка, бо він оден володіє нашою мовою³⁾. До того несподіваного успіху першої книжки Марковичевої серед земляків, прилучилися незабаром також похвали Москалів і то — після Гоголя і Белінського!

Найбільше авторитетний критик цього часу, Добролюбов, високо цинив оповідання Марка Вовчка, а появу їх перекладу на московське, та ще зпід пера такого мистця, яким був Тургенєв, порівнувано з появою «Хати дядька Тома», Бічер Стоу.

Редакція «Русск — ого Вѣстник — а» писала, що «Оповідання» визначаються принадою і свіжістю народної мови і незвичайним мистецтвом у передаванні народніх почувань і в малюванні побуту»⁴⁾.

Здавалося, що літературний шлях, на який ступила молода письменниця, простелиться перед нею самими рожами і що по тих рожах зайде вона на верхівя слави.

Та мало котрий із великих письменників втішався довго ласкою долі. Дорога їх розвитку була звичайно не рівна і не гладка, а повна всіляких перешкод, повна підйомів і склонів, нераз аж у глибоку пропасть.

Не судилося й Марії Марковичці прямувати гладким шляхом, спинаючися без надмірного зусилля, все вище й вище.

1) «Основа», 1862, III. стр. 17. Лист Тараса Шевченка з 22 лютого 1858 р.

2) Повне видання Творів Т. Шевченка т. II. стр. 635.

3) Кобзарь Т. Шевченка. Спомини Тургенєва 1876.

4) «Русскій Вѣстникъ», 1858 р.

Виїхала вона за границю, відбилася від рідного літературного ґрунту, нестало рівно деніяльного, як доброго Тараса Шевченка, поміж Марковичевою а Кулішем виникло непорозуміння, (щоб не вжити гострішого слова), злоба і зависть стали підносити голову. Родина трагедія, а саме розрив подружніх звязків між Марією Олександрівною і Опанасом Василевичем, доливали оливи до огню. Родина й приятелі Опанаса звалоували вину цього розриву на Марію, не знаючи й не розуміючи причин, чому вона не вертала до краю і не жила з чоловіком. Знайомство з такими людьми як Турґенєв, Герцен, Бакунін і другі, кололи зависливих людей в очи. Честолюбивий і гордий Куліш не міг перенести цього, що Марковичева не пішла на зустріч його любовним почуванням, Кулішева-ж, як жінка, що боготворила свого славного мужа, плекала в своїм серці нехить до мнимої суперниці, — одним словом над головою великої письменниці замість фиміяму, збірався чад і повисало отте павутиння, котре що лиш І. Франко вважав потрібним геть повимітати¹⁾.

Боротьба за хліб насущний, цей перший і найгірший ворог поетів і мистців, не кидала й нашої поетки. Волілася як чорна тінь за нею. Опинившись на чужині з маленьким сином, Богданом Опанасовичем, Марковичева мусіла пером пробиватися крізь життя.

Гонорарі діставала добрі, не тільки на тодішні, а й на теперішні часи, але приходи ці не наспівали в свій час, тоді як їх треба було, — Марія Марковичева мусіла залазити в довги й платити банкові відсотки. До того вона була в грошевих справах непорадна, і подібно як її муж, Опанас, не практична. Ці безнастанні турботи видно з її листів і з листів її знайомих (приміром Турґенєва). Треба було писати не те, що хотілося, але, що давало скорий і певний заробіток, навіть проклямації

¹⁾ «Літературно — Науковий Вістник», р. 1903 кн. XXI. стр. 85. «Новини нашої літератури.» Франко пише: «Нова критика буде мусіла основно повимітати те павутиння, яким обвіщав Куліш сю незвичайну літературну появу,» (себто М. Марковичеву. Ред.).

для Бакуніна, і на тім чимало терпів її літературний розвиток. Слава, котра привітала її при перших її кроках на літературнім шляху, відверталася від неї. Гнівалася на неї і — мова. Її мова, це була українська мова. Нею писала вона свої «Народні Оповідання» так гарно, як ніхто другий. Колиж ради хліба стала писати повісти російською мовою і з російського життя, твори ці не робили вже такого сильного вражіння, — до якоїсь міри, гадаю, навіть розвінчували її, як велику, надзвичайну літературну появу. Гіпотеза Куліша, немовто «Народні Оповідання», це спільна праця Опанаса й Марії Марковичів, діставала сприятливий ґрунт, на котрім вона росла і вибуяла до таких карикатурних, зовсім несподіваних і ніяк небажаних розмірів, як отсе, що ті оповідання написав Опанас, а Марія прямо присвоїла собі їх і увінчалася вінком, котрий належав її безталанному мужові.

Вернувши із заграниці Марія Марковичева, наш славний Марко Вовчок, пішла на службу чужої, російської журналістики. Редагувала російські часописі, бо своїх не було, а жити хотілося, хотілося заробити на хліб насущний для себе і для сина.

Це відчуження від рідної літератури теж не пройшло безкарно, хоч було воно хвилеве тільки і поневільне, під примусом невблаганого матеріяльного життя. Вороги Марковичевої діставали нову зброю в боротьбі з нею. Казали — «Московка, відцуралася української літератури, не пише, може навіть не вміє писати по нашому. Поки жив Опанас, поти був і Марко Вовчок, а не стало його, то й Марко Вовчок не пише більше по українськи.» Колиж Н. И. Петров¹⁾ написав, що «Со смертію его (Опанаса), умерла для украинской литературы и Марко Вовчокъ, продолжая трудиться на поприщѣ общерусской литературы,» так це речення стало на довгі часи прямо кано-

¹⁾ «Очерки истории украинской литературы XIX ст.» (К. 1884) стр. 374.

ном. Його підхопив Куліш, Огоновський і другі, переспівуючи на всілякі тонації, аж до несхочу.

Вороги Марії Марковички і приятелі покійного Опанаса Марковича, котрі своїм обов'язком вважали оборону (?) покійного, перейшли до прямої атаки. В друкованім слові появилися візвання, щоб Марко Вовчок дала відповідь на важкі обвинувачення¹⁾. А Марко Вовчок мовчала.

Вона одружилася вдруге з Лобачем — Жученком, почала нове життя, далеко від літературних і культурних центрів, може навіть не чула і не відала про весь цей шум, що учинився кругом імен: Опанас Василевич і Марія Олександрівна Марковичі. А колиб і знала, то можливо, що гордість і вроджена мовчазність не дозволяли б їй виходити на торговицю людську і лаятися.

З тим гордовитим мовчанням на устах вона і відійшла від нас (28 липня 1907 року) «ідіже ність болізни, ні печалі,» де нема ні літературної критики, ні вуличної злости.

Відійшла з закидом «якоїсь першої — ліпшої кацапки,» «нахабної кацапки», що вкрала від свого мужа «українську личину, чи той почесний вінець українського автора,» який належався не їй, Марії Александровні, а її мужові, Опанасові Василевичу²⁾.

Не знаю другого приміру, щоб так безпощадно й безкарно покривджено великого письменника. Правда, в англійській літературі виринає теж іноді питання авторства Шекспірових драм, але являється воно на тлі маловідомого життєпису великого драматурга і стоїть далеко від людської злости і такої вуличної лайки, якою обкидано славне ім'я Марка Вовчка. Не рішене також

¹⁾ Спомини небіжа Опанасового, Дмитра Марковича в «Кіевській Старині» р. 1893. IV. стр. 75 і дальші. «Афанасій Васильевичъ Марковичъ», Біографическая замѣтка М. З. Черниговъ 1896. Н. III — в. (Шугуров), «Кіевская Старина», 1843, т. V. стр. 759 — 270. Лист Олени Пчілки до Омеляна Огоновського, видрукований в його історії літератури, Львів 1893, III. стр. 1086 — 1078.

²⁾ Лист Олени Пчілки до Омеляна Огоновського, цитований передше.

питання хто був автором «Слова о полку Ігоревім,» але не рішено його тому, бо нема достаточних матеріалів до вирішення. Щобиж автора, який недавно жив поміж нами, заживав доброї і великої слави, нараз зроблено «нахабою,» прямо плягіятором і більше ніж плягіятором, чоловіком непоправно злим, який не хоче признатися до вини в присвоєнню чужого вінка слави, — чогось подібного не довелось мені стрічати.

Справа набирає окремого освітлення ще й тому, що тую «нахабну Московку» ніхто другий, а сам наш найбільший геній, Тарас Шевченко, називав, своєю «Єдиною донею», величав її «кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих.» Була вона його повірником і сповідником прибитої горем душі геніяльного поета. А Тургенєв, а Герцен! Вониж так високо цинили її, і як авторку, і як людину. Не вжеж усіх їх осліпила тільки фізична краса цієї жінки так, що вони не пізналися на її моральному убожестві? В яким же тоді світлі являються всі отті великі люде? Як зіставити титул «кроткого пророка» з обидливим прізвищем «нахабної кацапки,» яка краде вінок слави від свого чоловіка?

Зневажаючи Марію Марковичеву вуличними і в літературному життю прямо недопускаємими словами, вороги її зневажали до якоїсь міри також Шевченка, Тургенєва й Герцена, про Куліша вже й не згадуючи, бо він сам кинув на себе тїнь, коли своє колишнє «мовчуще божество» обснував сіткою брудного павутиння.

Тую сітку перший добачив Іван Франко і кликав, щоб її розірвати і вимести, бо як справжній, великий поет, відчув кривду, яка сталася його товарищі по перу і зрозумів, яка велика втрата діється таким чином для української літератури. Знеславлювано ж одно з найбільших і найголосніших наших літературних імен!¹⁾

На зазов Франка відгукнувся Василь Доманицький, той самий, котрому завдячуємо перше критично

¹⁾ «Літературно-Науковий Вістник,» Львів 1903, кн. XXI.

опрацьоване — видання «Кобзаря» і розслід його тексту¹⁾.

Року 1907 познайомився він з другим мужем покійної Марії Марковичевої, Михайлом Демяновичем Лобач-Жученком і з її сином Богданом Опанасовичем Марковичем, дістав від них багато устних і писаних біографічних матеріалів, розглянув рукописну спадщину покійної авторки «Народніх Оповідань» і впевнився, що всі оті поговорки про спільне авторство, Марії та Опанаса, про те, що львина часть заслуги в цьому авторстві паде на Опанаса, а врешті, що він є властивим автором, а Марія «нахабною Московкою», що здерла з голови мужа вінок його слави, були нічим більше лиш вигадкою та наклепами людей, котрі не знали, або не хотіли знати сущої правди.

Вислідом цієї праці пок. Василя Доманицького являється його студія «Марія Маркович» і стаття «Авторство Марка Вовчка»²⁾.

Доманицький, як звичайно, так і тут поставився до теми дуже поважно. Розслідив тексти, пізнав генезу, час, місце й умовини, серед котрих написані поодинокі оповідання, зібрав чимало невідомих доси нікому листів Марковички, до мужа і до знайомих, та від них до неї, і в такий спосіб неначе відтворив до якоїсь міри цей літературний варштат, з якого вийшли знамениті «Народні Оповідання.»

До того він добре розбрав почерк письма, Марка Вовчка, її мужа Опанаса, Куліша і других, простудіював

¹⁾ Т. Шевченко. Кобзарь. Видання «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцамъ Южной, Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга» та «Благотворительнаго общества изданія общепользыхъ и дешевыхъ книгъ». С.-Петербургъ. Книгопечатня Шмидтъ. (перше видання 1907, друге 1908 р.). В Доманицький. Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Київ 1907.

²⁾ В. Доманицький. Марія Маркович — авторка «Народніх Оповідань», «Літ. Наук. Вістник» Львів, 1908. к. 1. «Авторство Марка Вовчка». «Записки Наук. Товариства імени Шевченка», т. 84. Львів 1908.

ортографію письменниці, знав її правописні похибки, приглянувся навіть до паперу так, що яка небудь похибка з його боку прямо виключена.

Годі згодитися на гіпотезу одного з учених¹⁾, що немовто Марковичка тільки переписувала за границею ті оповідання, які вона написала давнійше в краю, разом зі своїм чоловіком. З її листів, до Опанаса Марковича видно, що вона пише нові твори, яких він навіть не обговорював з нею і вона просить його, щоб прислав їй потрібні історичні матеріяли²⁾.

Уважний і неупереджений до Марії Марковичевої читач, з праць Доманицького міг бути впевнений, що авторкою «Народніх Оповідань» являється тільки вона, а співробітництво мужа обмежується до поправок язикових, граматичних і стилістичних, котрі вона не все навіть приймала. Не виключене, що в перших роках подружжя, живучи з ним під тим самим дахом, вона звірювалася йому, як чоловікові і дорадникові зі своїх літературних намірів і плянів, вела розмови на ті теми,— може й хіснувалася його добрими порадами, алеж від такого співробітництва до співавторства, а то й до цілковитого нехтування авторських прав, дуже й дуже далеко!

Багато поетів та письменників хіснувалося темами, матеріялами й порадами своїх товаришів і знайомих, а критикам та історикам літератури і в гадку не прийде заперечувати, або обмежувати їх авторство. Відомо, що теми до «Мертвих душ» і до «Ревізора» піддав Гоголеві Пушкін, може й обговорював з ним тії теми, може й деякі замітки робив, коли Гоголь читав свої архитвори, а всеж таки автором «Мертвих Душ» і «Ревізора» був, є і буде ніхто другий, лиш Гоголь.

Так само в науці. Нераз професорам їх учні збирають матеріяли по бібліотеках та архівах, переписують, роблять виписки і т. д. а всеж таки підстави до співав-

¹⁾ «Рідний Край,» Київ 1907. З засідання Укр. Наук. Тов. в Києві.

²⁾ Ці листи друковані в нашій книжці, тому не цитую окремо.

торства в них нема. Шекспір брав навіть теми з драм своїх попередників, а всеж таки він найбільший драматург. Бо від теми й матеріялів, до тої скінченої, суцільної і досконалої форми, в якій являється архитвір, дуже й дуже далеко.

Досить порівняти мову Опанаса Марковича і Марії Марковичевої, стиль, темперамент і кольорит, в неї і в нього, досить приглянутися до поправок Опанасових і до тексту Марії, щоб сказати: «Народні Оповідання» написала вона, Марко Вовчок.

Отже це, як неможкраще виказав Василь Доманицький.

І здавалося що на тому й покінчене питання про авторство «Народніх Оповідань».

Та де там!

Зі смертю знаменитої письменниці (28 липня 1907) віджило воно на ново. І, на жаль, навіть повага смерти не зменшила тієї злоби, з якою за життя відносилися до неї ворожі душі.

Замість жалю з приводу смерти великої письменниці одної з найбільших не тільки в нашій, але й у світовій літературі, некрольоги настроєно на нуту Куліша. Заговорено про смерть «таинственного псевдонима», і про те, що не знати, коли властиво помер Марко Вовчок, 1 вересня 1867¹⁾ р., чи 28 липня 1907 року?²⁾

На хресті на могилі Марії Марковички не почіплено білої хустини, лиш оте брудне павутиння, котрим її їмя осотава Пантелеймон Куліш, не лавром і барвінком замаїли тую могилу вдячні земляки, а злобними, або недомовленими, а все таки непевними словами обкидали її. Одною з перших відгукнулася на смерть Марії Марковичевої друга визначна українська письменниця, жінка Куліша, Ганна Барвінок³⁾.

1) Дата смерти Опанаса Марковича.

2) Дата смерти Марії Марковичевої.

3) «Рідний Край», січень 1909 р. Число 1. «Спомини про Марка Вовчка.» Але стаття датована: 1907 р. 30 серпня, значиться написана в місяць по смерті Марії Марковичевої.

Але спомини її повні хронологічних і річевих похибок, повні закидів і обвинувачень, на котрі покійниця не могла зпоза гробу відповісти, повні нетаєної нехиті, роблять вражіння не споминів, а порахунку з нелюбою людиною. Порахунки живих з умерлими ніколи не роблять гарного вражіння і що лиш по смерті Ганни Барвінок, коли обі ці визначні письменниці, хоч далеко не тої самої міри, відійшли від нас, можна їх читати без цього дуже прикрого вражіння.

Та всеж таки не кинули вони ясного проміння на постать Марка Вовчка, а додали нового баламуцтва, оповили її імя ще гіршою імлюю.

І стаття Олени Пчілки¹⁾, хоч не має таких кріпких слів, як оте про «нахабну кацапку», що вкрала від свого чоловіка вінок слави, які писала колись тая авторка в листі до Омеляна Огоновського, стояла дальше на тому, що хоч «може основа оповіданнів і належить Марії Марковичці, та по всьому, найпаче по мові — либонь ті оповідання належать творчості українській,» (себто Опанасові Марковичеві).

Також приблизно думки були Стешенко і другі учасники дискусії на засіданню «Укр. Наук. Товариства» в Києві 1 жовтня 1907²⁾ з приводу відчитаного на тому засіданню реферату Василя Доманицького про Марію Марковичеву.

«Стешенко подав свої уваги і зазначив, що він зостатється при своїй давнійшій думці, висловленій ним ще 16 вересня, що в утворенню «Народніх Оповідань» всеж таки приймав участь Опанас; він був творцем їх художнього стилю, їх чудової мови. Доказом сього може служити, на думку д. Стешенка, те, що російські твори Марка Вовчка дуже одрізняються від її українських творів: оповідання російські далеко не дорівнюються по своїй художественності українським оповіданням, — вони

¹⁾ «Рідний Край», 1907 р. 20 жовтня, число 1. Марія Марковичка. («Марко Вовчок.»)

²⁾ «Рідний Край», 1907, 8 Листопаду. Число 3.

просто «літературна базгранина» як висловився д. Стешенко»¹⁾).

(Свій давний погляд на авторство М. Вовчка обстоював також Грінченко.)

Вже цей оден вислів «літературна базгранина», котрим Стешенко схарактеризував твори Марка Вовчка, писані російською мовою, досить ясно свідчить про те, як він поставився до пам'яті покійниці.

Для кращого зрозуміння цієї «літературної базгранини» порівнаймо майже рівночасний погляд П. Крапоткіна на значіння Марковички. В книжці «Ідеали» з 1907 року²⁾ він каже, що в свою пору «ціла образована Росія впивалася повістями Марка Вовчка і плакала над долею її героїнь — селянок. Та крім цієї служби «очерки» Марка Вовчка мали поважну вартість» («серьезное достоинство»).

От як відзивалися чужі люде про нашу письменницю тоді, як свої обкидували її ім'я болотом.

Це зневажування пам'яті Марка Вовчка набірає окремого значіння, коли згадати, що жили ще її найближчі, син Богдан і другий муж, Михайло Демянович Лобач-Жученко, з котрим вони пережили цілих 36 літ в найкращій подружній злагоді і котрий прямо боготворив її, (що найкраще видно з його листів до В. Доманицького, друкованих в цій самій книзі).

Що мусіло діятися в їх серці на вид цієї зневаги і прямо наруги над пам'ятю найдорожчої їм людини?

Не поміг і реферат Богдана Марковича³⁾, виголошений на засіданню Петербурського клубу «Громада» дня 27 січня 1908 р. в котрім він подав чимало цікавих біографічних подробиць і чимало доказового матеріялу на

¹⁾ *Op. cit.* — як вище. (Реферат про те засідання також у «Раді», 1907, Нр. 273.

²⁾ В мене під рукою тая книжка ушкоджена, без обгортки, тому не можу подати її повного заголовка. Друкарський знак на першій сторінці кожного аркушу є: Крапоткинъ. Русская Литература. Цитую з розділу тої книжки п. з. «Ранніе белетристы-народники». — Про Марковичку там є на сторони 244 і 245.

³⁾ «Рада», 1908. ч. ч. 26 і 27. (референти О. Русов і В. Піснячевський.)

те, що авторкою «Народних Оповідань» була його покійна мати. Для Богдана Марковича ціле це питання було особливо сумне і болюче, бо оберталось воно кругом імен батька й мами, котру зневажувано. Та ще як! З завзяттям гідним кращої справи.

З листів Михайла Лобача і Богдана Марковича видно, як їх це розвінчування бентежило й боліло і як вони були раді покласти кінець цій небувалій в історії літератури полеміці.

Спочував їм Василь Доманицький. Глибоко переконаний в тім, що Марії Марковичевій ще і за гробом діється кривда, і то з боку не наших політично-культурних ворогів, але таки від намого власного суспільства, а краще сказати з боку наших літературних кругів, він хотів цісля своїх двох попередніх праць¹⁾ приступити до монографії про життя і твори Марка Вовчка, в котрій булоб змальоване її життя, схарактеризована її літературна діяльність і розвіяні до решти всі ті сумніви, за якими скривалося правдиве обличчя великої письменниці, Одним словом хотів він вимести те літературне павутиння, яким обсновано її завдяки Кулішеві, а при поневільній допомозі Петрова й Омеляна Огоновського.

Доманицький придбав вірні відписи листів Опанаса й Марії Марковичів і багато других осіб, з котрими вони жили і котрих листування мало звязок з життям і творами Марії Марковичевої, листувався з Лобачем і з сином покійної Богданом, зібрав майже повну, досить богату літературу до Марка Вовчка, проаналізував її твори, студії, записки і пляни авторки, одним словом — приготував так багаті й совісні матеріяли, як ніхто перед ним.

Робив це за границею в Закопанім, куди виїхав був, щоб лічитися з важкої, грудної недуги, в санаторії Д-ра Вільчинського і в заведенню Д-ра Длуского.

¹⁾ «Літературно Наук. Вістник», 1908 кн. I, Марія Маркович — авторка «Народних Оповідань» і «Авторство Марка Вовчка». «Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. 84. Львів 1908.

Мені довелось бути свідком тієї праці, бо Доманицький відвідував мене в Кракові, або я їздив до нього, коли недуга не пускала його з постелі. Він дуже тишився кожним новим листом, кожною заміткою, кожним причинком до висвітлення літературного обличчя Марковички. Робив виписки, укладав плян своєї монографії, порівнював і справджував матеріяли, розвиваючи цей туман, в котрому Марко Вовчок скривався мов якесь справжнє «мовчазне божество», як сказав колись Куліш.

Але працю його спиняла в першу чергу важка хвороба, а далше те, що він мусів пером запрацювати коначний гріш на життя і на лічення. (Закопане славилося не тільки своєю красою, але й дорожнечою), Треба було лишати любу працю, а робити те, що давало негайний заробіток, як приміром нове, популярне видання «Кобзаря», котре мабуть і не появилось ізза цензурних перешкод. Богато праці вимагало також друге видання історії Аркаса, котру він основно справляв, узгляднюючи нові дослідки і здобутки на полі нашої історіографії. Зимом, 1909, коли я відвідував його в заведенню Д-ра Вільчинського він показав мені відписи листів Марії і Опанаса Марковичів, а коли я дуже зацікавився тим матеріялом, позичив мені його на кілька тижнів, щоби я поробив собі потрібні для мене виписки і копії. «Я тепер і так маю другу роботу,» — казав до мене. — Хіснучися ввічливістю незабутнього покійника, я скопіював мало не всі листи і з подякою віддав йому дороге добро.

Та він ним мабуть і не користувався. Недуга прибрала грізні розміри. Д-р Длускі напирив, щоб Доманицький виїхав до Аркашон, бо Закопанська кліма занадто гостра для його хорих грудей.

Вибіраючись у дорогу покійний Доманицький заїхав до мене до Кракова, попрощатитися. При тій нагоді полишив мені деякі матеріяли до задуманої монографії про Марковичку. «Як верну, відберу собі, а як ні, то може ви похіснуетесь ними.»

10 вересня 1910 року він помер.

Матеріяли зберігалися в мене, бо хотів я вволити його волю і видати монографію про «Марка Вовчка», розуміється зазначаючи, що зроблене покійником, а що мною.

Аж прийшла війна 1914 року. Російські війська підступили під Краків. Я перебував тоді у Відні і пригадав собі, що в мене зберігаються цінні матеріяли. Оден з добрих товаришів, М. Голубінка, поїхав до Кракова і привіз мені їх. Як мене взяли при так званім «мустерунгу» до війська, я ті матеріяли зложив в «Союзі для визволення України». Там вони й перележали до 1918 року, поки мені їх не привіз Д-р К. Воевідка.

Сповнити волю покійного Доманицького мені до нині не вдалося. Бурливе десятиліття, від 1914 до 1924 року заставило й мене робити не те, що хотілося, а те що треба і що можливо було робити.

Колиж накладня Я. Оренштайна захотіла до двох томів оповідань Марка Вовчка додати ще оден (як том І.) з життєписом і біографічними матеріялами авторки, я згодився написати життєпис і вибрати ці матеріяли. Гадаю, що пора це зробити. Найближчі з родини покійної письменниці не живуть. Її син, Богдан, помер 18 березня 1915 року в Петербурзі. Померла Ганна Барвінок і багато других. Можна писати, не вражаючи живого серця й не розгрібуючи незгоєних ран. Є вже й деяка історична перспектива і нема мабуть причин, щоб довше скривати правду. Історія нашої літератури мусить ясно і в повний ріст змалювати постать Марка Вовчка. А без усіх потрібних матеріялів цього не зробиш.

Не гадаю, що матеріяли, які отсе подаю на цьому місці є якраз тою найціннішою біографічною спадщиною по Марковичці, можливо, що в «Пушкінськім Домі», куди Богдан Маркович передав посмертні папері своєї славної матері, є цінніші документи, (вже хиба й тому, що оригінали, а не копії, як у мене), але поки не появляться тамті, то й отся публікація хай робить свою службу. Є тут маловідомі в нас листи Тургенєва і Гер-

цена, друковані вже давніше, але з похибками. Ті похибки справлено. Є листи Опанаса до Марії і її до нього, в яких малюється вдача цього замітного подружжя, світогляд, відношення до людей, літературні погляди, навіть стиль і мова. З листів Марковички із за границі, видно, як вона гарно писала українською мовою, — між тими листами, а її оповіданнями не видно ніякої різниці. Натомісць перо Опанаса зівсім друге. Він пише або по російськи, або мішає обі мови і на форму не звертає особливої уваги. Між матеріялами поміщено спомини про Марію Марковичебу її рідного брата Дмитра Віленського. Він жив зі своєю сестрою майже не розлучно цілих десять літ, від 8 до 18 року життя, і впевняє, що переживань цих не забув. І як раз спомини цих спільних переживань мають для нас окрему вартість, більшу ніж те, що він з наслуху передає, як приміром про їх родовід. Тут в дечому розходяться виводи його й Богдана Марковича, котрий по метрикам і иньшим урядовим паперам розсліджував це питання. Різниці виходять мабуть і тому, що Дмитро Віленський почував себе корінним Москалем, а Богдан Маркович Українцем.

Передрукував я також деякі голоси критиків і істориків літератури про Марковичеву і її твори, знаючи як тяжко добути тепер ці книжки й журнали, в яких були вони друковані, а при дослідах над нашою письменницею годі без них обійтися. У перве являються в отсім збірнику листи другого мужа Марковичевої, Лобача-Жученка і сина її Богдана до Василя Доманицького. В них знайде читач нові матеріяли до пізнання життя Марковичевої від її другого одруження до самої смерті, себто за останніх 36 літ.

Про той період мало що було відоме, не тільки нашій суспільности, але й історикам літератури, чого найкращим доказом студія п. В. Бойка.

На сторінці 82 своєї, дуже старано опрацьованої книжки, каже п. Бойко: «Біографічних відомостей про

життя Марії Олександровни, починаючи з повороту її з-за кордону, надзвичайно мало, майже ніяких нема.

Відомо, що в кінці 70 років вона вдруге одружилася з п. Лобачем-Жученком. Померла вона (28 липня) 1907 р.»¹⁾

Отже ці відомости знайде уважний читач в нашій книзі, так що життя Марії Марковичевої зарисується перед ним куди повнійше, виразнійше і правдивійше, ніж доси. Правдивійше, бо я і дати провірив і чимало нових додав і старався зясувати не одно, що до тепер стояло під знаком питання. Це моя праця, але придбання і зібрання життєписних матеріялів, всіх отсих листів і споминів, які тут видруковано, належить не мені, а як вище сказано, покійному Василеві Доманицькому. Його пам'яті й посвячена ця книга. Я додав дещо нового в бібліографії. Тут у Німеччині поталанило мені добути німецьке видання Вовчкової «Марусі». Про нього ніде не стрічав я ніякої згадки і тому докладнійше описую цю книжку.

Листи друковані так, як я їх знайшов у відписах, задержуючи правопис, а навіть похибки, хотів я, так сказати, задержати тую атмосферу, в якій вони повстали. Суцільний правопис і справлення похибок робить книжку лекшою і приємнішою до читання, але на мій погляд тут ходило не о приємність, а о правду.

Перевід споминів брата Марковичевої зготовив п. Ніковський, за що йому і дякую на цьому місці. Цей перевід теж видруковано так, як він його написав.

У листах, як приміром у листах п. Лобача, попадається деяке крєпке слово. Гадаю, що читач простить його, бо воно вийшло з уст, які привикли величати, людину, котру другі так тяжко обиджали.

В загалі полеміка про авторство Марка Вовчка, про її вдачу й характер, про її заслуги й гріхи робить дивне вражіння. Полемістам не можна підсунути мотивів нищої

¹⁾ В. Бойко. Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. (З біографією письменниці і покажчиком літератури). «Загальна Бібліотека» ч. 185—187. «Українська Накладня.» Київ-Ляйпціг.

вартости. На мій погляд завинив тут Куліш, бо він перший скаламутив воду. Як звичайно так і тут, не міг запанувати над своєю гарячою вдачею («горячий Куліш»), не записав поракунків з Марковичевою в ту інтимну книгу, недоступну для стороннього ока, куди їм було властиве місце. Омелян Огоновський, дуже добрий грамати́к, дуже совісний робітник, але в питаннях історично-літературних мало догадливий і не досить пронизливий, повірив у слова такого авторітету, яким був Куліш, і став по його боці. Інакше не був би видрукував фатального листу Олени Пчілки. За Огоновським пішли другі і полеміка прибрала карикатурний вигляд. Родина й приятелі Опанаса, не знаючи мотивів розриву його подружніх звязків з Марією, вважали своїм обов'язком боронити безталанного Опанаса, котрий скінчив так сумно, майже трагічно.

А тут не оборони треба було, а висвітлення справи.

Мовчання самої Марії Марковичевої, як я вище сказав, доливало оливи до огня, доводило противну сторону до злости. Олександра Кулішева, вірна й можна сказати ідеальна дружина свого знаменитого мужа, не могла стерпіти ні одної порошинки на його одежі. Взлася струшувати цей пил. На Марковичеву дивилася вона, як на свою суперницю не тільки в літературі, але й у життю, тоді як вони обі ще були молодими. Свої спомини писала на старості літ, після важких переживань, під вражінням тої кривди, яка на її гадку діялася покійному Пантелеймонові, котрого вона прямо боготворила.

Память не дописувала, час позатирав не одно, але не затер обидженої гордості з тих часів, як вона була молодою, як стала дружиною Куліша і мріяла про славу.

Був час коли між нею, а Пантелеймоном стояла вона — Марко Вовчок.

До того не забуваймо й політичних мотивів. Марковичеву зробили Московкою, навіть «нахабною Москов-

кою», хоч вона в своїх переконаннях була Українкою¹⁾, українською мовою писала куди краще ніж російською і праці для української літератури, праці над українським словником не кидала до самої смерти. Не знали люди, що важка недуга, не що друге відірвала її на довший час від пера, що кілька літ пережила вона під Дамоклевим мечем смерті²⁾, стала мізантропкою і не встрявала в ніяку літературну полеміку. Її ж покійний муж, Опанас, був відомим українським етнографом, потерпів за те саме, за що терпів Шевченко, зів'яв як не оден буйний цвіт України. В той час, як українському громадянству довелось зазнавати не одної кривди від Москви, оборона безталанного Українця перед «нахабною Московкою», хочби ця Московка була його власною жінкою, робилася чимсь природним і зрозумілим. Під таким кутом дивлюся на лист Олени Пчілки і на вперте обстоювання деяких визначних Українців при тому, що львина пайка заслуги в написанню «Народніх Оповідань» належить покійному Опанасові.

Це одна сторона. А тепер мотиви противників. Головним оборонцем доброго імені марка Вовчка являється її другий муж Лобач-Жученко. Він боготворив Марію так як Кулішева боготворила Пантелеймона. Як вона в своїм мужу, так він у своїй дружині не хотів бачити нічого злого. Ідеалізував її і до тих, що знеславлювали її імя, чув жаль і гнів. Це й пробивається у його листах.

Але Жученко був «тоже малорос». Вважав себе Українцем, а по українськи навіть писати не вмів³⁾.

Йому тяжко було добитися до слова серед нашої суспільности.

І став він його добиватися пізно, що йно по смерті «Марка Вовчка», тоді, як легенда про її псевдонім і таке

1) Це виразно видно з листів. Українську мову називає вона «нашою мовою». Говорить «по нашому».

2) «Союзъ женщинъ.» Январь 1908. Нр. 1 і II. Стаття під диктатом сина Марка Вовчка, Богдана.

3) Гляди його листи до В. Доманицького.

друге вкорінилася досить глибоко в переконання наших читаючих кругів.

Найтрудніше завдання припало синові Марії Марковичевої, Богданові, бо діло йшло про його батька й матір.

Тому він такий обережний у словах, тому він і не висувається наперед в цім літературнім процесі. Та всеж таки, розібравши справу і роздивившись добре в паперах, і Богдан став, також на тому, що авторкою «Оповідань» була мати, а не батько¹⁾.

З посторонніх і особисто не заінтересованих у процесі найважнішу роль відіграв Іван Франко і Василь Доманицький.

Франко тому, бо зажадав ревізії цього процесу, а Доманицький тому, що перевів цю ревізію.

Дивуватися треба, як Франко не піддався сугестії Куліша, Огоновського, Петрова й других і всупереч глибоко вкоріненим поглядам поставив своє твердження про авторство Марка Вовчка.

Це твердження Доманицький скріпив своїми совісними працями на основі нового і багатого матеріялу.

Частину цього матеріялу знайде читач у нашій книзі.

Д. В. Бойко в своїм «історико-літературнім начерку» Марко Вовчок²⁾, каже: «Я вважав потрібним ще раз, в цій книжечці, що має на меті дати літературний образ Марка Вовчка, зняти це питання³⁾, щоб, нарешті, покінчити з ним раз на завше і більше за нього не згадувати, принаймні в такій формі, котра лишала б хоч який-небудь сумнів».

Гадаю, що вже й покійний Доманицький сподівався, що по його працях про авторство Марка Вовчка, ніякого сумніву більше в цьому питанню не буде. А все таки сталося інакше.

¹⁾ Відчит Богдана Марковича про «Марка Вовчка» і «Союзъ Женщинъ», як вище.

²⁾ Київ 1918, сторона 4. (Передмова.)

³⁾ Питання про авторство «Народніх Оповідань».

Так само, можливо, що й надія Д. Бойка передчасна, не дивлячися на те, що праця його дуже совісна й переконуюча.

Звичайно треба чимало часу і зусиль, щоб переконання, яке вкорінилося глибоко і має за собою авторитети учених, уступило місце новому.

Матеріали до біографії Марка Вовчка.

В. Бойко, автор найбільшої доси праці про Марка Вовчка¹⁾ каже: «На жаль, даних про життя М. О. Маркович не так багато, щоб можна було змалювати повну картину її духовного розвитку і точно означити той ідейний зміст, котрим вона завдячує гуртові своїх близьких чи знайомству з тими, чи іншими авторами. Біографічні відомости дуже скупі, і не дають досить матеріалу до пізнання тих факторів, котрі керували нею в її літературній роботі. Але все ж відомі нам біографічні данні проливають хоч такий-сякий світ на її життя і працю, і дають нам принаймні ті точки, од яких виходячи, можна з деякою мірою достовірности й повноти виконати наше завдання».

І дійсно біографія Марії Марковичевої в його історично-літературнім начерку повна прогалин. Не тільки бракує в ній таких конечних дат як: день, місяць і місце уродження славної письменниці, але не відомо, де і як вона проживала цілі десятиліття.

І так не видно там, як вона жила й розвивалася від уродження до одруження з Опанасом Марковичем. Відомости, котрі нам подає п. В. Бойко про її молодість обмежуються до слів: «Марія Олександровна Вилинська народилася р. 1834. Де вона народилася — невідомо. Можна припустити, що в Орлі, чи в дідовому маєтку Орловської губ. про який вона згадує в своїй «автобіографії».

¹⁾ *Марко Вовчок*, Історико літературий начерк. «Загальна Бібліотека» ч. 185—187. — «Українська Накладня». Київ-Ляйпціг. стор. 45.

Про її життя в Орлі Н. Петров пише: «Въ юности своєї она жила нѣскольکو времени въ Орлѣ, кажется въ семьѣ родственниковъ своихъ Мордовцевыхъ, гдѣ у всѣхъ тогда жили сильныя малороссійскія симпатіи, доставлявшія въ свое время поводъ безпокоиться мѣстному жандармскому полковнику изъ поляковъ г. Н-му». Виховувалась Марія Олександровна — пише п. Бойко, — в Харкові, в приватному пансіоні.

Про свої дитячі роки сама Марія Олександровна дає свідоктво, на підставі якого можна думати, що для її родини не була чужою українська мова — в ній було чути українську пісню. Р. 1857 вона писала до чоловіка: «Іще дожидай пісні 'Маленький Соловейко', що мій дід навчився у козака старого десь у поході і любив її співати.» Мені здається, що ці малі відомости дають нам право припустити, що вже обставини дитинства Марії Олександровни сприяли тому, що в душі її зростала симпатія до всього українського. Поки ми не знаємо інших, більш повних даних, чи таких, котрі суперечили б цим, нема підстав утримуватися від такої догадки¹⁾.

Тільки всього подає нам п. Бойко, бо більше їй не міг подати, не було потрібних матеріалів. Дальше він уже говорить про Опанаса Марковича і про його знайомість з Марією Олександрівною, пізнішим «Марком Вовчком».

Відомости, не тільки скупі, але й непевні. Досить вказати на те, що Марія не перебувала в ніяких Мордовцевих, як подає п. Бойко за Н. Петровим, котрий чув, що дзвонять, та не знав на якій дзвіниці.

Навіть малярський портрет, поданий за спогадами Дмитра Марковича дуже блідий і неясний. «Блондинка съ сѣрыми красивыми глазами; ровными, плавными и покойными движениями.... я помню ее высокою²⁾, съ

¹⁾ В. Бойко. «Марко Вовчок» і т. д. стр. 47.

²⁾ «Замѣтки и воспоминанія объ А. Б. Марковичѣ», «Кіевская Старина», 1893 ки. IV.

большою русою косою»¹⁾. З такого портрету годі собі уявити велику покійницю і для нас, Українців, неможливо бльондинку (золотоволосу) малювати з русою косою, хіба, що ця коса приправлена, а не природна. Може під словом «блондинка» розумів Д. Маркович ясну краску тіла, а словом «руса коса» характеризував краску її волосся, — так тоді треба було це виразно зазначити.

Дата вінчання в життєписі В. Бойка теж непевна. «Р. 1850, чи 51 — пише він на 48 сторінці свого начерку — Опанас Васильович і Марія Олександровна одружилися». А в примітці подає. «Точна дата невідома. Відомо тільки, що це було в Орлі.» Далше він знов характеризує Опанаса Марковича та пише про «час і міру, так би мовити, українізації Марії Олександровни, її національного усвідомлення і свідомості(?)»

Ця, так звана українізація, це також загадка нерозгадана.

Виходилоб, що національне освідомлення Марії Марковичевої завдячуємо її мужови, але ми знаємо, що він більше моралізував, а не українізував, і коли вона писала до нього, листи прегарною українською мовою, він відповідав їй доволі поганенькою московщиною. В листах своїх Марковичева називає українську мову «нашою», виходить, що вона вважала її за свою рідну і що свідомо була не тільки українського походження, але й приналежності до українського народу з котрим, по словам п. Бойка, «жила вона душа в душу, розуміла його горе й страждання, любила його».

На жаль і на підставі тих матеріалів, котрі нині маємо під рукою, не можна певно сказати, чи Марія Марковичева була Українкою з роду і національну свідомість, хоч у деякій мірі, відповідну до тодішних умов так сказати, принесла з собою на світ, а всеж таки сподіємося, що і в тім питанню подамо дещо нового й певнішого, ніж відомо було досі.

¹⁾ Кулішева каже, що вона була середнього росту, огрядненька не по літах. (Спомини про Марка Вовчка, «Рідний Край», 1909. ч. I.)

Перші роки подружнього життя Марковичів описані в начерку п. Бойка дуже коротко. Про побут у Немирові маємо тільки декілька стрічок, а побут цей був і в життю Марковички і в її літературному розвитку незвичайно важний, бо тут вона почала писати свої знамениті «Народні Оповідання», тут зробилась «Марком Вовчком». Так само коротко розказує п. Бойко про побут у Петербурзі, хоч і на основі давних матеріялів можна було багато більше сказати.

Це мабуть тому, що автор студії про Марка Вовчка не писав окремої біографії, а подав лиш «біографічні відомости», звязуючи їх з «питанням про авторство».

Вирішити це питання, «щоб нарешті, покінчити з ним раз на завше і більше за нього не згадувати, принаймні в такій формі, котра лишала б хоч який-небудь сумнів»¹⁾ це й було мабуть головним наміром його праці.

Виїзд Марії Марковичевої за кордон, його причини і блищі дані про нього остаються в праці п. Бойка, як і перше, теж одним із нерозвязаних питань.

Раз каже він²⁾, що Марія Маркович поїхала з Петербурга за кордон зі своїм сином Богданом, то знов, що за кордон поїхала вона з Ів. Туртєневим³⁾, то врешті, що «Куліш виїхав за кордон раніше Марковичів (в квітню)⁴⁾. Цитує теж п. Бойко слова К. немовто «і Опанас рушив за нею (за своєю жінкою), але либонь з Берліна, чи що, вернувся, як пише д. Т. Мокрицький, свідомий, що становище його якесь-ніякове.» Це: «чи що» дуже характеристичне для п. К., бо з листів знаємо, що Марковичі ще в червні 1860 року жили разом у Дрездені і в Гайдельберзі.

Як це все звести до купи, — читач ніяк не розгадає.

І про життя в Парижі та в Римі подано дуже скупі відомости. Побут у Римі характеризує тільки оден лист

¹⁾ В. Бойко, *Op. cit.* стор. 4.

²⁾ *Op. cit.* стор. 57.

³⁾ *Op. cit.* стор. 58.

⁴⁾ *Ibidem.*

Тургенева до Марковички¹⁾ і відомий лист Марковичевої до Тараса Шевченка²⁾, котрого Шевченко вже її не прочитав.

Довше задержується п. Бойко на знайомстві Марковичевої з Герценом, хоч і до тої сторінки біографії автorkи «Народніх Оповідань» маємо більше матеріалу.

За те основно розглядає п. Бойко «прикре непорозуміння» що до грошевої справи між Опанасом і Марією Марковичами, отсю турботу Тургенева, щоб Опанас не «грабив» своєї жінки. Це «непорозуміння» йому вдалося висвітлити і зробити доволі зрозумілим.

Спинившись на знайомстві Марії Марковичевої з Бакуніним та з чеським поетом Фріче³⁾ біограф Марка Вовчка пише: «Щось більше про життя Марії Олександровни за кордоном ми не знаємо. В Парижі вона далі провадила свою літературну роботу, друкуючи свої твори в «Основі», «Вечорницях», «Меті», в російських журналах, видаючи окремими книжками»⁴⁾.

Розповівши доволі основно про дальше життя Опанаса Марковича, пише п. Бойко: «Після смерти Опанаса Васильовича Марковича Марія Олександровна повернулася з Парижу в Росію. Точна дата її повороту не відома, А. Скабічевський каже⁵⁾, що в середині 60 років вона оселилась в Петербурзі»⁶⁾.

«В середині 60 років», — це добре в загальних історичних статтях, але не в життєписі визначного автора, котрий жив і творив не в таких то давних перед нами часах. Про такого автора хочеться більше її докладніше знати.

Натомість довше застановляється д. Бойко на питанню, чому Марковичева «кинула свою прилюдну україн-

¹⁾ «Русская Мысль», 1914. № 7.

²⁾ «Основа», 1861 р. кн VI.

³⁾ не Фриче.

⁴⁾ В. Бойко. «Марко Вовчок», (і т. д.) стор. 70.

⁵⁾ «Ист. нов. руск. лит.» 1903. гл. XII. стор. 215.

⁶⁾ Бойко. *Op. cit.* стор. 80.

ську літературну роботу і що примусило її перейти на працю до російської літератури?»

Отсе слово «прилюдну літературну роботу» поставив біограф Марковички дуже на місці, бо хто знає її життя, цей впевниться, що вона праці для своєї рідної літератури ніколи не кидала, а службу чужому письменству приймала з конечности, прямо тому, бо не було де і як українських творів друкувати, щоб добути за них гоно-рар на життя для себе і для сина.

При тій нагоді наведу вислів. Єфремов каже: «На першій порі вони (зв'язки між Марковичевою а українським громадянством) ще держались, але де-далі — інерція слабла»¹⁾. Цих слів «інерція слабла» — ніяк не розумію. Годі також згодитися на здогадку Доманицького, немовто корифеї російської літератури вплинули на Марковичеву в тім напрямі, що вона перестала писати по українськи²⁾.

Тургенев перекладав її українські оповідання на російське і нігде я не запримітив натяків на те, щоби Тургенев, Герцен або другі визначні російські письменники відраджували їй писати по українськи, навпаки можна догадуватися, що вони вище цінили її твори писані українською ніж російською мовою.

Згадавши ще про останню гостину Марії Марковичевої в Києві, п. Бойко пише:

«Біографічних відомостей про життя Марії Олександровни, починаючи з повороту її з-за кордону, надзвичайно мало, майже ніяких нема. Відомо, що в кінці 70 років вона вдруге одружилася з п. Лобачем-Жученком.

Померла вона 28 липня 1907 р.»³⁾.

Стільки про 40 літ життя нашої найславнішої письменниці. Коли до того додати, що і про її дитячий та

¹⁾ «Рада», Р. 1907. ч. 211.

²⁾ «Літ.-Наук.» Віст., р. 1908. кн. IV. стор. 198.

³⁾ Б. Бойко. *Op. cit.* стор. 82.

дівочий вік, значиться від уродження та до вінчання (15 літ), теж мало що ми знали, то вийде, що в біографії Марії Марковичевої мали ми до тепер літ 55 майже без ніяких дат і відомостей.

Марія Марковичева жила літ 73. Коли від того числа відтягнути цих 55 майже невідомих літ, то вийде, що біографію її, і то не докладну, мали ми тільки за літ 17.

Як минуло 55 літ життя авторки знаменитих «Народніх Оповідань», на це питання ніхто не вмів відповісти, і, на жаль, ніхто цим не дуже то й турбувався, бо жила-ж вона не десь на якомусь далекому й мало відомому острові, а в Європі, на Україні, або в Росії і і віднайти стежку до її порога не так то було трудно.

Дивна і прямо нерозгадана байдужність!

Може не так байдужність, як отсе сіре та брудне павутиння, котрим, по словам Франка, обвішано знамениту письменницю.

Люде рвали це павутиння, та не тому, щоб очистити образ, котрий за ним скривався, а прямо тому, що воно павутиння. Снується, рветься і летить за найлекшим подувом вітру, а часто-густо паде назад там, звідкіля його позривали. Ті павуки, що обмотали Марка Вовчка своїми нитками, нині не живуть. Можна писати про них і про їх пряжу.

Цього домагався покійний Іван Франко, до тої роботи підготовив ґрунт теж покійний уже Василь Доманицький.

Розгляд біографічних матеріалів.

Наша книжка хоче докинути свою цеголку; хочемо Марію Марковичеву змалювати такою, як вона була, а не такою, якою зображали її вороги, або байдужні до неї люде.

Такою, як була! Знаємо, що воно неможливе, бо навіть малярський портрет скриває в собі звичайно не тільки риси портретованого, але також і портретуючого.

(Безсмертним доказом Леонардова Джоконда). Знаємо також, що і ті матеріяли, на основі котрих приступаємо до праці, мають ще не малі прогалини. Їх не все можна провирити а доповнити можливо хіба здогадами, дорогою інтуїції. А всеж таки спробуємо. Коли в цілості робота не вдасться, то може хоч подробиці будучому біографові Марії Марковичевої до його праці пригодяться.

Які ж ці наші нові матеріяли?

Перше всього листування Марії й Опанаса Марковичів.

«Тут, як у дзеркалі, — каже Василь Доманицький¹⁾ — одбивається істота їх обох. На щастя, збереглися листи, почавши з самої знайомости їх в Орлі, в році 1850, і ці листи дуже цінні тим, що показують, чого вимагав Опанас Василевич од будучої дружини своєї і який вплив його був на молоду дівчину.» Листування це тягнеться від червня 1850 до вінчання, зимою 1851. З тої пори вони живуть разом, і ясна річ, листів до себе не пишуть. Це триває до 1854 р. З 1854 р. маємо два листи Опанаса до Марії. Року 1857 Марія їздила в гостину до Орла і писала по українськи листи до свого мужа. Потім Марковичі живуть разом у Петербурзі, їдуть за границю, по кількох місяцях побуту за границею Опанас вертає, а Марія остається на довше і пише до нього цілу низку дуже цінних листів від 1860 до 1866 року. Ці листи теж писані по українськи.

Ці листи, крім важного біографічного матеріялу дають певну відповідь на питання, хто був автором, чи краще сказати авторкою «Народніх Оповідань».

Неупереджений читач і безпристрасний історик мусить відповісти: Марія з Виленських Марковичева.

В її листах з далекої заграниці та сама мова, що і в оповіданнях. Не поправляв же тих листів ні Опанас, ні Куліш. Вони в значній мірі рішають також питання співробітництва. Марія Марковичева пише так гарно, що

¹⁾ В. Доманицький. «Марко Вовчок.» Літ.-Наук. Вістник, 1908 I. стор. 52.

мови її поправляти не треба. Співробітництво обмежується до завдання чисто технічного, редакційного і коректорського. Знаємо, яку роль грає нераз редакційний олівець, знаємо скільки праці при деяких рукописах має коректор, а всеж таки їх не вважається співавторами. І цієї коректорської заслуги ніхто не може відмовити ні Кулішеві, ні Опанасові Марковичеві. Куліш до редакційно-коректорської справи ставився все дуже поважно. Любив, щоб книжка вийшла гарною і чистою, а не розхристаною. Це він і до Шевченка пише.

В листах Марковичевої з років 1860 — 1866 криється чимало знадобів до прослідження генези її творів. Бачимо, що вона опрацьовує нові теми, снує пляни, повідомлює свого мужа про нові, незвісні йому праці. Тут, як на долоні видно, що вона ці твори пише самостійно і незалежно від свого мужа, Опанаса Марковича.

Листування Марії й Опанаса Марковичів було частинно відоме з праць Доманицького. В цілости являються отсі листи мабуть у перве. Правда, не з оригіналів, а з копій, але зате друкую їх вірно, оставляючи похибки правописні і питоменности язикові, одним словом так, як вони лежать переді мною. Не кажуо, що це і вся кореспонденція подружжя Марковичів. По перше — бракує нам листів Опанаса до Марії за тих 6 літ що вони листування з собою а по друге — із захованих листів Марії до, Опанаса можна догадуватися, що вона їх більше писала. Не виключена річ, що у спадщині по Марії, яка зберігається в Пушкінськiм Домі у Москві, знайдуться ще нові, дуже цінні листи. Може й незабаром хтось тую спадщину по великій письменниці розгляне і подасть її до прилюдного відома, а поки що, хай отсе листування, яке маємо під рукою, робить свою службу.

Брат Марії Марковичевої, Дмитро Виленський, пише у своїх споминах:

«По отъѣздѣ сестры, Афанасій Васильевичъ поступилъ на службу по акцизу, надзирателемъ акц. (изныхъ) сборовъ, сначала въ Самару, а потомъ въ

Новгородъ-Сѣверскъ. Съ сестрой онъ переписувався. Переписки этой я никогда не видалъ, но могу увѣрити, что при жизни моеї съ нимъ, они всегда разговаривали по русски: сестра его называла Афанасіемъ, а онъ ее Маничкой, и я почти увѣренъ, что приведенныя въ воспоминаніяхъ Доманицкаго ея письма къ Афанасію, пересказаны, такъ сказать, своими словами, съ сохраненіемъ смысла, а не текста»¹⁾).

Вважаю потрібним справити слова Д. В. Що Опанас і Марія, за час десятилітнього перебування в них брата Марії, Дмитра Виленського, могли балакати з собою по російськи, цього годі оспорювати. Опанас дійсно писав переважно російською, або мішаною мовою листи до своєї жінки. Але що вона до нього писала по українськи, це факт не оспоримий. Покійний Василь Доманицький протягом цілої своєї літературно-наукової діяльності дав стільки доказів солідності і правдомовності і заслужив собі на таку достовірність, що всякий підзор в підробленню матеріалів, в недомовлюванні, або затаюванні відомих фактів, а тим самим в перекладуванні російського тексту на українське і подаванню перекладу за оригінал, треба згори і то як найбільше рішучо виключити. Знаю з його власних уст, що копії листів Марії Марковичевої були вірні і ним самим провірені. Це одно. А друге. Василь Доманицький був добрим знавцем української мови, але його стиль, (переважно журналістичний і науковий) і мистецька літературна мова Марії Марковичевої так далекі від себе, що не треба бути дуже великим знавцем цього діла, щоби сказати, що Доманицькому не можливо було підробити мову Марка Вовчка. І не тільки він, але ніхто другий не годен був писати так, як писав Марко Вовчок. Недаром же казав Куліш, що «Марко Вовчок випив весь сок і запах із цвітів української мови» і не даром радив Шевченко Тургенєву читати «Народні

¹⁾ *Марко Вовчок*. Воспоминанія Дмитрія Виленскаго (в цій самій книзі, стор. 208 — 221. Цитовані слова на стор. 219 і 220).

Оповідання» Марка Вовчка, бо він найкраще знає українську мову.

Брат Марії Марковичевої, Дмитро Віленський, почував себе Москалем і з його споминів видно, що він і свою сестру Марію, рад був представити як Московку, вправді не «нахабну», а все ж таки Московку. Що вона писала прегарні оповідання українською мовою, це на його думку окреме, чисто літературне питання, але як людина, вона осталася Росіянкою.

Сподіюся, що недалека будучність дасть нам спромогу побачити листи Марії Марковичевої в оригіналах. Її власноручний почерк і оригінальний папір¹⁾, може навіть і конверти з датою, згідною з датованням листу, розсіють до решти всякий сумнів.

Коли ми при споминах Дмитра Віленського, то розкажемо про них, як теж про новий і дуже важний матеріал. Ці спомини писані власноручно п. Дмитром Віленським почерком дуже не читким (Їх відчитано при помочі д. Ніковського, котрий зладив вірний переклад цих споминів на українську мову)²⁾.

Дмитро Віленський це був рідний брат Марії з Віленських Марковичевої. Вона мала двох братів, Валеріяна і Дмитра, а коли мати віддалася вдруге, то від другого батька була ще й сестра Віра. Другий батько був картяр і гуляка. Протратив маєток і пропав без вісти. Прийшлося дітей роздати по родині. Коли Марія віддалася за Опанаса, забрала брата Дмитра до себе. Йому було тоді літ 8. Десять літ, себто до 18 року життя, перебув він у сестри і швагра. Потім Марія поїхала за кордон і з братом стрілася, що лиш 1877 року в Петербурзі.

За час від 1858 до 1868 року дістав Дмитро Віленський тільки оден лист від своєї сестри Марії, в котрім

¹⁾ Марія Марковичева уживала до писання гарного паперу. В Парижі писала на гладкім, тонкім папері, 13 і 22 сант. з витисненим знаком: чотирикутний щит, на нім корона і під короною: PARIS.

²⁾ Гляди ця сама книжка: Марко Вовчок. (Спогади.)

вона доносила йому про смерть свого першого брата, Пісарєва, який втопився в морі на її очах.

Свого швагра, Опанаса Марковича, відвідував він 1864 року, коли Опанас був в Новгороді-Сіверському акцизним надзирателем.

Як бачимо д. Дмитро Віленський, автор «Спогадів» про Марка Вовчка, себто про свою сестру Марію, жив з нею, як брат з сестрою літ 18. Потім вони розїхалися по світі і тільки оден раз стрінулись ще, а саме 1877 року в Петербурзі і то — припадково.

І не тільки не виділися, але й не писали до себе. За десять літ мав Дмитро від Марії одного листа, а чи пізніше писала вона, він не згадує, але зі «Спогадів» виходить, що ні.

Що вони не видалися за час перебування Марії поза границями Росії, це й не дивно. Але дивно, що брат і сестра не шукали побачення з собою, коли жили в краю і не так то далеко від себе.

Тут можна всякої всячини догадуватися. Мені здається, що головна причина, яка їх відчужила від себе, то було те, що брат вважав себе Москалем, а сестра Українкою. «Марія Олександровна, через подружжя стала Українкою, але родом вона Великоросіянка і народилася вона в сім'ї потомствених дворян»¹⁾. Це автор «Спогадів» вважає потрібним зазначити на самому вступі.

Друге, що їх могло віддалювати від себе — це подружнє життя Опанаса й Марії Марковичів.

Дмитро Віленський, як видно з його спогадів, аристократ. Він дорожить родинними традиціями. Скрізь підчеркує своє дворянське походження. Від нього ми й довідалися, що бабушка його й Марії була з князів Радивилів. Його мусіло боліти, що Марія не жила з чоловіком і що чоловік служив при акцизі. (Може він тому і їздив 1864 року до Опанаса, щоб спробувати погодити їх з собою. Та видно не виходило нічого.)

¹⁾ Наша книжка, стор. 221.

«Він (Опанас), зійшовся тоді з українською артисткою — аматоркою, З-ою, жінкою заміжною, з якою зжився близько.» Це дуже важний причинок до питання, чому Марія Марковичева розійшлася зі своїм чоловіком, та про це поговоримо пізніше. Тепер ми вертаємо до розгляду «Споминів» Дмитра Віленського, як біографічного матеріалу. З них видно, що Дмитро В. і Марія Марковичева не жили, (крім вище згаданих 10 літ) в сердечних відносинах, як на брата й сестру пристало. Але про якесь ворогування між ними й мови нема.

Може й тому Дмитро Віленський пише спокійно, навіть дещо зимно, але гадати треба, тим самим і об'єктивно. Він рішучо обстоює при тім, що авторкою «Народних Оповідань» була його сестра, та не дивлячись на те, яку їй кривду робили ті що оспорювали її авторство в користь Опанаса, він свого шрагра не кривдить. Згадує про нього, як про людину дуже добру, але непрактичну і не без гріха. Тут п. Дмитро Віленський дуже відбігає від тих, що обороняючи Опанаса, тяжко кривдили Марію.

Дмитро Віленський писав свої «Спогади», коли йому було літ 67, отже з доволі далекої перспективи. Але з написаного видно, що в його добра пам'ять і що він не одну дрібницю затамив. Чому ж би тоді й оспорювати важніші речі?

До свого завдання він ставиться критично. Виразно каже, що «багато дечого могло перелетіти попри його увагу, а саме таке, що не цікавило його, як малолітка, але згодом, в юнацькі роки, він жив зовсім свідомо». «В замітки мої — каже він далше — може попасти яка непослідовність, бо пишу їх, не опрацювавши як слід, прямо на чисто, за те в них ніхто неправди не знайде, ані кривого суду: рідни ріднею, а правда правдою». Ці слова відносяться мабуть до питання про авторство «Народних Оповідань». В цьому питанню п. Дмитро Віленський вважав себе одним із клясичних свідків на суді історії, ставав між сестрою і швагром, отже й заявляє: сестра сестрою, а правда — правдою.

І нема нам причини оспорювати цього, що він помітив і передав нам про свою сестру, згадуючи її від дитини до 18 року життя. Це для нас найцінніший матеріал у його «Спогадах». Він додає чимало ліній і красок до фізичного й психічного портрету «Марка Вовчка», характеризує її вдачу, її відношення до родини й чужих, стверджує її вроджений — одідичений літературно — мистецький хист і т. д.

За те критично треба ставитися до родоводу Марка Вовчка. Тут він розходитьсь з сестрою. Він виводить свій рід з корінних Москалів, у неї нахил до того, що вона походить «із західних губерній», що в її родині українська мова була своєю, і не тільки мова, але й пісня, у неї свідомість українська, з деякими симпатіями до Поляків, особливо до польської літератури. (Ця симпатія походить не тільки з доброго знання польської мови і не тільки зі знайомства з Поляками, особливо в Немирові, але мабуть також з того, що вона вважала свою бабку, княжну Радивилівну Полькою).

Що ці симпатії були в Марка Вовчка, це видно також і з листів Тургенєва до Марковичевої, хоч би з цього жартобливого: «*Jak bozie Kocham*».

Так само критично треба поставитись до полемічних натяків Дмитра Віленського, звернених в сторону покійного Доманицького. «Недавно — пише Дмитро Віленський, — в одному з українських журналів, у «Вістнику» довелося мені прочитати статтю п. Доманицького про мою покійну сестру. В цій статті є багато правди, але попадаються й неточности, і багато дечого, тому маю собі за обов'язок сказати все, що відоме мені про сестру; а відоме мені більше, як кому иншому».

Отже, коли й попадаються в згаданій і в другій статті Доманицького «неточности» про Марію Марковичеву, і коли там дещо недоговорено, то хіба тому, що п. Доманицький не мав матеріялів, щоби ж він щось свідомо затаював, себто недоговорював, це рішучо виключене, це треба так само відкинути і як і здогад п. Віленського,

немовто п. Доманицький переклав листи Марка Вовчка і переклади подавав за оригінали. П. Віленський не знав Доманицького ні як чоловіка, ні як письменника, не знав, що його віродостойність стоїть вище всякого, хоч би найменшого сумніву і тому мимохіть зробив йому кривду у своїх «Спогадах».

Що до імени «Вилинській», то тут і нині ще можна бути ріжної гадки. Марію Марковичеву, писали — Вілінська, Велинська, Вилинська, тощо. Для мене найважнійше, що вона свій рід виводила з західних губерній і що її син, Богдан, шукаючи по метриках, дійшов до того, що вони писалися «Віленські» (розуміється без нашого теперішнього «ь») ¹⁾. Так я і пишу їх рід у своїй праці, вставляючи тільки це «ь».

Стільки про «Спогади» Дмитра Віленського.

Вважаю їх матеріалом цінним і важним, по перше тому, бо походять зпід пера рідного брата авторки, по друге тому, що Дмитро Віленський жив з сестрою мало що не 18 літ, а по третє тому, бо сам він зазначає, що в його споминах нема слова неправди. В тому ми не маємо права сумніватися. Можуть бути похибки, але похибка, а свідома неправда це не одно. Похибки можна справити, порівнюючи сумнівні місця з иньшими джерелами, що ми і стараємося робити.

Дальшим новим матеріалом являється лист Богдана Марковича до Василя Доманицького.

Писаний він під свіжим вражінням тої кривди, яку зроблено його матері, відмовляючи її повного авторського права та зневажаючи всілякими наклепами її добру пам'ять. Як знаємо Богдан Маркович виріс під рукою і під проводом матері. Весь час був з нею за границею краю. Як вернув до Петербурга, то дальше перебував біля неї і під її проввдом образувався. З Петербурга

¹⁾ В біографічнім очерку «Марко Вовчокъ», друкованім в Петербурзі, рік 1908, № 1 і 2, а написанім зі слів, так сказати під диктат Богдана Марковича є: Марія Александровна Виленская. Це «и» Виленская відповідає нашому «і», Віленська.

вислала була його мати до тяжко хорого батька, 1867 року. Він доїхав до Орла, до своєї тітки Мордовіної. тая задержала його, мабуть не найшла для нього надійного товариша. подорожі на Україну і Богдан так і не доїхав до батька.

Що даліше було з Богданом не знаємо: вчивсь, був арештований за політично-революційну діяльність, сидів у тюрмі, вийшов з неї і остався під поліційним доглядом, мати журилася ним, та журба мабуть і причинилася не мало до її серцевої недуги, а потім працював як журналіст і редактор. Року 1893 Марковичева стрінулася зі своїм сином в Саратові і вперше після довгої розлуки замешкала з ним в одному місті.

Син-одинак щире любив свою матір, котра його виховала і пильно дбала, щоби він виріс на чоловіка умного й чесного та на свідомого, доброго Українця. Її бажання не зівсім здійснилися, бо Богдан, хоч був свідомим Українцем¹⁾, та діяльної участі в українському життю не брав і писав по російски.

Стільки про автора листу.

В тім листі на нього паде важке завдання — ставати свідком в ділі між мамою а/ батьком. Тому цей лист такий ляпідарний, тому він може й не хоче більше писати.

Та всеж таки він рішучо стоїть на тому, що авторство «Народних Оповідань» належить його матері, а не батькові.

«Это не только главное, — но единственное серьезное обвинение, — каже він. — Остальное — чепуха».

І те, що його мати виїхала з Тургенєвим за границю і те, що в Петербурзі покинула свою служницю Мотрю, і що брала гроші в Макарова й Лазаревського і що Шевченко втратив поважання до Марка Вовчка, — все це він вважає неправдою, прямо негідними сплетнями. Як безпідставно ті сплетні йшли, щоби зневажати його матір, для сього доказом наклеп, немов то він, Богдан, розносив

¹⁾ Білозерського. він називає ренеґатом обрусителем.

у Парижі газети. «При всей бѣдности М. В. въ Парижѣ. она меня баловала, какъ могла и въ ужасъ пришла бы, если бы предложили пользоваться моею рабочею силою.» Це короткий зміст листу Богдана Марковича до Василя Доманицького.

Не дає він нам нових фактів, але скріпляє вістки з інших рук і є доказом великого пієтизму сина до покійної матери. Цей пієтизм був би немислимий, колиб синові відомі були якісь дійсно темні місця на її життю. Писав же цей лист Богдан Маркович не молодим хлопцем, а 56 літнім мущиною, котрий просліджував життя своєї покійної матери.

Це видно між иншим зі статті в місячнику «Союзъ женщинъ»¹⁾, який виходив під редакцією М. А. Чехової і був посвячений питанням, звязаним з боротьбою за рівноуправнення жінок.

Тут поміщена стаття, а властиво біографічний нарис «Марко Вовчок».

В примітці від редакції сказано: «Настоящій очеркъ составленъ со словъ сына покойной писательницы Богдана Афанасьевича Марковича, любезно согласившагося на просьбу одного изъ сотрудниковъ нашего журнала рассказать о жизни своей матери».

В цій статті стрічаємо багато дечого невідомого про життя і про літературну діяльність Марка Вовчка, від діточих літ аж до самої смерті. І про походження і про побут у Немирові і про виїзд за границю і про друге подружжя Марії Марковичевої розкажує ця стаття словами короткими і рішучими.

Це дальше наше біографічне джерело, настільки нове, бо ніхто ним не хіснувався. Колиб воно було відоме п. Бойкові, не писав би був, що «біографічних відомостей, починаючи з повороту її (Марії М.) з-за кордону, надзвичайно мало. майже ніяких нема»²⁾.

¹⁾ 1908. С. Петербургъ. Январь-Февраль.

²⁾ В. Бойко. Марко Вовчок, і т. д. стор. 82.

Дуже цінними, новими матеріялами до біографії Марка Вовчка вважаємо листи Михайла Лобача-Жученка до Василя Доманицького.

Автор цих листів, це другий муж Марії Олександровни М. Лобач-Жученко. Він прожив з нею у подружжю літ 36 і був майже невідступним свідком її літературної праці.

Познайомилися мабуть ще давнійше, може тоді, як Марковичева у перве приїхала з Опанасом до Петербурга.

Кулішева у своїх «Споминах»¹⁾, каже, що у Вовчка «розвелось багато знайомих і прихильників. Михайло Лазаревський, Макарів, Василь Білозерський, Куліш та якийсь моряк, забула як на призвище». Лобач був моряком, так тоді, чи не про його ймова, бо натяку на якогось другого не стрічаємо?

Оженився він з удовою по Опанасі 1871 року, як пішов у відставку, мав з нею сина, діждався внуків і в своїм власнім невеличкім маєтку на Кавказі, в Терській області, в Нальчику, після довгої службової мандрівки доживав віку.

Там і померла Марія Марковичева Лобач-Жученко, В листах Михайла Лобача-Жученка, писаних по смерті Марка Вовчка до В. Доманицького знаходимо матеріяли до отсих 36 літ життя Марка Вовчка, себто від її другого вінчання аж до смерти.

Тих листів маємо 11. У всіх тільки й мови що про покійницю²⁾. І тут, як у листі Богдана, на першій пляні справа авторства. Лобач дуже дбає о добре імя своєї дружини. З обуренням відпирає всі сплетні і наклепи на неї. Це обурення приймає ноераз дуже різкі форми. Лобач не числиться зі словами. Прямо зневажає ворогів своєї покійної жінки, котру вважає людиною прямо ідеальною. Знав її від молодих літ і знав літ найменше

¹⁾ Спомини про Марка Вовчка, «Рідний Край», Київ», 1909, ч. 1.

²⁾ Лобач інтересується теж і здоровлям Доманицького, — це річ зрозуміла, бо Доманицький заслужився для пам'яті Марка Вовчка.

сорок, — мав час пізнати. Колиб Марія справді була такою якою малювали її ворожі пера, був би Лобач не почував за собою моральної підстави боронити її так завзято. З того як він дбає про її Могилу, як будує хрест, садить цвіти, фотографує, як турбується тим щоби не забули цієї могили, як хоче в Нальчику утворити колонію для письменників і в тій ціли провадить переговори з «Просвітою», з того всього видно, що він дійсно з великим і щирим пієтизмом відносився до неї. За життя був не тільки мужем-товаришем, але й співробітником-помічником в її працях.

Переписував навіть рукописи її і турбувався її літературним ділом.

Найважнійший з тих листів перший з черги, бо в нім подає М. Лобач дати й відомости про життя Марка Вовчка від 1870 до 1907 року, як раз із цього періоду, про котрий ми майже нічого до тепер не знали.

Лист лікаря Д-ра Сорочинського про недугу і смерть Марка Вовчка замикає ці звістки.

Листи Марковичевого товариша Дорошенка, дальше Макарова, Станкевича, Куліша, Мокрицького, Лашнюкова, Єшевського і Шевченка та доволі велика кореспонденція Тургенева і Герцена не тільки додають чимало матеріялів до біографії Марка Вовчка, але й характеризують відношення тих людей до нашої письменниці і впроваджують нас в атмосферу, серед котрої вона жила. Для характеристики наведу виїмки двох листів Тургенева до Анненкова¹⁾.

Тургенєв пише 3 червня 1860 року з Парижа:

«Здѣсь появилъся Боткинъ. Толстой и Крузе здѣсь; здѣсь такожъ и Марко Вовчокъ. Это прекрасное, умное, честное и поэтическое существо — но зараженное страстью къ самоистребленію: просто такъ, себя обрабатываетъ, что клочья летятъ! Она также намѣрена

¹⁾ Шестъ лѣтъ переписки съ И. С. Тургенѣвимъ. («Вѣстникъ Европы.») 1885. ІУ. стор. 467—468.

быть въ августѣ на Уайтѣ. Наша колегія будетъ такъ велика, что прямо не худо бы подумать, не завоевать ли кстати этотъ островъ?»

А пізнійше :

«Марія Александровна все здѣсь и живетъ и мила по прежнему; но что тратитъ эта женщина сидя на сухомъ хлѣбѣ, въ одномъ платьѣ, безъ башмаковъ, — это невѣроятно».

Це пише Тургенев, великий знавець жіночої душі «Прекрасное, умное, честное и поэтическое существо,» — ось його характеристика нашої письменниці. Якже тоді виглядають слова: «нахабна Московка»? —

На такім матеріалі будуємо біографію Марка Вовчка... Та знаємо ще одно джерело, а саме її твори. В творах кожного письменника є він сам. Творів від автора відділити трудно. Певно, що в героїнях «Народніх Оповідань» є чимало з самої Марковичевої. Згадаю тільки про «Сестру». Вона на ласці в брата. Марковичева знала з власного життя, що таке бути на ласці родини. Звідси й той чудовий психологічний аналіз «Сестри». Я певний, що колиб уважно перейти всі оповідання Марка Вовчка, то можнаб назбирати чимало рисів і красок, коли не до самого її портрету так до тла (до фону), на яким він перед нами зарисовується.

Та це вже окреме завдання, яке вимагатиме чимало часу і праці.

Моїм завданням є розказати про життя Марка Вовчка і дати начерк її літературного портрету. Рисую контур; викічений малюнок це діло будучности.

МАРКО ВОВЧОК.

(Біографічний нарис.)

1834

1834

Марія Олександрівна Віленська, пізнійша знаменита письменниця, Марко Вовчок, прийшла на світ 10 грудня 1834 року в маєтку свого батька Александра, близько села Казакова, в Єлецькому повіті, Орловської губернії¹⁾. Марію Віленську (Марка Вовчка), вважали Московкою, навіть «нахабною московкою» чи там «кацапкою, і цей погляд був одною з причин питання про авторство «Народніх Оповідань», яке в свою пору наробило чимало непотрібного шуму.

Тим то й треба ближче розглянути її родовід.

Брат Марії Олександрівни, Дмитро Віленський, у своїх «Воспоминаніях»²⁾, каже: «что касается нашего отца, то онъ былъ великороссъ, уроженецъ г. Ярославля, и я слышалъ будто отецъ его (т. е. нашъ дѣдъ) назывался просто Вилинъ, но поступивши на службу въ синодъ, прибавилъ, вѣроятно для благозвучія — «скій», и сталъ именоваться Вилинскимъ».

Вже слова: «я слышалъ будто», вказують на те, що Дмитро Віленський не знав свого родоводу по документах, тільки говорив про нього з наслуху. Тим більшу вагу має те, що про своє походження написала сама Марія Олександрівна.

1) Гляди: Марко Вовчокъ. (Марія Александровна Марковичъ) Біографическій очеркъ. «Союзъ женщинъ», С. Петербургъ, январь, 1908. Стаття написана під диктатом («со словъ») сина письменниці Богдана Марковича. Тую дату подав він також у рефераті, виголошенім дня 1 лютого 1908 в «Українськім клубі» в Петербурзі. Богдан Маркович зладив по джерелам життєпис своєї матері і мав він вийти в світ «через кілька місяців» після реферату; (гляди: «Рада», 1 февраля 1908). Чи появилася ця стаття не знаю, але цитовану вище статтю в «Союзі женщинъ» вважаю наче її екстрактом і беру за підставу доси невідомих нам даних.

2) Наша книжка, себто «Твори Марка Вовчка», том I. стор. 208 і дальші.

В якійсь газеті передруковано її біографію із слівника Брокгавза і вона на маріінесах поробила замітки й правки. Там читаємо: «Дідь по матери — уроженець, кажеться, Московской губернії; поселився въ своемъ имѣнні въ Орловской губернії. Бабка по матери — Полька-Литвинка. Отець — уроженець западныхъ губерній».

Цей висказ скріпив пізнійше її син, Богдан, який провіривши родові документи у своїм викладі в «Українськiм клубі» в Петербурзі, дня 1 лютого 1908 р. сказав: «Родина Віленських була скоріше польсько-українська, ніж польсько-великоруська»¹).

На тім приходиться і стояти, а саме, що Марія Олександрівна, походила по батькові із західно-українського роду, котрий, як не оден з цих родів мав у своїх жилах децю польської крови.

Батько Марії, капітан Симбірського, гренадірського полку, брав участь в поборюванню польського, так званого листопадового повстання (1831 р.), а потім жив у своїм маєтку²) коло села Казакова в Орловській губернії.

Оженився з 14 літною Параскевією Даніловою, донькою Петра Данілова.

Це була мати Марка Вовчка.

І по матери наша письменниця не була чистою Московкою, бо бабка її походила зі славного литовсько-білоруського роду князів Радивилів (Радзівілів).

Дід Марка Вовчка по матері, Петро Гаврилович Данілов, «столбовий дворянин», був теж військовим, стояв зі своїм полком в Польщі, познайомився з княжкню Радивилівною і оженився з нею.

Це була бабка (по матері) Марка Вовчка.

Тітка Марка Вовчка (мамина сестра), Варвара Данілова, віддалася за капітана Пісарева і мала сина Дмитра,

¹) «Рада», 1. февраля 1908 р. Тут треба зазначити, що І. Франко вже перед тим догадувався, що Марія Марковичева походила не з московської а «з української, чи може з польської сімі».

²) Маєток цей звався Екатерининское. (Восп. Д. Віл. як вище, стор. 210).

славного письменника і критика російського, котрий, значиться був первим братом нашої славної письменниці.

Батьки Марка Вовчка і батьки Дмитра Пісарєва жили в сусідстві. Перші близь Казакова, другі на Варґлі. Обі родини бували в себе, і Марко Вовчок перебувала нераз у своєї тітки Пісарєвої. Її первий брат, Митя Пісарєв, був молодший від неї на літ шість¹⁾.

Мати Пісарєва була всесторонно образована, знала кілька язиків, не виключаючи й анґлійського. Митя Пісарєв на пятому році життя говорив і читав трьома мовами²⁾. Дмитро Віленський пише у своїх «Воспоминаніяхъ», що Варвара Пісарєва сама вчила свого сина і що він здав вступний іспит на університет «блистательно». Це мабуть не згідне з правдою, бо Енгельгардт пише, що в грудні 1851 року Митю відвезли до Петербурга, де він поступив до третьої, тоді одинокої тамошньої клясичної гімназії, в котрій був першим учнем. Значиться, мати підготовила його до гімназії, але підготовила так добре, що він скінчив гімназію з медалею і на другім році філософії провадив бібліографічний відділ в журналі Кремніна «Разсвѣтъ».

Рідний брат Варвари Пісарєвої, Андрій Данілов, (дядько Миті Пісарєва й Марії Віленської, Марка Вовчка), був по словам Дмитра Віленського образованим чоловіком, працював літературно і писав «недурные стихи».

Мати Марії Олександрівни (Марка Вовчка) так, як і мати Миті Пісарєва, була образована, знала чужі мови, грала на роялі і старано виховувала своїх дітей. Розговорною мовою між нею і дітьми була мова французька і дітям приходилось французькими фразами випрошувати прощення руському чоловікови за якусь там провину.

¹⁾ Дмитро Іванович *Пісарєв* родився 1841 року на границі Орловської і Вороніжської губернії (*Николай Энгельгардтъ. Исторія Русской Литературы XIX столѣтія, томъ второй*», 1830—1900. С. Петербургъ, 1903, ст. 173).

²⁾ Енгельгардт. *Op. cit.* 173.

Як бачимо і мати Марії Олександрівни і її тітка, Пісарева у котрої Марія часто-густо перебувала від малої дитини, вмiли чужі мови і пильно дбали, щоби їх діти говорили нею. Не диво, що пізнійша наша славна письменниця, Марко Вовчок, так легко вчилася чужих язиків і так гарно ними писала.

Про її діточі літа не багато знаємо.

Батько, військовий, мабуть не дуже то й піклувався дітьми. Зате мати мала велике слово. Була це жінка, по словам Дмитра Віленського («Воспоминанія») лагідна, любяча і дуже добра. Її кріпаки дуже любили.

І в Віленських і в Пісаревих життя йшло, як Енгельгардт пише, ладом патріярхальним, значиться так, як здавна водилося в родинах заможних дідичів. У Віленських була старенька няня Катюшка, пасічник Прохор, форрейтор Максим, були коні й хорти, Марія Олександрівна мала свою улюблену ялинку. Вона від малої дитини визначувалася бистрим умом і великою цікавістю. Була здорова й гарна. Вбиралася просто, чесалася без викрутасів, гладко, або коси в вінок. Змалку тягнуло її до науки. І змалку була дуже милосердна. Стара кухарка Катерина розказувала, що бувало як хто що розібе, чашку, карафку, миску, то зараз біжить до неї і вона завсіди брала вину на себе, казала, що це вона збила. «Памятаю, — пише Дмитро Віленський у своїх «Споминах», — мати оповідала мені, що за чотири роки Маша натовкла стільки посуду, що на цілу посудну крамницю вистарчилоб».

Марія мала двох братів, Валеріяна і Дмитра, автора «Споминів». Найстарший з них був Валеріян, потім ішла Марія, на рік молодша від нього, а наймолодший був Дмитро¹⁾, на сім літ молодший від Марії.

Марія Олександрівна була дитиною, як помер її отець. Її було не більше 10 літ, коли мати вийшла

¹⁾ По смерті батька, як мати вдруге вийшла заміж за свого двоюрідного брата, Дмитрієва, рідня збільшилася ще одною, наймолодшою сестричкою, Вірочкою.

вдруге за муж за свого двоюрідного брата Дмитрієва. Це був чоловік розбещений і грубий, гуляка і картяр, гнобив він селян до тої міри, що раз хотів його вбити кріпак Михайло, кравець. Впившись трівожив усіх, весь двір ходором ходив. Мати Марії побачила, що діти нічого доброго від такого вітчима не навчаться і старших, себ то Валеріяна і Марію дала з хати. Валеріяна взяв дядько Данілов, а Марію тітка Катерина Мордовіна¹⁾, що жила в Орлі. Лишила при собі молодшого сина Дмитра і маленьку доньку від другого мужа, Віру. Хоч Валеріян і Марія пішли не на чужі люди, а до своїх, то все таки розлука дітей з доброю і безталанною мамою була родинною трагедією. Важко було молоденькій Марії розставатися з мамою, і з братами, важко було кидати родинне гніздо, з котрим зрослася тими незрими корінцями, якими зростається кождий з нас зі своєю батьківською хатою, з городом, садом, селом і полями. Треба було привикати до нового місця і до других людей, котрі дивилися певно на неї, як на «панночку на ласці родини.»

Як бачимо діточі літа нашої славної письменниці, не були завітчані рожами. Зрання прийшлося їй пізнати, що таке горе, що розлука, що руїна родинного щастя. Молодою дівчинкою побачила вона на свої власні очі, яке то горе недібрана пара, яке нещастя, коли муж, замість стати опікуном сиріт, марнує їх маєток та зводить усьо нанінащо.

Мабуть тому й пише до неї геть пізніше Опанас Маркович: «Я поздравляю тебя съ довольной жизнью послѣ вѣчныхъ сценъ своихъ и чужихъ неудовольствій, которыми судьба загоняла тебя съ дѣтства»²⁾.

Мабуть тут і треба шукати причини, що Марія, хоч гарна, талановита, здорова і цікава, була мовчазлива і здержлива від людей.

¹⁾ Не — Мордівцева, як хибно подав Петров, а за ним повторювали й другі.

²⁾ Лист з 1850 року.

Горда від природи не вмiла й не хотiла з другими дiлитися своїм горем, ховала його для себе, переживала вiд молодих лiт тиху драму. Алеж цi переживання, це власне горе, виробили в нiй спочуття для недолi ближнього, яким пронизанi її пiзнiщi лiтературнi твори. Горе її героiнь i героiв це не лiтературний сентимент рознiженої аристократки, котра «бавиться в лiтературу», а щире вiдчуття недолi покривджених людей. Марко Вовчок розумiла трагедiю своєї «Сестри», котра перебуває на ласцi в брата i в братової, бо сама вона перебувала на ласцi родини, розумiє кривду крiпакiв i крiпачок у своїх «Народнiх Оповiданнях», бо сама мала недоброго вiтчима, котрий погано й жорстоко поводився зi своїми людьми, i сама вона мабуть зазнала вiд нього не одної зневаги, коли врештi мусiла кинути рiдну маму й рiдне гнiздо. I поки цей вiтчим не пропав, прогайнувавши весь маєток своєї жiнки i її дiтей, вона до рiдного села не навидувалася. Мабуть зустрiч з вiтчимом була прямо неможлива.

Тiтки, Мордовiна й Пiсарева, вiддали її на науку в Харкiв, до приватного пансiону, а не до iнституту, як до тепер читали ми в бiографiях Марка Вовчка. Цю похибку справила вона сама на маргiнесах тiєї часописi, де була передрукована її життєпись з лексикону Брокгауза. («Никогда вѣ институтѣ не была».)

В пансiонi в Харковi вчилася не довго. Мабуть не бiльше як чотири роки. В одинайцятiм році вiдвезли її, а в 15 році життя вона вже перебувала в своєї тiтки в Орлi, де й пiзнала свого будучого мужа, Опанаса Марковича.

Побут у Харковi ближче нам не вiдомий. Але не забуваймо, що був це тодi город новий i не великий, що здебiльшого люди зналися i що визначнiйшi Харкiвцi мусiли бути вiдомi також в тому пансiонатi, де вчилася Марiя Вiленська.

Харкiв був, пiсля Полтави, другим огнищем умового українського життя. Тамошний унiверситет був засно-

ваний (1805 року) заходами українського патріота Василя Каразіна. Старанням деяких професорів став там виходити (з 1816 року) «Українській Вѣстникъ», між університетською молодіжею розбудилася цікавість до місцевої історично-поетичної старовини. Наш славний письменник Григорій Квітка-Основ'яненко, був директором театру в Харкові, пильно займався інститутом для освіти дворянських дівчат, — його вибрали врешті маршалком Харківського дворянства. В харківському театрі грав великий і славний артист Щепкін. Як раз тоді, коли Марко Вовчок вчилася в Харківськiм пансіоні ректором університету (від р. 1841 — до р. 1849) був український поет Петро Артемовський-Гулак.

Тут працювали Метлинський, Срезневський і Костомарів, тут вчився, а потім служив у міській думі знаменитий лірик Яків Щоголів. Тут появилася друком не одна українська книжка.

Годі уявити собі, щоб в інтелігентних кругах, а тим більше в науковiм пансіоні не цікавилися такими людьми як Артемовський, Метлинський, Костомарів, Щоголів і другі, щоб не знали їх життя і творів, щоб не розуміли, що це Українці, що вони працюють для добра оновленої української літератури.

Марія Віленська знала українську мову від дитини, (в листах своїх пише, що її дід любив співати українських пісень) і я певний, що вона в Харкові ближче познайомилася з українською літературною мовою і що вже тут почався процес її українського освідомлення, котрий пізніше, в Немирові, завершиться її працею на українському літературному полі.

Про шкільну науку Марії Віленської, включаючи туди й освіту в харківському пансіоні пише її син, Богдан.

«Виховали Марію Олександрівну по нашим часам дуже убого, а по тодішньому може й гарно: до шіснацяти років вона уміла чудово грати на клавесінах, мило

щебетати по французьки і танцювать модні танці. Більше тоді і не вимагав ніхто од гарної поміщицької дочки. Арифметику покійна вчила тільки до «д'їлення». І потім все життя ніяк не могла справитись з четвертим арифметичним «д'ївством». Найтрудніщі соціяльні, літературні завдання далеко миліші були її серцю в житті, ніж сама проста задачка на «д'їлення»¹⁾.

Тут Богдан Маркович розходиться в дечім зі своїм дядьком Дмитром Віленським, котрий у споминах каже, що музика зівсім не вдавалася його сестрі і що навіть така знаменитість, як п'яніст Розов, у котрого вона вчилася грати на фортепяні, надармо витратив час, і Марія, одружившись з Опанасом цілком закинула музику.

Нам здається, що тут правда таки по стороні сина, а не брата. Коли Марія Олександрівна й закинула фортепян, так це тому, що не було грошей, щоб купити дорогий струмент, але музику вона все дуже любила, гарно співала і піклувалася виданням народніх пісень. Мала знамениту музичну память, чого доказом тих 200 народніх пісень, котрі вона з памяти співала до запису в ноти.

Коли Богдан Маркович каже, що його мати вміла «чудово грати на клавесінах», то мабуть він цього з воздуха не схопив, мабуть йому не раз доводилося чути, як вона грала, натомість Дмитро Віленський проживав у сестри як раз тоді, коли вона жила вбого, часом навіть у скрайних недостатках і про купно струменту навіть бесіди не було.

Натомісць Богдан Маркович не міг знати, яке було образование його матері, заки вона одружилася. Тут скорше можна покладатися на свідоцтво її брата, Дмитра, котрий пише: «Сестра отличалась пытливымъ умомъ и большою любознательностью. Своимъ умственнымъ развитіемъ она отчасти обязана студентамъ Харьковского Университета, которые вмѣстѣ съ ней проводили кани-

¹⁾ «Рада», 1908, ч. 27.

кулярное время у тетки Писаревой, всесторонне образованной, знавшей нѣскольکو языковъ, не исключая англійскаго»¹⁾).

Можливо, що до арифметики Марія Віленська не мала ні великого хисту, ні особливої охоти, але все таки годі повірити, щоб за чотири роки науки в пансіоні вона не дійшла навіть до ділення. Дівчина з інтелігентного дому, донька образованої матери і сестрінниця Писаревої, котра свого сина підготувала до іспиту зі знаменитим успіхом, а до того від природи спосібна й цікава, мусіла дечого більше навчитися ніж миленько щебетати по французьки й танцювати модних танців, тим більше, що знання французької мови принесла вже з хати до пансіону. Не сиділа ж вона чотири роки з заложеними руками і коли така інтелігентна жінка, як Писарева, годилася на науку своєї сестрінниці у Харкові, так видно, що вона там чогось і вчилася.

Зі сказаного видно, що Марією, за час її перебування в Харкові, піклувалася її тітка, Писарева, до неї вона й їздила на ферії. Мітя Писарев був тоді хлопчиком, дуже талановитим і передчасно розвитим. Геть пізніше, як Марія Марковичева вернула з заграниці, вони зійшлися, працювали разом і Писарев влюбився у свою перву сестру. Чи тая любов корінилася в перших еротичних почуваннях діточого серця, відповідь на це лежить у сфері здогадів. Дядько Марії, себто брат її матери і тітки Писаревої, Андрій Данілов, був від Марії тільки на чотири роки старший. Він писав «недурные стихи» і, на гадку Дмитра Віленського, мав великий вплив на умовий розвиток своєї сестрінниці, Марії.

Марія, як вище було сказано, зрання мала велику охоту до науки, натомісць не мала найменшого потягу до «модничання». Не любила нікуди їздити, на балях нудилася, вбіралася старанно і зі смаком, але не любила розкішного й ефективного вбрання.

¹⁾ «Спомини». Op. cit. стор. 211.

Характеристику її тітки, Пісаревої, у котрої Марія перебувала на феріях, як вчилася в Харкові, знаходимо в листі Опанаса Марковича з 1850 року. Він пише:

«Родные мои слышали о добрѣйшей Варварѣ Дмитриевнѣ, что она *personne vénérable*, да еще *vraiment vénérable*. Это мнѣніе такъ сильно въ обществѣ, что мои родные, лично ея не зная, говорятъ это съ полнымъ убѣжденіемъ и чувствомъ, точно какъ бы вознаграждая себя за то, что мало о комъ могутъ сказать такой отзывъ. Ты догадываешься, какъ я радъ за тебя, что есть передъ кѣмъ тебѣ высказаться и поучиться жизни. Авторъ *Paul et Virginie*, Бернарденъ не такъ былъ радъ одобрительнымъ словамъ своего друга, живописца Верна; — «мой другъ, въ тебѣ геній», — какъ ты, милая сестра, сообществу друга своей тетенки.»

* *

Марії Олександрівні було літ 14, як вона з Харкова, з пансіонату, переїхала до Орла, до своєї другої тітки Катерини Петрівни Мордовіної.

«Тітка наша, — пише Дмитро Віленський у Споминах, — Катерина Петрівна, жила в Орлі отверто й широко («держала свой домъ на открытую и при томъ большую ногу»). Вона, як на той час, мала доволі великий маєток, раз тому, що придане своє зберегла, а друге що чоловік її, Михайло Саввич Мордовін, що вислужився із звичайних собі приказних, і став секретарем казенної палати, був спритний «ділець» і всяке таке инше.... Коротко кажучи, дім тітки Катерини Петрівни був першим в Орлі і там можна було стрінути і людей з місцевого *beau mond'a* і народника Павла Івановича Якушкіна, завше з нагаєм, яким він крадькома частував тігчиних собачок, і адміністративно засланих студентів, до яких, не так, як тепер, і приватні люде і адміністрація ставилися незвичайно добродушно-прихильно. Бував у неї й Опанас Маркович. Тут він стрінувся з Марією Віленською, котра перебувала в

своєї тітки Мордовіної в характері «бідної сестринниці», хоч і не сиділа даром, бо вчила її дітей, Колю і Катю».

Опанас Маркович (наголос на «а», М'аркович) походив із старого роду, котрий виводять із Сербії. (Во-

Опанас Маркович.

роги Марковичів казали, що вони походять із жидів). Цей рід записався в історії України неодним гарним ділом. Він розрісся доволі широко по Лівобережжю, найбільше в Прилуцькому й Пирятинському повіті. Батько Опанаса Василь, мав у Пирятинському повіті, в Калужинцях великий маєток. Тай сім'я у його була велика. Із синів, крім Опанаса, знаємо ще Аполльона (дідича),

Модеста (гусара), Василя (офіцера корпусу лісничих) та Івана, письменника, автора надрукованої в «Основі» праці т. з. «Географическое обозрѣніе Южно русскаго края». Василь (умер 1864 р.) та Іван були свідомі Українці. Син Василя, Дмитро виступив на літературну ниву в Херсонському «Стену».

Опанасів батько, Василь Маркович, був типовий український пан із «старих, добрих часів». Він славився правдивою українською гостинністю, про котру луна йшла по цілій Полтавщині та Чернігівщині.

В його великому дворі гості не переводилися. Їх навіть не питали, хто вони таке і пощо приїхали. «Гість в дім — Бог в дім!» — тай годі. Від самого ранку тільки й турботи було, щоб гостей угостити на славу. Обід. Музика із кріпаків заграла польonesa. Домашні й гості парами йдуть у їдальню. Гарні страви, добрі вина й меди, грає музика, хор співає українських пісень.

Так минає день за днем, і маєток тане, мов сніг весною. По смерті батька мало що й лишилося. Опанас дістав зі спадщини тільки, що за ті гроші міг покінчити школи. Йому було літ 24, як 1846 р. скінчив університет у Києві «дѣйствительнымъ студентомъ». Дня 23 вересня 1847 за ним затверджено учене звання «кандидата», а в марті тогож року арештовано Опанаса (рівночасно з Костомаровим) за приналежність до Кирило-Методіївського братства. В червні того самого року, по словам Куліша¹⁾, Опанас був уже на засланні в Орлі, а 13 липня бачимо його на службі в Губернаторській канцелярії при відомім «самодурі», губернаторі Петрі Трубецькім.

Зразу був він молодшим, а від 13 серпня 1849 року старшим помічником управителя канцелярії.

Був це, по словам Дмитра Віленського, великий на ріст мущина, чорнявий, тип справжнього Українця, з задумливим поглядом, десь у далекий простір, що не звертав ніякої уваги на свій зовнішній вигляд. Не мав

¹⁾ стор. 240 нашої книжки.

ніяких пристрастий, вдоволявся чимбуть, все його життя, всі забаги йшли в напрямі співу, театру, приказок та приповідок. «Був щирій народник, але того окремого штибу, що вдаючись у козацьку старовину, так потопав у минулому, що про добробут сучасної людини зовсім і не думав».

Тая характеристика здебільшого годиться також з другими джерелами, крім останнього речення, що Опанас ніби то й не журився добробутом сучасної людини. Вже сама приналежність до Кирило-Методіївського брацтва перечить такому поглядові, тому, бо братчики йшли до визволення селян із кріпацтва і взагалі не обмежувалися програмою чисто академічною, але хотіли дати їй реальний, життєвний підклад.

Вислів Дмитра Віленського можна розуміти так, що бракувало йому практичного хисту. А все ж таки знаємо, що коли він загадав якесь діло, котре було любе його серцю, як ось хор, або театральна вистава, то вмів його zorganizувати й довести до краю. Практично ж дбати про «добробут людини» в тих часах, та ще в тих умовах, себто, як помічник губернаторської канцелярії, йому не було спромоги.

До Орла заслали його не самого, а по словам Дмитра Віленського разом із товаришами: Нарбутом та Улазовським, котрі теж попали туди за якусь там «політичну непокірливість».

Гарний, дотепний, добрий співак і гуляка, дідич звісного імені і хоч засланий, а всеж таки помічник управителя губернаторської канцелярії, Опанас Маркович знаходив відчинені двері до кращих домів у городі Орлі.

Двері до гостинної хати Мордовіної відчинилися перед ним може ще й тому, бо був він Українцем, а по словам Петрова у Мордовіних жили тоді «сильні українські симпатії». (Брат Катерини Мордовіної, Миколай таки й добре балакав по українськи). Ті симпатії були мабуть на стільки сильні, що турбували навіть самого жандармського полковника, «изъ поляковъ», г-на Н-го.

Той самий Петров каже, що Маркович був тоді дуже цікавою людиною, особливо для любителів «українського побуту», і української мови.

Він був інтересний не тільки з боку політичного — мав також чимало душевних цінностей, котрі притягали до нього серця чоловіколюбних людей, і здобували йому любов та поважання всіх, хто тільки пізнав його благородну вдачу. Мав доволі широке літературне образование і вмів зацікавити людей літературою.

Подібно характеризує Опанаса Марковича також його син Богдан, розуміється геть пізніше. «Скоро по приїзді молодий, гарний крамольник з відомої української родини завоював серця всього інтелігентного суспільства. Молодь на нього молилась, як на героя. І що б він не сказав, жадно ловила кожне його слово, як непреложну істину. Старі і особливо тіточки та маменьки робили на нього форменні облави, як на завидного жениха»¹⁾).

Куліш у листі до О. Огоновського з року 1889 пробує дати психологічну характеристику Опанаса Марковича. Між иншим каже, що Опанас, «маючи в серці Божу іскру, оповідав живим словом. Гарно проповідував він Христову правду і як гарно проповідував, так і чинив».

На жаль, Куліш не забуває при тім про Марію Марковичеву і відивається про неї обидливо, зводячи таким чином свої особисті порахунки. «Марія писала так, — каже Куліш, — а чинила инак. Скільки в Марковички було запеклого егоїзму, стільки в Опанаса — саможертвования й любовної щирости».

Знаючи Куліша і його відношення до Марії Олександрівни не можемо вірити його обвинувачуванням без віродостойних доказів. А всеж таки те, що Куліш про Опанаса Марковича говорить, можемо прийняти до його характеристики, а саме що Опанас був релігійний, що його слова не суперечили ділам, що був це чоловік

¹⁾ «Рада», 1908, № 27.

щирий, а навіть готовий до саможертви. Г. Н. Ш-овъ¹⁾ каже, що Опанас був гарячий ентузіяст, великий любитель, знавець і збірач українських пісень, зберігав молодечий жар серця, був всеціло відданий інтересам народа і мав незвичайний дар захоплювати других тим, чим сам захоплювався. Був це чоловік ніби сотворений для пропаганди того, в що сам вірив і що сам любив. Чарував людей від першої стрічі; у нього душа була «на распашку», всякий почував себе з ним, як з товаришем; його сейчас знав цілий город, ним захоплювалися пані, він так любив говорити, так легко одушевлювався, мав цей дар, котрий може іскру роздути в пожар, розтопити лід, і збентежити, розворушити навіть тих, що здавалися неспосібними до жадного руху, до ніякого чуття».

П. М. Мокрицький каже, що «на серці в Опанаса не було ні капелиночки злости, — його не можна було не любити»²⁾.

Інший біограф Опанаса Марковича³⁾, А. Л. говорить, що це був: «незаурядный знатокъ духовной стороны народной жизни и особенно прилежно изучалъ народную музыку. Но по живому, нервному характеру А(фана)сія В(асилевича) ему трудно было приняться за какую нибудь систематическую работу и потому никакихъ почти работъ послѣ него не осталось». Про цей його незвичайний музичний і співацький хист згадує також його братанич, Дмитро Маркович. У своїх «Споминах»⁴⁾ пише він: «В Опанаса Василевича був знаменитий баритон. Раз сів він до фортепяну і заспівав. Він так просто, з таким виразом і чуттям передавав одну за другою українські пісні, що мати, сама музикальна і з високорозвиненим музикальним слухом, не витримала й

1) «Кіевская Старина», 1893. V. 264—267.

2) М. З. Афанасій Васильевичъ Марковичъ. Черниговъ 1896. стор. 26.

3) «Кіевская Старина», 1892, IX, стор. 405—409.

4) «Замѣтки и воспоминанія объ А. В. Марковичѣ.» «Кіевская Старина», 1893, IV.

розплакалася. Звернула на це увагу Опанаса тітка і він моментально впав на коліна перед мамою. «Тоню! Сестричко, голубонько! Що се ти?». На батька його спів теж зробив вражіння. Він зажурився, став свистати і вийшов. З дверей виглядала Горпина, Гапка і на першій пляні бабуся, моя няня; вона втирала сльози. «Но вотъ дядько вскочилъ, по его приказу появился тазъ, вмѣсто бубна, кочерга съ кольцами, колокольчики; дядько собираетъ нас всѣхъ дѣтей, раздается мажорный аккордъ и дядько запѣлъ:

Ой я тобі, моя мамо, перекир нароблю,
Повну хату козаків наведу,
Та ще тобі, моя мамо, перекорище
Повну хату і кімнату,
Та ще й дворище».

Ми всі підхоплюємо, і починається пекельна музика. Опанас з захопленням, грізно насупивши брови, переходить із тона в тон, ми всі співаємо з ним, кричимо, пищимо. «Тазъ гремить, кочерга брезчить, колокольчики звенять.» «Годі!» — крикнув він і ціле його обличчя від підборіддя до корінців волосся осінилося усміхом і він став сміятися несамовито, захоплюючо.» Ця жива сценка, ніби вихоплена з якоїсь побутової театральної штуки, свідчить не тільки про музичний, але й про театральний талант Опанаса Марковича. Мимо своєї щирости був він до якоїсь міри актором у життї, любив з життя робити театр, може й не бачив тієї межі що лежить між одним і другим.

Він прегарно ставив «Наталку Полтавку», а оден з очевидців тої вистави в Чернігові, Ал. Амф. Тищинський говорить: «Багацько бачив я спектаклів, бачив і трупу Кропивницького, але не бачив нічого подібного до тих спектаклів, які споружав Опанас Василевич. Тай сили ж були добірні.»¹⁾

¹⁾ М. З. Аф. Вас. Марковичъ. стор. 23.

Зовнішній вигляд Опанаса, мабуть найдокладніше, малює його небіж Дмитро Маркович¹⁾.

«Дядько Опанас був високого росту, брунет, з великими вусами; ніс його доволі значний, «шелъ къ нему», коли можна так сказати, карі очі безнастанно змінjali вираз; обличчя незвичайно рухливе: то робилося грізним, і я боявсь його в ці хвилини, то знов прояснювалося так скоро, що переходу від суворого до веселого годі було й запримітити, навіть при найбільшій вважливості, і цей вираз покривався розкотистим душевним сміхом, обличчя ставало таке добре, що дивлячись на нього, годі було не любити його, не сміятися разом із ним. Незвичайно рухливий, дядько Опанас цілою своєю фігурою, цілим своїм еством, міг захоплювати, і здавалося був сотворений на те, щоб поривати своє оточення.»

«В сінях почувся чийсь регіт. Це сміявся оксамитний баритон. Такого сміху ніколи я в життю не чув: сердечний, безжурний, заразливий сміх.»

«А що не ждали? Адже ось і ми! Тоню, голубко!» — кричав голос до матері. «Василю — брате!» — до батька. Я догадався, що приїхав дядько і заглянув у двері. «В великім передпокою побачив я щось велике (пишу, як мені тоді представлялося), — дядько в сивій шапці і в шубі, цілий обілений морозом, цілувався з батьком....»

Подібно малює Опанаса Марковича, Дмитро Віленський, котрого слова ми вже наводили й вище. «Був це великого росту чоловік, тип справжнього українця, з задушевним поглядом кудись далеко вперед, що не звертає на свою зовнішність ніякої уваги. Інакше я його й не можу собі уявити, як лиш у старому, заялозену вбранню, в обстріпаних штанах і у виходжених чоботях. Він був страшений забудько і дуже невиба-

¹⁾ «Замѣтки и воспом. объ А. В. Марковичѣ», «Кіевская Старина», р. 1893. IV. стор. 50 і дальші.

гливий у звичайному життю . . . це був ідейний чоловік до самозабуття і чесний до глупости. Я не думаю, щоби він міг на чомусь скупчитися (сосредотачиваться), крім записування старинних дум, і ледви чи був до чого иньшого спосібний. Це він доказував усім своїм життям, тою життєвою безладністю, котра не випускала його з пазурів. Маючи на останній своїй службі «акцизного надзирателя» велику платню, він усе роздавав, жив напів голодний, і вмер злидарем. Чим, чим тільки він не був! Чиновником губернатора, «стряпчим», управителем маєтку (в Качановського?), учителем географії в гімназії і нарешті акцизним надзирателем, і нігде не міг знайти пристановища по душі. Чиновником губернатора він не остався через те, що губернатор був на його думку, хабарник. Із «стряпчих» він «вибув», бо підчас Севастопольської кампанії якийсь доставник биків наважився дати йому хабара; ставши управителем маєтку, він так попустив віжки, що ті, ким він управляв, стали розтягати і його власне і хазяйське добро. Учителювання в гімназії не вдавалося йому, бо був забудькуватий і, нарешті, будши акцизним доглядачем, терпів вічні муки; і хоч його співробітники були люде чесні, але фабриканти й орендарі все добірали всяких способів, щоб обкрадати державну касу і свого таки добивалися. Він це знав і мучився. . . . Отже й питаюся я, чи міг такий чоловік бути, не кажу вже творцем чогось цільного й закінченого, але навіть провідником Марії Олександрівни в її літературній праці? Певно, що ні!

Він сам це знав, і як людина рішучо правдива, коли питали його такі, що мало були з ним знайомі та чомусь не хотіли за Марією Олександрівною признавати самостійної творчости, — він без усякої скритої думки відповідав: це у неї (себ то в його жінки, Марії Олександрівни) талан від Бога.»

На основі цих характеристик та ще маючи перед собою на жаль тільки одну і то з пізніших літ та й не

дуже то добру фотографію, можемо відтворити собі портрет Опанаса Марковича.

Високий, сильно збудований мущина. Брунет. Ніс злегка вірлиний, досить великий. Так само великі уста. Вус чорний, пущений вділ, невеличкий. Волосся зачесане набік. Чоло високе, мисляче. Очі мрійливі. Ліва брова трошки в гору піднята. Шия довга і досить груба.

Обличчя виразисте. Воно легко змінюється, відбиваючи переживання душі, смуток і радість, гнів і вдоволення. Ті очі й ті уста не вміють брехати. Що в серці, те й на язиці. Це поява щирого чоловіка, не політика, не дипломата, а прямо сердечної, живої, товариської людини. Як сміється, то негамовано, широко, як говорить, то пориває слухачів своїми словами, як співає сумної, то зворушує до сліз, як веселої, то хочеться з радості скакати.

На одяг не звертає уваги. Навіть компір у нього лежить якось криво, ніби й він достроюється до вдачі свого пана. Широка, степова натура.

З походження пан, з переконань демократ, хлопман. Любить народну пісню, казки, перекази, пословиці, весь наш народній побут. Бачить у ньому нашу окремішність. Це йому, покищо, заступає політичну концепцію самостійної держави, без котрої ми нині не моглиб собі уявити такого чоловіка як Опанас Маркович.

Ідеаліст, романтик, — гроші не мають у нього ніякої вартости. Не вміє їх утримати в своїй кишені. Нині є, завтра нема. Як бачить когось у біді, — дасть, а завтра сам не має. Та що це йому? Щоби совість чиста, щоби гарно днину пережити! Настроєва людина.... І чесна.... На совіт нечистивих не піде. Нічого поганого не зробить. Не розум, не холодний рахунок руководять його вчинками, а серце, а момент, а настрої. Його поривають моменти, а він пориває за собою окруження. Образований, спосібний, навіть дуже, але безпрограмовий. Не знає компромісів. Легко зражується, нігде місця

довго не загреє. Живе з дня на день. Про будучність не дбає. Якось воно буде. Єсть же якась правда на світі! Єсть Бог! Він віруючий чоловік, і то віруючий щиро. Має в собі щось з актора і з духовника. Хоче навертати людей до Бога, хоче проповідувати євангеліє правди і любови. І так йому тяжко вдержатися на тій лінії між мистецтвом і вірою. В душі може то й ні, але перед людьми! Люде не вміють погодити одного з другим.

Буйна, богата вдача, незвичайний чоловік, такий не подібний до типу тодішних панів-дідичів і до пересічних чиновників. Зовсім другу якусь атмосферу вносить з собою, оживлює товариство, серед котрого явиться, годі скучати там, де він є.

І його люблять. Особливо жінки. Свій чоловік, зі старого, знатного роду, з хати, в кстрій жили на широку ногу, так що про те життя ходили фантастичні вісти, а все ж таки якийсь інший, не подібний до молодих панів-дідичів. Це тип, це «оригінал», як казали в західній Європі в другій половині XIX століття. Такі муштини подобаються жінкам. Це — муштини.

І Опанас Маркович здобуває собі в Орлі прихильність пань-маток і тіточок, у котрих є панночки-відданиці. Його радо запрошують до кращих родин. Він буває також у хаті Мордовіних, в одному з кращих і багатіших домів у Орлі.

Там знайомиться з Марією Віленською.

Якаж то вона?

Відповідь коротка, — гарна, навіть дуже гарна собою.

Її брат, Дмитро каже, що вона була ясна блондинка, з блакитними очима, кругловида, з тяжкими золотими косами, і з нормальними рисами, — вона безперечно могла вподобатися О. Марковичу, бо подобалася усім.

Дмитро Маркович у своїх споминах¹⁾ каже, що Марія Олександрівна «отличалась отъ Афанасія Васильевича

¹⁾ «Замѣтки и воспоминанія объ А. В. Марковичѣ» Дм. Марковича. Кіевская Старина, 1893. IV. 50.

всѣмъ, рѣшительно всѣмъ; блондинка съ сѣрыми красивими глазами, ровними, плавними и покойними движеніями; въ моменти рѣзкихъ порывовъ дядьки Опанаса она смотрѣла на него широко раскрытими глазами, не улыбаясь. Я помню ее високою, съ большою русою косою....»

А на другому місці, описуючи колядки каже: «Дядько, весь серіозность, что-то объяснялъ своей женѣ, теткѣ Марусѣ, и ея чудные, сѣрые глаза, такіе же покойные, уставились на него.»

У споминах инъших осіб Марія Олександрівна теж не инакше змальована. Ні фотографії, ні ручного портрету з її молодих літ не маємо.

З матеріалів, які в нас під рукою, можна собі уявити, що тоді, коли з нею познайомився Опанас Маркович, була вона 14-літною, на диво розвитою дівчиною. Високого росту, сильної будови тіла, з гарним регуляним обличчям, з буйним волоссям й виразистими очима притягала до себе молодих мущин, — подобалася.

Що до краски волосся, то раз її називають блондинкою, а раз кажуть, що в неї були довгі, русі коси.

На фотографіях це волосся темнаве, скорше можна гадати, що його краска була русява, попеляста.

Так само про очі одні кажуть, що були вони блакитні, а другі, що сірі, мабуть тому, що вони мінілися і що за їх виразом забувалося про краску. Але хто тільки згадує про Марію Олександрівну, не забуває згадати про її очі, і всі називають їх чудовими. На фотографіях вони дивляться на нас зпід рівних бровів якось так незвичайно спокійно і розумно. Ціле обличчя виявляє багато тихої доброти і погідного розуму. Ніби життєві тривоги не бентежать його, ніби погань землі не в силі знівечити його краси, бо ця краса є тільки зовнішнім обявленням краси внутрішньої, душевної. Доволі високе, гладке чоло і незвичайно маленька рука та ще хід гармонійний, спокійний доповнюють цей гарний образ. Причіска гладка. Волосся на половині голови розділене

і на висках злегка сфільоване, або коса, як діядем над чолом, одяг гладкий, здебільшого чорний, без ніяких прикрас, без золота, перел, коралів і дорогого каміння. Уста вузкі, легко й гордовито стулені, ніби не скорі до усмішки; не знають влєсливих слів, не вміють піддобрюватися, а вже про брєхню і не згадуї Достойна краса.

Від дитини була Марія Олександрівна цікава до науки, а за те забави не цікавили її. Ні пишні одяги, ні балі й танці, ні товариські сплетні не мали для неї особливої принади. Була маломовна, робила вражіння пишної квітки, що перед людськими очима криється в траву. Хто її ближче не знав, міг сказати — горда!

А її мабуть не вдоволяло товариство звичайних людей, отих панів-дідичів, що або по уши влізли в господарство і нічого більше не бачили на світі, грєчкосії, або в псах, конях, ловах, в келішку та картах, в пняних радощах та нікчемних забавах з дівчатами шукали мети життя, отих чиновників, що ніби вищою рукою накручені машини сповняли свої обовязки, чекали вищої платні і нового ордеру, отих жінок, що не цїнили, бо не мали за що цїнити своїх мужів, а вдавали, що вони горді ними, і отих дівчат, що зітхали до молодих паничів, щоби згодом біля них вянути, як зівяли їх мами. Бачила це життя від дитини, тямала яке пєкло вніс вітчим у їх хату і уста її сцїпилися гордо. Хотіла чогось иньшого, якогось кращого, більш ідейного і більше діяльного життя.

І вона між дівчатами, так само, як Опанас між молодими мущинами до якоїсь міри являлася явищем аномальним, була иньша ніж другі. Не дармож геть пізнійше не хто другий, а Тургенєв, називає її нерозгаданим сфінксом.

Мабуть не помилюся, коли скажу, що ця нерозгаданість, ця дівоча оригінальність більше ще ніж фізична краса потягнули до неї Опанаса Марковича. Вислів її брата Дмитра, що вона тому подобалася Опанасові, бо подобалася другим, являється мені надто поверховним.

Опанас був багато старший від Марії, мав щастя у жінок, а гарних жінок тоді не бракувало, і коли він як раз полюбив Марію Олександрівну, сироту і безпосажну, то мусіла в цьому бути якась глибша причина, якась сильніша причина, а саме ця своєрідна душевна краса. На це доказом листи, які він писав до неї, як до своєї судженої. В них він підчеркує її благородне серце, добрий і здоровий ум, душу підчинену вищій волі, одним словом між мільйоном жінок треба шукати такої, котру можна б рівнати з нею.

Чим же подобався Опанас Марії? — питається Дмитро Віленський і не береться рішати, але гадає, що перше всього своєю оригінальністю. «Онъ былъ безусловно красивъ, мечтателенъ, пѣвецъ . . . и дѣвочка институтка, развитая не по лѣтамъ, подобно своему брату Д. И. Писареву, — увлеклась».

В тих словах, як вище зазначено, є багато правди. Опанас був иньший, як другі, ідеаліст, багатий душею, інтелігент в правдивім розумінню цього слова, можна було сподіватися, що він поведе свою дружину иншими шляхами від тих, котрими водили своїх жінок тодішні паничі.

Він був письменник, любив цілою душею етнографію, студія народнього побуту була його найбільшою розрадою. Це також мабуть одна з тих сердечних ниток, що вязали душі Опанаса й Марії.

Він був чоловік моральний, віруючий, з певними життєвими принципами, котрих вона не бачила в других, а котрі мабуть теж високо цінила.

Це були ті спільні прикмети.

Та не бракувало й контрастів.

Опанас був людиною несистематичною, недбайливою, Марія велику вагу прикладала до охайности. Він любив широкий гест, голосну розмову, спів, сміх, забаву, вона дуже здержливо відносилася до людей, мало говорила, ще менше сміялася, не легко було упросити її щоб сіла до фортепяну й заспівала.

Контрасти стрічаються.

Вони часто-густо не відпихають мушину від жінки, а притягають їх до себе.

Опанас і Марія стали судженими.

На око творили дібрану пару.

Обоє високі, стрункі. Він чорнявий, смаглявий, вона русява, білолиця. Обоє здорові, повні сил і найкращих надій.

Будучність усміхалася до них. Приманювала їх до себе, обіцяла, що поведе їх дорогами, встеленими рожевими, пахучими квітками.

Та не так склалося, як ждалося....

Але не забігаймо вперед.

* * *

Опанас Маркович приїхав до Орла мабуть з кінцем червня, або з початком липня ст. ст. 1847 р.¹⁾ 13 липня тогож року він постунив на службу в канцелярію Орловського губернатора, князя П. І. Трубецького, з чином губерньського секретаря. Першого листопада тогож року був назначений молодшим, а 13 серпня 1849 року старшим помічником директора канцелярії. Дня 4 лютого 1850 року став титулярним совітником.

Марія Віленська перебувала ще тоді в Харкові на науці.

¹⁾ В. Бойко пише в своїм начерку «Марко Вовчок» (стор. 47): «В липні 1848 р. в Орел приїхав під догляд губернатора князя П. І. Трубецького студент Київського Університету Опанас Васильович Маркович, що попав туди по „Костомаровській історії“, по справі Кирило-Методіївського брацтва».

Звідки п. Бойко взяв цю дату, не знаю. Але із урядового формуляра Марковича видно, що він уже 13 липня 1847 р. поступив на службу в Канцелярію Орловського губернатора.

Коли взяти під увагу, що Шевченка арештовано 5 квітня 1847 р. а 30 мая прочитано йому і другим обжалованим в провині Кирило Методіївського брацтва «всемилостивіший присуд», то деж тоді цілий рік дівався О. Маркович?

Тим то й дата липень 1847 року, як час його приїзду до Орла здається мені правдивою.

Під весну 1850 року вона приїхала до Орла й познайомилася з Опанасом, котрий був уже тоді відомим чоловіком в орлівському товаристві. Він бував і в Мордовіних. «Онъ былъ, — як каже Петров, — очень интереснымъ лицомъ, особенно для любителей малороссійскаго быта и малороссійской рѣчи. Крімъ своего интереснаго политическаго положенія, Афанасій Васильевичъ сосредоточиваль въ себѣ много превосходныхъ душевныхъ качествъ, которыя влекли къ нему сердца чуткихъ къ добру людей, приобрѣтали ему любовь и уваженіе всѣхъ, кто узнаваль его благороднѣйшую душу.... Этоть-то замѣчательный молодой человекъ встрѣтилъ Марію Александровну Вилинскую, которая кромѣ своей несомнѣнной даровитости, обладала также и прекрасной наружностью.»

Про стрічу Марії з Опанасом, про їх перше знайомство і про перші хвилини кохання, ніяких даних не маємо. Можна тільки догадуватися, що Марія приїхала до тітки Мордовіної на великодні свята, що вони в неї на святах зустрінулися і що зараз від першої стрічи стали не байдужими до себе.

Марііна тітка радо бачила Опанаса в своїй гостинній хаті, симпатизувала з ним, і мабуть прихильно дивилася також на нього, як на жениха своєї сестрінниці. І не диво. Він був з відомого, доброго роду, визначався гарними прикметами тіла, ума і серця і хоч покараний за політичну провину, але всеж таки був титулярним совітником і старшим помічником правителя канцелярії. Перед ним відчинялися широкі перспективи на будучність. Його цінили й шанували не тільки, як любого чоловіка в товариському життю, але також як талановитого урядника. Загальна симпатія, якою він тішився в Орлі, була мабуть теж не без впливу на першу зустріч з Марією.

Молоденькій Марії, яка що лиш кинула шкільну лавку і стояла на порозі з діточого до дівочого віку не могло бути байдужним, що така відома й усіми

люблена людина, як Опанас, як раз до неї поверта своє серце.

І вони полюбилися.

Розцвітались цвітки, щебетали пташки...

Незабаром прийшла і розлука.

*
*
*

На літо ниїхала Марія в маєток своєї тітки в Знаменское. Розлука не все нівечить любов. Частійше вона її скріпляє, і виставляє на пробу, — чи правдива і щира це любов, чи тільки мимолетна химера?

Розлука Опанаса з Марією була теж такою спробою. З листів, котрі він писав до неї, від 24 червня 1850 року починаючи, можна слідити за цим любовним процесом. З першого листу знати, яке було прощання. Марія плакала й благословила Опанаса, казала, що не може уявити собі, як вона буде жити без нього та й потішалася гадкою, що мабуть так Богові угодно.

Опанас називав Марією сильною і чистою, одушевленою християнською любовю, порівнював її зі слезинкою, котра змиває порошок з зіниці ока а гореч із серця, казав, що після її відїзду йому і слуги милі, бо на них дивилася Марія.

Розставшись з нею він тяжко занедужав.

Марія писала йому, що їй у тітки добре і що вона здорова. На те він відписав: «Слава Богу, що тітка тебе «леліє», подякуй їй, що в її хаті, під її «леліючою» рукою такий гарний настрій і що тверда думка ясніє в твоїй душі...¹⁾ Твоя душа горить і ти здорова. «Милая, милая, любочка, ясочка, серце!» «Я заспокоївся як озеро тихої води і зробився ясний, як моя ясочка.»²⁾ «Маня, Маня! Далеко ти. Ні, близько! от у мене в руці, в серці, в молитві.»³⁾

¹⁾ стор. 50 тої самої книжки.

²⁾ стор. 51.

³⁾ стор. 53.

«Благословлю тебе, люблю тебе, поважаю, молюсь за тебе своєю безсильною молитвою.»¹⁾

«З правдивим вдоволенням дивлюсь на твої «портрети». Братові і його домашнім більше подобається перший знімок, де ти в темному вбранню.»²⁾ «Але оба вони не такі гарні як ти, краса моя!»

З листу Опанаса до матері видно, яке вражіння робила на нього Марія. «Бду ли по лѣсу и вижу стройную, молодую сосну, гонкую вверхъ, безъ вѣтвей внизу до половины дерева, мнѣ сладко думать, что этотъ образъ возвышающейся духомъ женщины идетъ къ ней. Она для меня, что это озеро на песчаной пустынѣ, свѣтлое, прозрачное до дна, по берегамъ котораго цѣпляется трава съ лиловыми цвѣтами — мое чувство съ надеждами. При пути стоитъ дикая груша и дрожить маленькими листками, я представляю, какъ зыблются на миломъ лицѣ бѣгуція вслѣдъ за мною (ii) мысли. Правый берегъ Десны крутой и обрывистый, въ немъ отражаются сосны вѣковья, да небо; лѣвый отлогій съ байдаками, барками, плотами, лодками и людьми. Одна часть М. А., какъ лѣвый берегъ принадлежитъ всему народу, гдѣ — т на двѣ, чи на три губерніи, а внутренняя спрятана про меня.»³⁾

Отсі порівняння і поетичні образи свідчать про незаперечений поетичний хист Опанаса, але якіж вони інші й неподібні до порівнянь і образів у творах Марка Вовчка! В Опанаса вони висловлені широко, деколи натянуто і якимось ніби неприродно, в Марка Вовчка коротко, ясно, просто і влучно. Вже на тій переписці видно, яка різниця в стилі обох, буцїм то співробітників «Народніх Оповідань», — така різниця що оба літературні прийоми звести в одно дуже й дуже важко, мабуть не

¹⁾ стор. 56.

²⁾ стор. 57. З того видно, що були фотографії Марка Вовчка з молодих літ, тільки вони нам невідомі. Може де й заховалися в її родині та між знайомими.

³⁾ стор. 59.

можливо. Марковичі мають окремі, індивідуальні фізіогномії. Хто уважно читає отсі цікаві Опанасові листи, цей легко побачить, що Опанас старався Марію настроїти на свій тон, та що йому це не вдавалося.

В листі Опанаса з 29 лицня 1850 р. маємо натяк на оден епізод із перших днів їх кохання. Був ясний, свіжий, чудесний вечір. Товариство збиралося їхати човном. Марія кликала й Опанаса, щоб їхав. «Идите! Идите!» відповів він і глянув з усмішкою на Ю. А. Тая відмова й тая усмішка обидила Марію і вона мабуть пригадувала йому це в одному з листів. У відповідь він виправдувався, казав, що не хотів «чтобы внимание твое ко мнѣ, не обратило на тебя вниманія стоявшей на берегу толпы и бывшей въ лодкѣ компанії; съ такимъ чувствомъ удовольствія я посмотрѣлъ на Ю. А. и съ улыбкою. Не смѣю отпираться, что въ ней была усмѣшка надъ твоей увлекательностію, которую мы тогда не могли же принять за истинное чувство.»¹⁾

Марія перебувала ціле літо в Знаменськім, їздила до Задонська, а в вересні відвідала свою маму в Єльці.

Не була тут літ кілька. «Грустно, мой добрый другъ, мой милый Афанасій!» — писала звідси до нього, дня 17 вересня того ж року. «Вечеромъ я приѣхавши (із Задонська), застала въ Знаменскомъ Ѳеклу отъ Маменьки и тарантасъ, который приѣхалъ за мною. Маменька писала, что больна и одна въ городѣ съ дѣтьми. Я стала собираться и хотѣла ѣхать съ Андреемъ Дмитриевичемъ, хотя онъ и вѣчно говоритъ пустяки, но я бы заставила его молчать, просила ѣхать со мною отъ того, что я не была совсѣмъ увѣрена, одна ли маменька будетъ на завтра? Но только что мы сѣли, лошади тихо ѣхали, а онъ не можетъ такъ ѣздить, соскочилъ и убѣжалъ опять домой, обѣщаясь приѣхать сегодня ввечеру въ Елецъ.... Какъ нечисто все, какъ нехорошо, грустно было. Митя мнѣ обрадовался, заплакалъ, а ужъ какъ рада была мнѣ

¹⁾ стор. 66.

Аврелія, просилась ко мнѣ и Воинъ былъ очень обрадовался, но Аврелія больше, все говорила со мной, розказывала что за жизнь ея, добрый мой другъ! бѣдность ужасная и никого нѣтъ у нихъ! ей 15 лѣтъ еще нѣту, а Воину, брату ея только 12. Я была у нея, ничего нѣтъ кромѣ картинъ, которыхъ не нужно смотрѣть бы и взрослымъ, не то что ребенку. Вездѣ грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешь представить какъ неприятно это поразило меня Изъ деревни пришла моя няня, ея дочь и еще одна женщина, чтобы посмотриѣть на меня, сейчасъ пришла еще старуха, нѣкогда славная пѣвица и бывшая няня и моя и брата и маменьки, — всѣхъ. Мнѣ что то не весело однако. Какъ бы желала я взять и отдать куда нибудь Аврелію, — бѣдная, какъ она будетъ жить здѣсь? Я хочу по крайней мѣрѣ все время пробыть съ ними.» «Но какъ все это выросло, узнать нельзя почти. Такъ странно видѣть большими тѣхъ, кто былъ ребенкомъ когда оставила Грустно, что дѣти такъ приучены къ безпорядку, что не обращаютъ на него никакого вниманія.»¹⁾

Досить порівнати цей лист Марії з листами Опанаса, щоб ще яркїйше побачити рїжницїю їх стилю. Марія пише короткими реченнями. Не вживає нїяких порівнань. Нотує те, що бачила, без екзальтації, просто і щиро. З листу віє тихим смутком. Марії жаль знайомих людей, котрі бідують. Вона радаб їм помочи. Те спочуття до людського горя, яким проняті її оповідання, видно і з листу до судженого. Сама вона і її кохання — ніби усуваються на другий плян, ніби горе людини важнїйше від її особистого щастя. Опанас в листах до Марії вживає багато всяких пестливих слів, називає її душкою, Манюпулечкою, сердечком, голубкою, пташечкою, ясочкою, ангелятком, Марія дальше «доброго друга» не йде і замість цілунків посилає йому благословення Боже. Ні слїду дівочого захоплення, ні знаку пенсію-

¹⁾ стор. 68.

нарської екзальтації, ні натяку на банальну еротику, запозичену з лектури романів, — російських та французських авторів.

Між отсим листом, а оповіданнями Марка Вовчка багато схожого, а натомісць листи Опанаса нічим їх не нагадують.

Цей лист Марії до Опанаса характерний також тим, що вона велику увагу звертає на лад і охайність. «Какъ нечисто все, какъ нехорошо, грустно, грустно было!» «Вездѣ грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешь представить какъ неприятно это поразило меня». «Грустно, что дѣти такъ пріучены къ беспорядку, что не обращаютъ на него никакого вниманія. Митя¹⁾ до того вечера въ грязи былъ; руки всѣ выпачканы, непричесанъ бѣгаетъ . . .»

Під пером молоденької, несповна 15 літної дівчинки, ця любов до охайности, до чистої хати і до гарного вбрання якомсь аж дивно виглядає. Це ніби натяк на різницю між Марією і Опанасом, котрий до свого зверхнього вигляду не прикладав ніякої ваги і в котрого в хаті, все було порозкидано і неприпрятано²⁾, різниця, про котру слід згадати пізніше, коли буде мова про те, чому розійшлись Опанас і Марія.

Та на тім різниці між ними не кінчаться.

З листування видно, що Марія відносилася до Опанаса, як до свого старшого друга, котрого вона любила. Любила його таким, як був, вірила в його чесність, тіщилася, що він був иньший, як другі; перетворювати

¹⁾ Брат Марії, Дмитро, автор Споминів про Марка Вовчка.

²⁾ Дядька я застала въ убогой обстановкѣ; въ его распоряженіи были двѣ комнаты, въ остальныхъ помѣщалось акцизное управление. Эти двѣ комнаты наполнены были столами, а на нихъ масса книгъ, тетрадей и исписанныхъ листовъ, все это въ беспорядкѣ. Здѣсь лежала груда листковъ съ народными пословицами, тамъ — ноты, между ними рукописи и опять лоскутки съ записною гдѣ нибудь пѣснею, стихотвореньемъ, стаканъ недопитого чаю, — обстановка столь знакомая студентамъ».

(Афанасій Васильевичъ Марковичъ, біографическая замѣтка М. З. стор. 26 і 27.)

його на свій лад, відповідно до якогось свого власного, вимріяного ідеалу, вона й не гадала.

Інакше ставився до своєї судженої Опанас.

Він дивився на неї, як на дитину, так сказати, як на матеріал, з котрого можна уформувати будучу дружину, таку, якої він бажав.

З листів видно, що він і працював у тім напрямі.

Перше всього хотів зацепити в ній глибоку віру, зробити її релігійною людиною.

Чому? — відповісти годі. Може з розмов з тою талановитою дівчиною, набрав переконання про її вільнодумство, може вона, зазнавши чимало горя в родиннім життю (недобрий вітчим) висловлювалася песимістично, що нема справедливости Божої на світі, а може прямо, як віруючий чоловік, вважав своїм обов'язком перше всього зацепити віру в серці своєї будучої дружини.

Досить, що майже в кожному листі він звертає її думки до Бога. І так зараз у першому, з 24 червня 1850 р. Опанас пише: «і чиста, одушевлена християнскою любовью и нашою дружбою, — ты й ни о чемъ не затоскуешь». Далше питається, чи взяла французьку біблію з собою і радить, щоби вона уважно прочитала її і поробила собі виписки. «Муравьева евангеліе нужно взять въ Задонскъ съ собою». В листі з кінця червня заявляє, що що лиш «після святині йому дорога родина й вітчина». Тішиться, що вона вибірається на богомілля, питається, чи прочитала всі письма про Богослуження, бо вони до богомілля потрібні і «уручає її єдиному Богу». «Ясочко моя! Богъ съ тобою!» В третім листі, з 20 липня, прямо проповідь говорить своїй судженій, як священик. «Аще кто любить міръ, нѣсть любве отчи въ нимъ. И міръ преходить и похоть его, а творяй волю Божію пребываетъ въ вѣки. Древній мудрецъ сказаль: отъ многословія не избѣжишъ грѣха; а щадя уста разуменъ будешъ.»

З того видно, що між Марією і Опанасом зайшов був якийсь ближче нам невідомий інцидент, невідомий

тому, бо не маємо всіх листів Марії. Опанас хотів, щоб Марія сповідалася йому з усіх діл і помишленій своїх. Вона це мабуть і зробила вдоволяючи його прохання. І він тоді й каже: «Но кто тебя знаетъ, на говорливости ли затѣйливой во вкусѣ французскихъ водевилей ты поймала себя, милая, чистая моя сестра, добрый мой, избранный другъ, или на движеніяхъ гостинной стратегіи, на продолжительныхъ сладкихъ взглядахъ, либо же на тихомъ голосѣ, на картинно-задумчивомъ отчужденіи отъ общества, на веселой улыбкѣ, награждавшей серьезное вниманіе, на чемъ, не знаю, ты не пишешь. Если на словахъ, то сдѣлай милость напиши, на какихъ. Сначала я огорчился, поболѣлъ сердцемъ. Показалось ли мнѣ, что ты меньше меня любишь, что любовь ко мнѣ не заполняетъ твоего сердца, или что ты не перемѣнилась нравственно, а мы это воображали только съ тобой, обманывались, что благодатная перемѣна возродила тебя къ лучшей и высшей жизни і т. д.»

В тім довгім моралізуючім трактаті брак послідовности. Раз Опанас каже, що йому здавалося, немов Марія не перемінилася морально, немов то вони тільки обманювали себе, віруючи в тую благодатну переміну, — значиться, тая моральна переміна в душі Марії була на його думку потрібна, — то знов у тому ж самому листі він величає її «моральну чисту і її возвишену й ніжну любов.»

«Слава Богу до сегодня я могу безъ трепета взять твою руку, моя отрывалась со дня нашей разлуки отъ всего, что сдѣлало бы ее недостойной твоей, она даже не искала вокругъ теплой дружбы сердечной, согрѣтая твоею, еще не простывшая, какъ будто сейчасъ оставила твою, какъ будто держитъ твою, не выпускаетъ ее»¹⁾.

З листу годі зрозуміти, чого він хоче Проповідувати.

«Ось тобі мій сердечний заповіт, котрий ти утверди в своїй памяті: въ маломъ ли, въ большомъ ли об-

¹⁾ сторона 55 нашої книжки.

ществѣ маєшься ты, помни, если не можешь забывать о себѣ въ пучинѣ мыслей и наблюденій, лежащихъ передъ душею каждого человѣка (это богатство и наслѣдство, котораго не лишенъ ни одинъ въ свѣтѣ), если не дано тебѣ этой жизни собою однимъ безъ себя, и если, не взирая на усиленіе все искренной и пламенной, твоей души тебѣ этого не дастся, не будетъ на то произволенія Божьяго, то приучи себя къ такому чувству, что окружающіе тебя не чужіе люди, которые будутъ судить тебя хорошо или дурно, а свои родные, домашніе, которые поругають только за неприятность, которую имъ хотя и нехотя сдѣлаєшь, а хвалить вовсе не стануть, потому, что если хорошо, то такъ и должно быть, а худо, такъ они скажутъ тебѣ тутъ же.»

Не легка річ такий ,сердечний заповіт укріпити в своїй памяті його й не легко зрозуміти, особливо, коли кому не минуло ще літ 15 і коли він на життя дивиться не як на низку днів, тижнів і місяців, котрі чергуються по тим самим приписам якогось морального ,годиться‘, не ,годиться‘, як життя монахів у замкнутах келіях, лиш коли він від цього життя сподіється чогось нового, гарного, доброго, коли він дійсно хоче — жити!»

Опанас хотів виховати собі дружину та з його листів видно, що особливого педагогічного хисту в його не було. Він забуває, що молодість має свої права і що виховувати, це не значить вбивати індивідуальність, а як раз навпаки. Сам обдарований безперечним літературним хистом, не бачить, що Марія зраджує теж літературні даровання, замість в цей бік спрямовувати її думки, він каже їй читати святе письмо й релігійні книжки.

«Книги о подражаніи Іисусу Христу есть у сестры. Тоже на (русскомъ?) языкѣ. Какъ я радъ, что ты собираєшься дѣлать что нибудь полезное. Спасибі тобі. Пиши мнѣ, сестрицѣ! Пиши, пиши. Если нѣтъ новаго грѣха, то пиши, сдѣлай милость, подробнѣе о старомъ у Ар. и о старыхъ подробнѣе, обстоятельнѣе, насмѣшливѣе, злѣе. Это самовоспитаніе замѣнитъ, чего я не

могу говорити, не знаю. Пожалуйста со всею подробністю. Христось съ тобою.»

Єсть щось прямо хоробливого в тім силуванні до самообвинувачення, котре Опанас називає «самовоспитаніємъ,» в тім приневолюванні молоденької Марії, щоби вона не тільки признавалася до якогось, буцім то гріха, але щоби розписувалася про нього широко, насмішливо, злобно.

Якого рода міг бути цей гріх, можна догадуватися з листа, писаного дня 29 липня. Опанас довідався від Марії, що вона танцювала на домашній забаві в Артемієвих. Замість тішитися, що його молоденька суджена гарно провела декілька годин, що на хвилину забула про своє сирітство, про столочене родинне щастя, про горе дорогої мами, він пише: «Читаю во второмъ писмѣ, что тебѣ не хотѣлось танцевать; очень естественно. Но дальше ничего не понимаю, какъ черезъ одну недѣлю захотѣлось танцевать, да еще и съ желаніємъ слышать похвалы кругомъ себя. Я понимаю минуты упоенія музыкою, святынею, добромъ при любви: тогда ярче блеснетъ близкій сердцу образъ и слышнѣе станетъ голосъ отсутствующаго друга далекого, родной намъ и милый. Но глубоко не понимаю упоенія танцами, до забвенія о другѣ, котораго съ нами нѣтъ. Значить впечатлѣнія глубокія усиливають глубокое чувство, впечатлѣнія легкія улетучиваютъ его Слова евангелія всегда мнѣ западающія въ душу новыми, какъ будто я ихъ въ первой читаю, шевелятъ сладкое воспоминаніе о тебѣ, что и ты ихъ глубокой, святой и вѣчный смыслъ....»¹⁾

Такі це були гріхи, за котрі доводилось Марії слухати довгих, для неї може й не цілком зрозумілих проповідий! Незрозумілих тим більше, що писав їх не хто другий, як Опанас Маркович, котрий сам любив заспівати, заграли й забавитися в товаристві, котрий сміявся таким широким, щирим сміхом, що аж вікна дзвеніли.

¹⁾ сторона 63 і 64 нашої книжки.

Чому ж тоді хотів, щоби його суджена була тиха і мовчалива як черниця? Знав же він, що вона й без того не скоро була до веселощів, до уборів, до забав і до товариства, невжеж треба було, щоб вона геть відцуралася від людей і замкнулася в собі, роздумуючи тільки над евангелієм і над «Imitation de Jesus Christ?»

Опанас мабуть сам собі ставив ці питання і відповідав на них: «Можетъ быть танцевальная история неприятно поразила меня потому, что я никому въ свѣтѣ не повѣрилъ бы другому, если бъ не ты сама сказала объ ней, кромѣ того не ловко какъ думать, что можетъ быть, если благословить насъ Господь жить вмѣстѣ, я не буду въ состояннн вводить тебя въ кругъ такихъ удовольствій, а держаться въ немъ постоянно ты и сама не позволишь, не захочешь Какъ подумаю о томъ, что голубочка моя сама написала о своемъ преступленнн, то какъ тихо въ душѣ станеть; какое сокровище сердце твое, Маня. Но, Господи укрѣпи его въ добрыхъ началахъ, Тобою въ него положенныхъ. Я просилъ тебя подробнѣе описать обстановку и внутреннее содержанн, какъ этого дѣла такъ и другихъ, если за нимъ слѣдовали. Лучшаго нѣтъ ножа для душевныхъ вредовъ, какъ свой. Своя рука владыка, говоритъ народъ.»¹⁾

Значиться, коли молоденька дівчина танцює, так це «душевний вред», котрий треба вирізати своєю власною рукою!

Не диво, що Марія не знала, що відписувати на такі аскетичні проповіді, і тоді Опанас знов «роптав на неї», що вона «о томъ, о другомъ» не пише у відповідь на його листи²⁾, а коли пише, так «двострочніі письма».

Нам, що читаємо листування Марковичів, мов листки з якоїсь, недокінченої повісти, приходить перше всього на гадку, що Опанас був багато старший від Марії і як часто в подібних випадках буває, боявся, щоб ріжниця віку не розлучила їх з собою, иньшими словами, був

¹⁾ стор. 65 нашої книжки.

²⁾ стор. 66 нашої книжки.

заздрісний о неї. Любов велика егоїстка, а Опанас горячо любив Марію.

Чи здогад цей правдивий, не знаю, але він людський. Любов велика егоїстка!

Опанас, хоч впевняє Марію, що він її більше любить ніж самого себе, хоч підбирає що найшестливіших слів, щоб тую любов виявити і що найбільш вигадливих порівнань, щоб її схарактеризувати, а всеж таки частогусто пише про своє плохе здоровля, про те що він і вчора був хорий і нині не здоровий, ніби хоче, щоб суджена журилася ним і поза цею журбою нічого більше в світі не бачила.

«Разставшись съ тобой я былъ ужасно боленъ, приѣхавши вчера ужасно боленъ, сегодня опять боленъ.»¹⁾

«Прибавъ еще хоть маленькое помышленіе о моемъ здоровьи, которое въ одинаковомъ положеніи, по котормъ какъ будто забыла.»²⁾

«Ты несправедлива, кажется, ко мнѣ, говоря, что я не забочуся о своемъ здоровьи, напротивъ я думаю о немъ черезъ чуръ много, а если не поправляешься, такъ что жъ дѣлать?»

Можетъ быть пренебрегу имъ и поѣду.»³⁾

«Я только третьяго дня приѣхалъ, Губернаторъ ласково принялъ и спросилъ, здоровъ ли я? Я сказалъ, что лучше прежняго, но еще не совсѣмъ здоровъ.»⁴⁾

«Я спалъ ночь дурно и неспокойно.»⁵⁾

«Мнѣ не здоровится Богъ вѣсть отъ чего, я не хочу Васъ видѣть сегодня, съ увѣренности, что сильное желаніе меня видѣть у Васъ не послѣднее.»⁶⁾

«Тиньковъ узнавши, что я приѣхалъ и послѣ дороги хвораю немного, обѣщаль приѣхать, посѣтитъ меня.»⁷⁾

1) стор. 50 нашої книжки.

2) стор. 57 нашої книжки.

3) стор. 69 нашої книжки.

4) стор. 71 нашої книжки.

5) стор. 76 нашої книжки.

6) стор. 75 нашої книжки.

7) стор. 72 нашої книжки.

Таких виписок про здоровля можна би навести ще більше.

Натомісьць про свою зустріч з Гоголем згадує Опанас тільки кількома словами: «Вчера я пробылъ цѣлый день съ Николаемъ Васильевичемъ Гоголемъ.»

І коли ми нині раді були б довідатися дещо більше про цей епізод, то наскільки ж більше цікавилася ним Марія, — а довідалася тільки, що Опанас цілий день пережив з безсмертним автором «Мертвих душ».

Опанас називає Марію «любою мрійницею» (милая мечтательница¹), перед його досвідним оком не міг скритися її яркий літературний таланти, а в листах нема ні одного натяку на тодішний рух літературний, мистецький і загалом на культурне життя. Нігде не бачимо, щоби Опанас дбав про її інтелектуальний розвиток, про розширення її умового горизонту. про мистецьке й національне підготовлення будучої знаменитої письменниці.

Він пише їй цілі довгі-предовгі, морально-педагогічні трактати, цілі «поученія» на зразок повченій із староруських ізборників, заплутані і тяжко зрозумілі диспути на теми «не шукай похвали чужих», рецепти, як стати досконалою людиною», підозріває її, що любов до нього (до Опанаса) не заповнює цілого її серця і поза ради читати святе письмо, *Imitation de Jesus Christ* і їздити на богомілля, не виходить.

А історичний момент був такий цікавий, от хочби 1848 рік! У воздуху висіли такі питання, як знесення кріпацтва, в літературі й в літературній критиці було стільки нового й цікавого, — а Опанас навівав на Марію монастирсько-аскетичного духа. Молода дівчина любила свого судженого, але не могла й не хотіла стати його рабинею, боронила свого власного «я», своєї індивідуальності. В їх листуванню видно вже початок тієї боротьби

¹) стор. 70 нашої книжки.

між «ним» і «нею», котра в решті решт і довела геть пізніше до знівечення їх подружних звязків.

Та не забігаймо вперед.

* * *

Перед нами частина переписки суджених, а саме вісім листів Опанаса і тільки оден Марії.

Та цим одним, на мій погляд, вона побиває його.

Це лист писаний щиро, просто й гарно. Марія ділиться з Опанасом своїми вражіннями. Описує де була, з ким бачилася, що говорила. Люди виходять живі, вона теж живе у своїх словах. Бачимо її добре серце, її чоловіколюбну вдачу, її нахил до гарного, чистого, упорядкованого життя. Її мова, така, як вона. Речення прості, але заокруглені і викінчені, без зайвих слів, без афектації, без любовного і всякого другого сентименту. Аж дивно, що молоденька дівчина так гарно пише.

Не маємо причини гадати, що другі листи були писані инакше.

Натомісьць у листах Опанаса до Марії повно зайвого менторства, проповідування, моралізовання, повно слів і порівнань, у котрих губиться провідна гадка. Видно, що він хоче формувати душу своєї будучої дружини, але не годен вгадати на який лад. Одно видно, що він хотів би її відірвати від реального життя, зробити з неї людину, яка носить ся скрізь зі святими книгами, молиться, аналізує себе, не живе а лиш томиться життям.

Різниця характерів, темпераментів і світоглядів дуже велика. Опанас, хоч майже у двоє старший від Марії, не може її перетворити по своїй власній уподобі, не тільки тому, що вона «індивідуальність», але й через те, що сам він не знає, чого хоче, — так воно по крайній мірі з листів виходить.

І між ними приходять до непорозуміння.

Перший лист починає Опанас словами: «Счастливый другъ мой, Манюсинька!», в другім титулує її «Милая!»,

в третім називає її «Ангелятком», в четвертім повторюється те саме слово, в пятім читаємо «Милая и добрая Марія Александровна», в шестім «Добрый другъ, Маріечка!», аж нараз лист з 7 грудня 1850 року затитулований: «Милостивая Государныя Марія Александровна».

В попередних «ти», в цьому «Ви, Вам, Вас!»

Цей лист кінчиться дивно. «Что если Вы любили хоть немножко? Ще разъ спасибы Вамъ, Богъ съ Вами! Поклониться своїй компанії и роду. Заторы такіе, что лошади вязнуть буквально по уши, никогда я такъ не завязалъ в своихъ ошибкахъ, я! Когда приѣдишь по этому пути? *Путь къ Вамъ невѣрный надо мнѣ правду сказать.*»¹⁾ А в дописці прямо: «я не хочу Васъ видѣть сегодня»²⁾ Лист зраджує велике роздратовання, навіть у мові і в правописі³⁾. Він аж нечемний: («путь къ Вамъ невѣрный . . . я не хочу Васъ видѣть сегодня»).

Не маючи всіх листів перед собою не можемо і всеї правди знати бачимо тільки, що між ними щось по-псувалося і що судьба їх дружби висіла на волосочку,

Можна всякого догадуватися.

До відомих гріхів Марії, як отсей, що вона танцювала на забаві в Артемієвих, можна додати й «пороки» в роді того, що вона не відписувала йому на його релігійні питання, що хвалилася перед другими його привязанням до неї, замість похвалитися своїм до нього⁴⁾, що давало читати його листи тітці Юлії Федоровні, хоч Опанас казав, щоби Марія їх «сжигала», і т. д.

«Только не думаю, чтобы тебѣ необходимо было хвалиться моею привязанностью передъ другими, лучше своею хвались.»⁵⁾ І в тому самому листі: «Что за прекрасныя письма ты мнѣ прислала, не знаю какъ за нихъ

1) Пічеркнення наше.

2) стор. 7 нашої книжки.

3) «спасибы», «Поклониться своїй компанії и роду».

4) стор. 70 нашої книжки.

5) стор. 70 нашої книжки.

благодарить тебя». Колиб не додаток: «Жаль только, что ты грустишь», то можна би гадати, що він іронізує. А після того: «жаль только, что ты грустишь» ідуть слова: «Боюсь, чтобъ эта грусть не была въ ущербъ чему нибудь другому». Чому саме? Не знати. Гадай, що хоч. І так все. Листи писані талановито, але вони не передумані, не викінчені, недбалі навіть що до мови. Я не знавець російської мови, але вона для мене в Опанасовых листах якась химерна, повна всіляких, навіть ортографічних похибок, перемішана з українськими словами і зворотами. Натомість українського листу ані одного. Про українізацію будучої великої української письменниці ні слуху, ні духу.

Хіба тільки два короткі українські віршики. а саме: «сивий голуб, сивий голуб» та «Ой у полі три дубочки». Та хіба ще отсе його власне: «Урочаю тебе, мое серденько, да единому Богу». І тільки всього! Нігде не видно, щоб Опанас брався в серці Марії розпалювати, коли вже не любов, то хоч прихильність до українського народу, до його пісні, псбуту, до його лиха й горя.

А цей народ був Марії не чужий і не байдужний, коли в хаті її тітки, в кстрій вона перебувала, були настільки сильні симпатії до українства, що ними турбувалися місцеві поліційні органи.

Натомісьць в листі до Марії з 7 грудня 1850 р. Опанас цитує її слова «Так і того не говори, і того не говори!» — виходить ніби вона до його бралася вже тоді по українськи писати, а може тільки иноді вплітала українські речення. На всякий спосіб це доволі цікаве для тих, що заслуги українізації Марка Вовчка приписують Опанасові.

Загадочне «Я не хочу Васъ видѣть сегодня, с увѣренности, что сильное желаніе меня видѣть у Васъ не послѣднее», свідчить, що між Опанасом і Марією щось сильно попсувалося. Перехід від «ти» до «Ви» від «Добрый другъ, Маріечка!» до «Милостивая Государыня Милая и добрая Марія Александровна» говорить аж

надто вимовно, що їх сердечні взаємини остудилися і що між ними могло прийти до зірвання стосунків. Безпосередньої причини не знаємо. Може її і не було, а як була, так може це було щось маловажне, крапельина, котра доповнила у щерть налиту чарку горечі. Тая гореч впливала з різниці темпераментів, світоглядів, по части може навіть з різниці віку. О тім передше була вже мова.

Та до розриву не прийшло, Хто з них перший подав руку до примирення, це теж годі нині певно знати бо не маємо повної кореспонденції, бракує листів Марії.

Але вже в листі з 7 грудня 1850 року Опанас натякає на «тучу собственныхъ глупостей, или ихъ послѣдствій», котра стала була на нього налягати, а в листі з 27 грудня він прямо признається до вини.

В тім листі пише Опанас: «Я спав ніч зле і неспокійно Не треба було допускати до голови гадск про тяжкий хід наших діл, о моїх неправдах до тебе; ти мені простила краще, ніж прощають влюблені; подержи лист до брата ти ніби усунула хмарку, котрою я затемнив був нашу ніжню дружба і тим ніби завернулася з дороги, щоби не лишати мене самого в зимному смутку. Мила Мері, тепер я сумний, але мій смуток не зимний і не тяжкий. Твоя соромливість і любов, твердість і уступчивість, обнімаюча мою душу як сонішне тепло, твої признання, в котрих чується розкіш і чари небесного світа і Божої благодати, твоє благородне мовчання, тоді як слова булиби нарушенням святих прав страдаючого серця, котре посилав тобі благословення на всьо, що ти робиш і будеш робити¹⁾».

Врешті в тім самім листі він признається до своєї «безразсудної пилкости», которая дасть Богъ угомонится», і кінчить словами: «Если трудно будетъ почему бы то ни было окончить наши заботы, то не удручай себя ими

¹⁾ стор. 76 цієї книжки. Подаю в перекладі на українську мову.

слишкомъ, я буду терпеливъ и никогда не позволю себѣ упрекать тебя, что это отъ холодности или невниманія ко мнѣ. Цѣлую тебя, Марусенько моя»¹⁾).

Так розвіялася тая темна хмара, що закрила була ясно небо над ними.

* * *

На виправдання Опанаса треба сказати, що він був хорий і що діла його не наладжувалися.

Якого рода була його недуга — не знаємо. Він мало що не в кожному листі пише, що хорий, але ніколи не скаже, що йому бракує. Можна догадуватися, що крім фізичної недуги терпів також психічно. Кирило-Методієвське брацтво, арешт, слідство, присуд, заслання, — все воно не тільки знівечило його життєві пляни й розвіяло рожеві, молодечі надії, не тільки відірвало від наміченої, дорогої серцю праці над етнографією, але також зрушило нервовий систем. Це зденервовання бачимо в його листах, таких нерівних і невикінчених, навіть з боку мови, правопису й інтерпункції. І його релігійність, котра переходить у релігійну загарливість, в охоту проповідування, не є, на мій погляд, природною. Молодий, здоровий, такий живий і жвавий чоловік, яким був Опанас, повинен проявляти в листах до своєї судженої більше інтересу до реального життя. Опанас надто вразливий на своє «я». Він пише Марії, щоб Марія не хвалилася його любовю до неї, а своєю до нього, не хоче, щоб вона давала своїм близьким читати його листи, хоч до того, по тодішнім родинно-товариським поглядам була обовязана, він своє «я» висуває на чільне місце і надає йому великої ваги. Опанас легко сердиться, виходить з рівноваги, забуваючи, що він мущина і мущина багато старший від Марії і тому від нього треба б сподіватися більше розважливости, більше помірковання у словах. Все, це, як кажу, свідчить, що він не тільки

¹⁾ стор. 77 цієї книжки.

фізично, але до якоїсь міри також психічно нездужав. Він же сам говорить про своє «страдающее, грустное сердце», про свою «безразсудную пылкость», каже що йому «больше другихъ нужно молчать, особенно съ друзьями», натякає на «психологическое наслаждение» при згадці про Марію і таке друге.

На зденервовання Опанаса впливав також немало негарний хід його діл. Річ у тому, що Опанас не хотів женитися, не маючи тривкої матеріальної підстави під будівлю подружного життя. Вже в листі з 20 липня 1850 р.¹⁾ натякає не тільки на те, що «старыя раны не вдругъ залѣчиваются», але що їх «обстоятельства грустныя», що їх діла і «положеніе въ обществѣ неустроеныя», що тії, «обстоятельства, здоровье и служба не рѣшенныя» і що вони «отдаляютъ отъ насъ счастье быть вмѣстѣ скоро». В листі з 29 того самого місяця пише знов, «что дальше будетъ, совершенно не знаю; мое здоровье по несчастію не поправляется и на счетъ своей службы, я не имѣю пока извѣстій отъ тѣхъ, къ кому писалъ».

Все це неначе розвиває основну гадку, висказану в першій листі Опанаса до Марії (з 24 червня 1850 р.). Він тоді писав: «Я выѣзжаю какъ только позволяютъ деньги, а къ нимъ я по несчастію склоняю свою голову, какъ бы захмѣленную безденежемъ. Ужасно! Пока я не буду ихъ имѣть хоть меньше чѣмъ нужно, пока я не буду чѣмъ нибудь въ обществѣ, едва ли рѣшусь брать твою руку, не отъ того чтобы жалко было тебя лишать чего нибудь, а что жалко подставляютъ тебѣ свою мрачную фигуру. Время все покажетъ яснѣе. Я буду тебѣ все писать и знаю — не даромъ. Ты уймешь рты, разинутые въ осужденіе меня».²⁾ З тої причини Опанас не хотів писати до матері Марії про те, що він гадає з нею одружитися. «Къ Праск. Петр. я конечно не буду

¹⁾ стор. 54 цієї книжки.

²⁾ стор. 50 цієї книжки.

писать пока не стану сколько-нибудь въ лучшее положеніе на службѣ, если это когданибудь случится». Але все таки він давав Марії «право сказать, что я просилъ твоей руки, и если тебѣ будетъ пріятно это.»

З того видно, що Опанас Маркович вважав тую посаду, яку він мав в Орлі, невідповідною і що шукав другої, кращої і певнішої.

Як знаємо із службового формуляра Опанас був старшим помічником правителя канцелярії з рангою титулярного совітника. Посада не така то вже й лиха, щоб не можна було вижити з жінкою. Але в листах Опанас нарікає, що не має грошей, раз навіть каже, що в нього нема «ні копійки грошей». Виною була мабуть непрактична вдача Опанаса, те життя без рахунку, життя з нині на завтра, не оглядаючися, що буде завтра.

Тая Опанасова «безшабашність» була теж мабуть причиною всіляких гутірок в Орлі і тому він писав до Марії, що вона «уйме рты, разинутые въ осужденіе» його.

Можливо, що ці сплетні між иншим теж спонукували його шукати иншого місця і то між св іми, на Україні, куди його тягнуло, як Українця і, як етнографа.

З урядового формуляра бачимо, що він взяв собі відпуску дня 12 червня 1850 року і поїхав на Україну. Був у брата в Острі та в Остерському повіті, в селі Сорокотичах, їздив до свого дядька в Золотоношу і там десь, у Полтавщині, бачився з Гоголем. Відпуску мав на чотири місяці і в жовтні був уже в Орлі. «Привіз я тобі, — пише до Марії, — поклони із своєї землі, від добрих людей».

Та більше нічого. Вернувся з тим, з чим і поїхав. Марії все ще не було. Він на Різдвяні свята пише до неї з Кирилівської слободи, (дивно, що про свята нічого не згадує). Кінчаючи цей лист каже: «Если дѣла наши будутъ спориться, проси ее (Юлію Алексієвну), быть на свадьбѣ нашей и возьми обѣщаніе гостить у насъ, когда Господь благословить насъ жить въ своей хатѣ.»

Видно, все ще не тратив надії «що його діла будуть-спориться» і сподівався, що незабаром відбудеться його вінчання з Марією.

Щож робила тоді Марія?

Крім деяких натяків на те в листах, знаходимо дещо в її пізнійшій російській повісти «Живая душа», котра має автобіографічний характер. Маша в «Живій душі», це сама Марія. Вона каже, що «здѣсь (розумій у тітки¹) жизнь была почти такая же точно, какъ дома, почти тоже давала для развитія: хорошую библиотеку, удаление отъ свѣтской пошлости, природу». Прислухалася до гарних розмов і слухала пориваючих проповідий. Маша на память знала евангеліє. Це була не тільки її улюблена книга, але й приют у трудних хвилинах. А ті трудні хвилини прийшли до неї рано. Бувало серед безсонної ночі, наплакавшись доволі, брала евангеліє і прочитувала його від початку до кінця. Іноді тихий спокій сходив на неї. Та не на довго. Часто вона сокрушалася, признавала себе великою грішницею, жалувала, що пристращається до земного. Але й це не тривало довго. Вона будилася з бажанням життя, любови, свіжої, живої любови! А ця книга (евангеліє) говорила щось цілком друге «На небѣ успокоеніє, или гдѣ тамъ, положимъ да, но дѣятельность, но любовь, но главное жизнь — вѣдь это на земли»²). Вправді повість «Живая душа» писана геть пізнійше, але нема причини сумніватися, що авторка вірно передала в ній свої переживання з молодечих літ. Бачимо, що вже тоді в душі її ішла боротьба між аскетичним а життєрадісним напрямком. Цей аскетичний настрій, — наче нав'язаний Опанасовими моралізуючими словами, життєрадісний, це її вроджена вдача. «Тихомирря десь там на небі, а тут на землі діяльність, любов, свіжа, жива любов — життя!» В словах «свіжа, жива любов» брєнить ніби якийсь жаль, ніби смуток, що та любов,

¹) В селі Задонському, Орловської губернії.

²) стор. 64. Цитую у виїмках і в переводі.

яку її давала тоді доля, не була ні свіжа, ні жива, вона була спутана всілякими застереженнями релігійно-моральних принципів. Що тоді ще робила Марія крім слухання гарних розмов, добрих проповідий, крім читання книжок з тітчиної бібліотеки, перебування з природою і з знайомими людьми, крім таких «хвилевих прогріхів» як танці на раві у сусідів, за які її доводилося вислухувати від Опанаса гірких і скучних докорів? Бралася до письменницького діла. В листі з липня 1850 року пише їй Опанас: «Для перевода книги у меня нѣтъ, а если это желаніе столько же сильное, какъ искренное, то отошли Орловскаго уѣзда въ слободу Кирѣевскую Петру Васильевичу Кирѣевскому пѣсни, если ужъ ты ихъ скольконибудь собрала и попроси выслать книгу для перевода, чему онъ будетъ очень радъ, о чемъ, если захочешь, я напередъ ему напишу.» Цей лист можемо собі так доповнити. Марія хотіла перекладати якусь невідому нам ближше книжку і просила Опанаса, щоби добув її для неї. Опанас, котрий справляв її на шлях етнографічних записів, не добув цієї книжки і сумніваючися в її щирому і сильному бажанню робити це діло, справляв її до Кирієвського. Іншими еловами йому важні дули Маріїні етнографічні збірки, а не друга якась праця пером і він відсилав її з цим ділом до Кирієвського.

Хто таке Кирієвский? ¹⁾

Петро Васильович Кирієвский, брат Івана Василевича, відомого критика і філлософа, автора твору «О необходимости и возможности новыхъ началъ для философіи», славянофіла, родився 1808 року, умер 1856, зібрав народні пісні, котрі видав Безсоновъ 1860—1874 року ²⁾.

Петро Кирієвский, як і знаменитий його брат Іван, був людиною широко освіченою. Він не замикався в

¹⁾ Г. Князевъ. Братья Кирѣевскіе. Біогр. очеркъ. Спб. 1898 г. — В. Ляковскій. Братья Кирѣевскіе. Жизнь и труды ихъ. Спб. 1899 г. Изд. О. Р. Р. истор. просв. вып. III. — Словарь Броклаузь-Эфронъ т. XV.

²⁾ Пор. Бестужевъ Рюминъ, От. Зап. II 1862, 1—3.

кружку етнографічних дослідів, а дбав також про по-
жирення європейської історичної літератури в Росії.
Славянофіл, як і його брат¹⁾, але з чималими симпатіями
до українства, мав Петро Василевич вплив на Опанаса
і на Марію. Про цей вплив пише сам Опанас у спо-
минах про Петра Кириєвського, друкованих в «Русской
Бесѣдѣ» 1857 р.

«25 жовтня минулого року (1856) помер Петро Ва-
силевич Кириєвский саме в розцвіті сил. Коли я

¹⁾ Іван Кириєвский має багато дечого спільного з Герценом,
з котрим пізніше познайомилася Марія Марковичева. Оба вийшли
з Канта, Шеллінга, Фіхтога й Гегля, оба були романтиками, оба мали
значний літературний хист. Для характеристики Івана Кириєвського
наведу дещо з його творів. Ось яку антитезу ставить він між сходомі
заходом Європи. «Тамъ (на заході) роздвоєніє силъ и разума, — здѣсь
(на сході) стремленіє къ ихъ живої совокупности; тамъ движеніє
ума къ истинѣ посредствомъ логическаго сѣпленія понятій, — здѣсь
стремленіє къ ней посредствомъ внутренняго возвышенія самосо-
знанія къ сердечной цѣльности и средоточію разума . . . тамъ раз-
двоєніє духа, роздвоєніє мыслей, роздвоєніє наукъ, роздвоєніє госу-
дарства, роздвоєніє сословій, роздвоєніє общества, роздвоєніє семей-
ныхъ правъ и обязанностей, роздвоєніє нравственнаго и сердечнаго
состоянія, роздвоєніє всей совокупности всѣхъ отдѣльныхъ видовъ
бытія человѣческаго общественнаго и частнаго, — въ Россіи, напро-
тивъ того, преимущественное стремленіє къ цѣльности бытія вну-
тренняго и вишняго; общественнаго и частнаго, умогляднаго,
и житейскаго, искусственнаго и нравственнаго (Соч. 1861. т. II стр. 275
і дальше).

«Особенность Россіи заключалась въ полнотѣ и чистотѣ того
выраженія, которое христіанское ученіє получило въ ней, — во всемъ
объемѣ ея общественнаго и частнаго бытія.»

«Корень образованности Россіи живетъ въ ея народѣ, и, что
всего важнѣе, онъ живетъ въ его Святой, Православной Церкви.»
(Ibidem).

«Первое условіє для возвышенія разума, — чтобы онъ стремился
собрать въ одну недѣлимую цѣльность всѣ свои отдѣльныя силы,
которыя въ обыкновенномъ положеніи чловѣка находятся въ состо-
яніи разрозненности; . . . чтобы постоянно искалъ въ глубинѣ души
того внутренняго корня разумѣнія, гдѣ всѣ отдѣльныя силы слива-
ются въ одно живое и цѣльное зрѣніє ума . . . всѣ ея струны должны
быть слышны въ полномъ аккордѣ, сливаясь въ одинъ гармони-
ческаій звукъ.»

(О необходимости и возможности новыхъ началъ для фило-
софіи. — И. В. Кириєвский. Полное собраніє сочиненій 2 т. Изд. Ко-
шелеба. Москва 1861 г.)

служив 1849 року в Орлі, познайомився я з покійним в одного з моїх службових товаришів. Він приїздив до його брата, збирача народніх пісень, П. Якушкіна. Незвичайно добре й привітливе поведіння П. Вас. якого я, мало значучи в суспільстві, ні перш, ні потім від нікого не зазнавав, на диво, — ані трохи мене не бен-тежило, такою щирою та спокійно свобідною добротою воно було огріте.

Я почував, що якоюсь чудотворною струєю припливає мені до мозку думка за думкою, а в серці являється одно почуття за другим. *Тоді я був хворий тілом і душею* (розбивка наша). Простодушно звертався я до нього з гадками й почуттями, що прокидалися в мені і признаюся, дуже радів маючи такого незвичайного, такого доброго і світлого слухача! Нема чого й казати, що я їздив до нього в Слободку (7 верст від Орла) і цілими днями впивася возвишеною розмовою з Кириївским, — Боже мій, якою прегарною, якою теплою та значучою розмовою!

Він був самостійний і поважний діяч в науці і в нашій(!)¹⁾ освіті. Він був у нас(!) один з перших по часу і по впливу, коли не перший славянофіл. Загального означення славянської ідеї, гадаю, ніхто не чув від П. В. але окремі її тези переняв багато дехто, як я чув від нього.

Головна прислуга, якої сподівалися від П. В. в громадянстві, та в літературі, був збірник велико-руських народніх пісень, що він готовив до друку і про багацтво цього збірника були найвідрадініші чутки... Я, в часи нашого знайомства з П. В. (1849—1852 р.), бачив у його кабінеті великі коші та картонові коробки, повні виписок з літописів, з заголовком: «князь», «вѣче», і т д. і нічого стілько не чув від нього, як найясніших і теплих гадок, найблискучіших висновків з минулого старої Руси! Вважаю тільки за свій обо-

¹⁾ Викличники наші.

в'язок посвідчити, що знайдений Н. А. Скалоном в Стародубському архіві «Протокуль до записованья справъ поточныхъ на рокъ 1690» (надрукований в «Черниг. Губ. Вѣдом.» 1852 р.) видано цілком тільки завдяки тому, що того завзято бажав П. В., а не через те, що ніби сама редакція знала йому ціну.

До такого рода його діяльності треба зачислити величезне підприємство — переклад на російську мову найкращих клясичних творів з історії. В тій цілі мені дано; 1) «Geschichte des österreichischen Kaiserstaates von Johann Grafen Mailat». Zweiter Band. 2) «Pierwotne dzieje Polski i Litwy et c. wydal Waclaw Aleksander Maciejowski» а в поміч 3) Słownik polsko-rosyjski, przez Stanisława Müllera.

Не міг я нічого теж сказати про працю його над піснями усіх народів і про етнографію історії, бо не знаю про висліди, до яких він дійшов.

В дуже цінній бібліотеці П. В. на яку звичайно йшла значна частина його доходів, можна було знайти *все краще з поля історії та етнографії України* (Розбивка наша!) Він сам давав свідоцтво самостійности давньої української мови в написах, які він відчитав на чашах київських князів в «Московській оружейній Палаті» і радив досліджувати сучасні українські наріччя по областях Полян, Сіверян, Деревлян та Угличів».

Я нарочно подав виїмки статті Опанаса Марковича про Петра Кириєвського, бо про неї перший згадав у своїх паперах Доманицький, а на скільки мені відомо, ніхто доси не звертав уваги ні в біографії Опанаса, ні Марії Марковичів. А між тим стаття, на мою гадку, має не мале біографічне значіння для нього і для неї. З цієї статті, вже на перший погляд видно, що Опавас, як хотів, умів гарно писати, що він був чоловік, який не забував того добра, котре йому хтось зробив, що він почував себе «малозначучим в суспільстві», що на його мали вплив сильніці, більш освічені індивідуальности.

Видно з неї, що Кириївські мали вплив на ідеологію Опанаса, на його славянофільство, на нахил до релігійної містики. Цікаве, й дуже цікаве те, що Петро Кириївський мав у своїй бібліотеці що кращі книжки з нашої історії та етнографії, що він обстоював самостійність української мови і радив виучувати її наріччя. Це як раз протилежний погляд до погляду більшості російських учених, котрі мову нашу вважають за наріччя російської.

Може я й не помилюся, коли скажу, що українізація Марка Вовчка, а по крайній мірі початок тієї українізації завдячуємо Петрови Кириївському. Марія збирала російські пісні для нього, але з його бібліотеки діставала що найкращі книжки з поля української історії і етнографії, чула від нього про самобитність і оригінальність української мови й побуту, чула прихильність до України, а що в неї теж був дещо підготовлений ґрунт до українства (дядько таки гарно по вкраїнськи балакав, в хаті тітки були українські течії, — Опанас був Українцем) так не диво, що зацікавилася Україною і мабуть уже тоді зрозуміла, що вона не Московка, хоч «нахабною Московкою» назвуть її ще геть пізніше.

«В паперах, що осталися по смерті Марії Олександровни, є оден листочок, який свідчить, що вже в ті часи Марія Олександровна пробувала свої сили й на літературній ниві. Се початок оповідання (російською мовою), де якийсь 40 літній мужчина слухає чийсь спів у садку і той спів його бентежить.... На листочку тім дата, 1851 рік і присвята «М. В. Марковичу»¹⁾

На тому можна би й покінчити характеристику Опанаса Марковича і Марії з Віленських, з того часу, як

¹⁾ В. Доманицький. Марко Вовчок. Літературно-Науковий Вістник. 1908. Книжка I. За січень стор. 57.

«М. В. Марковичу», — мабуть похибка друкарська, або lapsus calami. Опанас Маркович по російськи Афанасій Васильевичъ Марковичъ, отже повинно бути «А. В. Марковичу».

вони познайомилися і стали судженими, а тим самим і біографію Марії до пожружжя з Опанасом.

Скупість джерел, між иньшими прогалини в їхньому листуванні, не дають нам спромози більш *рельєфно* змалювати портретів цієї інтересної пари. Історично-літературне тло, на якому вона зарисовується в нашій уяві, доволі відоме. Менше відоме (як ось знайомство з Кириївськими і славянофільська течія), вплели ми в наше оповідання. Збираючи до купи вище сказане доходимо до таких основних ліній рисунку.

Опанас Маркович, уроджений мабуть 1822 р., скінчив Київський університет, 1848 дістав ступінь кандидата, належав до Кирило Медодіївського брацтва, був арештований, засланий до Орла, і 13 липня 1847 іменований губернським секретарем. Походив зі старого, відомого в українській історії роду. Батько його, дідич в Кулажинцях, Пирятинського повіту, Полтавської губернії, був типічним українським паном; любив жити над стан і дім його славився великою гостинністю.

Вислідом такого життя була розтрата маєтку, так що по смерті Василя Марковича синам лишилися тільки невеличкі останки. Опанас свою пайку продав одному братові і за ті гроші вчився. Здобув гарну освіту, був дуже релігійний, чоловіколюбний, — демократ. Талановитий письменник, добрий співак, людина музикальна, легко здобував собі симпатії серед оточення. Свідомий Українець, дуже любив українську минувшину, але найбільше цікавився етнографією. Був гарний собою, високого росту, кріпкої будови тіла, брунет. Подобався жінкам. В Орлі почував себе погано. Процес, заслання, знівечені пляни і надії, непевне становище, все те драгувало його. Вихований в розкошах і багатстві не знав ціни грошам. Не вмів з ними числитися, не вмів утримати копійки в кармані. Взагалі був чоловіком живим, щирим, але не практичним, — романтик, не реальний чоловік.

Це пробивалося вже в його зверхній появі, в недбайливим убранню, в широких рухах, в мешканню, ко-

трого не тримав в порядку. Служба при губернаторі не вдовольняла його. Хотів иньшої, та ще на Україні. Мабуть тягло його до праці на науковому полі, особливо на полі української етнографії.

В Орлі нездужав, — тілом і душею. Яка була ця фізична недуга не знаємо, а про душевну він згадує в листах.

Марія Віленська донька Олександра, військового, а пізніше дідича, з Єлецького повіту, Орловської губернії уроженця «Западних губерній», і Параскевії з Данілових, котрої мати була з роду князів Радивилів. В родині Марії зберігалися таким чином українсько-литовсько-польські традиції. Уроджена 10 грудня 1834 року, діточі літа провела в маєтку батька. Мати образована, гарно грала на фортеп'яні і добре балакала чужими мовами. Марія дитиною теж балакала по французьки. Була вдумчива, цікава дівчинка, милосерна до прислуги з кріпаків. Батька втратила в діточім віці, мати віддалася вдруге, вітчим був гуляка, картяр, чоловік наглої вдачі. Тому мати віддала Марію під опіку сестер Пісарєвої і Мордовіної. Пісарєва, мати славного російського критика, Мордовіна жінка орловського вищого урядника і знатного богача. Марію післали на науку в якийсь харківський приватний пансіонат, з відки вона приїхала 14 літньою дівчиною до своєї тітки, Мордовіної, в Орел. Висока, гарної будови тіла з гарною русою косою і ще кращими незвичайної глибини очима, з виразистим, регулярним обличчям, не дивлячись на те, що була бідна і жила на ласці в тітки, вже молоденькою дівчиною мала женихів. Була над вік розвита і над вік поважна. Не любила дорогого вбрання, ні блискучих оздоб, не шукала забав, ні шумного товариства. Визначалася достойною простотою в убранню, в рухах, у мові. Любила лад і не могла дивитися на неохайність в хатньому господарстві. Сама з дитини зазнала чимало горя і вразлива була на долю ближнього. Словом, незвичайна дівчина.

Тих двоє людей стрінулося в Орлі, в гостинній хаті Мордовіних. Симпатія і любов. Було багато дечого такого, що зближало їх до себе. Поетичний погляд на світ, легковаження буденности, байдужність до моди, маломістечкових сплетень, балаканини на тему нових капелюхів і поганої прислуги. Обоє були сотворені до вищих важніших завдань і були свідомі того. Обоє носили в душі смуток. Доля не пощадила їх молодих літ. Роджені в достатках, були свідками руїни своїх родинних гнізд. На обох вчасне сирітство закинуло серпанок туги. І Опанас і Марія відчували, що їх матері горюють. Але було й таке, що віддалювало їх від себе. Опанас був мало що не у двоє старший від Марії, йому було літ 27, їй 14. Він дивився на світ очима досвідченого, бувалого муштини, вона щойно збиралася жити. У його була широка вдача, в неї аристократична достойність. Він не зважав на лад і на охайність, вона без одного і другого не могла жити. Він любив її і був заздрий о свою любку, вона хотіла любови щирої, з повним довір'ям подавала йому руку, як вибраному свого серця. Він хотів виховати Марію на таку дружину, якої собі бажав, вона з природи була горда, цїнила своє «я», мала свідомість індивідуальну.

Опанас нездужав фізично і психічно, вірив, молився попадав у ролю апостола, проповідника, вимагав від судженої, щоби вона студіювала євангеліє і релігійні книги, щоби роздумувала над суєтою мирською, щоби аналізувала свої думки, щоби сповідалася йому зі своїх злих вчинків, і зі своїх гріхів. А вона тих гріхів не мала, бо на танець не дивилася як на гріх і життя брала так, як може брати 14-літня дівчина, природно, — прямо жила, а не роздумувала над життям.

Літом 1850 р. Марія виїхала на село, до тітки і відвідала свою матір в Єльці.

Опанас взяв відпустку на чотири місяці і поїхав на Україну шукати собі місця. Хотів «чимсь» бути, бо службу при губернаторі не вважав відповідною для себе.

Листувалися. Віддалення, з одного боку скріпляло любов, але з другого давало спромогу з дальшої перспективи бачити те, що зникало під впливом щоденних стріч в Орлі. Ріжниця вдач і світогляду зарисовувалася чимраз більше. Небо затягалосся хмарами . . . Розрив . . . Та до нього не прийшло. Непорозуміння усунено. Опанас признався до «безразсудної пилкости», признався до «своїх неправд» до неї, її стидливість і любов, твердість і обнимаюча душу уступчивість (?) зворушили його, він писав: «Да успокоить тебя Мати всѣхъ скорбящихъ» і обіцяв, що буде терпеливим. Марія простила йому «дучше, чѣмъ прощають влюбленные» і вони рішили одружитися¹⁾.

* * *

Зимом 1851 Опанас оженився з Марією.

Дата вінчання невідома. Ніхто не поцікавився заглянути до церковних метрик, — як що свідоцтва вінчання не знайшлося в паперах Марковичів.

Треба гадати, що вінчання відбулося в Орлі, в мясниці 1851 року. Маємо дві дати, котрі вказують на

¹⁾ Знаю, що багато дечого, що я тут подав, виходить поза рамці літературно-історичної біографії. Воно входить в інтимно-приватне життя Опанаса й Марії Марковичів. Колиж я все таки вважав потрібним доторкнутися цього матеріялу, так це тому, що попередні наукові й принагідні біографи Марії порушили ці теми, обсновуючи велику нашу письменницю сіткою всіляких обвинувачень, здебільшого несправедливих, а то й наклепами та підозріннями, котрі хоч і не зменьшують вартости її дорогоцінних творів, то все таки ставлять в непевному світлі тую замітну, одну з передових постатей нашої літератури.

Своєю аналізою хочу пообмітувати це павутиння, це сміття, котре назбиралося кругом Марка Вовчка, до чого завзивав нас Іван Франко.

Але далекий я від того, щоб павутиння, обметене з Марії, кидати на голову Опанаса. Воно повинно піти геть на бік, а в нашім тямку повинна зостатися ця замітна пара, незвичайна на свій час і серед свого окруження, — двоє гарних, добрих і високоталановитих людей, котрі багато в життю турбувалися і страждали, але жили не даром, бо добре заслужилися для нашої літературної справи.

те, а саме: з урядового формуляра Опанаса Марковича видно, що він дня 10 січня 1851 р. взяв відпустку на два місяці, а в суботу перед Великоднем тогож року написав вірш, присвячений «Марії Алекс. Марковичевій», себто своїй дружині.

Значиться, вінчання відбулося між 10 січнем, а між великодною суботою 1851 р., — правдоподібно в січні, бо в листі з 27 грудня 1850 р. журиться Опанас, як то він зо своєю дружиною їхатимуть з Орла в *середині зими*.

З того листу можна догадуватися, що повінчалися вони в Орлі, а після вінчання вибралися до Маріїної матері в Єкатерининське.

З ними їхав одинокий кріпак Опанаса Марковича, Іван.

Цей Іван грав теж деяку ролю в життю Марковичів і тому треба нам розказати про нього. Про нього згадує Куліш у листі до Омеляна Огоновського, називає його богомільним і каже, що Опанас вважав його своїм братом, а не слугою. Навчив його письма й допускав до розмов про біблійні й гомеричні речі. Часто просив цей Іван Куліша, прочитати щонебудь із Нового Завіту. «Оба любили сього хлопця яко взір того, яких кріпаків треба випускати на волю. Алеж Іван постеріг, де його пан кладе гроші, обікрав його тай щез без сліду. Та от Маркович не жалкував про гроші, сумував тільки про душу свого кріпака¹⁾».

Зі споминів брата Марії, Дмитра Віленського отсей кріпак Іван і крадіж грошей виходять в іншому світлі.

Дмитро Віленський пише²⁾:

Я добре тямлю приїзд молодих з Орла до нашого села Катерининського, Єлецького повіту. Наші кріпаки приходили їх поздоровляти, і вважали, що чоловік панночки, хоч і хохол, але людина, як і слід бути,

¹⁾ О. Огоновський. Історія літератури, ч. III. відділ I. стор. 226.

²⁾ стор. 227 і дальші нашої книжки.

тим більше, що Опанас Василевич добре говорив по московськи; а зате кріпак Марковича, що приїхав з ними, був типом не виданого в нас суцього хохла Вічно заспаний, із щіткуватою стриженою бородою, зо своєю характерною українсько-полтавською говіркою, Іван уявляв собою таку дивовижу, на яку збігалися дивитися старі й малі, і як де вже розлягався незвичайний регіт, там певне був Іван і глядачі надурничку. В додатку до Івана, — що був добрим кухарем, мати пропонувала сестрі взяти з собою з наших кріпаків покоївку, молоду 15 літню дівчину, але сестра на-відруб відмовилася і просила матір пустити Маринку на волю, що було й зроблено.»

Цей Іван, як пізніше зо споминів Дмитра Віленського побачимо, ніяких грошей в Опанаса не вкрав, добув їх для нього Дмитро Віленський, і Іван втік та не вернувся більше.

З того й бачимо, що на свідоцтво Куліша в біографії Марка Вовчка годі покладатися, — він був не безстороннім свідком.

Марковичі по словам Дмитра Віленського пробули в матері декілька днів і, зібравшись в дорогу, виїхали в Чернігів.

Не могло воно статися без окремого дозволу, бо Опанас перебував в Орлі на заслання, покараний за приналежність до Кирило-Методіївського брацтва. Про цей дозвіл він старався мабуть ще перед вінчанням, між 12 червнем і 12 жовтнем 1850 року, тоді як дістав був відпуску і їздив з Орла шукати собі якоїсь кращої посади. З біографічного начерку в «Союзі женщинъ», писаного під диктат Богдана Марковича¹⁾, знаємо, що старання ці робив він через впливових знайомих і товаришів свого покійного батька, котрий за молодих літ служив у гвардії і товаришував з ними. Дякуючи їм

¹⁾ Союзъ Женщинъ. Январь 1908. стор. 11. Марко Вовчокъ (Марія Александровна Марковичъ).

він цей дозвіл добув. Мабуть був це самотній реальний добуток, з яким вернувся тоді до Орла. Чи місце коректора при Чернігівських губернських відомостях дістав тоді, чи що лиш приїхавши до Чернігова виклопотав його, не можемо сказати. Але мабуть, що ні. Опанас, приїхавши з жінкою та її малим братом, Дмитром до Чернігова, що лиш шукав собі місця. І мабуть не легко було знайти, бо не радо давали яку посаду чоловікові, що був замішаний у політичний процес. Колиб Опанас мав був якийсь заняття, то може не їздив би був з жінкою до Орла. А що він їздив це знаємо зі споминів М. Номиса (Симонова), котрий пише:

«Когда именно былъ освобожденъ оттуда (з Орла) А. В. точно я теперь не знаю но, что онъ былъ уже свободенъ отъ Орла въ 1851 году и жилъ въ Черниговѣ, это вѣрно: проѣздомъ въ этомъ послѣднемъ году изъ Чернигова въ Орель съ женою въ гости къ ея роднымъ, онъ заѣзжалъ въ Нѣжинъ ко мнѣ и обое у меня останавливались.»¹⁾

Посаду коректора «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей» він дістав мабуть що лиш під кінець 1851 року.

Виїзд молодого подружжя з Катерининського ось як описує Дмитро Віленський, котрого молодята забрали з дому матері на своє новосілля.

«Памятаю, мені дуже жаль було кидати наше село, лишати матір, меншу сестричку Віру²⁾, і стару Катерину, і покоївок Надію й Маринку, і пасічника Прохора, і Максимка форејтора, і наших коней, і наших хортів.... Всього-всього страшенно жаль було, і я гірко плакав, а Іван, що їхав з нами, найбільше спочував мені в мойому горю.... Почав він розважати мене оповіданнями про Україну, і хоч я розумів з його оповідань хіба що половину, але скоро

¹⁾ «Кіевская Старина», 1893. IX, стор. 450.

²⁾ Від другого мужа Маріїної матері.

заспокоївся і заснув у його на руках: цей величезний і добродушний чоловік тримав мене, восьмилітню дитину, на руках, як ляльку.... Згодом я всею своєю дитячою душею привязався до Івана, і як його кривдили, мені дуже жаль його було: душі він був м'яккої і вмів плакати гірко й жалібно.»

Про життя молодого подружжя в Чернигові знаємо дуже мало. Найкращого матеріялу, яким бувають листи, з тої пори не маємо, бо молоді не розлучалися тоді з собою. І брат Марії, Дмитро, у своїх спогадах про Чернитів тільки дуже коротко згадує, а як Марковичам жилося не каже¹⁾. Можна здогадуватися, що не добре. Бідували. Яка була платня коректора в губерніяльній друкарні? Марних декілька рублів. Правда життя було дешеве, за 20 копійок можна було купити годовану гуску, алеж молоде хазяйство потребувало вкладу на біля, постіль, обстановку, а вкладати не було з чого. До тогож і Опанас і Марія були непрактичні. Марії було ледви 16 літ! І в дома, в дитячих літах, і пізнійше, під опікою багатой тітки, матеріяльних злиднів вона не знала. Опанас же, як з давнішого знаємо, привик був у хаті свого батька таки до розкішного, аж надто розкішного життя. Тепер прийшлося бідувати і залазити в довги. Мабуть на тую матеріяльну скруту натякає Опанас у своїм великоднім віршу, присвяченім Марії, котрий починається словами:

«Сдержи мой другъ, сердечныя стenanья».

Цей вірш, це одинокий інтимний документ з перших місяців подружнього життя Марковичів і тому треба нам його прочитати уважно.

«Сдержи мой другъ, сердечныя стenanья
Спаситель нашъ во гробѣ вновь!
Не даромъ Божіи опять страданья,
И не вотще еще смиряется любовь!

¹⁾ І не диво, йому було тільки літ 8.

Заутра онъ возстанеть съ гроба,
Во власти все моеї, вновъ проглаголить намъ,
И можетъ быть изъ пробужденныхъ волнъ народа
Возстануть мужи йти по Его слѣдамъ!»

«Здави у собі сердечні стони» — каже Опанас до своєї молоденької жінки і то в декілька тижнів по весіллю. «Не даром Ісус Христос терпів. Він воскресне завтра. Так може воскресне свідомість народу і встануть ті, що підуть його слідами.»

Ні сліду, тої насолоди маєм-розмаєм подружнього життя, котрої можна було сподіватися з їх недавнього листування. Стони, страждання і якась не ясно висловлена надія на «пробуджені хвилі народу», — тільки всього.

Остається буквально брати оте основне: «Сдержи мой другъ сердечныя стенанья», остається гадати, що з молодого серця Марії дійсно виривалися стони терпіння і що побожний Опанас порівнював ті стони з терпіннями Христа і потішав свою дружину надією на воскресення, котре вязав з мрійливим пробудженням хвиль народу. І як що добре вдуматися в життя-буття Марковичів у Чернигові, то ніяк не можна собі малювати його рожевими красками, — з окрема постаті Марії годі уявити собі в веселому, світлому вбранню.

Вона вдумчива і вражлива. Не могла забути недавнього весілля. Сирітське весілля — яке воно сумне! Які сумні весільні сирітські пісні! Знав їх Опанас, може й Марія знала і співала, коли не в голос, то в душі. Весілля в чужій хаті. А по весіллю гостина в безталанної матері, вид руїни колишнього добробуту, колишнього родинного щастя. А від мами їзда у далекий Чернигів. А в Чернигові нужденна посада друкарського коректора, безрадна турбота як добути копійку, як повести хатнє господарство, щоб прожити з дня на день. Мати не могла прийти їй у підмогу, просити в багатих тіток, — ні, на це вона була за горда! Тільки допомоги,

що тітки на іменини яку коштовну матерію прислали Такого дарунку годі було не прийняти, але пошити з них пишного вбрання теж не було як, і Опанасова дружина ніколи модницею не була, так звичайно ці речі збувалися, певно за щобудь і добуті гроші йшли на прожиток¹⁾.

Шіснайцятилітня Марія Марковичева мусіла себе почувати в Чернигові дуже бідною, безрадною і мов відірваною від пня. Колиб її муж був иньшій, а то й він чував себе погано. Нездужав, і був невдоволений посадою, бо як же міг вдоволитися нею обрзований, талановитий чоловік? Непорадний і непрактичний в реальному життю, в боротьбі за хліб, він не уявляв собою тої мужеської сили, тої підпори і надії, якої треба було молоденькій жінці. Бідували.

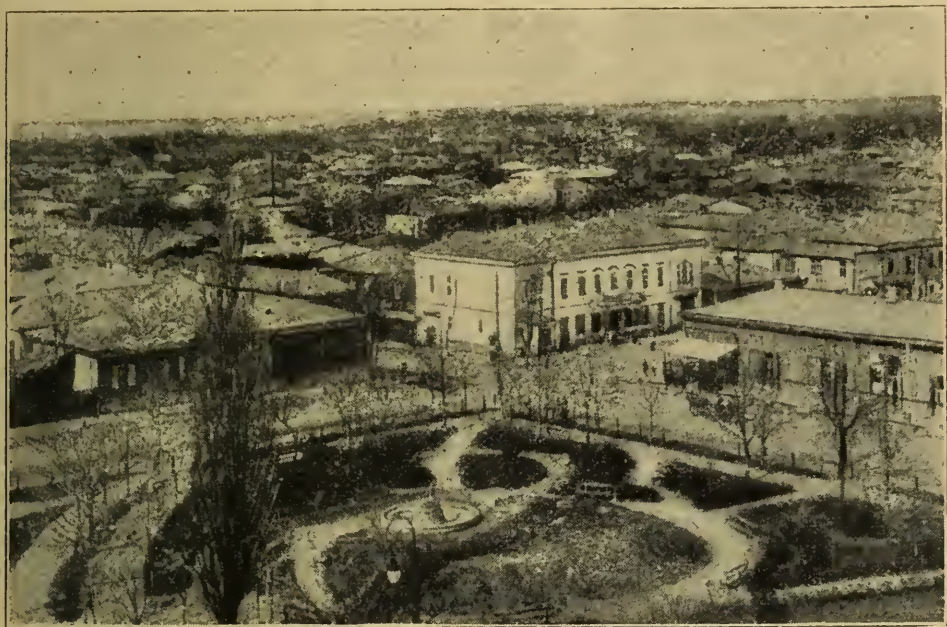
Місце їх новосілля, Чернигів, теж не могло їм дати великої розради. Від нього теж віяло смутком. Місто старе, про котре згадується вже 907 року, а від 1024 це княжий город. Мстислав, Святослав Ярославич, Володимир Всеволодович і відомий з «Слова о полку Ігоревім», Олег Гореславич. Татари, Литва, Польща, а від року 1686 Росія. З цілої тої бурливої минувшини залишилося декілька високих могил, валів та церков. Спомини колишньої слави і величі, щось ніби в родині Марії, котрої бабка носила княжу корону, а її внучка, жінка коректора друкарського, котра може іноді й не має з чого зварити обід.

Населення Чернигова здебільшого московське, — урядники, дрібні купці, тощо. Українців мало, дуже мало.

І товариське становище Опанаса й Марії було тут далеко не таке, як в Орлі. В Орлі Марія була сестрінкою багатой і всіми поважаної Мордовіної, тут вона тільки жінка коректора і Опанас був в Орлі спосібним, молодим чоловіком з доброго, старого роду, котрого радо скрізь гостили, бо не одна мати була не від того, щоб його

¹⁾ Спомини Дмитра Віленського, стор. 230 нашої книжки.

назвати своїм зятем. В Чернигові він тільки коректор, що взяв собі сироту за жінку і бідує з нею. В Орлі Опанас був на заслання за політичну провину, але він разом із тим служив при губернаторі, від нього не потрібували бокувати, не потрібували боятися, що знайомство з ним може кому пошкодити. А в Чернигові він являвся «опальним чоловіком», йому не хотіли дати посади гімназійного вчителя і поки живий цар Микола для нього не сподівалися ласки.

Чернигів.

Знаємо, що вони жили ближше тільки з Білозерськими. Микола Михайлович Білозерський¹⁾, мав хутір Миколаївку не далеко Борзни, був добрим знайомим Шевченка і написав спомини про нього²⁾.

Його жінка походила десь з Костромської губернії і подібно як Марія Марковичева почувала себе в Чернигові, мов на чужому ґрунті.

Між Марковичами й Білозерськими завелись мабуть добрі товариські звязки, бо Марія геть пізнійше пише

¹⁾ не Василь, брат Олександр (Кулішевої).

²⁾ «Кіевская Старина», 1882 р. кн. X.

в листі до Опанаса «побачилася з Миколаєм Михайловичем (Білозерським) то аж заплакала, так то згадалось багацько!»

Крім Білозерських були ще в Чернигові Вовки, Рашевські і Ілля Петрович Дорошенко.

З Рашевськими й Дорошенком Марія Марковичка листувалася ще й пізнійше і з того можна вносити, що в Чернигові Марковичі жили з ними¹⁾. Чи те знайомство мало звичайний товариський характер, чи може при-

Чернигівське передмістя.

чинилося воно також до національного освідомлення Марії Марковичевої не маю спромоги прослідити.

В півтора року, після вінчання Марковичів, в них родилася дівчинка, що незабаром померла, Марія довго їй важко після родів слабувала²⁾.

Недуга Марковичевої, смерть дитини, і похорон не тільки важкими турботами налягли на вбогу хату Марковичів, але до решти розстроїли їх грошеві справи.

¹⁾ «Кіевская Старина», 1893. IV. стор. 76.

²⁾ Спомини Дмитра Віленського, стор. 230 нашої книжки.

Прийшлося відмовляти собі навіть найконечнійшого¹⁾. Мабуть не було за що і хреста на могилці покласти. Року 1857 пише Марія до Опанаса. «Були ми на могилах, здається мені, що я знайшла ту саму, а про те не знаю, боюсь вірити. Як там зелено і гарно! Той гайочок, кущики ті так згустіли і вигнались у гору.»

* * *

«Вал», місце прогулок у Чернигові.

Весною 1853 року Опанас дістав трохи краще місце в «палаті державних імуштеств» у Києві²⁾, і вони вибралися туди разом з 10 літнім братом Марії, Дмитром Віленським, котрого, як ми вище бачили, забрали вони з Катерининського, вибіраючись в Чернігів.

¹⁾ Союзъ Женщинъ, ор. сіт. стор. 11.

²⁾ Дня 29 марця був він іменований бухгалтером провіантового відділу, а 30 вересня 1853 «стряпчим».

Тогож 1853 року, мабуть незабаром після переїзду в Київ народився їм син Богдан, одинока дитина подружжя Марковичів, що осталася при життю, й пережила батьків.

Богданові завдячуємо не оден цінний причинок до біографії Опанаса й Марії Марковичів.

До Київа тягнуло Марковичів не тільки краще службове місце, але й сам город Київ. Тут Опанас прожив свої молодецькі літа, тут він стрінувся з Костомаровим, Кулішем і з другими братчиками, членами Кирило-Методіївського брацтва, тут пізнав він Тараса Шевченка, котрий явився був серед ідейної української молодіжи, як небесне світло.

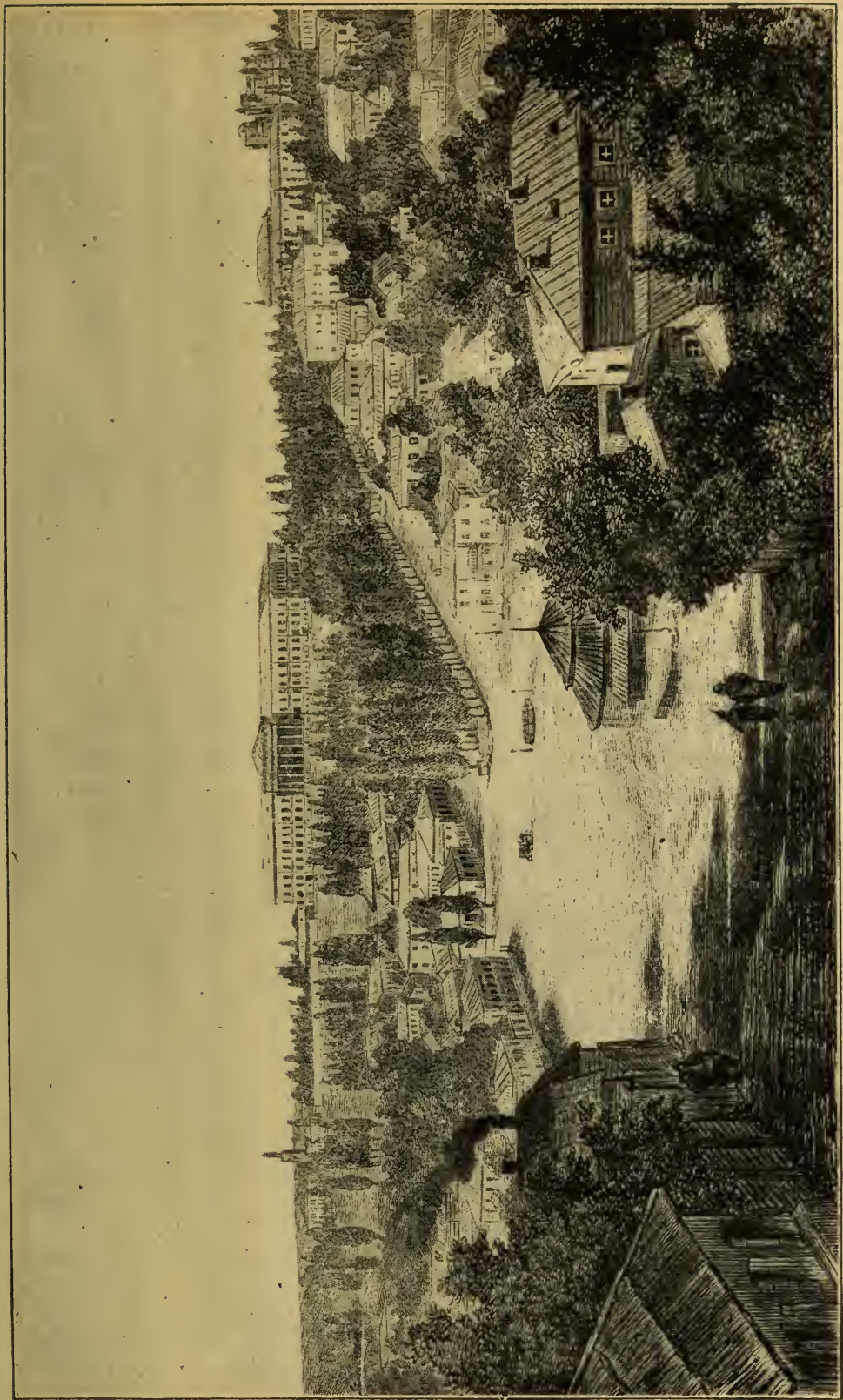
Багато гарних споминів ожило в серці Опанаса на вид золотoverхого Київа. Хоч братчиків розігнано по всім усюдам «несходимої Росії», то всеж таки осталися в Київі колишні знайомі Опанаса, а по селах і хуторах сиділи теж пани, з котрими як не він то його батько знався. Про роботу в користь народу годі було й гадати, але можна було думати про наукову працю, бо всеж таки що Київ, то не Чернигів.

Та це воно так тільки здалека виглядає. На ділі Опанас і в Київі був невдоволений собою.

Урядова служба, та ще в провінціоноальному городі, яким тоді вважався Київ, була йому не по душі. Його мрією було стати учителем історії в якійсь середній школі. Та покищо тільки мрією.

З початком Кримської війни доручено Опанасові утворити в Київській губернії валову полубригаду і кінну роту «подвижнаго магазина дѣйствующихъ войскъ» і в цвітні 1854 р. дістав «Высочайшую благодарность» за бистре й успішне виконання цього доручення¹⁾. Мабуть тому він і їздив з кінцем січня через Таращу в Черкаси, звідки й писав листи до своєї дружини. І ці

¹⁾ Афанасій Васильевич Марковичъ. Біографическая замѣтка. М. З. стор. 4.

Київ у часах перебування Марковичів у тому городі.

листи писані ще по російськи, та мало того! — колишня «Марієчка» перемінилася в них у «Машу», в «Милую Машу».

Тільки, ніби через забуття попадаються деякі українські слова, як ось «Спасибі сердечко». Що до характеру, то вони значно різняться від давніших. Короткі, ясні, без релігійно моралізуючих поучень, без нарікання на лихий стан здоров'я. Нема в них також тих довгих речень, того запутаного стилю, котрим визначалися давніші Опанасові листи. Видно з них, що в подружжю Марковичів панував гарний, щирий настрій. Опанас дуже сердечно промовляє до жінки, хоче їй «багато, багато сказати від любячої душі» і питається, чи здоровенький Богданик, його «голубяточко». Каже також, щоб не обіжали Митю, себто брата Марії, Дмитра Віленського.

Мабуть на цей більше бадьорий настрій вплинуло також у дечому доручення творити «валову полубригаду» і «кінну роту». Всеж була це якась активна праця, а не сидження у бюрі, котрого так не любив Опанас. До того була надія на заслугу перед урядом і вслід за тим надія, що може в будучности дадуть йому місце учителя історії, що й було мрією Опанаса.

А поки ця мрія не здійсниться, він носився з гадкою кинути посаду «стряпчого». Натяк на це стрічаємо в першому листі. Опанас пише до жінки: «Въ случаѣ приѣзда Вас. Вас. и разговоры о нашемъ рѣшеніи или намѣреніи, ты скажи, что я для своей чести долженъ оставить хоть на время теперешній скудный хлѣбъ, во 1) чтобы долги заплатить, во 2) чтобъ не дѣлать новыхъ, въ 3) чтобъ сбить хоть маленькія деньги про чорный день, такъ какъ здровоѣ мое не такое, чтобъ вѣчно служить, а правила не такіе чтобъ на службѣ собирать посторонніе доходы; изъ окладовъ же нельзя приобрѣсть въ запасъ и тысячи рублей. Составъ списокъ всѣмъ нашимъ долгамъ. Не забудь въ Орлѣ Снѣжкова 10 руб. съ процентами, въ Каменецъ Подольскѣ Демяненка 125 р. с. съ процентами. Видишь, я сказалъ, что этотъ списокъ

у насъ есть, такъ надо, чтобъ былъ, когда спросить Вас. Вас.»

В другім листі, з 30 січня¹⁾, питається, чи дістала перший лист, пригадує, що просив її в ньому зготовити «реєстр довгів» і каже, щоб не забула в тім реєстрі додати довг Вас. Вас. Тернавському²⁾ 151 р. 50 к. с. Можна собі тую справу так з'ясувати. Василь Тарновський, великий пан і меценат, відомий нам з біографії Шевченка, котрий заслужився для української культури між иньшими також своїм музеєм у Чершигові, знав Опанаса і його родину. Можливо, що бував у Марковичів у Чернигові. Не без того, щоб не зацікавився Марією. Гарна і незвичайно талановита жінка, з дідичівського роду, по матері з князів Радивилів, котра віддалася за непорядного чоловіка і бідувала, мабуть будила в його чоловіколюбній душі спочуття. Помагав Опанасові грішми. Але бачив, що така поміч не багато pomoже і придумав щось друге: покликати Марковичів до себе і доручити Опанасові інвентаризацію своїх маєтків³⁾. Мабуть Опанас відповів йому на це пропозиція, що не може виїхати з Київа, бо має довги, а тоді Тарновський обіцяв ті довги поплатити. Опанас мав подати йому реєстр своїх довгів. Виїжджаючи на місяць з Київа, доручав своїй жінці зготовлення цього реєстру і подав її пункти, котрих вона має триматися у розмові з Тарновським, як що він у його відсутности відвідає їх.

Що з того списку вийшло і як вони зговорилися з Тарновським, не знаємо, але весною 1856 року Марковичі переїхали до Тарновського.

1) Стор. 79 і 80 нашої книги.

2) Мабуть lapsus calami Опанаса, або похибка переписувача, повинно бути: Тарновському.

3) Дмитро Віленський пише, що Опанас був «управителем» дібр Тарновського. Здається нам, що це не вірно, бо Опанас для такої посади не мав ні потрібних клясифікацій, ні хисту. Він своїм дрібним грошовим ділом не вмів як слід управляти, а щож казати про великий маєток?

З формулярного списку виходить, ніби то Опанас покинув службу стряпчого дня 19 серпня 1854 року, в дійсності воно сталося два-три місяці скорше. В лютім він формував отсі військові частини на кримську війну, про які ми вище згадували, в цвітні дістав «Высочайшую благодарность» і хоч до бюро не ходив, його з служби в Палаті не виключали.

Гадаю, що літом Марковичі перебралися до Тарновського. Але й тут вони довго не заграли місця. Чалий у своїх споминах¹⁾ каже, що з початком вересня (ст. ст.) вони вже назад були в Київі.

Таким чином Опанас остався без ніякої служби і вони так цілий рік пережили, а краще сказати — перебідували.

До історії побуту Марковичів у Київі важним джерелом являються спомини Чалого²⁾, з котрих і наводимо що цікавіше:

«Встрѣтился я съ нимъ (з Опанасом М.) послѣ возвращенія его изъ ссылки въ концѣ 1852³⁾ года въ Киевѣ. Служилъ онъ тогда въ Киевской Палатѣ Государственныхъ Имуществъ бухгалтеромъ. Узнавъ о моемъ перемѣщеніи изъ Немировской гимназіи во вторую Киевскую, А. В. тотчасъ же явился ко мнѣ и сталъ канючить, чтобы я передалъ ему для напечатанія нѣсколько пѣсень, записанныхъ мною въ Подольской губ., такъ какъ въ то время готовился къ печати сборникъ народныхъ пѣсень професоромъ Метлинскимъ. Послѣ этого впродолженіе двухъ лѣтъ, занятый службой, я встрѣчался съ нимъ очень рѣдко.

Какъ-то вечеромъ весною 1854 года мы сошлись на террасѣ Андреевской церкви полюбоваться Днепромъ и, идя оттуда, зашли къ нему на квартиру. Жилъ онъ тогда на Большой Владимірской улицѣ въ

¹⁾ «Кіевская Старина», 1894. V. стор. 343.

²⁾ «Къ біографіи К. В. Марковича.» «Кіевская Старина.» 1984. стор. V. 342—345.

³⁾ Це похибка. Маркович став бухгалтером в «Палаті гс. ім. дня 29 марця 1853 р.

домикъ, уцѣлѣвшемъ какимъ-то чудомъ отъ прежняго Кіева доселѣ подъ брандмауэромъ дома Лаппо; принадлежалъ онъ тогда Мандрикъ. Въ первой комнатѣ сидѣла съ груднымъ ребенкомъ на рукахъ Марія Александровна...¹⁾ Обстановка квартиры была не особенно богатая. Хотя А. В. занималъ уже въ той же Палатѣ должность чиновника особыхъ порученій съ тысячерублевымъ окладомъ, но онъ не переставалъ жаловаться на недостаточность содержанія и высказывалъ желаніе бросить эту службу и поискать чего-нибудь получше.

Не прошло послѣ нашего свиданія и недѣли, какъ онъ явился ко мнѣ на Васильковскую улицу съ просьбой принять на квартиру мѣсяца на два брата жены своей гимназиста Митю. Имѣя лишнюю комнату, я согласился взять мальчика на время экзаменовъ, безплатно; самъ же А. В. уѣхалъ съ женой въ с. Каченовку, къ помѣщику В. В. Тарновскому, приглашенный имъ для статистическаго описанія его владѣній....

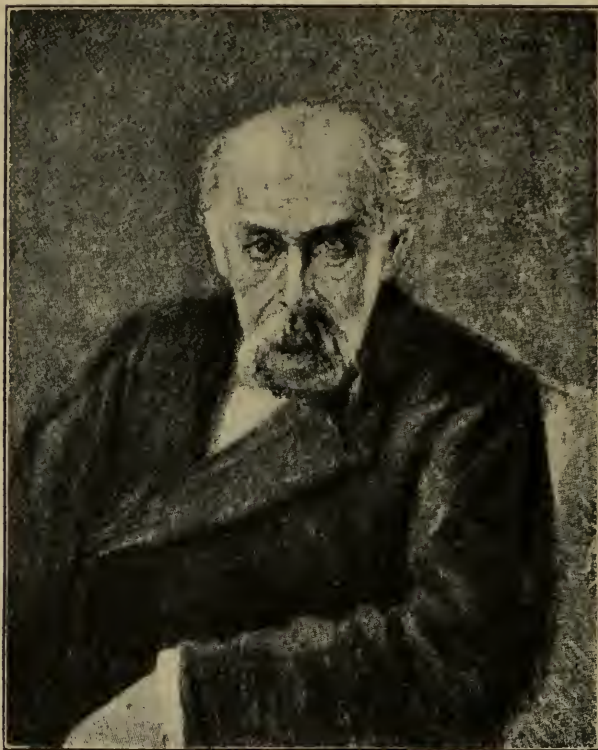
Прошли каникулы. Въ началѣ сентября, проходя мимо Братскаго монастыря²⁾, въ окнѣ второго этажа «Московской гостинницы» я увидѣлъ какъ будто знакомое лицо; всматриваюсь — Марія Александровна. Предполагая, что она пріѣхала одна на время изъ деревни, я зашелъ въ номеръ побесѣдовать; но оказалось, что она съ мужемъ оставила г. Тарновскаго навсегда. — Афанасій, объясняла она, нашелъ, что ему, не имѣя почти никакаго дѣла, даромъ брать деньги не приходится и потому мы и уѣхали въ Кіевъ»³⁾.

¹⁾ З листів Марії Марковичевої знаємо, що 27 жовтня 1853 року родився Богдан. 27. IX. 1857 року пише вона: «сьогодняшняго ранку як раз місяць до Богдасевого рожденія, вже чотирі роки йому мине.» А перед тим ще, дня 30. I. 1854 Опанас Маркович у листі з Черкас питається: «Щож моє голубяточко, Богданик? Чи здоровенький він?»

²⁾ На Подолі.

³⁾ Тут Чалий додає, що по словам В. В. Тарновського Маркович займався в Качанівці більше збиранням народних пісень і пословиць, ніж статистикою його маєтку. Він цілими днями пересиджував у млині.

Лишаємо на боці рішення питання, чому Марковичі так скоро покинули Качанівку, де їм певно жилося добре та безжурно і повернули в Київ на біду й недостатки. З Чалого виходить, що Тарновський був невдоволений з Опанасової роботи, з слів Марії Марковичевої, а також із споминів її брата, Дмитра, видно, що він там не мав що робити, а за дурно не хотів грошей брати. Най-

Василь Тарновський.

скорше виною була непосидюча вдача Опанасова, котрий нігде довго не закріпив місця і скрізь знайшов, коли не иньшу, так моральну причину бути невдоволеним. І горда вдача Марії могла спричинити їх скорий виїзд. Мало-маленька, не скоро зживалася з людьми, та ще з багатими панами, вона, колись теж багата, а тепер проживаюча в біді, на гроші, які муж позичав, хоч

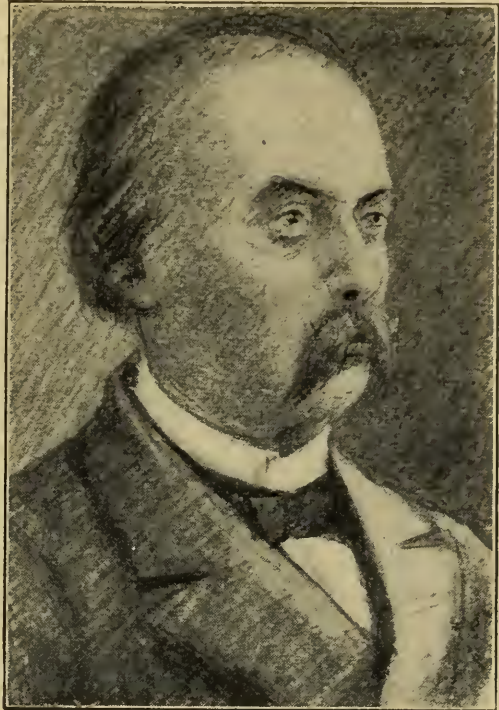
мав 1000 рублів «окладів»¹⁾. І в тітки на ласці не почувала себе добре, а не то в Тарновських. Коли не намовляла свого мужа кидати Качанівку, то може і не відраджувала йому вертати в Київ, де вони не мали ніякої посади і згори мусіли знати, що прийдеться клепати біду.

¹⁾ Другі з тими окладами таки добре жили й багатилися, але знаємо як, беручи хабарі. Опанас був надто чесний з собою, щоби багатитися в такий спосіб. А що тих 1000 карбованців не вистарчало на прожиток, то причиною тому була непрактична вдача Марковичів.

Та як би там не було, я певний, що побут Марковичів у Качанівці мав дуже велике значіння для розвитку Марії, як будучої української письменниці.

Качанівка, це великий маєток Тарновських в Борзенському повіті. Там була прегарна, великопанська палата і великий, розкішний парк.

Власником Качанівки був магнат Грицько Тарновський, той самий, що до його заїздили артисти, письменники й учені, бо він любив товариство освічених і талановитих людей. Тут перебував між іншими також і Глінка. Грицько Тарновський належав до тих українських панів, що не забували про свій народ і про його минушину. Цікавилися українською історією та археологією. З Грицьком Тарновським познайомився був (через Мартоса) Тарас Шевченко і з листів видно, що між ними були відносини прості, щирі і приятні¹⁾.

Василь В. Тарновський.

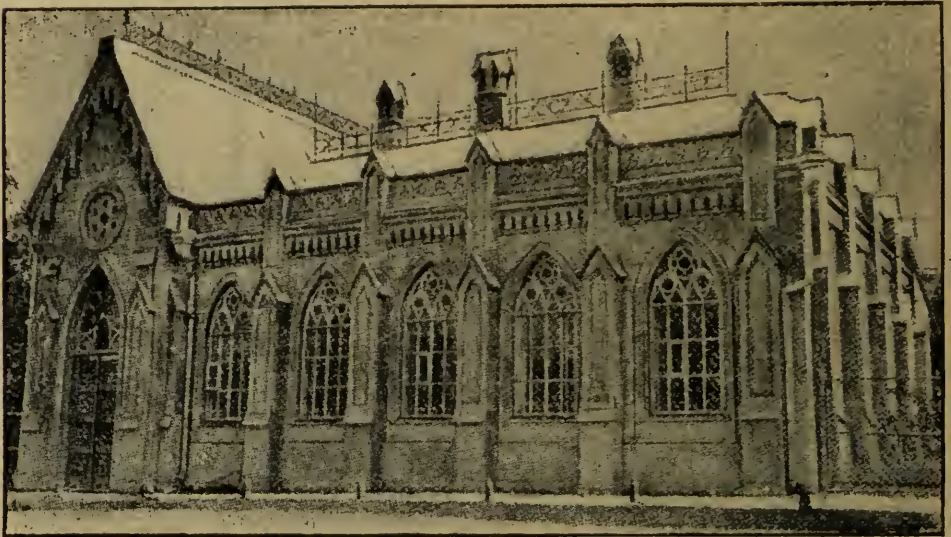
Шевченко заїздив до Качанівки і поведився тут, як у себе в дома. Вбігаючи по великопанських сходах виспівував собі, або деклямував у голос.

Грицько Тарновський був бездітний. Від нього перейшла Качанівка на Василя Тарновського, родженого 1809 року. Був це чоловік з гарною освітою і великий прихильник народу, — свідомий Українець. Як неоден

¹⁾ Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка і т. д. написав Олександр Кониський. Том I. стор. 106 і 107.

з панів любив старовину і збирав її. Він то і поклав основи звісного музею Тарновських. Помер 1865 року.

Мав сина Василя Василевича. Це той, що закликав у Качанівку Марковичів. Василь Василевич Тарновський продовжував традицію роду. Був українським паном, в кращому розумінню цього слова. Він то упорядкував музей свого батька, збогатив його новими придбаннями, з окрема манускриптами Шевченка і пам'ятками по вели-

Музей Тарновського в Чернигові.

кому поеті і пізніше подарував його Чернігівському земству. Як Марковичі приїхали до Качанівки, жили ще оба Василі Тарновські, себто батько і син. Гарна бібліотека, український музей, розмови на історичні теми, національне й соціальне питання, все воно мусіло мати сильний вплив на так звану українізацію Марковички. Одні спомини про Шевченка, з котрими вона в Качанівці стрічалася на кожному кроці, що були варті.

Стоїмо на тому, що Марія Марковичева «не была чужда украинской рѣчи еще раньше своего знакомства съ Марковичемъ, отчасти она познакомилась съ нею въ семьѣ своего дяди: дядя ея, Николай Петровичъ Дани-

ловъ хорошо говорилъ по-українски»¹⁾. Алеж у Качанівці вона мала спромогу добре простудіювати тую мову. Нею говорили в палаті, пани і служба, а тої служби було тут дуже багато. В Марії було багато вільного часу ходити, розмовляти і прислухуватися, як народ говорить. Що вона це й робила, маємо натяки у її останній повісти «Гайдамаки», над котрою ще перед смертю працювала. Тут вона згадує про «Дівочу вежу» і зазначає, що бачила її колись в маєтку Тарновського²⁾.

Стоїмо також на тому, що Марія Марковичева свідома була свого не московського походження. Побут у Качанівці скріпляв тую свідомість. На Тарновських вона бачила живий примір, як український великопанський рід, не зважаючи на важкі Миколаївські часи, на переслідування усього, що не московське, вертав до свого рідного народу і коли не міг того повороту проявити якоюсь активною, політично-національною роботою, то працював для добра української культури.

Гадаю, що коротенький період побуту в Качанівці у Тарновських був настільки важний у розвитку нашої письменниці, що годі його збути кількома словами, як це доси робили.

* * *

Вернувшись з Качанівки до Київа, Марковичі знайшлися «на бруку». Коли вони перше, маючи тисячу рублів платні, не могли кінців позводити до купи, то щож було тепер, як Опанас не мав ніякої платні? Недаром же каже Дмитро Віленський, що життя Марковичів у Київі було «съ большими лишеніями». Ціле щастя, що Марія була не вибаглива, не дбала про вбрання, не захочувала Бог зна чого, навпаки, як каже той самий Дмитро Віленський, вона вміла без того й без иньшого обійтися.

¹⁾ «Союзъ Женщинъ»; Январь, 1908, стор. 12. Це по словам не кого другого, а сина Марії Марковичевої, Богдана.

²⁾ Дівоча вежа, це — панський гарем.

Як те життя «съ большими лишеніями» виглядало, знаємо між иншим зо споминів Чалого.

Марковичі перенеслися з Київа на передмістя, а властиво на село під Київом, на так звану Куренівку. Мешкали «въ самой бѣдной лачугѣ, даже безъ дверей, вмѣсто которыхъ входъ въ квартиру былъ завѣшенъ какой то дерюгой. Такая нищета произвела на меня удручающее впечатлѣніе. Измышляя способы, какъ бы

Околиця Київа.

помочь земляку, не оскорбляя его самолюбія, я замѣтилъ на полу въ углу кучку книгъ.

— А что это у васъ, А. В. за книги? — спрашиваю его.

— А это оставшіяся непроданными пѣсни Метлинскаго.

— А сколько ихъ у васъ осталось?

— Кажется, экземпляровъ 30.

— Хотите, я ихъ продамъ.

Кстати въ это самое время мнѣ приходилось читать моимъ ученикамъ о народной поэзіи, — они ихъ и разберутъ.

Книги эти я взялъ съ собою на извозника и на другой же день черезъ Митю¹⁾ отослалъ А. В. вырученные за нихъ 30 рублей. На слѣдующій день къ квартирѣ моей, въ новомъ цилиндрѣ отъ Огюста и сиреневыхъ перчаткахъ, подкатилъ на лихачѣ А. В.; подъ мышкой ящикъ бомбическихъ сигаръ, другой съ сухими конфектами отъ Балабухи и еще что-то въ сверткѣ — такъ что, какъ я посчиталъ все, что было куплено, то изъ 30 рублей едва ли что-нибудь осталось на продовольствіе.

Ну, думаю себѣ, тутъ не поможетъ никакая субсидія. Нужно придумать что-нибудь другое.

Посоветовавшись съ нѣкоторыми изъ своихъ сослуживцевъ я склонилъ въ пользу А. В.-ча инспектора казенныхъ училищъ Тулова, который и предоставилъ ему должность учителя географіи²⁾ въ Немировской гимназіи³⁾.)»

Нема ніякої причини не вірити Чалому. А коли так, тоді епізод, який він так живо малює, незвичайно характеристичний не тільки для Опанаса, але й для Марії. Обое були непрактичні, не вміли поставитися до життя реально, жили з дня на день, не думаючи, що буде завтра. Ясна річ, що при такім «поетичнім» погляді на життя і мови не могло бути про впорядковані матеріальні відносини. Біда часто-густо входила до їх хати, не потрібуючи навіть відчиняти дверей, бо їх не було, замість дверей висіла якась верета.

Марковичі жили як богемісти, алеж матеріальна скрута ніяк не спиняла їх літературної роботи.

¹⁾ Через брата Марії Олександровни.

²⁾ В. Бойко в іст. літ. начерку «Марко Вовчок», стор. 52 каже, що «Опанас Маркович в серпні 1855 обняв посаду молодшого вчителя географії в Немировській гімназії», де був Ілля Петрович Дорошенко вчителем географії.

³⁾ Цей епізод розказав також Омелян Огоновський за Кулішем, («Правда», 1889, XI. 112), але не вірно, — ніби це було аж 1868 року в готелю на Подолі, де під вікном сиділа Марія Олександрівна з чоловіком і т. д.

Навпаки. Можна гадати, що колиб вони мешкали були в Києві, в самім городі і мали гроші, щоб жити з людьми, ходити до театру, на концерти, тощо, то може це і не вийшло було б у користь Марії, як українській письменниці, — може б вона не мала нагоди так добре познайомитися з життям селян, з їх мовою, звичаями, світоглядом, як це сталося тут, на передмістю, а краще сказати на селі, в Куренівці. Куренівка чимало причинилася до так званої «українізації» Марка Вовчка. Туди не доходила великомійська культура, Марковичі жили вбого, просто, в якійсь сільській хатині, вони мусіли стикатися з тамошними селянами, а селянам не важко було переступати їх низькі і бідні пороги. Хоч це були пани-інтелігенти, але пани бідні. Між Марією Олександрівною та Куренівськими жінками вивязалися близькі товариські стосунки. Прислуги «із кріпаків» не було, служила якась дівчина Текля, котра так до своєї пані привязалася, що як Марковичі відїхали до Немирова, то вона не хотіла в других панів служити. Марія Олександрівна бувала навіть кумою.

Деяке світло на Куренівський епізод у життю Марковичів кидають пізніші листи Марії.

І так 26 серпня 1857 року пише вона з Чернигова до мужа. Виїзжаючи із Києва чуємо: «стійте, стійте на Бога!» Дивлюся, се моя кума з Преворок.

«Кумонько ж моя люба, мила, дорога! — каже обнімаючи мене. Бачу я — їдете. — Се моя кумонька, думаю, да боюсь, а далі вже не можу — побіжу. Крестник вже такий великий бігає, а кума віддали в москалі.»

Ти й не повіриш, як вона плакала з радощів, що побачила нас. Я даю гроші, хрестникові, щоб однесла гостинця; «не треба, не треба, кохана кумонько! Мені, аби вас побачити».

Та я кажу, що се не годиться — візьміть!

То вона не дивлячись сунула ті гроші в пазуху.

Питаю, чи знає, де Текля?

«Якже не знати. Боже мій. Як вона плаче, так плаче, так плаче, та журиться за вами, що й Господи! І живе там, де ви жили в останнє, і не піду нікуди найматися, каже, може вони сюди знов приїдуть, або хоч панич приїде, я хоч розпитаюся за них.»

Я сказала їй, що буду знов їхати, то і візьму Теклю із собою....

З того й видно, як жила Марія Олександрівна з селянами, котрі стрічали її як рідну, як близьку собі і дорогу людину. Алеж з листу цього видно також як гарно вже тоді балакала наша письменниця українською, щире народньою мовою, якої не навчишся з жадної граматики, з ніякої книжки, хоч би ти тих книжок цілі гори попрочитував. Так можна навчитися тільки з життя, з розмов із самими селянами.

«Такъ усвоить себѣ духъ языка, въ особенности его синтаксисъ, можно только при условіи употребленія его съ дѣтства, а не путемъ изученія по книгамъ. Изученіе по книгамъ не только не дало-бы языку той жизненности и народной простоты, которой онъ отличается въ «Оповиданняхъ», но и не дало бы возможности автору ихъ быть по своему языку оригинальнымъ. А между тѣмъ мы видимъ, что языкъ Марка Вовчка оригиналенъ и явственно отличается отъ языка не только поэтовъ, но и прозаиковъ малорусскихъ», — каже М. З.¹⁾ ведучи річ до того, що немов то Опанас Маркович «принималъ большое участіе въ писаніи «Оповиданняхъ».

Під тами словами можна безпечно підписатися, крім — самого висновку.

Язык Марка Вовчка простий, але в високій мірі мистецький. Такий язык можна засвоїти собі не лектурою, а розмовою з народом, бо лектура не могла б дати того живого кольориту, тої свіжости, якою визначається мова «Народних оповідань». І можна згодитися з М. З., що мова тих оповідань оригінальна і що вона різниться від

¹⁾ Афанасій Васильевичъ Марковичъ, Черниговъ, 1896, стор. 10.

мови не тільки поетів, але й прозаїків українських. А все ж таки це мова Марка Вовчка і нікого другого. Найкращим доказом вищенаведений виїмок із її листу. Не справляв же його Опанас, а писаний він так, як і її оповідання. Цей самий синтаксис, те саме багатство слів, цей самий живий, незвичайно плястичний діяльог, котрого міг би Марковичевій позавидувати не оден драматург.

«Изъ ‚Оповиданнивъ‘ Марка Вовчка видно, что авторъ знаетъ описываемый народъ не изъ рассказовъ о немъ, не изъ книгъ, онъ знаетъ не только внѣшній бытъ его, а знаетъ его душу, его психологію, его горе и радости», — каже той самий М. З. і знову веде до того, що Марія Олександрівна не могла так знати українського народу, а знав його її муж, Опанас, «выросшій среди малорусскаго народа, изучавшій его, глубоко засматривавшій въ его душу», і — принимавшій большое участіе въ писаніи «Оповиданнивъ».

Отже й тут можна погодитися з думкою, що автор «Народних оповідань» глибоко заглянув у душу українського народу, пізнав його світогляд, його радість і горе, але всеж таки тим автором був не хто другий, а Марія Марковичева.

І на це свідком вищенаведений виїмок із її листу. З нього видно, що вона близько, щиро і сердечно жила з народом. З селянами — кріпаками стрічалася вже давнійше, а тепер, на передмістях Київів, не занедбувала ні одної нагоди, щоби зійтися з ними ще ближше та пізнати їх ще краще.

«Заслуга Марка Вовчка в тому, — каже Куліш, — що він переняв од народу його щирю мову, як переймають пісню; и заговорив до нас так, як сам народ говорить проміж себе.»¹⁾

Правдиві слова! — і колиб Куліш не змінив був їх другими, то нині може не було б цього питання, що називається «авторство Марка Вовчка».

¹⁾ Передмова Куліша до «Оповідань» Марка Вовчка.

Що тягнуло Марію Марковичеву до українського селянства? Гадаю, що в першу чергу голос крови. Цей голос приспаний був чужиною і чужинецьким поглядом на селян, як на кріпаків, як на якусь низшу расу, коли ж Марковичева одружилася з Українцем і пізнала український народ не з книжок, а з автопсії, то тим більше полюбила його, — любовю неофітки. Це часто буває у людей, які повертають до віри й національності своїх предків. Що вона вважала український народ, а не який другий, своїм рідним народом, а українську мову своєю мовою, — на це маємо численні докази в її листах і в її літературних творах. Чужою мовою годі так писати, як вона писала.

Не без впливу було тут етнографічне багатство України, ця перевага буйного, теплого, багатого в краски і звуки полудня над широкою, зимною і сірою півночю. Видно вдача її більше схилялася до теплої України, ніж до зимної Росії.

«Знання народа великорусскаго не могло замѣнить ей знанія малорусской народности, — каже М. З.¹⁾ — И странная вещь: не смотря на то, что въ разказахъ изъ русскаго быта описывала г-жа Марковичъ народъ гораздо болѣе близкій и извѣстный ей, чѣмъ малорусскій, эти рассказы далеко не пользовались такимъ успѣхомъ, какъ «Оповідання». Если бы даже допустить, что «Оповідання», имѣли большой успѣхъ главнымъ образомъ потому, что появились в эпоху, когда подымался вопросъ объ освобожденіи крестьянъ, то вѣдь и «Рассказы» появились въ то же время и для читателей великороссовъ были понятнѣе, роднѣе.»

Гадаю, що те, що я вище сказав, дає досить ясну відповідь на питання поставлене д. М. З.

Покійний Доманицький чув від другого мужа Марії Олександрівни, Лобача-Жученка, що вона, живучи на селі,

¹⁾ Афанасій Васильевичъ Марковичъ. Черниговъ 1896. стор. 10 до 11.

біля Київа, цілі дні проводила на базарах, серед жінок-молодиць, все розпитуючи, до всього придивляючись та прислухаючись, — до мови, до убрання, — і все те собі занотувувала. Доманицький бачив ці записки¹⁾ ці численні етнографічні та другі матеріали, писані рукою В. Марковичевої. Зібрані вони в Преварці, в Шулявщині, в Борщагівці, в Броварах та в інших селах близь Київа, — котрі на місцях, а котрі від жінок, що приходили на київські базари з усякими продуктами свого сільського господарства.

Вона не тільки пильно прислухувалася до мови селянок, а й нотувала собі кожде цікаве слово, «кожде образове вираження», як каже Лобач-Жученко, кожду приказку, прислів'я, ботанічні та інші терміни²⁾. Таким чином оставила не тільки багаті етнографічні записки, але й цінний слівник, в котрім українські слова пояснені французькими висловами, бо французькою мовою вона володіла прегарно.

Цей словник містився в двох чималих зшитках, один з часів перед 1857 роком, а другий з останніх 25 літ. Значиться, Марковичева весь час працювала над ним і не кидала тої праці до самої смерти. З листів її другого мужа до пок. В. Доманицького знаємо, що вони носилися з гадкою видати тую працю авторки

¹⁾ «Вчера, когда былъ у Богдана (*Марковича, сына Маріи*), говорили мы по поводу Вашего предложенія присоединить къ изданію отдѣльной книжки посмертныхъ работъ М. А., найденные въ тетрадяхъ матеріалы — пословицы, приказки, образныя выраженія, данные для словаря и проч. — Вы (*Доманицький*) все это имѣли въ рукахъ и знаете характеръ этихъ матеріаловъ. Я говорилъ Богдану, что прежде чѣмъ переписывать, слѣдовало бы его классифицировать, такъ какъ записывалось все съ ряду и матеріала очень много. Быть можетъ, можно выбрать для отдѣльн. изданія сначала пословицы оставивъ словарь.» (Лист Лобача до Василя Доманицького, з 15 лютого 1908, — наша книжка, стор. 183.)

²⁾ плаз — reptil

розквилися — s'attendrir, fonore en larmes

улеглий — solemis

вдлюдок — misant. і т. д.

«Народніх Оповідань», як взагалі хотіли оголосити друком всю її літературно-етнографічну спадщину¹⁾.

Та не тільки в отсі окремі словники заносила покійна Марія Марковичева замітні українські вислови, але, як це бачив Доманицький, по всіх її бруліонах була велика сила всяких принагідних записів і нотаток; що десь випадково почула, те зараз же й записувала на маргінесах.

Доманицький мав бруліон оповідання «Гайдамаки», писаного перед самою смертю Марковичевої. На маргінесах і на чистих сторінках були такі записки: «як мошкари густо. Закида словами, поглядом. Гірш згадючила. Скоро увійшли у миль дві. Галас-воплъ. Огрядна, гладка, що і миш не одержиться. А ніс так несе, що і коцюбою не дістанеш. Через губу не плюне, тільки все через голову. Пані на всі сані, та ще й ноги висять. Сипле приску в вічі. Годинчик-скликанчик, і т. д.»²⁾

Цей матеріял звичайно входив в оповідання Марка Вовчка. Разом з новими темами любила вона вносити в свої твори також нове багатство мовне, любила, щоб нові люди, яких вона перед читачами виводила, говорили инакше, як їх попередники, щоб мали свою індивідуальну мову.

¹⁾ Мабуть смерть обох почитателів Марії Марковичевої припинила це діло, бо мені не доводилося чути про таке видання. Можна сподіватися, що і словник Марковичевої зберігається в Пушкінськiм Домі в Москві, куди Богдан Маркович передав автографи своєї покійної матері. Чей же вони там не пропадуть. Українська Академія Наук повинна б звернути на них свою увагу.

Не гадаю також, щоб словник Марковичевої увійшов у склад словника Грінченка. Цей останній почав являтися друком 1907 року, а в листах Лобача-Жученка також з 1907 року говорить про словник Марії Олександрівни, як про матеріяли, котрі що лиш чекають на свою публікацію.

²⁾ В бруліоні оповідання: «Як Хапко солоду одрікся» читаємо такі приписки: «Хапка взяло за серце. Яке в тебе тло? Що то за тло вимислив? Який чистидло-чищище. Забув, коли віл телятем був. Тло твого норова. Упоминає. Яку маєш уставу. Спразнив часу, а не встиг за тим пивом. Бач який викрутець! Як хмара іспала на нього. Безліч, Уряд і т. д.

Розуміється, що не лишала вона й тих матеріалів, які були в Опанаса Марковича. І з них, з тих пісень та пословиць, що ввійшли пізніше в збірник Номиса, вона брала, що підходило під її смак, і брала не мало. От тут то і є те літературне співробітництво, до котрого таку велику вагу прикладали ті, що раді були скоротити її о-голову. І так стрічаємо в її записках: «ой плахотка червчаточка. Як поїдеш на Вкраїну, то не обаряйся. Стала мати порядок давати. Отсе тобі, ковалівно, вечірнее стояння, потайнее розмовляння, опівнічне обнімання», — звороти відомі також з творів Шевченка і других українських авторів. В Опанаса Марковича був також свій власний словничок, зложений в сорокових роках, так певно і ним хіснувалася Марія Марковичева. «Наш Марко Вовчок, — каже Куліш¹⁾, — як бжоло Божа, випив найкращу росу із квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд, котрий вилив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою.»

І тут, як і перше можна тільки дивуватися, як гарно Куліш, порівнянням з Божою бжолою, схарактеризував пильну працю Марії Марковичевої над вивченням української мови і так, як перше треба тільки жалувати, що він і на дальше не остався при тій гадці, лиш відбігши від неї, дав привід до всіляких сумнівів на тему авторства Марка Вовчка.

Та на самім слові не кінчилася праця Марії Марковичевої. Вона так само любила й народню українську музику. Вона зібрала також чимало українських пісень і подбала, що їх покладено на ноти. «Эти пѣсни, — пише Лобач-Жученко до В. Доманицького²⁾, — какъ я кажется говорилъ Вамъ, были собраны непосредственно М. А. въ народѣ и гарантіей сохраненія ихъ въ неприкосновенной чистотѣ можетъ служить та высокая добросовѣстность, съ какою она относилась ко всякой

¹⁾ «Основа», 1861. IV. 33.

²⁾ Лист з дня 13 грудня 1907 р. В нашій книжці стор. 181.

вообще работѣ и какъ любительница музыки и пѣнія дѣйствительно была въ состояннїи удержати ихъ въ памяти до покладки на ноты въ Дрезденѣ. — Изъ разговоровъ съ Ю. П. Ешевской я знаю, что въ Дрезденѣ М. А. нерѣдко бывая у Ешевскихъ, съ которыми была хорошо знакома, пѣла по ихъ просьбѣ многія изъ тѣхъ пѣсенъ своимъ прїятнымъ контральто. Покойная такъ любила украинскія пѣсни, что еще за 1—2 мѣсяца до заболѣванія — кажется въ Декабрѣ 1906 года, я лично изъ сосѣдней съ ея кабинетомъ комнаты слышалъ напѣваніе ихъ уже слабымъ утраченнымъ голосомъ ея.»¹⁾

От як любила українську пісню та «нахабна Московка», от як ставилась вона до української етнографії і до мови, котрої зробилася перворядним мистцем! Якуж кривду робили її за життя і роблять ще й по смерти всі ті, що подають у сумнів її авторство, як авторки «Народніх Оповідань!» Поки не відомі були автографи Марії Марковичевої, її листи та етнографічні матеріали, можна було ще до якоїсь міри виправдати ці сумніви, але після праць Доманицького відповідь лежала як на долоні. Авторкою «Народніх Оповідань» могла бути і була тільки Марія з Віленських Марковичева. Її рукою писані ці автографи, листи й етнографічні матеріали, вона складала словник, вона в пам'яті своїй зберігла

¹⁾ Коли ми вже при пісенних матеріалах Марковички так, гадаю, не від речі згадати про них ближче. Покійний Лобач-Жученко в тїм самім листі пише: «О нотахъ украинскихъ пѣсенъ, собранныхъ покойною М. А., я на дняхъ напишу г. Кошицу. Незнаю только, какъ его познакомить съ этою работой: всѣ ноты — по желанію М. А. — переплетены въ одну большую книгу и отослать почтою въ Кіевъ такой оригиналь, съ разными помѣтками и выписками покойной (розбивка наша!), неудобно. Впрочемъ я опишу это г. Кошицу и вѣроятно онъ дастъ мнѣ какой нибудь совѣтъ....! Можетъ оказаться много и такихъ, какія уже вошли въ сборники другихъ знатоковъ украинской пѣсни, но все это свѣдующій чело-вѣкъ можетъ выяснитъ и издать то, что должно имѣть интересъ независимо даже отъ имени.»

Що сталося з тим цінним збірником з різними замітками й виписками покійної Марії Марковичевої, — не знаю. Може це скаже д. Кошиць.

народні пісні, котрі пізпійше покладено на ноти. Не диктував же її листів до Опанаса Марковича сам Опанас Маркович, бо це було фізично не можливе, і не був співробітником оповідань, котрі вона писала здалека від нього і про котрі доносила йому в листах, як про щось нове, не відоме йому.

Ні. Марія Марковичева, добувши собі власною працею основне знання української мови і пізнавши народний побут, психіку українського народу, його світогляд, «випивши найкращу росу з українських квіток», підготувилася як немож краще до своєї літературної праці. Побут у Києві, а властиво на селі під Києвом, був одним з етапів того підготовлення. Хоч з боку матеріального жилося тут Марковичевій бідно й погано, так зате духово, будуча письменниця, збагатилася незвичайно, придбала собі цінности, за котрі незабаром мала здобути велику й добре заслужену славу.

Все те, гадаю, не без значіння для характеристики Марії Марковичевої і для її мужа. Не зважаючи на біду, вони не кидають своєї улюбленої праці. Марія, хоч з такими аристократичними традиціями, зближається до народу і нема нігде сліду, щоби вона нарікала на свою недолю, на те, що в їх бідній хатині навіть дверей нема. Навпаки з листу, про котрий висше була мова, видно, що вона тішилася тою прихильністю, яку собі між селянками здобула. Вона так живо, так сердечно розказує Опанасови про свою стрічу з кумою, а про матеріальні злидні забуває, ніби їх ніколи й не було. Якже вона мусіла любити Україну й український народ, з яким запалом підготовлялася до праці на полі української літератури, коли за тою працею забувала про себе!

І якже супроти того виглядають всі ті докори, що ніби то вона була егоїстка, що в неї одно було на слові, а друге на ділі, що вона й не була Українкою, лиш убралася в чужі пера, щоб на полі української літератури здобути собі славу!

Гадаю, що відповідь лишня.

Для характеристики, з яких джерел впливали такі закиди, наведу слова Н. Ш-ова про етнографічну діяльність Марковичевої. Шугуров (Ш-ов) пише:

.... еще въ сборникѣ южнорусскихъ пѣсень, изданномъ Амвросіемъ Лук. Метлинскимъ было помѣщено много пѣсень, которыя значились собранными «М. А. Марковичевою». Сборникъ этотъ вышелъ въ 1854 году, когда Аф. Вас. жилъ въ ссылкѣ въ Орлѣ, а Марья Александровна, только что вышедши за него замужъ, какъ говорятъ, еще не бывала въ Малороссіи; это было тогда, когда съ именъ лицъ, участвовавшихъ въ Кирило-Мефодіевкомъ братствѣ, еще не была снята опала, что и заставляло ихъ, появляясь въ литературѣ, скрывать свои дѣйствительныя имена вымышленными чужими.... Гдѣ и когда М. А. Марковичъ успѣла собирать упомянутыя пѣсни и мотивы — представляется въ такой же степени загадочнымъ, какъ и то, какимъ образомъ она, будучи великороссіянкою и не живши прежде въ Малороссіи, послѣ выхода замужъ за Аф. Вас. вдругъ сдѣлалась украинскою писательницею, съ первыхъ своихъ произведеній обратившею на себя вниманіе критики, какъ вѣрнымъ изображеніемъ малорусскаго народнаго быта, такъ и прекраснымъ украинскимъ языкомъ.»¹⁾

Хто прочитав таку «критику» та ще в поважнім українськім журналі, яким безперечно була «Кіевская Старина», цей міг погадати, що з авторством Марка Вовчка дійсно щось не так, як треба. Марковичева не була на Україні, а записувала українські народні пісні, не бачила українського народу, а описувала його звичаї і обичаї та ще такою мовою, як ніхто другий.

Не що інше, а писав те все її муж, тільки йому не вільно було виступати під власним іменем і тому

¹⁾ Кіевская Старина, 1893, V. 269.

він підписував свою жінку. Такі наклепи приймалися і ширилися тим більше, що людина, на котру їх пускали, жила, а не боронилася. Видно, так воно й було. Але хто уважно прочитає «критику» Шугурова, цей побачить, що в ній, що слово, то брехня. Маркович в 1854 році на заслання! А з урядового формуляра видно, що він 1851 року покинув службу в Орлі, де перебував на заслання, дістав дозвіл вернути і на Різдво того ж року був уже в Чернигові.

Марія Марковичева 1854 року виходить заміж за Марковича! А ми знаємо, що Опанас оженився з Марією зимою 1851 року і як молоде подружжя поїхали вони на Україну.

До 1854 року Марія не була на Україні! А вона як раз від 1851 до 1854 перебувала в Чернигові, в Києві, в Качанівці і знову жила на селі під Київом.

З Марковича до 1854 року не була знята опала! — А він до того часу був уже державним урядником і одержав навіть «Высочайшую благодарность».

На таких то матеріялах будували вороги Марії Марковичевої свої обвинувачення. Це незвичайно характеристичне і — сміле. Бо людина, котру обвинувачувано, мала докази в руках, котрими могла оборонити себе, а обжалувати їх, як не совісних письменників.

Не зробила того, бо як з листів Лобача-Жученка знаємо, не цікавилася й не знала навіть, що про неї писали.

В Немирові.

Марковичі приїхали до Немирова перед початком шкільного року 1855.

Немирів недалечко від Брацлава, (на північний схід), невеличкий подільський городок, брацлавського повіту.

Місцевість відома ще з XIV століття, колись Мирів. Мешканців кілька тисяч. Туральні, цегольні, досить великі торги.

У тих часах, як до Немирова приїхали Марковичі, він мало чим ріжнився від якого небудь більшого українського села.

Але була тут мужеська гімназія, що вважалася одною з кращих на українських землях. Її в значній частині удержував своїми грошми польський граф Потоцький, якому належав Немирів і який у Брацлавщині мав великі маєтки.

Тую гімназію польські пани вважали ніби за свою і радо посилали до неї своїх синів. Пани були багаті і за утримання своїх синів платили великі гроші, від 500 до 700 рублів сріблом.

Коли погадати, що життя було дешеве, бо за яких тридцять копійок можна було купити гуску, так цих 500—700 рублів, то була велика сума.

Не одна немирівська родина з того й жила, і добре жила, що брала учеників на мешкання та на харчі.

Багато учеників Поляків у Немирові та чимало польських панів і всяких панських економів, тощо кругом Немирова, надавало цьому місточкови мішаний, польсько-український характер. Скрізь по хатах чути було польську мову.

В тих польських кругах місцевим героєм вважався Сава Чалий, гайдамацький ватажок, що перейшов до Поляків, був командантом немирівської польської міліції і переслідував гайдамаків, за що його і вбив загін Гната Голого 1741 року¹⁾. Про цього Саву Чалого й осталася гарна, сумовита народня пісня.

Гімназія, як на ті часи була поставлена гарно; мала добрі учительські сили:

Історії навчав Автоном Григорович Теодорович, російської мови й літератури Микита Василевич Барщевський, Ілля Петрович Дорошенко математики²⁾, а Опанаса

¹⁾ «Кіевская Старина» 1887. ч. XI. стор. 471—490.

²⁾ Так пише у своїх споминах Віленський, котрий і сам учився тоді в Немирові, так певне й тямив, хто якого предмету вчив. У других джерелах Дорошенко названий учителем географії. Коли

Марковича іменовано учителем географії, бо як вище була згадка, йому не довіряли, раз тому, що був «українофілом», а по друге, ізза «неблагонадежного прошлаго».

Директором немировської гімназії був Михайло Андрієвич Тулов, а інспектором Дельсаль. Тулова загально поважали й любили, про нього й згадують, як про «незабутнього Тулова».

При гімназії був пансіон для учеників, і крім того гімназійна колонія, себто інтернат учителів, що брали на повне утримання гімназистів.

Тую колонію складали вище названі учителі: Дорошенко, Теодорович і Барщевський.

Марковичі, по словам їх сина («Союзъ женщинъ» 1908. ч. 1) зразу жили в Немирові бідно. Мешкали в простій хаті, у них майже не було меблів. А всеж таки в тих порожніх стінах було гамірно й весело. Опанас мав хист притягати до себе людей. І в Немирові в Марковичів завелись скоро знайомі й приятелі. Читали, грали й співали, дімок гомонів як улій.

Богато матеріялів до побуту Марковичів у Немирові не маємо, а з тих, що є, можна догадуватися, що це бідне життя не трівало довго. Бідне, бо число годин учительських було обмежене, а платня молодого вчителя невеличка. Може добрі приятелі й подбали про те, щоб дати поміч молодому подружжю. З поміж них оден тільки Маркович і був жонатий, тому то його й прийняли до гімназійної колонії, в котрій він, а властиво його жінка заправляла усім господарством. Тоді мабуть і мешкання змінили на краще і взяли прислугу, щоб було кому і хату чисто тримати і в кухні варити їжу.

Як Марковичка поїхала з Немирова в гостину до Орла, то в листі до мужа питалася: «Як у вас хазяйство

зважити, що на вчителя географії призначений був Опанас Маркович, то може певнійше таки гадати, що Дорошенко вчив математики, хоч був по фаху географом. — Та це для життєписі Марка Вовчка не важне.

іде? Чи прийшла нова кухарка і яка вона?» А в другім листі питається: «Яку кухарку відправили? Чи Лобоцьку, чи ту, що прийшла з села? Чи добре ви зробили відправивши сільську? Вона, кажуть, готує краще ніж поварі і доброго норову.» З того й видно, що самих кухарок було дві, — не те, що перше в Чернигові, де оден кріпак Іван, був і кухарем і покоєвим і всім, та ще через свою неохайність доводив молоду паню до сліз і ставав причиною домашніх неспокоїв, — і не так як на київськім передмістю, в тій хатині без дверей, де тільки прислуги й було, що якась сільська дівчина. Тепер у Марковичів крім двох кухарок була ще й нянька, бо Марковичева знов таки в одному з листів пише до мужа: «Скажи няньці, що я хочу, щоб вона зосталася у мене.»¹⁾ Як були кухарки та нянька, то може й покоєвої не бракувало. Одним словом Марковичі зажили краще, завдяки отсій гімназійній кольонії, в котрій проживали учителі й ученики. Учителі жили ніби у якійсь комуні, віддавали Марковичам платню, певно лишивши собі дещо на дрібні видатки, а ученики платили 500 до 700 карбованців за своє утримання.

Видно, що стосунки між учениками і Марковичами були гарні, бо Марковичева у своїх листах до мужа не забуває про них. «Паничам нашим ми усі кланяємось», «Я всім паничам кланяюсь і Богдан тоже, — цілує», «Ученикам кланяйтесь», пише вона. Деяких із тих «паничів» навіть по імени згадує, як ось Мечислава Крижановського та високого Митю та Вжеща, котрий її маленького синка у возику возив. Із слова «панич» видно, що це були сини панів-дідичів, а з того, що вона їм кланяється знати, що це були не хлопчики малі.

Про стосунки Марковичів до товаришив-учителів пише Дмитро Віленський. «Коло неї (коло Марії Марковичевої) купчилися всі ці милі люде, — лицарі чести і

¹⁾ Орел, 27 септября.

содружества. Всі вони були Українці, прихильники Тараса Шевченка, народники, що, може бути, мріяли про долю меншого брата, але в широкому розумінні, всі вони любили Україну, всі шанували її старовину, але вузьких думок про відродження єдиної України не плекали, а цікавилися долею всієї Росії. Ніколи я не помічав у них тої дрібязковоти, котра виявляється в зовнішніх ознаках, одежі (свитках і вишиваних сорочках) та в українській говірці. Убіралися вони, як і годиться учителям, пристойно, говорили між собою звичайною російською (не зовсім чистою) мовою але думали широко і докладно, і мабуть з більшим глуздом, ніж тенерішні одеські Українці. Шанували вони не тільки Шевченка, але великоруських проводирів думки і думали про спільне добро.»¹⁾

В цих споминах не важно відділити зерно від полови, правду, — не скажу, від брехні, — а від помилок. Правда те, що всі були Українці, прихильники Тараса Шевченка, народники, мріяли про долю меншого брата, любили Україну, шанували її старовину, а решта аж до несмачного вислову на адресу одеських Українців, іде на рахунок власних поглядів і політичних переконань Дмитра Віленського. Так він дивився на старости своїх літ, та з того не можна вносити, що так гадали Дорошенко, Теодорович, Барщевський, Опанас Маркович і всі ці лицарі чести і содружества, котрих він, як молодий хлопець не міг зрозуміти.

Що вони вдягалися не в свитки а в «пристойне» вбрання, «як годиться учителям», це річ можлива, бо немирівська гімназія була панська, аристократична і учителям, котрі приймали до свого інтернату «паничів» треба було з тим числитися. Але, щоб свідомі Українці, прихильники Тараса Шевченка, котрі мріяли про долю меншого брата, любили Україну і шанували її старовину, разом із тим нібито турбувалися долею цілої Росії і не

¹⁾ Наша книжка, стор. 231.

виявляли сепаратистичних, чисто українських стремлінь,— це вже ніяк не підходить до себе, не римується з собою, як Німці кажуть. Так само не виглядає правдиво, щоб у хаті Марковичів, ціле товариство балакало російською, хоч не чистою, мовою, В школі—так, але в хаті, ні. Колиб це була правда, то якже би тоді, малий їх синок не навчився російської мови, а балакав тільки по українськи і,— як тоді пояснити це явище, що Марія Марковичева виїхавши з Немирова в гостину до Орла, писала до чоловіка лиш по українськи і то такою гарною, чистою, народньою мовою? Колиб вона і з мужем і з «паничами» і з учителями балакала по російськи, то їй і на гадку не прийшло би писати по українськи. Це ясне. А що малий її син, Богдась, саме в Немирові навчився української і тільки української мови, на це маємо повно і певних згадок у листах Марії до Опанаса, писаних з Орла:

«Богдась хоч би однісеньке словечко сказав по руськи,— по нашому та по нашому, та як я говорю, то він так і вється коло мене; ,мамо, то башмак — черевик? Черевик? Щоб то я сказала — черевик. А один панок, се ще в дорозі: ,ти, каже, хохол! , Як же він обидився, світе мій! ,Як би він перше се сказав, то я б і орішків од його не взяв, мамо: Я собі йому скажу, що він кацап! Тай налаяв так Митю Василева: той каже йому ,хохол! , А ти сам хохол і кацап, а я тільки Богдась! — каже».

«Дядінька вчора не спав по обіді і у проходку не пішов, все з Богдасем говорити ,Что у тебя, пазуха это? , І ви маєте пазуху, дідуню, — відповідає! , Что, что, Богдасю? , У вас есть пазуха, то значить — ви маєте пазуху! То так усе говорить твій Богдась....»

Або знов: «Богдасеви годять, почали і говорити по нашому. Коля¹⁾ то таки і добре говорить, тільки й чути по покоях: *сховав, утік, поцілуй мене, чи любиш*

¹⁾ Син тітки Марії Олександрівни.

мене, коник, поганять, навіть і дядько, то і той говорить по нашому. А було тут з Богдасем, як тітка почала грати: ,погано, та й годі': Заграй мені — ,Дід рудий', ,заграй', та ,заграй'; та аж у плач твій Богдась. Мусіла вже козака йому заграти. А ще було отщо: тутешній хлопець каже Якимови хлопчикови¹⁾; ,чи тому правда, що Малороссіянин галушкою вдавився?' ,ні, каже Яким, се не правда, тільки правда, що Руський кашею вдавився, от се то правда'. А тут де взявся Богдась — так і присікався: ,кашею, кашею', — То сміху було! Вже тепер, як він такий грізний, то ніхто й не каже нічого такого, щоб його не вразить.»

А ще далі: «Як приїдемо до тебе, мій друже, то розкажем тобі, як бився Петро Дорошенко, і всі його діянія, а також і Богдана Хмельницького з синами, бо се вже ми добре знаємо, без омилки. От колиб послухав, як він роспитувався про Петра Дорошенка, та чи знаєш на що звів? Купи йому ножа, мамо, то і він буде воюватись. «І не жалкож тобі буде, Богдасю?» — «Ні, мамо, не жалко буде, купи мені ножа.» Я аж залякалася, та все ходить за мною: «на що його женули (тобто його вигнали) од війська, на що, — я дуже не хочу.» От такий то Богдась твій.

Ще в однім листі пише Марія Опанасови:

«Усі говорять до Богдася по нашому і як вже там не говорять, а говорять. Дуже жадаю, щоб ти послухав, як Богдась почне оповідати про діянія Дорошенка і Хмельницького. Він оповідає не довго, та добре якось. *Я бачу, як він сознання у одпалих Українців будить . . .*²⁾ ей же Богу моєму, що так.

Ти знаєш, що тут їх чимало у Орлі.»

З тих виїмків видно, що Богдась, єдина дитина Марковичів, тільки по українськи балакав і що російська

¹⁾ Що приїхав з Чернігівщини разом з Марією Олександрівною.

²⁾ підчеркнення наше.

мова вражала його як щось чуже і нове. Доказ, що в хаті він московської мови і не чував.

Та ще ті листи говорять ясно, що й сама Марія Марковичева вже тоді (1857 р.) прегарно по українськи писала, так само писала листи, як і оповідання. Якоїсь окремої, літературної мови у неї не було. Вона балакає з мужем, як балакають герої її оповідань з собою. Це її і розговірна і літературна, одна мова.

Мабуть чи не найближче до Марковичів за час немирівського побуту стояв Ілля Петрович Дорошенко. Вони навіть жили гуртом на кооперативних основах. Була це людина не лиш чесна й розумна, але й свідомо своєї української національності. Його лист, до Опанаса Марковича, (з 5 червня 1860 р. з Чернигова), писаний дуже гарною українською мовою. Він навіть виявляє деякі спільні прикмети з мовою в українських листах Марковичевої.

З того можна вносити, що з немирівським кружку, серед котрого жили Марковичі, великої турботи про цілу Росію не було. Певно, що балакалося й про загальні питання, літературні й політично-суспільні, от хоч би й про знесення кріпацтва, певно, що крім Шевченка читали там і російських авторів, бо не було українських журналів, а наших книжок являлося мало, алеж загальний настрій був все таки український.

Як що про чужу домішку говорити, то чи не правдивіше буде згадати про впливи польські. Знаємо, що польський елемент не тільки в Брацлавщині, і на Поділля, але й у Києві, на кілька літ перед вибухом повстання 1863 року проявляв сильнішу енергію, ніж перед тим. Скрізь були польські тайні, або замасковані гуртки, велася агітація «за вашу і нашу вольність», поляки старалися серед Українців підготовити собі, коли не союзників, так симпатиків для свого революційного руху.

Що Марковичі жили з Поляками в Немирові, а може і поза Немировом, з панами, котрих діти були в їх ін-

тернаті, це певно, але з котрими і як, — на це нам покищо бракує певних матеріялів.

Марія дуже добре говорила по польськи і від Поляків ніколи не бокувала, за що їй навіть Тургенев дорікав злегка.

Можна гадати, що в Немирові Українці і Поляки ставилися до Москалів, як до ворога, що на російську культуру дивилися вони, як на камінь, котрий одним і другим спиняв дорогу до волі. Що до Марії, то вона вже тоді Росію вважала чужою. Українська мова, то була її мова, «наша мова», як вона пише. Тішиться, коли її Богдась «сознання у одпалих Українців будить». Вона знає українську історію, виховує сина не то патріотично, але аж шовіністично, купує і читає Кониського, Бантиш-Каменського, Рігельмана, Марковича, знає, невеличку ще тоді, українську літературу, словом — вона Українка.

В Немирові довершився процес так званої українізації Марка Вовчка.

Цього слова уживаємо часто, але невластиво. Не була це українізація в розумінню перероблення Московки на Українку, а краще національне освідомлення людини, в котрій жилах плила українська кров і котра в своїй душі почувала любов до українського народу. Колиб не це, то дійсно годі булоб уявити собі, як чужинка могла так глибоко і так сердечно відчути нашу душу народню, як вона могла так пронизливо зазирнути в її глибину, як вона могла думати по українськи. Можна дуже добре володіти чужою літературною мовою, можна нею навіть писати, і то бездоганно, наукові й літературні твори, тільки не ліричні, дійсно ліричні поезії, і не такі оповідання з селянського життя, як «Народні Оповідання» Марка Вовчка. Тут треба не тільки писати, але й чути й думати по українськи. А читачеві, котрий дійсно не тільки розуміє, але й відчуває трагізм героїв Марка Вовчка, навіть через голову не перейде, щоби ця письменниця думала по російськи, а писала по україн-

ськи, — тут перед нами збувається процес не вправного володіння літературним пером, а творчість, у якій вражіння, переживання, і передача їх у мистецькій формі сплітаються у щось одно, суцільне й нероздільне. Тут затирається часто-густо різниця між авторкою, а її героїнею, між нею, а її твором, тут маємо вислід справжньої творчости, в якій мова й етнографічний апарат були тільки солідним підготовленням до того, що давав із себе ум і що виявляло серце. Тут навіть так звана інтуїція творча не вистарчає, тут треба того споріднення по крові і по душі, котрого нігде й від нікого не навчишся. Найкращий пейзажист не намалює українського краєвиду, коли він не зріс під українським небом і коли українське сонце не нагріло його душі. Це буде ефект, а не мистецька еманация всього того, що творча душа носить у собі, що вона хоче, так хоче, що аж мусить сказати від себе, щоб воно дальше жило й творило. Дійсно вражливий і вдумливий читач «Сестри», «Двох синів», «Інститутки» забуде про зміну літературної манери, про иньшу техніку, якою орудують нинішні письменники і ці твори промовлятимуть непідкупною мовою людської душі, дихнуть на нього ароматом життя, котре зміняє свої форми та не зміняє суті.

Ще раз підчеркую, щоби так і такі твори написати, треба не тільки принести на світ великої міри літературний дар, але й споріднення фізичне і психічне з предметом творчої обсервації, з літературними темами.

Те, що треба принести з собою на світ і те, що можна набути дорогою пильної праці, щоб бути творчим письменником, зєдналося в авторці «Народніх Оповідань».

Розуміється, що балакання про всяке співробітництво аж до співавторства при таких твореннях відпадає і переходить у сферу звичайних літературних анекдотів.

Щось таке можуть казати та ще обстоювати при тім, що кажуть, тільки люди, котрі совгаються по верху літератури, але не мають дару увійти в «секрети літератур-

ної творчості», в той незвичайно складний апарат, в якому родяться знамениті мистецькі твори.

Друга річ впливи.

Без них не обходяться навіть найбільші генії. Як у малярстві нема красок самих по собі, а є кольористичне явище, логічно сконструоване в даний момент, як у краєвиді небо забарвлює воду, а водна імла зливається з повітрям, як там світла й тіни, це не чорні та білі плями, а сполука і гра найвсілякіших красок і відтінків, так і в літературних творах, нема нічого первісного, зівсім оригіального, від нікого й від нічого не залежного. Сказав колись Гете: «колиб я був приневолений признатися, скільки я винен моїм великим попередникам і сучасникам, то мого власного осталася б мала жмінка. Даємо із себе тільки спосібности, а наш розвиток завдячуємо тисячам впливів того великого світа, від якого ми все собі присвоюємо, що тільки нам відповідає.»

Коли відкинути це самопризнання, цю горду покору, на яку можуть дозволити собі тільки дійсно великі й творчі уми, такі як Гете, то все таки треба признати, що мистець творить у життю, між людьми і що одне і друге мусить впливати на нього.

Тому то й годі виключати вплив на творчість Марковичевої такої близької до неї людини, як її муж Опанас.

Опанас був без сумніву поетична душа, поет у життю, чоловік, котрий поетично дивився на світ. Він гарно знав українську мову, — як етнограф, збирач українських пісень, приказок, тощо. В його було чимале багатство словне, хоч великого дару слова в українських писаннях Опанаса не видно. Вже хоч би тому він мусів впливати на Марковичку, котра пильно студювала українську мову. Можна уявити собі, що вона нераз радилася свого чоловіка у тих студіях.

До того він був непересічним типом справжнього Українця, котрий скрізь вносив українську атмосферу, і своїй жінці не давав забути про Україну. Як брати річ не поетично, а реально, то можна сказати, що він таким

чином дійсно чимало заслужився, що великий талант Марка Вовчка не пропав для нашої літератури. Можливо, що колиб вона віддалася була за якогось московського дідича, то можеб ми й не бачили її Оповідань. А так Опанас повів її на Україну, зближив до українського суспільства і впровадив у сферу етнографічних питань, котрими й сам цікавився більше усього. А від етнографії до народніх оповідань було вже недалеко.

Отце і його велика заслуга, куди більша від якогось там співробітництва, котре обмежувалося до лексикальних поправок, які Марія Марковичева здебільшого відкидала і то не без причини. Його поправки звичайно не звязані органічно з її мовою, котра має свій окремий тип, свій власний аромат, хоч ще так близька до народньої мови. Поправки Куліша куди ближче підходять до стилю Марка Вовчка.

Та як би воно й не було, в Немирові Марія з Віленських Марковичева стала знаменитим Марком Вовчком. Таким чином Немирів так само звязаний з «Народніми Оповіданнями», як «Енеїда» з Полтавою, «Маруся» з Харковом і Основою а «Кобзар» з Петербургом.

У Немирові на тій хаті, де мешкали Марковичі, повинна висіти табличка: «Тут жила й писала свої знамениті оповідання Марія Марковичева.»

Чи відомо кому, де тая хата стоїть, або стояла, — не знаю. А шкода, бо такі місця у культурних народів бувають національними святинями. У Німеччині майже нема міста й містечка, котре не славилось б ними. В деяких їх навіть багато. Такий Ваймар, приміром, виглядає як оден музей: Гете, Шіллер, Вілянд, Ліст, Нічше — про кого не говорить цей малий, чудовий городок, що таку велику ролю відіграв в історії німецької культури! У нас таких намяток куди менше і тим більшу ціну повинніб вони мати. Та на жаль, не мають. На кожному кроці забуття і запустіння. Навіть історія таких знаменитих літературних появ, як Вовчкові «Народні Оповідання» не прояснена, скрізь доводиться блукати серед

здогадів, будувати гіпотези, замість подавати історичні певні факти.

А між тим нема сумніву, що «Народні Оповідання» Марка Вовчка, це шедевр української літератури. Тут у перше українська проза засяла таким сяєвом ясним, як поезія в «Кобзарі». І в перше народня душа заговорила так щиро, безпосередно, так гарно, як ні в однім давнішій оповіданню і в мало котрім із пізніших. «Народні Оповідання» мали ще й те велике значіння, що зробили українську літературу голосною, були незбитим доказом, що це не видумка якогось гуртка фантастів, а дійсність, з котрою треба числитися. На підйом духа серед Українців мали вони теж дуже великий вплив, а про дальший розвій української прози нема що й говорити. До Федьковича і Стефаника наші новелісти стараються писати як Марко Вовчок і що лиш ці два великі мистці дали новий тип новелі з життя українського селянства. Тимто й заслугують Вовчкові оповідання, щоби докладно прослідити їх генезу, щоби знати як де і коли вони явилися на світ, не друком, а пером на папері,

На жаль нині годі і на це питання докладно відповісти. І тут, як давніше, треба потішатися надією, що посмертні папері Марії з Віленських Марковичевої-Лобач-Жученкової скривають ще не одну невідому нам тайну. Ці папері в Пушкінськім домі в Москві і поки що, нам годі дібратися до них. Але є люде, котрим доступ до них і близчий і лекший; може вони поцікавляться тим цінним скарбом. Нам доводиться стояти на тому, що здебільшого прослідив і сказав покійний Доманицький з додатком власних здогадів, котрі все таки тільки здогади.

Покійний Доманицький, розглядаючи питання Кулішевої редакційної праці над «Народніми Оповіданнями» наводить слова Марковичевої: «Поправок зовсім нема; щоб там що було вставлено, — ні, тільки де то счеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатствами —

треба надалі берегти» А даліше пише Доманицький:

«Яснішого свідоцтва, здається, не треба! Але колиб хто захотів запідозрити правдивість того, що говорить про поправки Куліша в писаннях Марії Олександровни (сама вона)¹⁾, то я повинен сказати, що серед паперів збереглися *оригінали тих 12 оповідань* що були у Куліша, і Куліш 11 з них видрукував, а 12-е, «Чари» придержав і умістив згодом, р. 1660 у збірнику своїм «Хата». Се дуже дорогий документ. З цього ми можемо бачити первісний текст тих оповідань (всі вони писані рукою Марії Олександровни а і значна частина їх була віддана просто у друкарню, бо в рукописі поставлені скрізь наголоси, абзаци, олівцем позначено «набирать до сихъ поръ», прізвища наборщиків і т. п.) По сих рукописах сладалося в друкарні перше видання «Народніх повісток»²⁾ Марка Вовчка. В рукописі скрізь пороблено поправки Куліша. І мушу сказати, що Марія Олександровна у тільки що цитованім листі своїм пише святу правду-поправок тих аж надто небагато, але треба сказати правду, що правлячи коректу, Куліш ще стільки поробив як у рукописі. Але й беручи се на увагу, поправки сі не вимагали од Куліша якоїсь саможертви, як се йому здавалося Ще згадаю, що Куліш позакреслював скрізь дати під оповіданнями, а се для нас не байдужа річ. Тільки під першими оповіданнями: «Викуп», «Знай Ляше», «Свекруха» і «Чумак» немає дат, а решта 8—датовані ось коли: «Одарка» — 15 цвітня 1857 року, «Максим Гримач» — 16 цвітня 1857 року «Сон» — 18 цвітня, «Сестра» — 1 липня, «Козацька кров» — (також і «Данило Гурч») 2 липня, «Козачка» — 4 липня, «Панська воля» — 8 липня.

¹⁾ вставка наша.

²⁾ Не знаю, чому Дом. вжив такої назви. У виданню з 1858 року вони називаються не «повістки», а «Оповідання», що й видно з долученого факсіміле.

З цього ми бачимо, що раніш половини липня 1857 року Куліш не міг їх мати в своїх руках»

Безперечно, що подані дати можуть бути тільки *terminus post quem non* але коли саме написані Оповідання, чи року 1857, чи раніш, — сього запевне не скажу¹⁾. Факт тільки те, що найперші два оповідання («Сестра» і «Знай Ляше»)²⁾ — як стоїть під оригіналом: «оба истинныя происшествія. Последнее случилось недалеко отъ Звенигородки». Як се так і деякі деталі в «Сестрі» немов би показують на найтісніший зв'язок їх із київським періодом Марії Олександровни»³⁾.

Отсей рукописний збірник оповідань Марка Вовчка це дійсно дуже дорогий документ, для вирішення питання, хто був автором «Народніх оповідань» і яку участь приймав Куліш у їх зредагованню.

Колиж хто хоче будувати на ньому хронологію цих творів і вирішувати питання, коли Марковичева стала писати свої оповідання, то натрафить на багато сумнівів, які вирішити важко.

Збірка (цей дорогий документ, як її називає Доманицький), складається з 74 листків листового паперу, зшитих в одну брошуру, в паперовій синій окладинці (обгортці). Хто їх сшив, чи Куліш, чи Марковичка не відомо. Та мабуть, Марковичка писала свої рукописи аркушами, так їх і складала в друкарні, а тоді, що лиш зшито, щоб не розлетілися.

Папір тільки розмірами підходить до себе, а виробом ні. «Викуп», «Знай Ляше», «Свекруха», «Чумак», писані на папері, на котрім в горі, на ліво витиснений знак: Paris, а над ним корона з трьома листками.

¹⁾ підчеркнення наше.

²⁾ Чому «найперші — не знаю. «Сестра» стоїть у першій виданню на першій місці, але «Знай Ляше», на 9, а в рукописній збірці ані «Сестра», ні «Знай Ляше» не стоять на першій місці, тільки «Викуп», хронологічно ж перша «Одарка».

³⁾ В. Доманицький: Марія Олександровна Маркович — авторка «Народніх оповідань». Літ. Наук. Вістник», 1908, книжка I. стор. 66 і 67.

«Сестра» писана на папері грубшим, жовтійшим і з знаком: «фабрики Аристархова», на таким самим па-самім папері писана й «Панська воля». «Одарка має знову знак «Paris», так само «Грімач», «Сон», «Чари», а «Козацька кров» і «Козачка», знову на папері «фабрики Аристархова».

Разом із папером змінений також почерк.

На папері Paris письмо виразнійше, на папері фабрики Аристархова воно дуже дрібне.

Отже так: 7) *Викуп, Знай Ляше, Свекруха, Чумак, Одарка, Максим Грімач, Сон* — писані на папері Paris письмом виразнійшим, більше мужеським, стрічок 20 до 28 на сторінку, букв у стрічці коло 30. 2) *Сестра, Панська воля, Козацька кров* (Данило Гурч) і *Козачка* та ще й «*Чари*», писані на папері з фабрики Аристархова, письмом дуже дрібненьким, від 34 до 38 стрічок на сторінці, отже о 10 стрічок більше, ніж у тамтих і букв у стрічці коло 40, значиться теж на 10 більше.

Гадаю, що ті дві групи розмежовані не лиш родом паперу і чорнилом (у групі 2 воно темнійше), але й часом. На мій погляд група 2, на чолі котрої стоїть «Сестра» старша, а група з «Викупом» на чолі, молодша.

І ще одно: «Сестра», «Панська воля», «Козацька кров» і «Козачка» не мають після титулів *мотто*, а інші мають. Гадаю, що ідея давати такі мота, прийшла Кулішеві до голови не зразу, а пізнійше.

До «Викупу» підібрав Куліш такі слова:

Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невільників з тяжкої неволі!

До «Знай Ляше!»:

Мамо, закрий мені очі, щоб мені на того Ляха не дивитись! (Старосвітська гутірка).

До «Свекрухи»:

Ледача невістка, ледача,

Та й до роботи не вдача! (Пісня.)

«Чумак» не має мота.

До «Одарки» підібрано:

Чи не було річеньки утопитись мені?
Чи не було кращого полюбитись мені?
Довелося стидо-бриду
Ціловати мого виду,
Нещастя моє!
Недоле моя! (Пісня.)

«Грімач» без мота.

До «Сну» додано:

Ой колиб того Син Божий намножив(?),
Хто щирі любовці на сей світ проложив!
Щирії любовці — серденьку одрада.... (Пісня.)

До «Чарів»:

Прибудь, прибудь, мій миленький,
Ой я тобі рада буду:
Яж без тебе усю ніченьку
Як сива голубка гуду. (Пісня.)

На скріплення здогаду, що група друга старша, наводжу ще й таку важну річ, як Кулішеві поправки. У «Сестрі» їх досить багато, а у «Викупі» майже нема. Гадаю, що Марковичева чим дальше, тим вправнійше й певнійше писала, так, що Кулішеві не було й що справляти.

Дати, які поставлено під деякими оповіданнями, рукою Марковички, довільні. Це ршучо не дати написання, а переписання, а може лиш прочитання рукопису, бо ми знаємо, хоч би з листів, що Марковичева пильно працювала над своїми творами, не писала від руки, а між тим з дат виходило би, що вона «Грімача» написала 16 цвітня а «Сон» 18, «Гурча» 2, а «Козачку» 4 липня і т. д.

Зрештою ті дати вона посчеркувала своєю власною рукою, а Куліш у першій виданню їх теж не подав, значиться вони не актуальні, на них нема що будувати хронології, бо вони не вияснюють, а тільки заплутують це питання.

Гадаю, що «Сестра» і «Панська воля» написані найскорше і тому Куліш саме «Сестру» поставив на початку першого видання.

Та все це лиш здогади, бо ми маємо відписи зготовлені до друку, а не первописи оповідань Марковичевої. Може ті первописи й зберіглися між її посмертними паперами, а тоді на тій підставі можна буде усталити їх хронологію.

Чому покійний Доманицький називає «Сестру» і «Знай Ляше» двома найпершими оповіданнями Марка Вовчка, не розумію. Він каже, що «сі оповідання, певніш усього й були поперед усього послані Кулішеві». Це не можливо (як що мова про відомий «дорогий документ»), а не можливо тому, що «Знай Ляше» починається на тій самій картці, на котрій кінчається *Викуп*. (Одна сторона того самого листка паперу кінець «Викупу», а друга початок «Знай Ляше!»). Отже як посилала Марковичева «Знай Ляше!», то мусіла б післати й «Викуп».

І тому також дописка «Оба розказа истинное происшествіе» і т. д. написана і перечеркнена рукою самої Марковичевої, може відноситися тільки до «Знай Ляше!» і до «Викупу», а ніколи до «Знай Ляше!» і до «Сестри». («Сестра» стоїть окремо, геть пізніше від «Знай Ляше!» В ній і папір інший і почерк другий.) Натомісць «Сестра» і «Панська воля» так само звязані з собою, як «Викуп» і «Знай Ляше!». На одній сторінці того самого листка кінчається «Сестра», а на другій починається «Панська воля». І їх то, на мою гадку, Марковичева й післала Кулішеві¹⁾ як спробу своїх писань. Уявляю собі, що Куліш похвалив ці оповідання, захопив

¹⁾ Що дати під рукописами Марковичевої це не дати написання, а навіть і не переписання, видно з того, що під «Панською волею» стоїть «8 липця 1857 року», а цензурний дозвід датований 7 августом тогож року. За той час мусіла посліжка з Немирова дійти до Куліша, він мусів її справити, предложити до цензури й добитися дозволу. Такий поспіх був би на всякий спосіб чимсь незвичайним.

авторку до дальшого писання і Марковичева післала йому дальших 10, з котрих 9¹⁾ увійшло до першого видання «Народніх Оповідань», а «Чари» лишилися до збірки «Хата», що вийшла 1860 року. Всі ті 11 оповідань, що появилися у першому виданню, від «Сестри» до «Данила Гурча», збудовані на реальнім, побутовім ґрунті, «Чари» своїм містично-фантастичним змістом не підходять до них і тому Куліш видрукував їх окремо.

Д. Бойко пише²⁾: «Мабуть одержавши від Куліша згоду на друкування її оповідань, Марія Олександровна в листі переписала начисто ще нові оповідання: Сестра — 1 іюля, Козацька кров (Данило Гурч) — 2 іюля, Козачка — 4 іюля, Панська воля (Горпина) — 8 іюля, і з цими оповіданнями подалася в Орел, а по дорозі заїхала до Білозерських.»

Цей здогад не переконує мене. Тут повно суперечностей, повно дечого прямо фізично неможливого. Скажім, що «Сестра» переписана дійсно 1 іюля 1857 р., так як написано і перечеркнено на останній сторінці того оповідання. Але ж на другій сторінці того самого листка паперу починається не «Козацька кров», а «Панська воля», значиться Марковичева, скінчивши «Сестру» 1 липня, могла 2 липня переписувати «Панську волю». Між тим під «Панською волею» стоїть написана й перечеркнена дата «8 липня 1857 року». «Козацька кров» має дату, не як д. Бойко пише «2 іюля» лиш «9 липня 1857» року, — але й ця дата перечеркнена рукою Марковичевої.

«Козачка» має дату «4 липня», але й ця дата теж не орієнтаційна. Бо коли «Козачка» написана, чи переписана 4, «Панська воля» 8, а «Козацька кров» 9 липня, то чомуж тоді на початку «Козачки» поставив Куліш свою примітку: «Въ этой повѣсти знаки препи-

¹⁾ Всіх оповідань у першому виданні 11, а саме два післані наперед, а 9 пізнійше. А може вони не йшли двома посилками а трьома, на це теж нема ніяких доказів.

²⁾ В. Бойко. Марко Вовчок. Київ 1918. стор. 53.

нанія и проч. сами переправляйте, сообразно съ прежними.» (Сами — себто Марія Марковичева, бо замітка писана чорнилом, а вказівки для складачів олівцем.) «Сообразно съ прежними», значиться це оповідання було останнє, так як воно й останнім стоїть у рукописній збірці.

Коли про «Козачку мова», то згадати треба ось що. Це оповідання кінчиться словами: «А пані така, що й поховати добре не хотіла, не то помянути. Двірські люде самі і поховали й помянули нещасливу.» Але ж у рукописі Марковичевої ішли ще дві сторінки закінчення, (стрічок 62). Це закінчення починається словами: «Йшли торік до Київа наші козаки» і т. д., а кінчається: «Ой, брате Петре! Чого не бува, аби здорова наша голова!» Тих 62 сторінки закінчення відділила Марковичева від самого оповідання двома лінійками (=====), а з боку написала «Туть би й скінчити?» Видно радилася Куліша, чи не випустити його, і Куліш червоним олівцем отсе закінчення счеркнув. Воно й осталося не виправленнм, так, як Марковичева написала, і на нїм можна прослідити і її власний правопис і мову, бо тут Куліш не прикладав своєї редакторської руки.

Вертаючи до хронології зупинимося ще й на «Панській волі», та на «Козацькій крові». «Панська воля» має написану й перечеркнену дату «8 липня 1857 року», а «Козацька кров» («Данило Гурч») «9 липня».

Значиться протягом одного дня мусіла б Марковичева зредагувати й переписати на чисто «Козацьку кров», 13 сторінок друку! Воно можливе, але не прадоподібне. Письмо дрібосеньке, старанне, ніякого поспіху не видно. Навпаки так писати можна тільки не поспішаючись. До того Марковичева пильно приглядалася до кожної стрічки, до кожного словечка, вона до своїх писань від початку аж до кінця ставилася дуже поважно.

Коли додати, що не була вона «сама собі господиня», мала дитину, хату, завідувала пансіонатом, то тоді треба сказати, що одної днини переписати і до складу при-

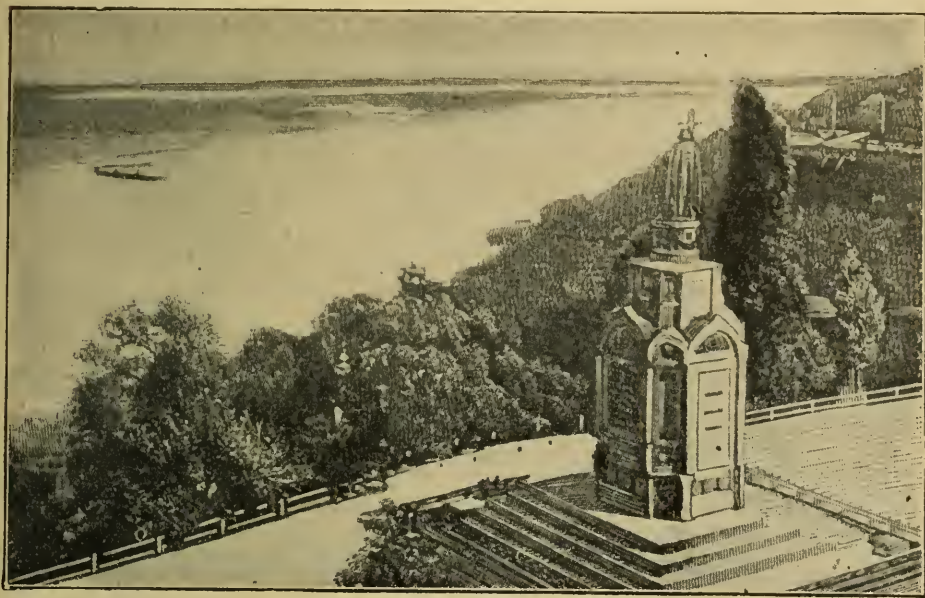
готовити 13 сторінок друку, це таки за багато! Цеж 390 сторінок у місяць! При такій поспішній праці літературне жниво нашої авторки було би куди більше. Як зберемо те все до купи, то прийдеться сказати, що тих кілька дат для хронології творів Марка Вовчка не мають ніякого значіння. Вони вносять, як я вже вище згадав, тільки ще більшу плутанину. Видно, що сама Марковичева признала їх помилковими, коли власноручно посчеркувала.

Так само не можливо, щоб Марковичева з «Сестрою», «Козацько юкровю», «Козачкою» і «Панською волею» «подалася в Орел», як гадає, д. Бойко, «а по дорозі заїхала до Білозерських».

«Сестра» має дату 1, а «Панська воля» — 8 липня, Марковичева бачилася з Кулішем між 26 а 29 серпнем, бо 26 писала до Опанаса з Чернігова, а 29 з Борзни. І в листі з Борзни, 29 пише: «бачила, Сестру, надруковану». Як 29 серпня була «Сестра» надрукована, то не могла вона її що йно тоді Кулішеви привезти. І других оповідань теж ні, бо на них уже 7 серпня був цензурний дозвіл, — значить мусів їх Куліш дістати кілька місяців перед тим. Між переписанням 12 перших оповідань, а між видрукуванням «Сестри» (29 серпня був друк готовий!) мусіло минути кілька місяців часу, коли зважити тодішні комунікаційні, цензурні, друкарські й усякі другі відносини. Гадаю, що так воно й було. Зимою, а найпізніше під весну 1857 року Марковичева, а може її чоловік, післали Кулішеви усі 12 оповідань, чи в двох, чи в трьох посилках, не знати, Куліш подав у цензуру, приготував до друку, і Марковичева відвідала його вже, як хресного батька своєї першої літературної дитини.

Вибралася вона з Немирова в половині серпня 1857 року. Перший лист з дороги, писаний до Опанаса Марковича, без дати. З нього довідуємося, що Марія Олександрівна їхала зі своїм синком, Богданом, тарантасом з віконцем. Їхали до Київа. Героєм листу, як

легко догадатися, малий Богдась. Який він цікавий, який дотепний, який мудрий! Бсе хоче знати: і чи білий кінь на них дивиться, і як коноплі по польськи називаються, і чи треба колесо мастити? А лиш по нашому говорить: «Бували такі, що дуже вже по московськи говорять, то й тих, ей Богу, на їх добру дорогу навертав, з ним і заговорять як слід.» Як приїхали в Київ, то хто не їде, заговорює зо всяким. «Як би ти побачив, то ей Богу, добреб натішився.»

Київ. (Памятник св. Володимира і вид на Дніпро.)

В Києві Марія Марковичева відвідала Тулових. Дуже були їй раді. «В половині одинадцятої години вернула ся від них. Не можна було ніяк раніше.»

Цікавий фінансовий звіт, який Марія здає свому чоловікові. Прогони, направа колеса і т. д. 21 р. 20 к. На себе видали всього 2 р. 52 к. З цього убогим дали аж *92 копійки!*.... Причинок до пізнішого цікавого й нероз'ясненого питання, куди Марія дівала гроші. Бідні всюди є, так у Києві, як і в Парижі! Цей видаток пояснений словами: «Стріли якогось старого чоловіка, замітав двір, бачу слабій він, змучений, побіг Богдась»

та дав йому 20 грошей, а далі я вийшла з тарантаса, питаю: звідки? «Отдала мене пані на покуту.» «Як?» «Нездужаю панщини робити, подушне оплачувати, то і отдала, щоб тут заробляв.» Ми дали йому ще 70 коп. та сліпому хлопчику 10 к. та жидівці 2.»

Цей фінансовий звіт ще й тим цікавий, що, як з нього видно, Марія не орудувала грішми, вважала потрібним вираховуватися з кожної копійки перед Опанасом. Лист кінчиться словами: «Недалеко вже і до Куліша мені; не журись.» А з того знову видно, що Марія відносилася до Куліша, як до доброго знайомого. З Опанасом він був знайомий особисто, а з Марією вони познайомились листовно. Мабуть не одним листом обмінялися і великий жаль, що те листування не зберіглося. Воно сказало б нам більше, ніж усі навіть найбистрійші здогади.

26 серпня Марія з Богдасем виїхали з Чернігова і під вечір приїхали до Борзни.

Перед виїздом Марія знову писала до Опанаса, що бачилася в Києві з братом Ілії Петровича Дорошенка і з Варщевськими, що зустрілася з кумою селянкою, розпитувала про свою служницю Теклю, бачила Тулуба. «Такий як і був.» Дуже їй подобався Куц.

Обіцяла писати з Глухова, а може і з Ніжина, та тих листів, покищо, нема.

Проїзжаючи Козелець, бачила на станції старосту. «От якби змалювати! Невеличкий собі чоловічок — чорнявенький і гордоватенький і веселий і говіркий і жартовливий, збивається і на «Возного» й на «Виборного». Ми з ним у розмову зайшли. «Наш городок глухий, так собі, от у Ніжині то буде краще постановлено. Тільки що церква у нас добра, славна.» Іван Ваніч! (То смотритель, ще молодий і з ним друге як здається, під орудою у нього, як то кажуть) — хто цю церкву будував? — Графиня Розумовська, одказує Вань Ваніч, і всі задивились на церкву, наче зроду не бачили, а коні стоять приведені, — не запрягаються.»

Отсей епізод, такий живий і кольористичний, свідчить про добре вироблену літературну техніку Марії, і може стати ще одним доказом більше, що вона і без допомоги Опанаса і без коректорського Кулішевого олівця могла і вмiла гарно писати.

Київ. (Церква св. Андрія.)

З Борзни написала Марія третій лист, якого відпис маємо під рукою. Він короткий, писаний перед виїздом в дальшу дорогу, датований днем 29 августа. В ньому є згадка, що Марія бачила друковану «Сестру», а про знайомство з Кулішем вона каже так: «Чому ж ти, чоловіче, не сказав мені, що такий він, той Куліш? Чи я була дурна, що не зрозуміла, що тее за душа мила!»

Видно, що зустріч з Кулішем була для Марії милою несподіванкою. Вона собі його иньшим уявляла, письменником, ученим, до якоїсь міри «паперовим чоловіком», а побачила 38 літнього мушину, дуже освіченого, з товариською культурою, дуже дбайливого про свій зовнішній вигляд, гостинного.

Докладнійше про тую стрічу вона написала Опанасові що лиш дїбравшися до Орла, десть з початком вересня, бо по дорозі вступала ще до Опанасового брата Василя в Острі.

.... треба тобі, — пише Марія, — усе знати як було. Слухай лишень.

В одинадцятій годині поїхали ми з Чернигова і в той же день у десятій ввечері були в Мотронівці. Ніжин минули, наняли собі у Жукові вольних за сім рублів. Стрів мене пан Куліш, я його наче перше¹⁾ бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене. А тут Василь: «здорові були, землячко!» Василь Тарновський, убрання на собі козаче мав, здається, що я вже тобі писала?²⁾ Всі брати Білозерські вітають, і все то так дивиться наче на щось добре на мене. А всі вже знають, мій друже, що я переслала в Петербург П. А.³⁾ де-що; все то вже читало і перечитало. Миколай Данилович (Забіла) просив йому сказати, як я приїду, і раненько приїхав, стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то мені було! Єй Богу, як туман пав мені на очі — не можу, та не можу⁴⁾.

На другий день Марія Олександрівна таки читала своїх «Чумаків». Чого б то я не дав, — казав Куліш, — за сі слова: — еге, каже чумака, еге! — Так каже, і бачить того чумака, що йому і Німець приївся, і степи він ба-

¹⁾ вже колись давнійше.

²⁾ «Бачила й Василька Тарновського у синіх шароварах, в сорочці вишиваній і в чемерці, привітав нас любенько . . .» (лист М. М. з 29 серпня 1857 р. з Борзни).

³⁾ Кулішеві.

⁴⁾ Стор. 88 нашої книжки.

чить безкраї.» Я його просила, — пише дальше Марковичка, — не друкувати сих »Чумаків», бо почула читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки — ні, ще тільки догад на добре.»

З того видно, що Марія доручила була Кулішеві крім відомих нам уже 12 оповідань ще й своїх «Чумаків», та при читанню побачила, що над ними треба ще попрацювати і відсунула друк на пізнійше. З листу видно також, що Куліш носився тоді з гадкою заснувати власну друкарню у Москві і хотів перетягнути туди також Опанаса Марковича: «будемо печатати і издавати і погодимось вже з ним, так, щоб добре було.» — Він тебе лічить за великого критика — додає Марія, — що в тебе єсть чутка¹⁾ якась ніжна, і так він сказав мені. А мені й подумати не весело, що на Москву заберемось, хіба щороку їздити на Україну будемо?»²⁾

На відїзді з Мотронівки Марія дістала дарунок від Куліша. Мабуть портрет, або фотографію. В короткім листі без дати³⁾ пише: «Я привезу тобі свій подарунок от П. А. такий, як живий він!»

Взагалі видно, що стрічею з Кулішем і взагалі гостиною в Мотронівці, Марія Марковичева була вдоволена. «Багацько дечого чула, доброго дуже. Пан Тарас⁴⁾ у дорозі, їде у Петербург, а може що й на Україні буде. Що ти скажеш про се?» — питається свого чоловіка врадувана цією вісткою так. як тільки щира Українка могла радіти. Взагалі про Шевченка, заки ще його пізнала, відзивається з великим поважанням. В листі до Ілії Петровича Дорошенка пише: «Видїла ту сорочку⁵⁾, въ которой казнили Кочубея, видїла кунтуши, видїла пор-

1) чутка, мабуть у значінню — вразливість, почуття.

2) Взагалі Марія відчуває себе в Орлі, як на чужині. «Не знаю ще, коли до вас поїду. А дуже сумно! Засну, і сниться мені Україна, ей Богу!»

3) Нашої книжки стор. 86.

4) Шевченко.

5) не — рубашку.

треть папа Тараса и его стихотвореніе написанное углемъ, слышала.»¹⁾

Якже тепер ця гостина змальована у споминах Ганни Барвінок (Кулішевої)? «Як вони вже одружилися, теж були у сестри, — пише Г. Б. — їй Марковичці, було ще літ 17-ть. Таке ще молоде і так чудно було убране,

Ганна Барвінок. (Кулішева.)

видно що було пригичене: гладесенький білий кісейний чіпчикок без кружева й всякого убрання; та дарма, за нею сестра так упадала, мов вона в найкращих брюсельських кружевах. Була мовчазна, жало говорила, так, що трудно було узнати її розум. Може од того Куліш і назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуша. Очі в неї були гарні, голубі, великі, сама біла, румяна, середнього росту, постать так собі, бо була огрядненька не по літах.

Носила накидку широку (мантилію), — се й ховало її бюст.

Після того, як вона одружилася, не знаю, чи швидко, а вона вже сама, їдучи з Житомира в Петербург, в х. Мотроновку до нас заїхала, — себ то до мами. Незабаром

¹⁾ Стор. 87 отсеї книжки.

і ми поїхали теж у Петербург. Здається се було в 50-тих роках. Нам вона здалась боязкою, чи не світською, не прикидливою до людей. Якось ні до хазяйки, ні до Куліша, не горнулася; як по нашому темпераменту, — була не привітна, не гаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо Мов: — «Ви мене любіть, а я в світі нікого Тільки ми й чули одповідь на свої речі, а сама нічим не цікавилась. Я так подумала: «Бідна! може її горе ще дитячого життя прибило; і таке пониження терпіла у тітки між людьми. — Може, вона й од прислуги терпіла яку наругу, то їй усе й здається не людяне» Ганна Барвінок писала свої спомини про Марію Марковичеву старенькою бабусею будши, в 50 літ по її гостині в Мотронівці. Відома річ, що старі люде звичайно краще тямлять те, що дуже давно діалося, ніж те, що було вчора. І Ганна Барвінок мабуть теж дещо добре затимила, та не все. Багато вона переплутала. І так каже, немовто Опанас з Марією були в них по вінчанню, а пізнійше поступала туди сама Марія, по дорозі з Житомира в Петербург. Нічого такого не було. Марія перший раз побачилася з Кулішами 26 серпня 1857 по 10 годині в ночі. в Мотронівці, приїхавши туди з Чернігова. Вона виразно каже, що Куліша «*наче* перше (колись) бачила, зараз і пізнала», — значить ніколи його не бачила, отже перед тим з Опанасом у Кулішів не була. І сама вона до них не приїздила, а з сином, Богданом, котрого називали маленьким Кирилом Туром і котрий Куліша «*втішав своєю величністю*»¹).

¹) Як були у Забіли на обіді і як хотіли взяти від него борщ, то аж заплакав. «Отсе, — каже Куліш, — краще од усіх смакує, чує; що се борщ гетьманський.» («Отсе» — малий Маркович.) Дають вареники і питають його, чи добрі. «Не знаю, каже, — ще не знаю, дайте мені сметани!» Ну як би ти побачив, ходить і говорить, ніби цілий вік між великими панами був, — нагадав він мені, знаєш, ту семиліточку, що її пан водив, та дивив то тим, то сим, а вона каже: «і то добре, і то добре, і се гарно», — та до хліба! (стор. 88 цієї книжки).

І портрет її переданий якось дивно. Знаємо, що Марія була гарна, навіть дуже гарна, всім подобалася, а Кулішева малює її так: «біла, румяна, середнього росту, постать так собі, бо була огрядненька не по літах. Носила накидку широку (мантилію), — се й ховало її бюст».

З такого малюнка нічого гарного не виходить.

Як жінка, Ганна Барвінок не забуває про вбрання, але описує його дуже загально, каже: «так чудно було (воно) вбране, видно що було пригнічене: гладесенький білий кісейний чіпчикок без кружева й всякого убрання.» Отже з одягу тільки й бачимо, що білий чіпчикок і широку мантилію. Натомісць на фотографіях, навіть з пізнішого часу, ні одного, ні другого не видно. На фотографіях характеристичною прикметою убрання Марії Марковичевої являється темна, гладка, тісно до тіла прилягаюча сукня, в якій не ховається, а якраз добре зарисовується її повний бюст.

І внутрішній портрет не змальований суцільно; «Мовчазна, боязка, чи не світська, не прикидлива до людей, бідна.... життя її прибило, пониження.... може й од прислуги терпіла яку наругу.» А разом із тим: «ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона *якось погордо* Мов — *«Ви мене любіть, а я в світі нікого....»*

Одно з другим годі звести до купи. Горда і принижена А всеж таки в Ганна Барвінок признає, що в Марії Марковичевої «очі були гарні, голубі, великі.»

Та ще признає вона, що Марія «ні до хазяйки, ні до мене (до Кулішевої) ні до Куліша, не горнулася; була не привітна, не гаряча.»

Це признання з уст Кулішевої в питанню Куліш — Марко Вовчок має окреме значіння

Ганна Барвінок каже, що псевдонім «Марко Вовчок» підібраний Кулішем ніби то тому, що Марковичева була наче злякана, мовчуца. Не вже ж наляканість і мовчазливість це характеристичні прикмети молодих вовків?

Уявім собі гарну, молоденьку жінку та ще до того незвичайно талановиту, прямо небувалу доси зорю на українському літературному небі, котрої оповіданнями Куліш захоплюється і котрому вона сама дуже подобалася і ось той Куліш прозиває її Вовчком? Який контраст до псевдоніму його власної жінки — Барвінок! Тут зоологія, а там поетична ботаніка.

Якось воно виглядає не правдоподібно і, до ввічливого для жінок Куліша, не підходить.

Псевдонім «Вовчок» могла собі підібрати сама Марковичева. Читав я десь, тільки не можу перевірити де, що котрийсь із її предків, був ватажком і його називали Вовком. На спомин цього ватажка, Вовка, вона ніби то й прозвалася Вовчком. Можливо, — але мені здається, що псевдонім Марковичевої подиктований їй власним іменем:

Марко — вичка

Марко — Вовчок, — от і все.

(Прямо гра звуків.)

З Орла Марія пише знов до Опанаса, дня 11 вересня. І в тім листі багато місця присвячено Богданові. Він дядька її прозиває Хмельницьким, «крушить» багато ляльок і грається з хлопчиком, котрого їм подарував пан Дорошенко. Богдась українізує цілу родину, не хоче говорити по московски, навіть борщ варять і вареники гречані і ще дещо, бо Богдась щей не їсть, а його мати теж їх їсти не може.

Марія в Орлі працює, викінчує «Гайдамаку» і заповідає, що в слідууючу пошту дещо вишле Опанасові, і до «пана Куліша теж». Має на гадці певно котрісь із нових оповідань, котрі тут написала. Вона перестудилася була, горло їй боліло, лікарь Кортман сказав, щоб пила якісь трави. В боці було їй зовсім перестало боліти, тільки в грудях важко та ще простуда.

Одинадцятого вересня, а сніг уже двічі ішов, «коли він нас тут застане, то ми *свій тарантас*¹⁾

¹⁾ Підчеркнення наше.

переробимо на зимній, та й поїдемо собі на Україну, до дому».

Дальше питається, чи Опанас дістав її книжечку од Білозерського «Там всего одинадцять повісток, бо ту, Що птиці літали» не помістили». — Значиться перше видання «Народніх оповідань» появилося перед 11 вереснем. Куліш «каже, що се тільки моя проба пера, да чимало він каже!»¹⁾ Краще всего, що він щиро любить і розумно усе своє! Незабаром, 17 вересня Марія знов пише до Опанаса. Та цей лист майже цілий присвячений Богдасеві. Він уже добре й без омилки знає про Хмельницького з синами і про Петра Дорошенка. Просить, щоб йому мати ножа купила, хоче «воюватись». «Був тут Якушкін, почув, що я приїхала і прибїг, зрадїв дуже, питав, про тебе, чи здоров? Чи не сердишся, що статтю поправляли, що се не він винен, а та «Руська бесѣда», що Русск. (?) пѣс. хутко вийдуть і тобі він пришле екземпляр.» Мова мабуть про Павла Івановича Якушкіна, беллетриста й етнографа, який переодітий офенею, збирав народні пісні і видав їх 1860 року. (Русск. Пѣсни) Мабуть про них тут і мова.

Цей Якушкін близький Опанасові по душі як етнограф, був одною з цікавіших постатей тодішньої російської літератури. Належав до того гуртка, що Слепцов, Решетников, Помяловскій і оба Успенскі, Миколай і Гліб. Вони зривали з Пушкіном, з естетизмом, для них законом був голий, аскетичний реалізм і утилітаризм, — література для добра народу, — те, що в критипі ширив двоюродний брат Марковичевої, Пісарев. Якушкін походив з багатого панського роду (уроджений 1820 р. помер 1872), з орловських дворян, жив як богеміст, волочився по Росії, збирав етнографічні матеріяли і студіював народне життя. На тім тлі й написані його оповідання «Беликъ Богъ земли русской», «Бунты на Руси», «Небывальщина» й другі, невипрацювані, але цінні, як

¹⁾ Підчеркнення додаткове.

одні з перших проб реального мальовання народнього побуту на основі знання життя простого люду і його світогляду. Як його товариші по літературному перу, Якушкін пив, не з біди, а «отъ любви къ народности.»

Та чоловік він був любий і до Марковичевої, котру знав дитиною, ставився як близький земляк і як добрий знайомий. Можна уявити собі, що про погоду не балакали, — було багато дечого спільного між ними в поглядах політичних і літературних. Марія теж засновувала свої оповідання на добрім знанню мови, побуту, світогляду українського селянства, тільки естетизму не відкидала, як Якушкін і товариші, — вона йому надавала новий окремий вираз.

В листі з 17 вересня згадує ще Марковичева про якогось Павлова, але про якого, не знаю. З того, що звязує його імя з Якушкіном та натякає на те, що він, цей Павлов, читав «письмо Щедрина» догадуюсь, що мова про письменника Миколая Михайловича, (Біцина) або Миколая Филиповича, автора «Трьох повістей», одобрених Пушкіном і Белінським. Цей Миколай Филипович, як раз тоді, 1857 року, містив критичні статті в «Русск. Вѣстн.» а від 1860 до 1862 видавав «Наше Время».

Коли це він був, так тоді кружок знайомих Марковичевої складався з освічених і близьких до літератури людей. Якушкін, як почув, що приїхала Марковичева «прибіг і зрадів дуже». Не диво!, крім звичайної симпатії, яку мав до неї, як до доброї знайомої, рад був побачити нову літературну зірницю. Марія виїхала з Орла молоденькою молодичкою, крім своєї небуденої вроди нічим більше незамітною, а приїхала тепер, як письменниця, котрої оповідання зробили велике вражіння, їх читали, про них писали й балакали.

Можна собі уявити, яке це вражіння зробило також в її кружку родинім. Це вже не сирота Маша, що сидить на ласці в багатій тітці, а жінка гімназійного вчителя, талановита авторка «Народніх оповідань».

Це певно впливає на її настрій і на охоту до дальшої праці. «Робота моя іде не швидко, та добре, щодня по троху. Читаю Каменського, се більш для Богданка.» Він не забуває і історії Української і теперички я покинула всі роботи, а пишу для його дещо, щоб легше мені було йому розказувати по писаному, тай на далі нехай йому зостанеться».

Цим ділом вона видно поважно занялась була, бо далі ще раз каже, що не читає «тепереньки нічого, окрім Історії Бантиш-Каменського (других не найшла, Маркевича в переплет отдала була)» а в листі з 27 вересня того ж року просить Опанаса, щоби він написав їй усе, що знає про Петра Дорошенка, Сірка й Пушкаря, а теж про Морозенка й Нечая, бо воно потрібне для науки її і Богдасевої.

В тім самім листі пише, що хотіла купити Ко-ниського, але тут (в Орлі) є тільки Маркевич і Рігельман а на прикінці ще раз нагадує: «напиши ж про П. Дорошенка, Пушкаря і всіх; що я тебе прошу, всі предання, факти, все, що ти чув, або читав. Пиши, пиши!»

В листі з 20 вересня питається Марія Марковичева свого мужа, чи дістав він лист від Куліша і її «Повістки» від Каменецького.

Це питання ще раз повторює, — видно, що хотіла би, щоби Опанас побачив її першу збірку.

Але вражіннями своїми з Опанасом не ділиться. Нігде не видно гордощів, що вона письменниця і то, не якабудь! Раз тільки згадує, що всі (у Куліша) знають, що вона переслала дещо в Петербург «все вже читало й перечитало», просили, щоб їм сама дещо прочитала і хвалили. Згадує також, що коли читала «Чумаків», то Куліш сказав! «Чого б то я не дав за сі слова; еге, каже чумак, еге!»

Знати, що працює самостійно. Але цікавиться також роботою мужа. Питається, що його пословиці. «Напиши, не забувай».

В дорозі чула: «не один пес Гривко — є їх чимало» і «Тихше ідете, то далі станете» і зараз йому пересилає. Так само посилає вірші «якогось Мироненка» (Ой не шуми, луже, не розвивай гаю) а також пісню: «малесенький соловейко, чом ти не щебечеш?», що її дід навчився «від козака старого десь у поході і любив співати». Голос обіцяє привезти з собою. «А ще пришло ноти, що мій батько написав, попроси Маменьку розіграти, сам побачиш і пізнаєш яка то музика. Багацько знайдеш знайомих пісень там».

З того слідно, що в родині Марка Вовчка здавна проявлялася охота до музики і до народньої поезії і що наша письменниця цей нахил одідичила від предків.

В листі з 27 вересня каже, що її робота «потроху йде» і «те, що почала в Немирові, уже скінчила зовсім».

Гадаю, коли б Марковичі працювали спільно над оповіданнями, то Марія хоч тут написала б була: «те, що ми почали в Немирові, уже скінчила зовсім». А вона виразно каже: «я почала» і «я скінчила».

Листи писані просто і щиро. Нігде ні сліду якогось непорозуміння в подружжі Марковичів. Навпаки, хоч усі їй раді, «то той прийде, то другий заговорить, то третій питає», а все ж таки: «Коли б вже хутко до дому! Як мене не розважають, а все мені бува так сумно часом що й не сказати. Я міркувала так, щоб до Богдасевого рожденія дома вже бути та мабуть не вспію. Ти не журись, прошу я тебе, мій друже, не журись, не сумуй, а краще як будеш ще й мене лаяти за те, що я сумую. Напиши мені, чи все у вас добре йде. Не сварись ні з ким, пиши».

Отсе «не сварись ні з ким! — характеристичне. Видно, що Маркович, як дуже любий був у товариському життю, так у діловому іноді й сварився, що й було мабуть головною причиною, чому на жадній службі довго не закрів місця. Марія мабуть не любила, як він сварився, бо й сама була не сварлива; в одному листі пише, що ніколи поганого слова не сказала.

Збираючи до куні ці листи, та ще раз уважно розглядаючи їх зміст, бачимо, що перше місце займає в них син, далі родина і знайомі, а тоді літературне діло. Про себе пише Марія розмірно мало, — от тільки, щоб муж не трівожився її здоровлям. Натомісць все питається, як він жиє і що чувати в хаті. Не забуває про знайомих, згадує їх добрими словами і здоровить. Сплетнями не цікавиться, хоч новин з товариського життя певно не бракувало, а круг знайомих, як бачимо був таки доволі широкий. Хто з ким посварився, за що та ізза кого, хто розтратив маєток, хто збогатів, хто осоромився, і т. д. — це, ніби для неї не існує, вона далека від мирської суєти. Одна тільки еротика яку ролю грала на склоні кріпацького устрою, скільки романтичних пригод і поганих подій являлося скрізь і що днини на тому підкладі! — Марковичева не доторкається й того питання, — обминає болото.

Та ще незвичайно характеристичні її листи тим, що вона про нікого зле не говорить. Як не може нічого доброго сказати, то мовчить. Не видно ні злоти до людей, ні неохоти, ні помсти. А вже ж годі подумати, щоб вона жалю до нікого не мала.

З того й виходить, що Куліш несправедливо характеризував її, як самолюбну вдачу, як людину, що одно думає, а инше робить. Листи самолюбів инакше виглядають.

І не видно також, щоби Марія одно гадала, а друге робила. Навпаки, коли вона милосердиться над людською долею, то це милосердя не кінчиться на словах, а виявляється ділом, коли любить кого, так і дбає про нього, коли має які літературні пляни, так виконує їх, — і т. д.

«Виїду може завтра, — пише вона в останньому з цих листів, — завтра (10 октябля). Сподіваюсь, що завтра. Вже дещо укладено й наготовлено. Сьогодні іду попрощатися з добрими людьми. Богданко радіє, що до свого тата їде.»

Ще на одну подробицю зверну увагу. Неприхильні Марковичці люде кажуть, немовто вона була марнотратна, витрачувала багато грошей, котрих її муж не мав. Я вже вище вказував, куди вона гроші дівала; як роздавала, то бідним, на себе витрачувала дуже мало. Вбиралася так звичайно, і не модно, що Ганна Барвінок не могла їй того майже до смерти забути.

В листі з 27 вересня 1857 р. каже Марія М. «Грошей поки ще мені не треба, а коли треба буде, то й тут дістану. На сі, що ти прислав, хочу книжок купити.»

Щоб бути справедливим, так треба сказати, що може який зайвий карбованець пішов на вбрання та на забавки для Богдася. 20 вересня пише вона, що Богдась тепер справдешній запорожець у червоних штанях широких, як чорне море і у чоботи штани, а чоботи нові з закаблуками, з червоною випусткою. «Є у нас і сині, є і чумацькі з пістри що як надіне, то кажуть: коли б трохи дьохтю, то зараз як з Криму повернувся.»

Коли про такі подробиці мова, то признати треба, що Опанас чимало витрачував не так на жінку, як може на її родину. І брат довгі літа жив при них і вчився, а наука коштує, і мати пересиджувала і сестра, Віра приїздила. Все те не обходилося без коштів. Але нігде нема сліду, щоб Опанас нарікав на ті витрати. Грошеве питання виринуло між подружжям Марковичів щойно геть пізнійше, як Марковичева жила в Парижі, а біографи її, може й непотрібно, надали тому питанню великої ваги так, що тепер його вже годі мовчанкою збути.

* * *

Мабуть, так, як писала Марія, що вибереться 10 жовтня в дорогу до мужа, так і вибралась. Опанас турбувався їздою, — се певно тому, що під кінець жовтня бува погано на дворі¹⁾, а Марія недавно перебула не-

¹⁾ Про тодішню погоду писала Марія М. 20 вересня: У нас то тепло, то дуже холодно, то сонце, то дощ такий ливне, як з відра.

дугу. Вона заспокоювала його. «Чого ти сумуєш як ми доїдемо? Доїхали сюди добре, то й до дому вернемося добре.» (Лист із 27 вересня.)

Про цей поворот нема ніякої згадки, хіба тільки те, що Марія М. збиралася переробити тарантас до дуги, бо так казали, луче буде, не буде сварок із смотрителями.

(З того й виходило би, що їхала своїм тарантасом.) На сім, як уже й Доманицький¹⁾ зазначив, уриваються наші відомости про Немирівський період.

А перебули тут Марковичі ще цілий рік.

Та мабуť нічого замітного й нового не сталося. Минув цей рік на звичайній і літературній роботі на листуванні з літературними кругами, особливо з Кулішем.

На це листування натякає Куліш в листі з 24 лютого 1860, кажучи: «Послѣ долгаго молчанія пишу къ Вамъ опять, какъ во времена оны — немировскія».

Але ми на жаль цієї немирівської кореспонденції, не маємо. На жаль, бо може вона вияснила би нам несподіваний зворот у відношенні Куліша до Марка Вовчка і подала причини, чому Марковичі перенеслися з Немирова до Петербурга.

Відношення Куліша до Марії М. ішло по лінії сильно схвильованій, видно, що він не міг ставитися до неї спокійно й об'єктивно, як до байдужної собі людини. Познайомило їх перо; молоду, початкуючу письменницю з відомим поетом, критиком і культурним діячем.

Книжка друкувалася, як Марковичева, по дорозі в Орел поступила до Борзни і познайомилася з Кулішами, Білозерськими та ще з декими із сусідства.

З листів бачимо, що Куліш зробив на Марковичеву дуже добре вражіння, а вона на нього мабуť ще краще. Симпатії набрали особистої закраски, їх скріпило вражіння, яке робить жива, гарна людина. Так вони й розіхалися.

¹⁾ Марко Вовчок, Літ. Наук. Вістник 1908. I. стор. 68.

Було це у вересні 1857 року, а 7 липня 1858, отже в кілька місяців пізніше Куліш пише до Каменецького:

«Что до Вовчка, то рука моя болѣе къ нему не прикоснется. Пускай сличаетъ мою печать со своими оригиналами и выправляетъ по даннымъ мною образцамъ художественной редакціи. Если же въ себѣ сомнѣвается, то пусть ему помогутъ другіе люди со вкусомъ. Я сдѣлалъ для новаго писателя такъ много, какъ никто никогда ни для кого новаго и нікому невѣдомаго. Этого съ него довольно. Не вѣкъ же миѣ разрываться изъ великодушія.»¹⁾

Що не було це хвилеве, переходове невдоволення «горячого Куліша», видно з того, що в місяць пізніше, 8 серпня тогож року він знов писав:

«Вовчкомъ заняться миѣ некогда. Вас. Мих. (Білозерський) имѣетъ довольно вкуса. Онъ можетъ дѣлать исключенія, а это едва ли не главное въ редакціи. Шевченка можно призвать на совѣтъ. Но, право, было бы странно пріостановить миѣ свои работы, чтобы опять вести писателя, которому уже отворены мною настезь двери и показана дорога.»²⁾

Що ж такого сталося, що Куліш нагло змінив своє незвичайно прихильне відношення?

Не маючи перед собою його листування з Марією М. можемо тільки здогади пустити до слова.

З листів Марії до Опанаса виходить, що її зустріч з Кулішем була, як того й слід було сподіватися, гарна, що вони розійшлись добрими знайомими.

Інакше виходить із споминів Кулішевої. Вона пише, що Марія М. якось ні до хазяйки, ні до неї, ні до Куліша не горнулася; як по нашому темпераменту, — була не привітна, не гаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо.... Мов — «Ви мене любіть, а я в світі нікого.»³⁾

З того спомину можна би догадуватися, що Куліш дожидав від Марії М. більшої вдяки за свою працю коло видання її першої книжки, а що вона не вміла дякувати гарними й влєсливими словами так він і обидився, — погадав собі: «Не вѣкъ же миѣ разрываться

¹⁾ «Кіев. Стар.» 1898, стор. 235.

²⁾ «Кіев. Стар.» 1898, стор. 241.

³⁾ «Рідний Край» № 1, стор. 10.

изъ великодушія».... Коли ти така горда, то давай собі і без мене раду....

Та ще можна гадати, що він дуже високо цинив свою редакційну роботу коло «Народніх Оповідань», а вона — ні. Вона ж виразно писала до мужа: «Поправок зовсім нема; щоб там що було вставлено, — ні, тільки де то счеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатствами — треба на далі берегти.»

Як бачимо, авторка і редактор розходилися в поглядах на редакційну працю. Куліш гадав, що «дѣлать исключенія, это едва ли не главное въ редакціи», а Марковичка счеркнення не вважала поправками, на її думку, коли б там що було вставлено, то тоді була би коректа, — поправки.

Тим самим вона й не признавала за Кулішем надто великої праці коло своїх «Народніх Оповідань» і тому може й не почувалася до великої вдяки супроти нього. Може це й донеслося до Куліша і він образився. Остается ще один здогад, а саме що Куліш і Марковичева за час, як він казав «немировських времен» бачилися не один раз, а двічі, і що під час того другого побачення між ними зайшло^о щось таке, що спричинило зміну в настрою Куліша до Марковичевої.

Цей останній здогад можна оперти на споминах Кулішевої, котра каже, що Марко Вовчок була в них раз сама (себто з синком) а раз з Опанасом і то перш з Опанасом, а потім сама¹⁾.

Ганна Барвінок, пишучи свої спомини старечою рукою не одно переплутала, так може й переплутала отсі дві гостині, бо з листів Марковичевої видно, що вона перший раз бачилася з Кулішем тоді як поступила до Борзни їдучи з Немирова в Орел, себто перед тим з мужем своїм у Кулішів, чи там у Білозерських не була. Але могла бути пізніше, між жовтнем 1857 р. а початлипня 1858 р. і тоді могло між ними зайти якесь непорозуміння.

¹⁾ Спомини про Марка Вовчка, Рідний Край, № 1, стор. 9.

І заздрість не виключена. Куліш пише до Каменецького: «Вовчкомъ заняться мнѣ некогда. Вас. Мих. (себто Білозерський)¹⁾ *имѣеть довольно вкуса*». А в пізнішій листі, з 15 марця 1860 р.²⁾ він пише до Марії:

«Едва ли я дамъ ему хоть что-нибудь въ журналъ, потому, что онъ хочеть кормить читателей похлебкой неопредѣленнаго вкуса и, помѣстивъ Ваши рассказы, ради ихъ извѣстности, вѣроятно будетъ у Кочубея говѣть, у Галагана исповѣдываться, а у Тарновскаго причащаться, во отпущеніе грѣха своего.»

Р. С. додає: «Жаль, что Вы печатаете новыя Ваши пьесы безъ строгаго осмотра.»

Лист цей свідчить про непорозуміння між Кулішем і В. Білозерським, в котрій Марковичева ніби грає якусь невідому нам ближче ролю. На всякий спосіб Куліш не хотів 1858 р. редагувати її нових оповідань казав: най редагує Василь Михайлович, «онъ имѣеть довольно вкуса».

На тому місці слід придивитися, що такого великого справді зробив Куліш для Марії М.

Це питання основно розроблене Доманицьким і Бойком³⁾. Тому то й пригадаю тільки, що редакторська праця Куліша була совісна, але не важка, а до того приємна. Він не справляв якогось пересічного твору, а лиш «чистое непорочное, полное свѣжести художественное произведение», котрим, як справжній літературний знавець, мусів любоватися. Готовити до друку оповідання Марка Вовчка, це значило не витрачувати дорогий час, а робити велике, історично-літературне діло. Хто, як хто, але Куліш це дуже добре знав!

Справляти мову Марка Вовчка це значило разом із тим учитися мови від неї, — хоч би й такому мистцеві українського слова, яким безперечно був Куліш. Тому то Куліш переборщує кажучи, що він для Марка Вовчка зробив так багато, як ніхто й ніколи для невідомого

1) Скобки мої, — так само курсив.

2) Наша книжка, стор. 116.

3) Марков Вовчок, Київ 1918, стор. 77—80.

письменника. Робота його обмежувалася до важного прочитання тексту і справлення похибок граматичних та орфографічних. Їх дуже небагато. Де не де счеркнув яке слово, або стрічку, де не де дописав, або підібрав інший вислів, а то й ціле речення¹⁾.

Крім того підібрав назви оповідань, ставив народні пісні, як мотто і робив розділи. Те саме, як справедливо завважав д. Бойко, зробив би був кожний совісний редактор, тільки, — додаю від себе, — не так, як умів робити Куліш. Назви оповідань підібрані гарно, розділи позначені влучно, счеркнення звичайно не шкідливі, а часом і корисні для тексту, так само вставки. Тільки на зміни слів і речень не все можна писатися: декути вони Кулішеві не вдалися, оригінал був кращий від поправки. Але скрізь видно велику старанність і обережність коректора, слідна вона навіть по почерку. Розуміється, що смішно читати у споминах Ганни Барвінок, немов би Куліш, справляючи оповідання Вовчка, все тільки «черк-черк». А Білозерська стоячи за спиною й каже: «та що ж там Вовчкового зостанеться?»²⁾

Нічого подібного на скрипті не видно, кожна рисочка проведена дуже обережно, бо письмо Марка Вовчка було хоч гарне, але дрібне і на «черк-черк!» — прямо не було місця.

Тай не з тих коректорів був Куліш, щоб поправляти сокирою те, що було вистругане ножиком, скрізь видно свідомість, що він з архитвором має діло.

Тим то й не в числі поправок Кулішева праця, а якраз у тім уважнім і обережнім читанню рукопису. А читати й виправляти його було тим тяжче, що письмо Марка Вовчка, як кажу, ніби мак. «Сестра», приміром, так писана, що треба мати таки добрі очі, щоб усе розібрати.

¹⁾ Це зазначено в цитованих давніше працях Доманицького про Марка Вовчка.

²⁾ Ганна Барвінок: «Спомини про Марка Вовчка», Рідний Край, № 1, стор. 11.

І не така то легка річ розділи позначити. Це вже діло архітектурне. Легко покласти римське оден (I) на початку оповідання, але де покласти двійку (II) то вже треба таки добре подумати, треба мати цілість у тямці, щоб не поранити живого тіла. І ще одно. У книжїї, скрізь наголоси, у скрипті лиш у деяких оповіданнях З того бачу, що наголоси подавав Куліш, деякі у скрипті, а решту в коректі. Це також праця.

Коли до того додати ще й чисто технічний бік справи, як ось папір, формат, добір черенок і таке инше та ще видержання друкарських корект, то вийде, що Куліш, хоч не поробив великих змін редакційних, то все ж таки він заслужився чимало коло першого видання оповідань Марка Вовчка.

Книжка вийшла чисто і гарно. І папір і формат і черенки підібрані так добре, що ще й нині мило цю книжку взяти в руки. Вона проста й безпретенсійна, як її зміст, без ніяких прикрас, бо такого змісту прикрашувати не треба, вона тою простотою підходить до характеру авторки, котра, як знаємо, теж ніяких прикрас (навіть в убранню) не любила.

Можна певно сказати, що жаден з наших тодішніх редакторів був би тих оповідань тах гарно не видав, навіть Опанас ні. (Його поправки здебільшого невеликі.)

Тим то Куліш і мав до якоїсь міри право сказати, що він перед Марком Вовчком відчинив нароствір двері. Певно, що в першу чергу відчиняли їх перед собою самі оповідання своїм новим, цікавим і цінним змістом та своєю гарною і теж новою формою, алеж в історії світової літератури маємо не оден примір, що навіть дуже цінні твори проходили непомітно через літературний базар і не раз, що лиш в кількадесять літ відгребувано їх та регабілітовано. Куліш гарним виданням, передмовою та своїми літературними звязками, коли не відчинив перед ними дверей, то всеж таки поміг їх відчинити і коли не «показав дорогу» авторці, (бо вона провідника не потрі-

бувала), то показав читачам, якою дорогою вона йде. А це дуже багато значило.

На зразок, як виглядала робота Куліша коло редакції оповідань Марка Вовчка подаю початок «Одарки» в рукописі і у книжці

Рукопись:

Старій нашъ небіжчикъ недобрий бувъ! Не тїмъ би задувати, да луччимъ ні за шо.

У насъ черезъ річку хутіръ козацій вільний, то й козаки ёю стереглись якъ оцю и обходили, бо тяжко їхъ кривдивъ; а шо вже ми, крѣпаки, натерпілись одъ ёю, то нехай Господь боронить всякого хрещеного чоловіка! Було якъ стрінеишь ёю — біжишиъ, не розглядаючи чи гора, чи низъ, аби розминутишь. Найбілшиъ ёю боялись дівчата Не одинъ вікъ дівочький веселий вінъ стративъ А шо ему вдіешъ? Іде було по селу хмурий, сердитий, та поглядае туди й сюди, якъ той воронъ хижий

Якось сидимо ми въ своїй хаті, говоримо собі таки про ёю, не добромъ задуючи, якъ застукотить у сїняхъ, зазрѣмихтить — самъ панъ у двері. Якъ то кажуть, про вовка мовка, а вовкъ у хату.

Увійшовъ вінъ та й питае: А де твоя дочка, Одарка?

А въ моего брата була дівчина. Боже мій милий, яка дівчина! Вона було увесь двіръ веселить собою, якъ зорою. Таке жъ то молодѣ та шасливе, ні якого лиха не знае, не відае, білае собі да сміетця, мовъ у срібні дзвоники дзвонить. Спитавъ вінъ за Одарку, ми такъ и поприкипали на місці, а Одарка саме въ хату. Вінъ якъ уледівъ дівчинку ажъ очи ёму засвітились, та й каже: Ходи зо мною въ двіръ, дівчино!

Книжка:

Одарка.

I.

Старій нашъ панъ, покійникъ, недобрий бувъ! Не тїмъ би задувати, да луччимъ ні за шо.

У насъ черезъ річку хутіръ козацій вільний, то й козаки ёю стереглись, якъ оцю, и обходили, бо тяжко їхъ кривдивъ; а шо вже ми крѣпаки, натерпілись одъ ёю, то нехай Господь боронить всякого крещеного чоловіка! Було, якъ стрінеишь ёю, то біжишиъ не розглядаючи, чи гора, чи низъ, аби розминутишь. Найбілшиъ ёю боялись дівчата. Не одинъ вікъ дівочький веселий вінъ стративъ. А шо ёму вдіешъ? Ідѣ було по селу хмурий, сердитий, та й поглядае туди й сюди, якъ той воронъ хижий.

Якось сидимо ми въ своїй хаті, говоримо собі таки про ёю, недобримъ словомъ задуючи, якъ застукотить у сїняхъ, зазрѣмихтить! самъ панъ у двѣри! Якъ то кажуть: про вовка помовка, а вовкъ у хату.

Увійшовъ вінъ, та й питае: «А де твоя дочка, Одарка?»

А в моего брата була дівчина, Боже ти мій милий, яка дівчина! Вона було увесь двіръ веселить собою, якъ зорою. Таке жъ то молодѣ та шасливе! ніякого лиха не знае, не відае; білае собі та сміетця, мовъ у срібні дзвоники дзвонить. Спитавъ вінъ про Одарку — ми такъ и поприкипали — на місці, а Одарка саме въ хату. Вінъ якъ уледівъ дівчинку, ажъ очи ёму засвітились, та й каже: «Ходи зо мною въ двіръ, дівчино!»

Одарка до матусі. Стала коло матусі не стоїть не дише, моя рибочка!

Вона іще й літз не дойшла, пане, тринадцятий годок починає, каже батько, а мати плаче.

Ану іще що зовори мині, вражий сину, то я тебе почастую, грімиувз на єго, да знов до Одарки: «Хутко, хутко, Одарко, ходімз!»

Вона все стоїть — не йде.

«Хутко дівчино!»

Не йде, мовз обмертвіла. Загарбавз вінз її та й повів . . .

Наче сонце наше зайшло! Якось у хаті опустіло, обезлюдніло.

Одárка до мату́сі. Ста́ла коло мату́сі и стоїть, не дише, моя рибочка.

«Вона іще й літз не дійшла, пане: п'ятнадцятий годок починає,» каже батько; а мати плаче.

«А ну ише що зовори мині, вражий сину! то я тебе почастую!» грімиувз на єго, та зівбу до Одárки: «Ху́тко, ху́тко, Одárко! ходімз!»

Вона́ все стоїть, не йде.

«Хутко, дівчино!»

Не йде, мовз обмертвіла. Зага́рбавз вінз її, та́й повівз.

Наче со́нце на́ше зайшло́! Якось у хаті опустіло, обезлюдніло.

*

*

*

В центрі немирівського періоду стоять знамениті «Народні Оповідання».

Деякі з них тут написані, інші викінчені й переписані до друку.

Звідси відправила їх молода авторка своєму редакторові-видавцеві, Кулішеві.

В Немирові прочитала вона перші критики й рецензії на ті оповідання¹⁾.

Не тяжко уявити собі, скільки праці пішло на те, скільки думок і розмов оберталося кругом цього питання.

Тим-то Немирів грає перворядну роль в біографії нашої письменниці.

Про «Народні Оповідання» написано дуже багато; мають вони свою літературу, як мало який з українських літературних творів.

Основний розбір до біографії не належить. Але ж знов годі їх і поминути, бо «Народні Оповідання» це частина життя Марка Вовчка, і то найбільш блискуча,

¹⁾ П. Куліш. «Взглядъ на малор. словесность.» Русскій Вѣстникъ, 1857 р. кн. VII; «Русское Слово», 1857 р. кн. X; «Русскій Вѣстникъ», 1858 р. кн. VII.

осяєна заслуженою славою і озарена ясними сподіваннями.

Перше видання «Народніх Оповідань», що явилось заходами Куліша в вересні 1857 р. в Петербурзі, це невеличка книжка, X + 189 сторін друку, по 25 стрічок на сторінці, і приблизно по 40 букв у віршу.

Починає книжку Кулішеве «Слово отъ издателя», (5 сторінок), а дальше йдуть: Сестра (стор. 1—34), Козачка (37—67), Чумак (71—77), Одарка (81—94), Сон (97—110), Панська воля (113—120), Викуп (123—140), Свекруха (143—150), Знай Ляше (153—159), Максим Грімач (163—173), Данило Гурч (177—189). Разом 11 оповідань, або, як Марковичева казала, повісток. Вони розділені окремими листками паперу, на котрих, по середині, виписані назви повісток, крім того назви поставлено з початком тексту¹⁾.

У «Слові одъ издателя» пише Куліш про нового, невідомого ще тоді автора: «Добру дорóгу вінъ (себто М. М.)²⁾ собі вибравъ. Живучій поміжъ селянами, прислухавсь изъ великою увагою до їх розмови, и щó вони проміжъ себе розказовали, те вінъ и пише их склáдомъ и по их смаку, добіраючи найвимовніші их слова и приговірки. Отсе жъ у его одінъ случай оповідує молодіця, другий паробокъ, абó жонатий чоловікъ и всяка річъ така въ его правдіва, наче чуєшь и бачишь передъ собою того, хто говорить. Великого стóять сїі оповідання тимъ, щó живописують нашихъ, селянъ, якъ вони єсть передъ нашими очіма, — живописують не такъ, якъ звикли на нихъ дивітись изверху, а такъ, якъ вони самі на себе дівлятця. Панъ Мáрко Вовчокъ розказує про народъ, лóблячи его и шануючи его чоловічу истóту. Тимъ у его всяка черта вихóдить буйною и повáжною.

¹⁾ Правопис з йорчиками (Що жъ, бувъ, заміжъ), по «ж», «в», «р» теж стоїть «ъ» не «ь» (ходижъ, вечіръ, теперъ, нездоровья) прейотоване «і» не зазначене (іхъ, Божоі), так само не зазначена ріжниця в «і» у таких словах як, «годі, добрячі, років, досі, — «Иду, Ивана, и», а не «иду, Иван, і» замість «е», бачимо «е» (мое, послухае, чуе, дорікаете), «йо» та «ьо» заступлене буквою «ё» — (слѣзи, ёго), в й такий спосіб писання як: «сядовітця, девятнадцать, міні, прійде, проізжачій, перекрещую, зъубожіли, бджілочки, тогді, которі, іі плімѣ, завжди, трейтій, підитнулись, жаловавъ, топліть, тимъ времямъ, мою пані-матку, дівчямъ, кричать, — тощо, «зъ дзидарями», (латинське *g*).

²⁾ Скобки мої.

Чує вінъ, що не мале діло оповідує, виставляючи душу людську зъ її первіною долею и виводячи передъ просвіщенний миръ занедбане товариство, котóre єсть корінь и сіла нашої націі. Се не видумки на потіху гуляющимъ лю́дямъ: се жива етнографія, котóру зрозумівъ писателъ здоровимъ умомъ и гарячимъ серцемъ.»

Значиться Куліш признає за Марковичевою в першу чергу хист репродукційний, «(щó вони проміжъ себе розказовали, те вінъ и піше їхъ склადомъ и по їхъ смаку)». Вартість того живописування бачить у тім, що Марковичева малює селян не так, як звикли на нихъ дивитись («извѣрху, а такъ, якъ вони самі на себе дивляться»). Це він (Куліш) доказує, порівнюючи Марка Вовчка з Квіткою і Шевченком.

«Квітка народню мисль провóдивъ черезъ народню жизнь и дивівсь на все, що трапляється въ жи́зні зъ готóвою філосóфією». «Тарасъ двомá, тромá слова́ми підіймає духъ свого читáтеля вгóру, нáче самъ читáтель пройшовъ черезъ усі митáрства и зрозумів їхъ могúщимъ рóзумомъ. Поэзия Квітчина єсть хлѣбъ насущний; поэзия Тарáсова — вино́, веселящее се́рце . . .» Марко Вовчок «самъ по собі ищѣ не вѣявивсь; а велике єго діло, яко речника народне́го, котóрий говорить не одъ себе. Не свої мѣсли вінъ объявляє намъ, якъ Квітка; не своєю душею за народ боліє, якъ Тарасъ: писателъ тутъ отступивсь геть, наза́дъ свого писання; а въ писанні єго самъ наро́дъ, лицемъ до лица́, промовляє до насъ словомъ своїмъ такожъ, якъ у ви́шчі свої годіни промовлявъ піснюю. *Заслу́га на́на Ма́рка Вовчка́ вь то́му, шо вінъ перенявъ одъ наро́ду єго щі́ру мóву, якъ переймають пісню, и заговоривъ до насъ такъ, якъ самъ наро́дъ ісво́ритъ проміжъ себе*».

З тих слів видно, що Куліш літературну заслугу Марка Вовчка звужував до ролі якогось, якби ми нині сказали фонографа, котрий створила природа, щоби він ловив і передавав життєві явища. Так само й заслуги коло нашої мови обмежує він тільки до того, що Марко Вовчок переняв «одъ наро́ду єго щі́ру мóву».

Одно і друге з кривдою для нашої великої письменниці, бо вона не репродукувала, а творила, творила в повнім значіню цього слова.

Є письменники, котрі дійсно ловлять поодинокі моменти, ситуації, розмови і передають їх, як фотографічні знімки, або, як фонографічні плити, але Марковичева до них не належить. Кожде її оповідання це добре обдуманій і гарно опрацьований оригінальний твір, не

тільки виношений під серцем, але передуманий головою, синтетичний продукт усіх тих засобів, якими орудує поет. Поетичний дар, дар поетичного погляду на реальне життя, це її головна цінність. Як під пальцями Міда усе перетворюється в золото, так під її пером усе стає поезією, хоч і пише вона мовою прози. «Мати вмерла — я ще малесенькою була, добре й не запам'ятаю. Тільки мені наче снився, що хитав мене хтось у колиці і співав надо мною тихесенько.»

Невже ж це проза?¹⁾

¹⁾ Або: «Мати Божа!» крикнула Олександра, ридаючи, «я тобі своїх діток уручаю!... Сини мої, сини мої!...» та й звалилась, як трава на гостру косу».

Або: «Я вже й старий, уже дочка к осені рушники готує, а ще й тепер миї так і сниється: широкий степ, безкрай, стелиться шлях, ідуть наші круторогі, риплять вози, а місяць світить...»

То знов, як Одарку пан від батька й мами забрав: «наче сонце наше зайшло! Якось у хаті опустіло, обезлюдніло.»

(Це: «о-без-люд-ні-ло...» поставлене на кінці речення замикає розділ, ніби якась незвичайна музична каденца. Цим одним словом, викликає Марковичева сильне поетичне вражіння).

Або пригадаймо собі, як тітка Одарку в лікарні відвідує. «Тітко — серце! у нас тепер вишні та черешні цвітуть, а далі й мак красоватиметься... А тато й мама? ... Нема вісток?»

Ще нема, любко (каже тітка) «Я тоді зараз прибіжу до тебе. Чи не бажаєш ти чого, Одарцю?»

«Ні, тіточко, нічого не бажаю, нехай тільки од вікна не женуть.» (Це бажання вікна стрічаємо пізніше в одному з Франкових оповідань.)

А отсе кінець того оповідання: «В п'ятницю її поховали. Як спустили домовину в яму, то все над нею білі голуби кружляли. Сонечко грало, мов розсипалось по землі золотим промінням. Ранок такий-то тихий та ясний придався! Ні вітерець не віне, ні хмарка не збіжитья. Душа праведна переставилась!»

«Сон.» «Одної ночі приснився мені сон: Стою я в зеленому житі, вище пояса; навкруги мене колоситься пшениця і мак червоніє, а против мене два місяці вповні. Що один ясний, а другий ще ясніший, і пливуть на мене просто. Той же ясніший місяць та все другого попереджає, а далі так і скотивсь мені на руки, а другий за хмару зайшов.» (А батько, як почув цей дивний сон, і каже:) «Чого-то тим дурним дівчатам не присниться! Бач, місяця рукою вхопила, як вола за роги! Спитья, то й сниється.»

«Панська воля.» (Пан казав від мами крепачки забрати з поля хору дитину, бо йому треба, щоб вона робила, а не з дитиною панькалася). «Понесли дитинку полем. Іще довго Горпина чула дитячий плач, жалкий та болісний; далі все тихш, а там і зовсім затихло.»

Пригадаймо собі деякі з описів. Ось приміром із «Викупу». «Славне село, як-би ви бачили! Церква стоїть висока. Старий сотник якийсь її будовав. Цвинтар заріс черешняком да зіллям трохи не в пояс; хаточки поховались у вишневі садки. Любо, що й казати!

Сидимо, дивимось. Гомоніли люде на селі, а далі один по одному і розійшлись. Цокотали ще дві молодичі; розсхдились і знов сходились, та все махали руками, наче горох молотили. Якби не вийшов з хати чоловік, то не розійшлись би й до світу. На селі стихло; хіба де стукне віконце, та проскочить по-під ворітьми хисткий паробок.»

Ось яким описом починається «Данило Гурч». «Козаче село Глібове при самому Дніпрі, та облягли його височенні гори. Їхатимеш, то шлях тобі звивається бором густим таким, що й не проглянеш; тільки над тобою світ Божий, округи імла пахуча; здалека щось гучить-гучить; коли, от, опахнув свіженький вітерець — і засиніє старий Дніпро поміж зелених комишів та червоного верболозу, і повстають круті сиві гори. Тут і село як раз. Біліють хати, цвітуть городи. От мурована церква з високою дзвіницею, давня вже; мур аж зазеленів; мощений цвинтар проріс травною.»

Усе те ніби таке просте й звичайне, але разом із тим, якесь інше, як до Марковички в нашій літературі бувало, поетичне.

В тій поетичности самої Марковички лежить головна вартість її творів, усе інше набуते, як набувається техника в музиці, або в малярстві. Тую її вроджену поетичну красу відчув Шевченко (Як відчув між іншими красу духа «Слова о полку Ігоревім» і виявив це від-

(Вмерла дитина, мати з ума зійшла.) «Ідеш понад городами, то й бачиш: сидить між повними маківками в білій сорочці, гарно убрана, у намисті й сама ще молоденька, тільки як крейда біла, сидить та перекидається маківочками, і всміхається, як дитина А маки процвітають, і білим і сивим, і червоним квітом повно.» (Цей чудовий кінцевий акорд відібеться в одному з оповідань Федьковича.)

чуття у переложенім фрагменті.) У своїх записках нотує він під датою 18 лютого, 1858 року: «Яке високе творіння прекрасне отся жінчина (Марковичка); треба буде написати до неї і подякувати за радість, яких надає книжка її натхнення¹⁾».

А Шевченко тоді ще ані її самої, ані її портрету не бачив, красу її відчув з її творів.

Справжні мистецькі твори носять звичайно на собі печать духа, і фізіономії авторів. (Від себе не втечеш!) Говорення про об'єктивність, про затрату свого «я» ради героїв твору, і т. д. може бути добре тільки до якоїсь міри, поверху, але як придивитися пильно і глибоко, то в творі, мов себе самого у криниці побачиш авторове обличчя.

В оповіданнях Марка Вовчка видно скрізь її багату, гарну, достойну появу, видно отсе «прекрасне творіння», про котре писав Шевченко. Скрізь чується жіноче м'яке перо, котрим водить серце велике, любяче, прихильне до людей. Скрізь бачиться людину з богатою душею, яка ближнім добра бажає, бажає їм волі, бо без волі нема, на її гадку, ні добра, ні щастя. Скрізь бачиться достойну здержливість в рухах, жестах, у виявленню почувань словами. Це не силувана здержливість, не роблена, а вроджена такт набутий дорогою культурою традиції. Така здержливість ніяк не спиняє Марковичку бути щирою, навіть наївною, як дитина. Вона захоплюється природою і добрими людьми, вона вміє тішитися й сумувати, але знає границю, поза котру одно і друге стає скучним.

Не все знали тую міру її попередники й наслідники, навіть такі, як Котляревський і Квітка. Це були інші люди і тому й твори їх інші. Ніяк не розумію слів Куліша, немовто Квітка «Народню мисль проводив через народню жизнь». Бачу тільки, що Квітка, колись багатий панич, потім химерний новик, врешті предводитель дворянства, в дозрілому віці, набравшись чимало життє-

¹⁾ О. Кониський, Тарас Шевченко, Львів 1898, т. II, стор. 242.

вого досвіду, пише гарні оповідання, гарною, літературною мовою, крізь котрі снуються дві нитки: етнографія і педагогіка. З готовою тезою (суєта, побіда правди, добре роби, добре буде, і т. д.) береться він за перо і до тої тези нагинає своїх героїв і героїнь, не жалуючи власних слів і присвячуючи чимало праці для широких описів природи, і для багатого етнографічного надбання.

Марковичка в першу чергу чує життя, його радість і смутки, життя живе, свобідне від усяких доктрин і виявляти ці почуття — це її творче задовілля. Не вона говорить за народ, а народ, устами героїв її оповідань, говорить нам про неї. Не репродукує, а творить, себто виявляє своє творче «я». На мою гадку зміст її оповідань — річ другорядна. В «Сестрі» цього змісту, коли змістом називаємо «літературну фавулу», дуже мало, він обмежений до найзвичайніших родинних подій, без політичного й соціального підкладу, а всеж таки «Сестра», оден з архитворів не тільки Марка Вовчка, але й цілої української літератури. Зміст її криється в тонкій аналізі сестрианих почувань, в глибинах жіночої душі, простої і звичайної, але гарної і достойної, як Шевченкова «Наймичка», хоть трагізм її і жертвенність иньша. Та ще зміст цей так тісно звязаний з формою, що одного від другого розділити годі. І це буває у всіх кращих оповіданнях Марка Вовчка.

Так і видно, що вона любить і вміє формувати свої твори. Квітка прямо оповідає, описує, часом провадить діяльог, він має час, не ніби на иньший тільки лад спішиться, не скорочує, не вичеркує, не формує змісту, він продовжує в своїх оповіданнях епічну традицію дум, кантів, казок. Марковичка для кожної теми хоче підібрати иньшу форму, иньше темпо, иньшу ритміку, надати їй окремий кольорит.

«Сестра» оповідає свої переживання, темпом, яке відповідає їй вдачі. —

Оповідання денеді переплетене й оживлене розмовами, як ось у III. розділі. Діяльог мистецький. Ви-

брані лиш найважливіші питання і найбільше характеристичні відповіді. Описів нема, хіба такий як у IV розділі, що не є декорацією, а передає настрій героїні.

«Село як на долоні, так мині в очах і замигтіли білі хати, колодязне цямріння, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвірря, і ту вербу кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою і з місця не зворухнуся, — задивилась.»

В тім описі передає авторка психічний настрій сестри, котра кидає батьківську хату, і розказує нам, як тяжко їй тую хату покидати. «Стою і з місця не зворухнуся, — задивилась.» Скільки в тих словах змісту!

Перед Марковичкою, а часто густо і по ній, описи, деколи навіть дуже гарні, мистецькі, творять в оповіданнях мялярські інтермеца, їх часто-густо можна счеркувати без шкоди, а то і з пожитком для цілости твору, (це мабуть і робить не один нинішний читач), а описи Марковички звичайно тісно звязані з твором, вони теж оповідають. Тому ті описи переважно не малярські, вона не підшукує оптичних, незвичайних ефектів, а підчеркує те, що в даний мент повинні бачити її персонажі. Ті описи ще й тому не вишукані, бо Марковичка хоче писати реально, а народ, як відомо, дивиться на явища природи не так, як образований читач.

Крім описів вставляє Марковичка прегарні образки. Тут вона, як сказав Куліш, розкидає богацтвом. Кількома словами зарисує те, що другий автор, викінчив би, як окремий образ. Ось приміром братові діти потішають «Сестру», свою тітку.

«Тіточко, любочко! чого ви журитесь? Може хто вас налаяв? Може ви нездужаєте?» Обсіли мене, як дрібні пташенята. «Не плачте», вмовляють та мині рученятами очі закривають....»

Яка чудова картинка і як просто вона змальована, без одного зайвого слова! Нею, як немож краще, змалювала авторка відношення сестри до братових дітей:

Попадаються деколи вставки, як ось про сліпого отця Івана, які з акцією мало мають спільного. Але Марковичка вміє їм визначити відповідне місце, щоб не псували цілости, у неї є вроджена «умѣренность въ

р'вчяхъ, обдуманность плана и риѐмовка большихъ и малыхъ частей пьесы между собою», про котру говорить Куліш¹⁾. Головна постать мов вирізблена стоїть перед нами. Має не тільки уста, котрими так гарно, розказує, але й хребет, мязи, нерви, має богату душу і добре серце.

Инше темпо й инший кольорит має «Козачка». Тут більше руху, більше людей, виступає гурт-громада, одиниці попадають з тим гуртом і з його поглядами в конфлікт, тема не збувається скоро — триває довгі літа, це вже якась скорочена повість, — повістка, як каже Марковичка.

Мистецтво Марковички дуже добре можна простудіювати на оповіданню «Одарка», особливо на першому розділі, (який ми вище вже подали). Його диспозиція така: Коротка характеристика недоброго пана. В крепацькій хаті говорять про нього. «За вовка по-мовка, а вовк і тут» — входить пан. «Ходи зо мною в двір, дівчино!» — каже до малолітньої доньки. Родичі просять, щоб лишив. «Ходи!» Якось у хаті опустіло, обезлюдніло....»

Тут усе збувається так скоро, ніби грім з ясного неба бе. Люде балакають коротко, рішучо, деталі не спиняють акції, все менше важне опущене, відкинене на бік, перед нами проймаючий грозою — трагічний мент.... Цю сцену малював великий мистець!

Що галерія дієвих осіб в оповіданнях Марковичи не така вбога, як думає Скабичевській, або Петров, видно вже з її першого тому. Добрий, але заголюканий жінкою і злиднями брат в оповіданню «Сестра», Данило Гурч, що був з роду щирий і правдивий, але не було кому його горду душу на добре напутити, веселий, жартовливий, але багатий і зарозумілий Максим Грімач і той батько зі «Сну», що як купив гостинця, то ніколи не сказав, що купив, щоб не гадали, що він про вас памятав, що він вас любить, все, щось таке прпдумав,

¹⁾ Наша книжка стор. 116.

ніби то він нехотючи той дарунок привіз, і багато других, тонко підмічених мужеських характерів виводить на сцену життя наша письменниця.

Про жінок і не згадувати. Вона малює їх по містечки, від доброї, тихої, любячої сестри до злющої Орлихи, високої, у червоному очінку, що все чорними бровами здвигала.

Звичайно це не малярські портрети. Марковичка, лиш деколи (як оце здвигування чорними бровами) вміє підмітити характеристичні риси в зовнішних портретах своїх героїнь, але за те, дає дуже живі й гарні психологічні малюки, ті жінки малюють самі себе в своїх словах і ділах.

Як нема образів природи, викінчуваних тонким пензликом, на зразок ранку в Квітчиній «Марусі» так нема й портретів. подібних до, портрету «Марусі», де бачимо очі, брови, уста, сорочку й намисто, але всьо окремо, не звязане в органічну цілість і не оживлено чародійною силою автора-творця.

Люде в оповіданнях Марковички живуть до нині, хоч змінився краєвид, окруження, настали інші часи. А живуть тому, бо їх покликало до життя живе, гарне й багате серце авторки, не по приписам якоїсь літературної школи, якогось містечького напрямку лиш ідучи за голосом вродженого великого таланту.

Містечький бік творів Марка Вовчка чекає ще окремої студії, бо те, що понаписували Петрови й Скабичевські свідчить про пильність і рутину критиків, але грішить невразливістю і браком безпосередного, щирого відчуття.

Марко Вовчок належить якраз до тих авторів, до котрих з жатальюгованням і шуфлядкованням не підійдеш, тут треба «мати серце і дивитись у серце». Тут, або треба писати з великим знанням попередньої літератури, зі знанням суспільно-економічного та культурно політичного тла, на котрім висгупає Марко Вовчок, як автор оповідань, або треба кожде з них брати, як

окрему появу і любитися ним, як мистецьким твором, — бачити квітку і любитися її формою, красками, аромом, забуваючи про Лінея і загалом про ботанічну науку.

Колиж хто до «Сестри», або до «Одарки» підходить не тільки зі скальпелем односторонньої критики, але ще і з політичними упередженнями, то з такого підходу нічого крім помилок, крім літературної зневаги вийти не може.

Марковичці завдячує українська література минстецьку форму короткого оповідання, її слідом ішли пізніші наші письменники мало що не до Стефаника й Коцюбинського і навіть на оригінальних, гуцульських оповіданнях Федьковича помітний її вплив. Вона переняла від своїх попередників дуже мало, а наслідникам передала багато, поклала основи під новітню українську новелю.

Була оригінальною. Ні в російській, ні в жадній другій сучасній літературі таких оповідань нема, це дійсно — українські оповідання. «Я була ще з репяшок, а вже мене ніхто перекопати не посилив», — пише М. О. про себе в одному листі до мужа¹⁾. Це її прикмета і як людини і як письменниці. Пісарев був її першим братом, людиною близькою і не байдужною, але вона не йде за його літературними кличами. Не піде й за Тургеневим, найбільшим з тодішніх письменників російських, ні за жадним другим, навіть за Толстим ні, — лишиться самотійною і незалежною, від критики і від письменства.

Коли який вплив помітний на ній, то хиба Шевченка, як це вже зазначив д. Бойко у своїй праці про Марка Вовчка. Але і цей вплив не доходить до наслідування, свідчить тільки про літературне споріднення найбільшого поета з найбільшою авторкою української прози. Не даром же й назвав її Шевченко своєю «донею». В обох знати поетичний погляд на світ і на життя.

¹⁾ Нашої книжки стор. 170.

Вони не радо доторкаються болота. Не можуть спокійно говорити про гидкі вчинки недобрих людей. Видно, що їх це болить і гнівить. Посторонними глядачами людської кривди й горя не можуть бути. Шевченко тоді навчає, картає, лихословить, іноді його гнів стає подібний до тирад старозавітних пророків, як отсе можуть «Схаменіться, будьте люде?» — Марковичці бракує цієї сили, скала її голосу не така широка й не така то голосна. Цю недостачу вона надолужує жіночою сердечністю, такими висловами як отсе: «Так, як жила плачучи, так і вмерла плачучи» («Козачка»).

Але і наш найбільший поет і найславніша авторка прози живої і дуже вразливої вдачі. Люблять і відчують природу, захоплюються красою і вміють її висловлювати словами, а всеж таки доля людини, це найважніше для них питання, людське горе, це їх власний біль. Шевченко свого «я» скрити не вмів, він майже скрізь стає між читачем і предметом своїх творів, не лиш як оповідач, але також як суддя, як учитель, як реформатор людського побуту. Марко Вовчок, хоч умів усунути себе в тінь, але читач все таки відчуває його присутність, чує близьке, тепле серце автора, котре так голосно бється.

Поетичний погляд на світ і вразливість на щастя й горе людини це головні прикмети цих обох наших великих письменників.

Залежність «Оповідань» Марка Вовчка від Тургенєва «Записок охотника» (1846—1851) зводиться, на мій погляд, до тої лінії, на якій лежать впливи архитворів старших на молодші. На всякий спосіб, читаючи «Сестру», «Одарку», «Козачку», ви й не думаете про Хоря, Мельничиху, про Татяну Борисовну. Вони з іншого світа. Тут не тільки зміст, але й форма інша.

Тургенєв зі стрільбою на плечах мандрує по лісах і долинах, заходить до селянських хат, встряває в розмови з усякого рода людьми і цікаві помічення заносить до своєї записної книжки. Він бачить не одно, чого

звичайне око не догляне, чує іноді «як трава росте», він психольог, естет, мистець, він виїмковий дідич російський на порозі двох устроїв суспільних, крпацтва й волі, але все таки він — «барін».

Марковичка забуває, що вона з князів Радивилів і з Данілових, столбових дворян, вона прямо жінка, що не годна спокійно дивитися, як кривдять людину. У неї нема спромоги боротися активно з тою кривдою, її не питають, чи зносити крпацтво, чи ні, але скрізь чується, що вона його знівечилаб без жалю, одної хвилини, щоб і сліду по тім устрою не лишилося. У Турґенева крпаки і гарні і погані, і бідні і багаті, і мудрі і гупі, у Марка Вовчка вони — нещасливі.

Що до форми то досить глянути, як зачинає Турґенєв свої записки, а як Марковичка зачинає оповідання, щоб побачити, що у формі вони від себе незалежні¹⁾.

І Турґенєв і Марковичка творили нову форму, він для російської, вона для української літератури.

Про мову Марка Вовчка говорили й писали багато. Шевченко вважав її зразковою, Куліш казав, що Марко Вовчок викинув весь мід з цвіту української мови. До нині тая мова вважається справжньою народньо-літературною мовою.

Що Марковичка мову виучувала пильно з народніх пісень, казок, приказок, з розмов з українськими селянами й селянками, на це маємо такі незбиті докази, як її записки, нотатки, словник і т. д. Та це лиш матеріял, це інструмент, на котрім вона грає, як великий з ласки божої мистець. Мову знав Котляревський і Квітка вони обидва брали повними жменями від народу його

¹⁾ *Ермолай и Мельничиха*. . . . Вечеромъ мы съ охотникомъ Ермолаемъ отправились на тягу. . . . Но можетъ-быть, не всѣ мои читатели знаютъ, что такое тяга. Слушайтеже господа.

Чумак. Як помер наш батько, нехай йому земля пером! оставив нам девять пар волів полових хороших. Нас було три брати: я найменший, хлопчиком після батька остався.

богацтво словне, але всеж таки мова Марковички иньша, це її мова. Одна річ знати мову, а друга творити нею. Знав мову, як мало хто Куліш, а вона в нього друга, ніж у Марка Вовчка, це індивідуальна Кулішева мова: своєю мовою писав також Шевченко, як і майже кождий великий письменник має свою мову, себто свій спосіб висловлювати гадки й почуття спільною, літературною мовою.

Є письменники, в котрих дар слова проявляється з якоюсь окремою силою, як ось англійський поет Шелі, або польський Словацкі. З такою окремою силою проявляється дар слова в творах Марка Вовчка. Вона вроджений мистець слова. Це видно не лиш в літературних творах, але і в листах. Придивімся до виїмка з оповідання «Свекруха»¹⁾.

Над-вечір придивляютьця — не видно Ганни, чи не до дому пійшла? Питають других жничок, — не бачили, щоб ішла; гукають — не озиваєця; до того місця, де вона, була — нема. Що за диво! Коли ж, ходячи поміж копами, і найшли . . . Лежить вона, неначе спить, хороша й свіжа, як квітка. У головах снопок пшениці, ручки навхрест зложила . . . Вечір Господь дав такий ясний, тихий: лежить, як жива у пшениці, аж колосся над нею похилилось . . .

Слова, форми, складня — щиро народні. Але ж тими словами ту саму сцену можна на всякий лад змалювати. У Марковички момент шукання представлений коротко, відірваними висловами (не видно, не бачили, не озивається, — нема!). Що не потрібне — вона счеркує, говорить викличниками, павзами, точками, ілюструє. Чути рух, поспіх, тривогу: мова передає драматичний настрій.

«Аж і — найшли.»

І тут нараз мова прибирає инше темпо. З алеґро переходить в анданте, котре й кінчиться музичною фразою: «лежить, як жива у пшениці, аж колосся над нею похилилось». (*o t, o o t, o o t o, o o t o, o t o, o o t o*),

Це вже прямо поетична проза.

Четверта частина «Максима Грімача» кінчиться инакше:

¹⁾ Перше видання «Народніх Оповідань», стор. 148.

«Як заіскрився місяць у воді, — уже ясний місяць зійшов, — каже, (а то було, як любились із Семеном, місяць зійде — він і пливе до неї), та й ступила на вербову віть Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони, та й кинулась на самий глиб.»

І тут мова народня, але з яким мистецтвом авторка орудує нею! В двох реченнях малює українську Офелію. Оба речення кінчаться односкладовими словами: «віт» — «глиб». «Віть» на кінці першого речення віддає хибкість тої верби, на котру дівчина ступила, слово «глиб» малює глибінь, в котру вона пірнула. Перше речення дуже тендітно зложене, воно виглядає властиво так: «Як заіскрився місяць у воді — ступила на вербову віть.» Між ті дві частини вставлено слова («Уже ясний місяць зійшов») і пояснення («а то було, як любились» і т. д.). Ті три частині авторка сплела так тісно, що вони творять нерозривну цілість і свідчать про її велике уміння орудувати скороченнями, як справжній мистець.

Зразків такого орудування можна вибрати чимало, та це вже предмет окремої праці. Нам хотілося тільки вказати на те, що Марковичка пише мовою народньою, але орудує нею самостійно, оригінально. Секрет її успіху лежить у вродженім дарі слова, котрого навчитися годі, — та ще в пильному й старанному викінченню мови. Марковичка не пише як будь, з легкої руки й не пише на стрічки та на аркуші. Навпаки, вона счеркує і скорочує оповідання до останніх границь, ніби памятаючи на слова критика, що: «в скорочуванні пізнати мистця».

Питоменність мови так само проявляється у листах до мужа. Вони секретні, не призначені до друку, а все ж таки писані мистецькою мовою. Візьмім початок листу з Парижа (Paris-Neuilly, 70 rue de Longchamps, без дати, мабуть з пізньої осені 1873 р.). Це в листуванні Марії з Опанасом мабуть найвища точка напину, по котрій приходить останній розрив.

«Такий дивний та чудний лист я від тебе відібрала, що не знаю добре які на його слова прибрати. Отсе вже не по праву й не по добрости ти його написав, бо я, коли памятаю, ані жадного разу у шість, чи у сім літ, що минули, не написала тобі слова вразливого. Сам ти казав, що так виходить: за що усі лають і судять тебе, я

одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла зза лихого поговору. Се було усе чим я замішалася у твої діла й чини, — сам се добре знаєш, та й те ще знаєш, що ти сам питав моєї ради.

Що до грошей, то я дуже жалю, що написала тобі за хлопчика. Повинна я була знати, що коли ти сам не присилаєш, то не треба казати пришли, треба знати, що або не сила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться.»¹⁾

«Дивний та чудний лист», — «писати не по праву й не по добрости», — «вразливе слово», — «наполягати, щоб ізза лихого поговору не кидав доброго діла», — які добірні вислови, і як легко, ніби некликано й не прошено вони насуваються під перо!

А вже речення від «що до грошей», до «докучати не годиться» можуть бути найкращою й найбільше переконуючою відповіддю на питання, чи треба було справляти мову Марковички.... «або не сила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться». Що тут можна справити, або змінити?.... Хіба на гірше.

Читаючи листи Марковички, доводиться жалувати, чому вони не зберіглися всі, до одного, — коли не для життєписі, так для самої мови, така вона якась свіжа, щира й гарна.

Поява першого тому оповідань Марка Вовчка в першому виданні, це в історії української літератури подія перворядної ваги, тріумф нашої прози, як тріумфувала поезія в «Енеїді» і в «Кобзарі». Зіставлення Квітчиної «Марусі» з Вовчковою «Сетрою» показує нам, який великий шлях пройшло наше оповідання за цей розмірно недовгий час, як виробилася форма і поглибився зміст, особливо в напрямі психольотичної аналізи.

Довго довго не буде в українській літературі книжки, котра б зробила таке сильне вражіння. Не менше значіння мала вона і в життю Марковички.

Був це несподіваний підйом понад рівень звичайного урядничого життя з його повсякчасними турботами,

¹⁾ Нашої книжки стор. 168.

о хліб і становище туди, де жили, а не животіли люде вибрані, осяяні славою.

Про Марковичку можна сказати словами Байрона, що вона одного прегарного ранку збудилася і довідалася, що вона славна.

Місток, по котрім перейшла вона в країну слави то була якраз ця невеличка книжечка, що звалася просто й невибагливо: «Народні Оповідання». Пізніші твори, хоч іноді, як ось «Інститутка» і «Два сини», не тільки дорівнують, але й перевисшать перших 11 оповідань, того вражіння не зроблять, бо не будуть такою новиною, як тамті. Це одно. А друге — бракне такого посередника між ними й читачами, яким при появі першої книжечки був Куліш; його відношення до Марка Вовчка зміниться.

Та це вже належить до дальших глав нашої книжки. «Я була ще з репяшок, а вже мене ніхто переконати не посилив», — каже про себе Марковичка. Це, як я вище зазначив, і видно на її творах. Коли б у нашої письменниці не було цеї вроженої прикмети до самостійности, то може б вона пішла була слідами оповідань Квітки, може б був на ній більше помітний вплив Кулішевої прози. А так Марковичка дала новий тип українського оповідання, новий змістом і формою.

Та хоч у неї на якісь наслідування і натяку нема, то все ж таки, годі повірити, щоби цей новий тип склався несвідомо, випадково. Оповідання Марка Вовчка, безперечно свіжі і переважно не силувані, але знаємо що вона над ними пильно працювала, передумувала зміст і добирала відповідну форму. Її оригінальне твориво це таким чином не самопадна ростина, а вислід свідомої, складної письменницької праці, як здебільшого всі цінніші літературні твори.

З того, що оповідання читається легко, не слід робити висновку, що воно написане з легкої руки. Це видно по тих скороченнях, на які я вище вказав, і по будові речень, деколи дуже незвичайній. Навіть поодинокі слова Марковичка підбирає дуже вважно і влучно

та вмів поставити їх, якраз на такому місці, де вони роблять особливе вражіння, і викликають бажаний успіх.

Не тема над нею панує, а вона опановує тему і свій літературний задум переводить у діло певною і вправною рукою.

Тут мало вродженого хисту, мало божої іскри, тут була ще й праця над собою, було відповідне літературно-критичне підготовлення.

Про українську критику в тих часах нема що і згадувати, але мусіла Марковичка знати тодішніх критиків російських.

Її знайомі Українці і Росіяни, це були здебільшого люди, що цікавилися тим ділом, в першу чергу чоловік Марії, Опанас, а там її первий брат Пісарев і добрий знайомий, Кіреєвській, і товариші Марковичів, немирівські гімназійні вчителі, може і Тургенев, а пізніше також Куліш, і другі.

Для всіх тих освічених людей література й літературна критика насувала безліч тем, особливо в розмовах з Марією Олександрівною, котра не цікавилася ні товариськими сплетнями, і котра зо своїми етнографічними записками навіть про свою матеріальну біду забувала.

Критика пятьдесятих років у Росії йде трьома струями: перша, це продовження утилітарного напрямку «неістового Вісаріона» (Добролюбов й Чернишевський), друга — напрямок чистого мистецтва (Анненков), а третя, — спроба зілляти отсі дві струї в одно русло (Григорієв і Дружинін).

Добролюбов від 1853 року пробував у Петербурзі, де від 1856 до 1861, себто до своєї смерти, був співробітником, «Современника», а від 1858 провадив відділ критики й бібліографії в тім журналі.

Автор «Органическаго развитія челоуѣка», талановитий і чоловіколюбний, але філософічно мало освічений, дивився на літературу з горожанського погляду; як критик він нині перестарілий, як громадянин гідний доброї

пам'яті, оден з горячих прихильників реформи, в першу чергу знесення кріпацтва¹).

Чернишевський (ученик Срезневського) котрого Маркс називає: «*der große russische Gelehrte und Kritiker*», чоловік великого ума й не меншої освіти, друкує 1858 року, як співробітник того ж *Современник*-а свої знамениті «Очерки Гоголевського періода», в котрих висловив своє критичне «Вірую»²).

Критику Гоголевського періода характеризує Чернишевський словами:

«Любовь къ благу родины была единственною страстью, которая руководила ею: каждый фактъ искусства цѣнила она по мѣрѣ того, какое значеніе онъ имѣеть для русской жизни. Эта идея — паеосъ всей ея дѣятельности. Въ этомъ паеосѣ и тайна ея собственнаго могущества.»

В цих словах криється і його власна характеристика як літературного критика: служити добру Росії, говорити до публіки «настойчиво, упорно, съ энтузіазмомъ страстнаго увлеченія» ради «интересовъ публики».

«Единственная цѣль искусства — воспроизведеніе дѣйствительности.»

Що не наслідує природи і не служить життю — справжньої вартости не має.

Утилітарний погляд на мистецтво доведений до краю. Далше міг піти хиба тільки Пісарев.

Анненков, котрого «Старая и новая критика», являється рівночасно з «Очерками» Чернишевського, стоїть на протилежнім погляді. Для нього повна об'єктивність, це перша умова мистецького твору. Мистецький твір повинен містити в собі, тільки те, що конечно потрібне, що органічно з ним звязане, а всяке виявлення авторського «я» псує загальне вражіння і нагадує крамничні

¹) В «Свистку» він висміяв «гласность і «обличительное направление», людей, котрі говорили про реформи, але їх не робили.

²) «Критикъ, который хочет говорить только о томъ, о чемъ интересно говорить для него самого, который хочет сохранить въ своей дѣятельности столько-жъ гордаго спокойствія и достоинства, сколько сохраняетъ поэтъ или ученый — такой критикъ пишетъ для немногихъ». («Очерки», Изд. г. 1893. стор. 165.)

вивіски. Герої повинні говорити самі за себе, автор не повинен ходити за ними, як нянька. Подробиці найгруппуються рівно й поступенно, їх не треба накопичувати на одному місці, так само поетичний елемент повинен розливатися по цілім творі, а не збиратися на вишуканих точках і освічувати їх, як блискучий феєрверк. «З педагогією мистецтво ніколи діла мати не може.» Основна ідея всякого оповідання, психологія героїв твору, — душевні відтінки, тонкі характеристичні прикмети, гра безчисленних зворушень людської вдачі, — це завдання, які повинен і мусить собі ставити письменник. «Народність» не належить до літератури, тільки до етнографії. Теорія, котра жадає, щоб мистецтво посвятило себе виключно службі суспільній зводить його і позбавляє творчої волі і спосібности.

Чернишевський хотів справити всі сили, між ними й мистецькі до роботи над здійсненням практичних цілей історичного моменту, бажанням Анненкова було, щоб мистецтво творило цінности незалежні від цього моменту, — довготривалі, щоб заспокоювало вроджене бажання краси і правди.

Григорев пробував обидва ці напрямки спрямувати в одно спільне русло. На його гадку мистецтво, це не образ життя, але і суд на ним. Воно вже по своїй сути національне. Тая суть — творення типів. Типічне, це не загальне, відірване й односторонне, а навпаки, конкретне і складне, як життя. Мистецтво — провідник життя. Критику, яка дивиться в такий спосіб він називав органічною, в супротиставленню до естетичної (Анненков) і до історичної (Белінській, Чернишевській, Добролюбов). Перша розуміє мистецтво, як щось відірване від життя, відграничене, замкнене в собі, друга підчинює його під силу життя, велить «безмисленно» відбивати це життя як фотографія відбиває природу.

Одно і друге не згідне з правдою. Мистецтво це сконцентрований образ життя з усім тим вічним, мудрим

і прегарним, що скривається між припадковими явищами¹⁾.

А. В. Дружинін (основник «Общества для пособия нуждающимся литераторамъ и ученымъ») казав, що «вертоград современнаго русскаго Пинда, изобилуя цвѣтами благоуханными и плодами прелестными, полонъ крапивы и сорныхъ травъ, въ количествѣ ужасающемъ». Ця хопта то парадокси, фальшиві погляди, односторонні виводи і загальні місця, що зробилися літературними законами. Правди можна добитися, дорогою міжнародної контролі (Німці, Французи, Англичани) переведеної через російський ум і приміненої до російського життя. Ця контроля увільнить російську критику від дидактики і тенденційности. Тенденція це не натхніння, дидактика не література. Енергія і здоровий напрямок побідять рутиновану «направленщину»²⁾.

Годі уявити собі, щоб Марковичка стояла осторонь від цієї літературно-критичної боротьби.

Чернишевський, Добролюбов, Анненков були тоді на устах всякої освіченої людини³⁾.

Але вона, як вище зазначено, зберігла свою індивідуальність творчу, не пішла свідомо за жадним із тих авторитетів. Теми брала з життя, до питань соціальних ставилася не байдужно, навпаки видно, що вони живо торкають струни її душі, але з дидактикою зриває, а тенденцію зводить до той міри, до якої кожному мистецькому творові і на наш нинішній погляд вільно бути

¹⁾ Искусство существуетъ для души человѣческой и выражаетъ ея вѣчную сущность въ свободномъ творчествѣ образовъ, и поэтому самому оно независимо, существуетъ само по себѣ и само для себя, какъ все органическое, но душу и жизнь, а не пустую игру, имѣетъ своимъ органическимъ содержаніемъ. (Аполлонъ Григорьевъ, Сочиненія Т. I. Спб. 1876. стор. 451).

²⁾ А. В. Дружининъ. Собраніе сочиненій. Изд. подъ редакціей Н. В. Гербея I—VIII т. Спб. 1865—1867.

³⁾ З Чернишевським вона листувалася, — з ним і з Анненковим пізналася згодом особисто. «Спасибі Чернишевському, що пише і усе там порядкує», каже Марія в листі (без дати) до Опанаса. (Наша книжка стор. 143.)

тенденційним. З того боку вона вдоволяє у великій мірі прихильників старого критичного напрямку, котрого батьком був Белінській, а синами Чернишевській і Добролюбов¹⁾.

Натомісць у літературнім опрацюванні цих тем схиляється вона більше до поглядів Анненкова, скриває своє «я», не ходить за своїми героями, як нянька, вони говорять самі за себе, словами й ділами, скорочує акцію, не раз до остаточних границь, не нагромаджує подробиць, не освітлює поодиноких моментів бенгальськими огнями поезії, лиш озарює нею цілість так що скрізь слідний її поетичний погляд на світ і на життя.

Події, котрі описує, часто дрібні і маловажні, але тільки на око, бо в дійсности вони скривають у собі все щось важного, цінного, щось вічного з тайників людської психе.

Остей щасливий і доволі згармонізований критично-літературний еkleктизм був одною з причин великого і наглого успіху «Народіх Оповідань» Марка Вовчка, хоч ясна річ, що найбільше вражіння робила свіжість, новість нашої авторки. Критичні напрямки з тої пори до нині перейшли шмат еволюції, а те, що було цінним у творах Марка Вовчка не постарілося й до нині.

* * *

Вертаючи з цієї екскурсії в країну тодішніх критичних поглядів на письменство, назад до життя нашої письменниці, треба зазначити, що наближаємося до зворотної точки в драмі «Марко Вовчок», — до непорозуміння між Марією й Опанасом.

У тому непорозумінню безперечно велику роль грав Куліш. Це видно хоч би з його листування з Каменець-

¹⁾ Не диво, що А. Котляревський в рецензії на «Нар. Оп.» писав: «Великая благодарность да будетъ воздана честному автору за его слово о томъ, на что въ настоящее время обращены и мысли и чувства, и дѣла всякаго живого человѣка.»

(Эк. С-тъ. «Народни Оповідання» Марка Вовчка «От. Зап.» 1859, кн. III. стор. 13.)

ким. Та на жаль навіть наші нові матеріяли додають мало нового до цього цікавого і важного моменту. Певно, завинив тут свавольний бог Ерос, але як — того розказати годі. Стріли з його сагайдака вразили безперечно всіх заінтересованих у боротьбі, і їх двоє (Опанаса й Марію) і його третього, (себто Куліша) але як сильно і як болючо кожде з окрема, як вони втікали і як заслонювалися перед тими стрілами скриває завіса непевності

У Петербурзі.

Догадуватися можна, що Куліш намовляв Марковичів кинути глухий Немирів і перенестися до столиці, зразу до Москви, а там і до Петербурга, щоб ново відкрита зоря, якій на імя Марко Вовчок, могла засіяти на широкому, для всіх видному небі.

Марковичам у Немирові було з кожного боку добре. Економічно вони збиралися стати на ноги, літературно могли працювати тихо але успішно, спираючись на той народний елемент, який їм насувало безпосередне перебування з селянами й доволі численною, хоть може й не дуже свідомою і невизначною інтелігенцією.

Мабуть Куліш малював перед ними дуже приманчиві гороскопи, коли вони рішилися покинути щасливий Немирів і переїхати в північну Пальміру, котрої атмосфера була для них чужа, далека і нездорова, фізично і морально.

Опанаса мабуть не тяжко було намовити, бо він не любив довго сидіти на місці. В грудні 1858 р. він узяв відпустку на місяць, але з тої відпустки до своєї гімназійної служби не вернув. Як причину подав, що нездужає. Його причислено до Міністерства Просвіти. Зимом 1858 р. він з жінкою і сином Богданом перебуває у свого брата Василя, лісничого в Чернигівщині. До того часу відносяться спомини Василевого сина, Дмитра¹⁾,

¹⁾ «Кіевская Старина», 1893 IV. стор. 50—77.

котрому тоді було трохи більше п'яти років. Про ті спомини я вже згадував давнійше, тепер пригадаю тільки, що Опанас виходить з них великим демократом, оборонцем селян і прихильником знесення кріпацтва. «Скоро, скоро сонечко засвітить, хмари розійдуться і люде вільні будуть,» — навчає він свого маленького братанича. Тітку, Марію Олександрівну, він затамив гарною бльондинкою, з сірими гарними очима, з рівними, плавними і спокійними рухами, яка в момент різких поривів свого мужа, гляділа на нього широко розкритими очима, не всміхаючися.

З того, що Опанас не спішився вертати до служби видно, що він уже зимою 1858 рішився переїхати до столиці¹⁾.

Можна гадати, що Марковичі провели Різдво у Василя Марковича а зараз по Різдві вибралися в Петербург.

За ними в Немирові дуже жалували.

Дорошенко пише:

«Не даром так важко було мені випроважати Вас до Петербурга, що наче я провожав Вас на той світ. Ох, цур йому, важко про се згадувати.»²⁾

Всі його листи нав'яні тугою за Марією Олександрівною.

Напишіть мені, що Ви вернетесь, що я Вас ще хоть раз побачу, напишіть! Пришліть мені Ваш портрет, ради Бога, пришліть; це буде доказом, що Ви не змінилися³⁾.

Так само видне сердечне відношення до неї Мокрицького, котрий «цілує кінчик її одежини»⁴⁾, і Лашнюкова,

¹⁾ Д. Бойко пише в своїм начерку (ст. 56), що Маркович узяв відпустку в грудні 1858 р. і великодні свята, (себто вже в 1859) провів у свого брата Василя, а на початку 1859 р. Марковичі підїхали до Петербурга, де Шевченко дня 24 січня 1859 р. посвятив Марковичці свій відомий вірш. Хронольоґія, як бачимо, схиблена. Виходить, що Марковичі 23 січня 1859 р. були в Петербурзі, а Великодні свята провели в Чернигівщині. Знаємо, що вони з Петербурга на Україну не вертали, отже, або одно, або друге. Гадаю, що вони Різдво 1858 р. перебули у Василя Марковича, а коли були в нього на Великдень, то не 1859 р. а скорше мабуть 1858.

²⁾ Ця сама книжка, стор. 120.

³⁾ Ця сама книжка, стор. 130.

⁴⁾ Ця сама книжка, стор. 136.

котрий каже, що Марія жие у світі гармонії, вищих інтересів, змагань, очищеної природи й облагородненої людської натури¹⁾.

І не всі жінки ставилися до неї так неприхильно, як Ганна Барвінок. З нею знайома була сестра письменниці В. Коннор-Вілінської, котра з Марією Олександрівною жила в Петербурзі. Вона зберігла спогад про Марію, як про дуже принадну людину і красою і розумом²⁾.

Взагалі Марія Марковичка лишала за собою жаль прощаючись зі знайомими і легко здобувала собі симпатію стрічаючись з новими людьми.

Так було і в Петербурзі, коли Марковичі приїхали туди зараз з початком 1859 року. Марковичка засіяла новою зорею на тамошньому мрачному небі і до неї повернулися очі не тільки усього, доволі численого тоді українського інтелігентного світа, але й російських літературно-мистецьких кругів.

Марковичі попали в Петербург в момент великих надій, сильного розбурхання суспільної думки, на провесні нової доби.

Між роком 1853—1855 паде Миколаївська система. Смерть царя (18 лютого) і упадок Севастополя (27 серпня 1855 р.) завдають їй, так здавалося, рішачий удар. Царська імперія будиться з довгої летаргії.

«Народы возненавидѣли Россію, и теперь русскому почти не возможно путешествовать, не подвергаясь самымъ чувствительнымъ оскорбленіямъ. Народы видятъ въ Россіи главнѣйшее препятствіе къ ихъ развитію и преуспѣянію, злобствуютъ за ея вмѣшательство въ ихъ дѣла... Правительства насъ предали, народы возненавидѣли, а порядокъ, нами поддерживаемый, нарушился, нарушается и будетъ нарушаться. Слѣдовательно политика наша была не только для насъ вредна, но и вообще безуспѣшна», — писав Погодін³⁾.

¹⁾ Ця сама книжка, стор. 153.

²⁾ Лист В. Коннор-Вілінської до мене з 14. V. 1924 р. В. Коннор-Вілінська дружина Валеріянового сина, Валеріяна брата Марії Марковички.

³⁾ «Взглядъ на русскую политику въ нынѣшнемъ столѣтіи». «Жизнь и труды Погодина», изд. Барсукова.

Значиться — треба завертати і в заграничній політиці і у внутрішній. У внутрішній треба перевести великі реформи, з кріпацької починаючи. В тім напрямі працювала суспільна думка.

«Еще никогда не бывало въ Россіи такой массы листовъ, газетъ и журналовъ, какая явилась въ 1856—1858 гг. Изданія являлись какъ грибы, хотя точиѣе было бы сказать, какъ водяные пузыри въ дождь потому что какъ много ихъ появлялось, такъ же много и исчезало. Одними объявленіями объ изданіяхъ можно было бы оклеить башню московскаго Івана Великаго. Изданія были всевозможныхъ фасоновъ, размѣровъ и направленій, большія и малыя, дешевыя и дорогія, серьезныя и юмористическія, літературныя и научныя, политическія и вовсе не политическія. Появлялись даже летучіе, уличныя листки», — каже у своїх споминах Шелгуновъ¹⁾.

Цензура тих часів (1855—1865 р.) Скабічевскій називає хаотичним періодом в історії рос. цензури²⁾, добою повної цензурної анархії. Числені члени всіляких цензурних установ розбилися на ворожі групи, які поборювали себе так що пропуск книжки від найсміливішої до цілком невинної став залежним від сліпого припадку. Важніші реформи заняли увагу правительства, котре не думало про реформи цензури. Вона робила, що хотіла, а що суспільна думка про кінечність основного перестрою перейшла після кримської війни прямо в ентузіазм, котрий потягнув за собою навіть деяких цензорів, так російська преса ніколи ні перше, ні пізніше не була така ліберальна і сліпа, як тоді.

В січні 1858 р. дозволено в літературі писати про селянське нитання, себто про знесення кріпацтва, а 24 січня 1859 р. утворено осібний «комітет по ділам книгопечатання», в котрого склад входили: гр. Адлерберг, генерал-майор Тімашев і професор Никитенко.

З тих перемін скористали й Українці. Найенергічніший поміж ними, Куліш, веде перед. Року 1856 і 1867 видає він «Граматку» і «Записки о Южной Руси», видання етнографічно-літературне, в котрих між иньшим надруковано Шевченкову «Наймичку», (анонімно) і Кулі-

1) Шелгуновъ, Воспоминанія, стор. 652.

2) Очерки Истории Русской цензуры, стор. 389 і дальші.

шеву «Орисю». За записками пішли Вовчкові «Оповідання», нове видання «Кобзаря», готовилися твори Котляревського, Квітки, проповіді Гречулевича, збірник «Хата», і т. д. Що цензура не так то ласкаво ставилася до українських видань видно із історії з Кулішевою «Граматкою»¹⁾, але видно також, що Куліш, завдяки своїй енергії і дипломатичному хистові, умів якось всі ті перешкоди щасливо побороти. Він змінив первісну гадку, оснувати свою друкарню в Москві, може тому, що там панував дух більше славянофільський і почав видавниче діло в Петербурзі, де зібрались тоді найвизначніші українські учені, письменники й громадяне. Від літа 1858 р. перебував тут Костомарів, мешкали Білозерські, Макаров, Каменецький, маляр Мікешин і Честахівський, друзі Шевченка Михайло Лазаревський і Семен Артемовський, (автор «Запорожця за Дунаєм»), Гулак, Грицько Галаган і другі.

Не цуралися Українців і такі Росіяни як Федір Толстой, Чернишевській і Добролюбов, як Громека, Бенедіктов, Мей, Курочкін і другі.

Навіть Тургєнев, що висміяв був Українців своїм відомим «грає, грає, воропає» пізнавши глибину укра-

¹⁾ 17 чевня 1858 р. розіслано цензурним комітетом ось який обіжник: «Въ 1857 году напечатана въ С. Петербургѣ, книга на малороссійскомъ языкѣ подъ заглавіемъ «Граматика». Помѣщенныя въ этой книгѣ на стр. 13, 14, 28 и 29 статьи, въ коихъ говорится о существовавшей нѣкогда между казаками и поляками враждѣ, возбуждали неудовольствіе въ дворянствѣ нѣкоторыхъ изъ нашихъ западныхъ губерній, которое выражаетъ опасеніе, чтобы съ распространеніемъ сей книги въ народѣ, не получила бы новой силы вражда и безъ того еще незабытая въ тамошнемъ простомъ народѣ. Посему я покорнѣйше ваше превосходительство предложитъ . . . скому цензурному комитету, въ случаѣ представленія книги *Граматика* для одобренія къ напечатанію новымъ изданіемъ, исключить изъ оной тѣ статьи, которыя, будучи написаны въ духѣ исключительной малороссійской народности въ противоположность общей русской или заключаая въ себѣ враждебныя между племенами воспоминанія, противны цензурнымъ правиламъ и въ особенности не должны быть терпимы въ книгѣ предзначеной для дѣтскаго и народнаго чтенія». (Скабичевскій, Очерки Исторіи русской цензуры, С. Петербург, 1892, стор. 415.)

їнської народної поезії, змінив своє відношення до Українців, вивчився нашої мови і переложив «Народні Оповідання» на російське.

З Поляків до української громади найблизше підійшов поет Желіговскі.

Українці збиралися найчастіше у Василя Білозерського, чоловіка заможного, котрий цікавився не тільки нашою політикою, але й літературою. Куліш що лиш улаштував свою друкарню. По словам Кулішевої¹⁾ у них було мешкання мале, «хата в одно вікно й друга невеличка. Ні мебелі ще доброї, ні порядку, щоб вітати своїх знайомих; клопоту було страшенно багато. Саме все ще тільки наклюнулось.»

Петербург зробився був тоді головним осередком культурного руху й політичної думки.

Українці сподівалися не тільки знесення кріпацтва, але й усяких політично-національних полекш. Їх настрої найкраще характеризує лист Куліша до Шевченка:

«Неофіти» гарна штука, та не для друку. Не годиться доброму синові²⁾ нагадувати про діла його батька³⁾, ждучи від сина, якого небудь добра. Він же у нас тепер первий чоловік. Як би не він, то й дихнути б нам не дали. А воля кріпаків теж його діло. Найблизші до його тепер люде писателі, а не пани пузаті. Дак не тільки «Неофітів» друкувати рано, але позволь мені не посилати їх і до Щепкина, бо він з ними у люде носитиметься і піде про тебе така чутка, що притьмом не треба тебе пускати в столицю⁴⁾.

Значиться, тодішні Українці покладали на молодого царя великі надії, називали його «первим чоловіком» і гадали, що найблизші до нього люде, писателі, а не пани пузаті.

Це захоплення петербурської української громади розливалось й поза столицю. В Київі, Полтаві й Чернігові, як каже Єфремов⁵⁾ «забив живчик нового життя»,

1) «Рідний Край», № 1 стор. 10.

2) себто Александрові II.

3) себто Миколи I.

4) О. Кониський. Тарас Шевченко — Грушівський і т. д. У Львові 1911, III. II. стор. 184.

5) «Історія українського письменства», видання I. стор. 276.

що «виявилось найдужче заходами коло народньої освіти в так званих недільних школах (перша в Києві р. 1859), народніми читаннями (в Полтаві) та громадським рухом під прапором демократично-федеральних ідей Кирило-Мефодіївського брацтва». По більших містах повстають громади, до яких горнеться українська ідейна молодіж, до українського табору переходять з польського боку Антонович, Рильській і другі.

Петербурзька українська громада, як столична і як така, що серед неї проживали найвизначніші Українці, мусіла вести провід у тому національному пробудженні і у неї дійсно було «багато всілякого клопоту».

У такий мент на провесні великих сподівань, приїхали до Петербурга Опанас і Марія Марковичі зо своїм сином, Богданом¹⁾.

Кулішева пише, що у Василя Білозерського вони (себто Куліші) часто «вбачалися з Вовчком, і обідали там вкупі». Не знали, де їй посадить Марковичку. Одно те, що Московка (?) — і по нашому так щиро загомніла, дуже служить нам, скрашає нашу ниву, третє — дуже Куліш і Василь любили щирого Опанаса Марковича, що збирав українські пісні і клав на ноти».

І тут Кулішева, може їй не хотячи, розминулася з правдою.

Що Марковичку не знали де їй посадить, до воно так і виходить також з усяких иньших споминів та життєписних матеріялів.

Але на всякий спосіб не тому, що вона Московка, бо за таку вона себе не мала і ніхто її Московкою не

¹⁾ Зі споминів Кулішевої виходить, що зразу приїхала сама тільки Марія з сином, а — «Маркович ще чогось гаявся, не приїздив до столиці». Але нігде в біографічних матеріялах не стрічаємо ствердження того факту і тому можна його вважати такою самою похибкою старенької авторки споминів, як це, що тоді «ще в Петербурзі Шевченка не було». В хронології мабуть уже пам'ять Ганні Барвінок не дописувала.

вважав. Вона скрізь зазначувала своє українство¹⁾. І не тому Куліш і Білозерський впадали коло Марковичевої, бо «дуже любили щирого Опанаса Марковича, що збирав українські пісні і клав на ноти», а скорше тому, що її любили. Як не можна балакати про велику любов двох швагрів, Василя Білозерського і Пантелеймона Куліша так нема й бесіди про їх любов до Опанаса. «Я тільки одно завважив, що Ви один одного²⁾ не любите, і через те не хочу більше нічого й казати, в такому разі лучче мовчать»³⁾. Опанас був дуже любий і люблений в товаристві, він скоро зєднував собі прихильників, але і скоро ізза якої будь марниці відставав від людей, зражувався до них, а до Куліша йому й не трудно було зразитися, коли він, як «горячий Куліш» не вмів скривати своїх любовних почувань до його молододі і гарної дружини. Коли Марію Олександрівну не тільки в Білозерських, але й скрізь у Петербурзі, не знали «де й посадити», так це тому, що не лиш Укра-

¹⁾ На українське походження Марка Вовчка натякнули Франко й Доманицький. На тому стояв і я в дотеперішній роботі, хоч Дмитро Віленський вважає свій рід корінно російським. Тепер я дістав ще одно ствердження мого становища. Жінка братаннича Марка Вовчка, пише мені, що батько Марії Марковичи (Марка Вовчка) Олександр Олексієвич, (як у послужному списку стоїть) походив з Чернігівщини і як полковник гарнізону був переведений до Вологди, а потім до Орла. Помер на 38 р. життя. У Вілінських, у Києві зберігалася добре виконана його мініатюра. Коли зважити, що й бабка Марка Вовчка була з князів Радивилів, то нема ніякої причини в ваяти її Московкою.

Ще раз пригадую на тому місці, що пишу Віленська не на здогад, а ізза того, що Богдан Маркович по родинним документам казав так писати родове ім'я своєї мами. Коли ж брати Марії Олександрівни Валеріян і Дмитро, писалися Вілінські, так це тому, що Валеріян може і не знав тих документів, а Дмитро виводив свій рід від якогось столбового дворянина Віліна. Вони писалися не так, як джерела казали, а як писався батько. Так воно звичайно й буває з огляду на вимоги правно-службові.

Доманицький теж каже, що справді писалося прізвище їх (Вілінських) *Віленські* (і = и). Доманицький: Марко Вовчок, Літ. Наук. Вістник 1908. I. стор. 53.

²⁾ Куліш Опанаса й Опанас Куліша.

³⁾ Наша книжка, сторона 121.

їнци, але й Москалі і Поляки бачили в ній нову, перво-
рядну зорю на тодішньому літературному небі.

Тургенев правду каже, що вона «служила укра-
шеніємъ и средоточіємъ небольшою¹⁾ групи Малороссовъ,
с्यूтившейся тогда въ Петербургъ и восхищавшейся ея
произведеніями». «Із скількох кадильниць курили фі-
міям перед нею — сказати тяжко.... Одно тільки певно
що поміж тими, що кадили, найперше місце старався
мати Куліш»²⁾. Отсей фіміям мабуть і затьмив не одну
ясну годину Марії.

Між Білозерським, Кулішем і Опанасом Марковичем
псуються добрі звязки і в листах повно натяків на те,
що вони тільки для чужого ока близькі собі люде, а на
ділі — плекають нехить до себе.

Марковичка стає поневільною причиною тої нехоти
і платить за це своїм подружнім щастям.

В Петербурзі сходиться вона ближше також з Турге-
невим, на стільки близько, що їде з-ним до студії яко-
гось художника, де Тургенев знайомиться з Шевченком.

Коли зважити, що Тургенев взагалі не скорий був
до знайомств, а до знайомств з Українцями з окрема, (він
навіть насміхався з українства), коли погадати, що отся
поїздка Тургенева з Марковичевою збулася незабаром
по їх зустрічі у Петербурзі, і що Тургенев за границею
дуже щиро й сердечно жив з Марією Олександрівною,
то можна бути майже впевненим, що все те збулося на
тлі давнішого знайомства в Орлі, (обоє ж вони похо-
дили з Орлівської аристократії). Може Тургенев знав
Марію молодю дівчиною, а тепер побачив її замужною
і славною жінкою, але певно, що спомини про Орел, про
спільних знайомих, все те, що вяже нас звичайно з ро-
динними сторонами, усували з дороги ті перешкоди, які
звичайно лежать на дорозі зближення двох людей³⁾.

¹⁾ в порівнанню з Москалями.

²⁾ В. Доманицький «Марко Вовчок», Літ. Наук. Вістник, 1908 р.
кн. I. стор. 68.

³⁾ Може й не даром героїня його «Переписки» називається
Марія Александровна. Коли читати початок VIII листу, а саме

Тургенєв і Марко Вовчок це окрема літературна тема, покищо не розроблена і не місце тут розроблювати її ширше. Слід тільки сказати, що Марія, як «людина дуже принадна і красою і розумом» полонила великого російського повістяра. Він став інакше відноситися до Українців і навіть вивчився української мови, настільки щоб перекласти її «Оповідання» на російське.

Але й Тургенєв безперечно мав добрий, хоч у творах і непомітний вплив на Марію.

Людина з великою культурою, з перворядним літературним іменем, з бистрим орієнтаційним поглядом на світ і життя з власною життєвою системою; не могла пройти непомітно поруч псіхе Марії. Чи оце зближення двох, так небуденних душ перейшло межі звичайної симпатії, чи ні, побачимо пізнійше. В Петербурзі вони трималися в границях чемної подоби» і нігде не стрічаємо натяку на те, щоб вони тії границі переступили. Симпатії двох прегарних людей і спільність інтересу до літератури — більш нічого.

* * *

Найкраще, можна сказати найідеальніше з усіх знайомих до Марії Марковичевої ставився Тарас Шевченко.

слова: «Марія Александровна, вы прекрасное существо . . . вы . . . ваше письмо открыло мнѣ наконец истину!» — то здається, що це внімок з листу Тургенєва до Марії Александровни Марковичевої.

І Марія із «Затишя» «хохлацькая душа», що співає «Хлопець сіє жито» і «Гомін, гомін по діброві» має чимало рисів, ніби схоплених з Марії Марковичевої. Коли б основно проаналізувати твори Тургенєва, то може б виявилось, що знайомство з Марковичевою не осталося без впливу на творчість Тургенєва.

На одно зверну ще увагу. Марковичева приїхала до Петербурга з початком 1859 р. Була тут чотири місяці і виїхала за границю. Рівночасно виїхав і Тургенєв, а незабаром, після того появився перший том її оповідань. Значиться за чотири місяці вони познайомилися, Тургенєв навчився по українськи і переложив 11 її оповідань, не кидаючи своїх інших робіт. Це як на Тургенєва, котрий для літературного заробітку не працював, таки дуже за скоро. Можна гадати, що він вже перед тим звернув свою увагу на ці оповідання своєї знайомої землячки і взявся їх перекладати.

Він прочитав «Народні Оповідання» мабуть у Нижнім Новгороді¹).

В Нижнім Новгороді довідався від проїзжого земляка, лікаря Малюги, хто такий Марко Вовчок, і під днем 18 лютого 1858 у своїм Дневнику назвав Марію «високим і прекрасним творінням», а книжку її «натхненою».

Марія знала Тараса вже давніше з творів і з оповідань про нього, (видно це з листів, на які я вже давніше натякав).

Заходяче сонце української поезії зустрінулося з поранною зірницею української прози.

Шевченко присвятив Марії два свої прегарні вірші, один ніби апострофа до цієї зірниці, до «краткого пророка і обличителя жестоких, людей неситих», другий ніби поетична синтеза того вражіння, яке на його зробили оповідання Марії.

Вони заприятюлися скоро, хоч Шевченко, по словам Турґенєва, «з людьми поводився обережно, і майже ніколи не висловлювався до краю, ні з ким він не зблизився вповні, а все був наче на узбіч»²).

Може це й так, — та з Марією, ні.

Вона була повірницею його багаті, але горем прибитої душі, він сповідався перед нею зі своїх гріхів і разом із тим називав її своєю донею.

Він, хоч як спішився на Україну, не хотів їхати скорше, аж відідуть Марковичі за границю. Видно жа-

¹) Кажу «мабуть», бо Франко («Літ. Наук. Вістник», 1907 кн. VIII—IX.) пише, що Шевченко читав писання Марка Вовчка в кіргізьких степах. Франко без підстави не говорив. Я вже висше натякав на те, що посліх, з яким готовився перший том оповідань Марка Вовчка, цензурні старання і друк їх для мене неймовірно скорий і неправдоподібний, — на всякий спосіб не згідний з тими датами, які є в рукописі Оповідань. Шевченко 5 серпня 1857 р. був у Астрахані, а Оповідання вийшли щойно у вересні, між тим як він 14 вересня приїхав до Нижнього Новгорода. Не виключене, що рукопись була скорше в Кулішевих руках і що він або відпис, або коректу післав Шевченкові, як незвичайну літературну новину.

²) Кониський, ор. cit. т. II. стор. 255. Кобзарь 1876. Спомини Турґенєва і Полонского.

лував кожної днини, якої міг би бачитися зі своєю «любою донею».

Дня 11 мая Марковичі виїхали, а 25 мая Шевченко вже пише лист Марії до Дрездена, значиться дістав перед тим відомість, де вона і який адрес. Це дрібниця, але й та дрібниця свідчить про дуже близьке відношення Шевченка до Марії. Була навіть балачка, ніби то він, спізнавшись з Марією — закохався в ній і ніби на тім тлі між Шевченком і Тургенєвим було притаєне ворогування.

Що Тургенєв не розумів і не доцінював нашого найбільшого поета, це річ певна. Але, щоби крім того була поміж ними нехить ізза любови до Марії, на це нема ніяких не то доказів, але й натяків.

Шевченко любив Марію, як «високе і прекрасне творіння», захоплювався її творами, вірив у її літературну будучність, піддавався привабам її краси й розуму, сповідався перед нею, але про якесь инше кохання не маємо підстави говорити.

Подібно й Марковичка любила товариство геніяльного поета, дорожила його приязнею, турбувалася його життям і здоров'ям, але, щоби була влюблена в нього, того сказати не можна. Коли б така любов була, то добрі, дійсно добрі знайомі Марковичевої не писали б їй за границю, що робить Шевченко, а зберігали б «дискретне мовчання». Між тим пишуть про нього Макаров, Дорошенко, Мокрицький, Тургенєв і навіть Куліш¹⁾.

І Марія не писала би листів до Тараса на адресу свого чоловіка, як це зробила приміром у листі з Риму

¹⁾ Сочиненія Шевченко вышли; издание хорошее, а портретъ не очень удался, т. е. сдѣланъ то хорошо, да сходства мало. (Макаров; наша книжка, стор. 113.)

Шевченка похоронили въ четырехъ верстахъ отъ Канева на Чернечой горѣ. Едва ли кому другому были оказаны такія почести какъ Шевченку. (Лист Дорошенка, Ibidem 132.)

Боже мій, де той Тарас дівся! Він як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість! Співав мені Вашіх пісень, да «ні» каже, «да-

з допискою: «Кладу сюди тільки листок до Тараса Григоровича, щоб не дуже вже важко було». І взагалі не писала би про нього з таким захопленням до мужа, коли б в неї совість не була чиста.

Нігде, рішучо нігде не знаходимо ніякої хмаринки, котра б затемнювала ясні постаті Тараса Шевченка і Марії Марковичевої за час їх короткої зустрічі серед життєвої мандрівки.

Обоє зберігли як найкращі вражіння з перебування у Петербурзі і заховали до смерті добру пам'ять про себе.

Тим то й геть відкинути треба гадку Ганни Барвінок, немов то Шевченко й Куліш тоді вже втратили «давнішу пошану» до Марковичевої¹). Ганна Барвінок вміє навіть ніби то розказати через що, а саме:

«Марковичка писала завжди про знущання над кріпаками поміщиків, а сама завезла землячку — дівчину в Петербург і, їдучи в Париж, не одіслала її на Україну до матері, а покинула без шматка хліба серед чужого народу в столиці. І так та дівчина тинялась безпритульно по Петербурзі, поки й розпустилась.... То Шевченко розчарувався в Вовчку і хоч присвятив був їй свої вірші, та потім стукав кулаком по столу й казав: «Я їй, я їй розкажу!»

Мова йде про дівчину Мотрю, ту саму, що про неї писав Доманицький, збиваючи, як немож краще, безпідставний і обидливий для Марковичевої закид.

Я тільки вкажу на ті докази невинности Марковичів в судьбі Мотрі, які скриваються в нашій книжці, а саме на стор. 108 і 127.

леко куцому до зайця» — не заспіває б то так. (Лист Мокрицького, *Ibidem* стор. 134.)

Какъ миѣ понравилось письмо Ваше къ Шевченку, въ немъ я узналъ Васъ такою, какою зналъ Васъ въ Немировѣ. (Лист Дорошенка, *Ibidem* стор. 137.)

Да ище отъ що? какъ говоритъ Тарасъ: «Чуете?». (Куліш, *Ibidem* стор. 114.) Я радъ за Шевченка, что онъ уѣхалъ въ Украину; я думаю — тамъ ему будетъ лучше. (Тургенев, *Ibidem* стор. 19.)

Малороссовъ здѣшнихъ я вижу, но не такъ часто какъ въ прошломъ году — особенно Шевченку. Онъ, говорятъ, написалъ какую то неудачную поему. (Тургенев, *Ibidem* стор. 24.)

¹) Ганна Барвінок, Спомини про Марка Вовчка, Рідний Край, № 1, стор. 10.

Зі сторінки 108 довідуємося, що дня 4. XI. 1859 р. Василь Білозерський писав до Марковичевої про Мотрю:

«Что дѣлать намъ съ Мотрей? Въ послѣднее время она начала вести себя дурно, — по крайней мѣрѣ — подозрительно уходила по ночамъ, — обманывала, ровню ничѣмъ не хотѣла заняться — не могла придумати для себя занятія, — и, наконецъ, сказавъ мнѣ, что ей нельзя жить безъ дѣла, просилась на служби къ жильцамъ въ томъ же домѣ на Вознес. пр. Пока мы жили тамъ, она иногда насъ посѣщала, но съ переѣзда нашего на нову ю квартиру, т. е. съ 1-го октября, не была ни разу. Не дадите ли добраго совѣта, какъ быть съ нею? При Васъ она могла быть хорошей, безъ Васъ едва ли не грозитъ участь общая весьма многимъ дѣвушкамъ въ Петерб. Жаль, но предотвратитъ злое едва ли возможно. Плохо, какъ только начинается стыдиться своей народной одежды; а съ Мотрей ужъ это было.»

Це найкращий доказ, що Марковичі не покинули Мотрі безъ шматка хліба серед чужого народу, тільки лишили її при родині самої Ганни Барвінок.

Зі сторони 127, а саме з частини листу Марії до Опанаса довідуємося, що Білозерський дав Мотрі (мабуть, як вона вже пішла від нього на службу) 39 рублів на рахунок Марковичевої. «Я дуже рада тому», додає Марковичева, — значиться і на чужині вона про тую Мотрю не забувала.

Коли б Шевченко ізза пригоди з Мотрею дійсно втратив пошану до Марковичевої, то не писав би був таких листів до неї. Знаємо, що він не вмів скривати свого гніву і неприхильности до людей. Так само з листу Мокрицького до Марковички (який ми висше наводили) видно, що Шевченко, гостюючи у Мокрицького в Пирятині, розмовляв з ним про Марковичеву («нашу радість!»), співав її улюблених пісень і казав «далеко куцому до зайця»

Людині, до котрої він утратив пошану, не дав би був свого власноручного портрету з підписом «Марії Олександровні»¹⁾.

Коли ж Шевченко дійсно стукав кулаком по столі й кричав «я їй розкажу!», як це писала Ганна Барвінок,

¹⁾ Цей портрет зберігався у дд. Коноп-Вілінських у Києві, як мені пише п. К.-Вілінська в листі з 14. V. 1924 з Подєбрадів.

так могло це статися хіба тому, що він хвилево обурився в наслідок якихсь фальшивих інформацій. Це хвилеве обурення, як бачимо, ніяк не вплинуло на зміну його відношення до Марковичевої. Він своєї великої прихильності і пошани до неї ніколи не втратив, і вони, як висше було сказано, зберігли гарні спомини і добру пам'ять про себе аж до самої смерти.

Инша річ Куліш.

Що Куліш був закоханий в Марковичеву, на це найкращим доказом його власні листи, до Каменецького. 12 мая 1859 р. пише Куліш з Берліна:

«Не могу надивиться, какъ это вы всегда умудряетесь смущать меня неисправностью отвѣтовъ. Изъ Кенигсберга послалъ я на ваше имя телеграфическую депешу — нѣтъ отвѣта! Положим, что М. была больна или разстроена, или чтобы тамъ у нее не было на душѣ, но вамъ слѣдовало немедленно передать ея слово или ваше собственное о ней. Какъ можно не отвѣчать на телеграфическую депешу! Я въ совершенномъ отчаяніи, и вижу, что только одинъ я для себя другъ, а больше никто не хочетъ. Вы все считаете шуткою, что происходитъ въ моемъ серці.»¹⁾

Це «совершенное отчаяніе» треба так толкувати, що Куліш виїхав за границю скорше ніж Марковичі, вони, як звичайно, спізналися, а що Марковичева вже в часі виїзду Куліша з Пертербурга нездужала, а листи не приходили, так він і трівожився нею. Каменецькому припала невдячна роля «*postillon-a de l'amour*», за це йому й довелось приймати отсі важкі докори вір свого прінціпала.

Безталанне кохання Пантелеймона переступило, як бачимо, границі тихого, від людей притаєного, бо безнадійного, почування, воно прибрало вибухові, грізні форми.

Марія розказувала своєму другому чоловікові, Лобачеві, геть пізніше, з далекої перспективи «о пламеннихъ об'ясненіяхъ Кулиша вскорѣ послѣ переїзда въ Петербургъ»: вона

«негодовала, что этотъ женатый человекъ, народникъ, преклонявшійся передъ чистотою народныхъ нравовъ, сам былъ способенъ дѣлать нѣжныя признанія женѣ своего пріятеля.»

¹⁾ «Кіевская Старина», 1898, кн. VI, стор. 370 (з пропусками, побреленими редакцією «Кіевск. Старини»).

Після того такий земляк був у її очах з того боку негідником¹⁾.

Іншими словами «гордая и неприступная» Марія Олександрівна не дала ніякої причини, щоб Куліш утратив свою давнішу пошану до неї. Якраз протилежно, він своєю непогамованою вдачею заслужив собі на втрату пошани Марії Олександрівни до — нього. Це й видно з листів тогож Лобача, хоч він не забуває додати, що Марія М. до кінця життя високо цінила Пантелеймона, як українського письменника і признавала його великі заслуги для української літератури взагалі і для видання її творів зокрема.

Невблаганий бог Ерос попсував добре, товариське відношення двох визначних українських письменників. Як бачимо, короткий побут Марії Марковичевої у Петербурзі, від початку січня до 11 мая 1859 р.²⁾ (отже за-ледви чотирімісячний період її життя), був повний при-год і сильних зворушень.

В Немирові невеличкий гурток добрих, згідливих, мирних товаришів і приятелів, котрі на Марію дивилися як на жінку не тільки дуже гарну, але й високо тала-новиту, поважали, величали її і, як з пізніших листів видно, ставилися до неї не лиш з повагою, але і з ува-гою, — в Петербурзі сила нових знайомих, своїх і чужих, людей відомих, славних, світових, що кадили перед нею фиміямом, як перед новим божеством у храмі північної Пальміри.

Там життя достатне, вигідне і спокійне, атмосфера провінціального городка, котра хоть не дає вражіннь і зворушень, але за те дає добру нагоду до сконцентро-ваної праці, тут — театри, концерти, вистави, прошені обіди, літературні сходи, наради, — для тихої праці нема часу.

А відомо, як денервує письменника, коли він бачить, що працювати не може.

¹⁾ Лист Лобача до В. Доманицького, наша книжка стор. 193.

²⁾ Кониський, ор. cit. том II. стор. 265.

До того звичайна людська зависть, злоба і сплетні, котрі Марковичева характеризує короткими словами: «Що усі за люди у Бога не вважливі, — світе Божий! Та годі вже. Втішатимусь тим вже, що нема того лиха, що б у його Мати Божа, як то говориться, капелиночки меду не впустила хоч з мізинної пучечки».

Тай Опанас не був такою то тихою квіткою, що непомітно десь у траві відцвітає, якою малює його Ганна Барвінок. Не можна безкритично приймати таке балакання, що він десь у передпокою сидів, а його жінка, як богиня, в сальонах, а біля її ніг товпа щораз то нових почитателів.

З листування Марковичів перед їх вінчанням видно, що він инакше ставився до своєї будучої дружини, тай в осени 1863 р. пише до нього Марія: «Ти самий такий, як колись й хутенько зараз понівечиш християнську душу»¹⁾.

Був він людина добра, але не зрівноважена, підзорлива, обиджати себе не дозволяв. Не був же він сліпий, ані засліплений красою і славою жінки. Бачив до чого веде його товариш Куліш.

Становище Марії було дуже й дуже важке. Тих чотири місяці, які вона пережила в Петербурзі, підкопали її сили і пошарпали нерви, що видно також із вище цитованого листу Куліша до Каменецького.

Вона зробилася відомою, славною, її величали й покланялися перед нею, але разом із тим вона денервувалася, бо бачила, що тягнуть її на ховзку дорогу, ведуть на стежку понад пропасть. Подружне тихе щастя повисло на волоску.

До всього того треба ще додати зустріч з першим братом Д. Пісаревим. Але про це буде окремо мова даліше.

Не диво, що М. О. занедужала і лікарі, котрі мабуть бачили те все й розуміли, що вона в Петербурзі не за-

¹⁾ Наша книжка, стор. 161.

спокоїться, порадили їй змінити місце пробування, — покинути неспокійну столицю.

Годі було вертатися назад, треба було іти вперед, годі було їхати в Немирів, лишався виїзд за границю.

Так вони й рішилися зробити.

Богдан Маркович каже, що його мати «серьезно заболѣла; доктора требовали поѣздки за границю на води; полученный литературный гонораръ дѣлалъ эту поѣздку возможной и М. А. уѣхала ись Россіи»¹⁾).

Сталося це, як знаємо, 11 мая 1859 року.

Тут і починається новий період життя нашої письменниці.

Виїзд за границю, довголітнє перебування в чужих краях, відриває її від обсерваційного терену літературної творчости і відчужує від Опанаса.

Це рішачий момент у її життю.

За границею.

Виїзд за границю це один з мотивів в акті обжаловання Марії.

Її вороги кріпко обстоюють при тім, що виїхала вона з Турґенєвим, значитья поповнила коли щось не злочинного, так на всякий спосіб не коректного, — покинула мужа. «Він її спас, він їй дав імя, а вона його одчалила» — пише Ганна Барвінок. Цих слів не можна лишити без відповіді. Проти них виступає і Лобач в одному з своїх листів до Доманицького.

«Він її спас» — перед чим? Не вже ж їй у богатії і всіми поважаної тітки грозила яка небезпека? Та ще при її здержливій, тактовній вдачі? Коли спас, так хіба від життя сироти на ласці родини, але ж таких спасителів зголошувалося чимало.

«Він їй дав імя...» Певно що дав, бо закон велів, щоб жінка приймала імя свого мужа. Але ж імя Вілен-

¹⁾ «Союзъ Женщинъ», № 2, стор. 14.

ських не було гірше від Марковичів і особливої вдяки за це нове ім'я Марія не потребувала відчувати.

«Вона його одчалила . . .» - Цей докір так само не виправданий, як і багато других. Опанас не був із тих, щоб його жінка «одчалувала». На бурливих струях життя їх човни відчалили від спільного берега і відплили в різних напрямках. Дальша біографія покаже, чому це сталося і чому вони в одному човні не поплили.

Коли ж це «одчалення» прикласти до виїзду за границю, то й тут воно ні при чому.

Ганна Барвінок каже, що «Маркович вернувся до Чернігова, а Марія з Тургенєвим поїхала до Парижу».

Коли б Ганна Барвінок дійсно правду сказала, то гадаю, нічого особливо злочинного в тім не булоб.

Тургенєв був добрим знайомим Марковичевої, він був тоді не якийсь молодий, палкий заверниголова, а 41 літний поважний мущина, котрий дорожив іменем своїм і своїх добрих знайомих.

До того ж Марія не їхала сама, а з своїм шестилітнім сином, — дитиною, як добре знаємо, дуже розвитою і вважливою, отже й «комісаря моральности» не бракувало. З цілком інтимних листів Тургенєва до Марковички виходить, що вони поза границі сердечної приязні не виходили.

А все ж таки мабуть Марковичева сама з Тургенєвим не виїхала, а в трійку, себто з мужем і сином. Тургенєв, як чоловік бувалий у світі, був їм товаришем і провідником, і не було мабуть чоловіка, котрий відкинув би таке товариство.

Вправді Тургенєв називає її своєю «сопутницею», але з того не виходить, щой Опанас не був «сопутником». Тургенєв пише 10 червня, отже в місяць по виїзді з Петербурга, до Марії М.:

«съ великимъ удовольствіемъ примусь за продолженіе тѣхъ длинныхъ и хорошихъ разговоровъ, которые происходили между нами въ теченіе нашего путешествія. Особенно остался у меня въ памяти одинъ разговоръ въ маленькой кареткѣ, между Ковномъ и границей, въ тихую и теплую весеннюю ночь. Я не помню, о чемъ

собственно мы толковали; но *поэтическое ощущение* сохранилось у меня въ душѣ отъ этой ночи. Я знаю, что это путешествие насъ сблизило — и очень этому радъ»¹⁾.

Тут, як бачимо, нема згадки про те, що вони їхали тільки в двійку, а маленька каретка все ж таки могла примістити ще й Опанаса, про Богдася й не згадуючи.

Цей Богдась (син Марії Богдан Маркович) має в тій справі рішайучий голос. Йому ж тоді було літ шість, дорога трівала довго і він певне добре затямив собі, як і з ким вони їхали. Богдан Маркович пише в листі до В. Доманицького от що: «Что М. А. ,з Тургѣневым поїхала до Парижу» — видно . . .²⁾ не читала даже писемъ Тургѣнева о встрѣчѣ за границей, и вообще поѣздка матери съ отцомъ, а не съ кѣмъ инымъ, офіціально установлена и въ послужномъ спискѣ отца (Вы это знаете) и въ литературѣ»³⁾.

І Кониський подає докладну дату (11 мая) виїзду і каже виразно: «Марковичі рушили за границу»⁴⁾. Тої ж гадки і Доманицький, котрий каже, що «за границу Марковичі поїхали обое з сином»⁵⁾. Знаємо також, що Марковичі, як не були разом, то листувалися часто, вона як два-три дні не писала до нього, то виправдувалася чому, а з весни 1859 нема ані одного їх листу і в пізніших листах також нема згадки, щоб він поїхав до Чернігова, а вона з Тургѣневим за границу. Виїзд, як ми вище бачили, був вислідом усяких причин, але головною було поведення Куліша. Якже тоді вона без мужа їхала би в Німеччину, де легко могла з тим самим Кулішем стрінутися. Гадаю, що досить переконуючих доказів, що Марія М. цього «злочину» не сповнила а виїхала разом зі своїм чоловіком і з сином на «швабські води» лічити свої нерви, розстрівні чотиримісячним побутом у Петербурзі.

¹⁾ Наша книжка стор. 18 і 19. Курсив наш.

²⁾ Тут не зовсім гарно названа Ганна Барвінок.

³⁾ Наша книжка, стор. 202.

⁴⁾ Кониський ор. cit. т. II. стор. 34.

⁵⁾ Доман. ор. cit. стор. 69.

Усі біографи твердять, немов то Опанас приїхав за жінкою, але незабаром, чи не з Берліна, вернув у Петербург.

І це не правда.

У кореспонденції повно доказів на те, що Опанас перебував за границею разом з своєю дружиною більше року. Всі, що пишуть до Марії, цілують Богдася і здоровлять Опанаса Марковича. Навіть Куліш 24. II. 1860 пише: «Прошу передать мой поклонъ Афанасію Васильевичу. Богдася цѣлую.»¹⁾

Дня 5 червня 1860 р. пише Дорошенко з Чернігова до Опанаса Марковича:

«В передніх своїх листах Ви таки подавали яку небудь надію скоро оглядять Вас своїми очима, а в останніх листах я тії надії не знайшов, хоч як не шукав, та ще й додаєте, що пані Ваша, нехай легенько йкнеться, та здорова буде, їде до Парижу, а як вернеться з Парижу Ваша пані, тоді разом з нею поїдете на швабські води²⁾. Се, мабуть, буде дуже довга пісня. Перестали б Ви валасатись³⁾ по тих німецьких водах, кинули б усе, та вертали б до України, так чи не краще було б діло.»

З того видно, що з ще з кінцем червня 1860 Опанас був разом з жінкою за границею, що вони вкупі ще й до Швальбах поїхали і що лиш звіттам, а може з Гайдельберга Опанас вернув у Петербург.

Тут Турґенєв ще певнійший свідок від Дорошенка, бо Дорошенко був далеко, міг не знати, чи Опанас ще з жінкою, чи вже вернув, а Турґенєв листувався часто з М. О. і дуже добре знав де вона і що робить. Отже Турґенєв пише 29 червня 1860 з Содену до М. О. в Гайдельберґ: «Поклонитесь отъ меня Афанасію Васильевичу и поцѣлуйте Богдасю». Що лиш у листі з 21 липня 1860 року, який написав Турґенєв з Куртавнелю, згадки про Опанаса нема, в пізнійших також ні, значить він виїхав між 29 червнем і 21 липнем, отже більш року перебув разом з жінкою⁴⁾.

1) Наша книжка, стор. 115.

2) Швальбах.

3) Wałęsac się.

4) В питанню, чи Марія М. поїхала за границю з мужем, чи з Турґенєвим, з котрого не дуже то й потрібно зроблено М. О. такий

З обвинувачень Марковичевої виходить, ніби вона для розривки виїхала з Петербурга, а між тим її син рішучо каже, що вона занедужала і лікарі післали її за границю лічитися.

Потвердження знаходимо в листах.

І так: Дня 7 вересня 1859 р. пише Герцен: «Я говоривъ съ Девилемъ послѣ вашего отъѣзда, онъ говорить, что вся Ваша болѣзнь — чисто нервная и»

А дня 23 лютого 1860 знов: «Такъ это вы хворали въ вашемъ Гейдельбергѣ, — а мы здоровы въ нашей трущобѣ сырости, тумана и мглы.»

Дня 31 мая 1859 (отже незабаром по приїзді з Німеччини) радить їй Тургеневъ: «Совѣтую вамъ лечиться въ Дрезденѣ по методѣ Шипилинскаго, а недѣль черезъ шесть потолковать съ Рихтеромъ или Вальтеромъ.»

Дня 21 червня 1859: «Худо то, что здоровье Ваше не поправляется — и я съ тѣхъ поръ, какъ нахожусь

важкий закид, я став на тому, що Марковичі поїхали разом; опираючись, як вище подано, на словах Кониського, на твердженню Богдана Марковича і на Доманицькім. Тут рішав Богдан М. Але замітити мушу, що в листах Тургенєва є дещо таке, що може подавати в сумнів цей погляд. Лишаю на боці «разговоръ въ маленькой кареткѣ, между Ковномъ и границей, въ тихую теплую весеннюю ночь», бо як кажу цей розговор могли вони вести в трійку, себто: Тургенев, Марія й Опанас, але замічу, що 31. 5. 59 р. Тургенев пише:

«Вы мнѣ ничего не говорите о приѣздѣ вашего мужа» а 21. 6. 59. р. дякує їй за лист, повний всяких новин «изъ коихъ самое утѣшительное то, что вы теперь съ вашимъ мужемъ».

На основі цих слів можна припускати, що Опанас пізніше приїхав до Дрездена. Але звідки? З Петербурга, чи з Кенігсберга, де осталися футра Марії, чи може з якогось иншого города в Німеччині, де вони могли розіхатися.

Цього лист не каже і тому він не має тої сили, що свідоцтво Богдана Марковича, котрий разом з мамою виїхав за границю.

Згадані місця з листів Тургенєва лишають тільки відчинені двері для здогадів.

Що Опанас не поїхав з Петербурга до Чернігова, як казала Ганна Барвінок, на це найкращий доказ лист Дорошенка, писаний дня 5. 5. 1859, в котрім виразно читаємо, що Митя, брат Марії, перебував у Дорошенка від 7. 5. до червня 1859 р. О цім він доносить Марковичам. Коли б Опанас був у Чернігові, то знав би він, що робив Митя.

во Франції, болѣю; будемте надѣяться, что это къ лучшему.»

Дня 6 серпня 1860 р. «почему это Вы вдругъ такъ больны, что сами даже писать не можете? . . . живите въ Швальбахѣ — и не болѣйте. Что это за безуміе: быть больнымъ тамъ, куда пріѣхали лечиться!! . . .»

Дня 7 мая 1857 р. пише Дорошенко з Чернігова: «Отчего Вы, Марія Александровна, ничего не пишете о состояніи своего здоровья? Это важнѣе всего. Я знаю только, что Вы лѣчитесь, но какъ себя теперь чувствуете, не знаю.»

Дня 12 (23) липня пише до Маріі М. Макаров з Ахену: «Неужели Вы въ самомъ дѣлѣ занемогли? Въ такомъ случаѣ пришлите мнѣ денешу, да поскорѣе. Деша Ваша заставитъ меня сдѣлать глупость, но я ее непременно сдѣлаю.»

А 24 липня (5 серпня н. ст.) 1860 Макаров питається: «Позвали ли Вы доктора? Неужели Вы тамъ совершенно однѣ лежите и не можете открыть глазъ? Это ужасно! Не мучте меня слишкомъ долго. Напишите еще что нибуть. Умоляю Васъ.» В три дні пізніше: «Неужели Вы все больны? Хоть единое слово отвѣта!»

В десять днів пізніше: «Вотъ что пишетъ мнѣ Тургеневъ, . . . Марія Александровна больна, безъ денегъ . . .» Яка це була недуга довідуємося з листу Маріі до Опанаса: (без дати, як звичайно): «Нездужала так, як колись у Київі, як мене лічив Щербина, — тільки тепер хутче видужала.»

Видно, що недуга була настільки важка, що Марія стала гадати про смерть. Дорошенко пише їй 28 мая 1862 року: «. . . Богдася я такъ люблю, что никогда не оставлю его: если ему, Боже сохрани, случится потерять Васъ. Зачѣмъ эти грустныя предположенія?!»¹⁾

¹⁾ Характеристично, що вже тоді Марія не числила виключно на опіку Опанаса над сином, а зверталася до Дорошенка з просьбою, щоби він не кидав його.

І до мужа пише М. О. (лист без дати, нашої кн. стор. 161): «... справ як і чим можеш, і словом і ділом, щоб мама до мене не гаючи часу їхала. Я нездужаю, мені її треба. Коли житиму, буду поки життя за се дякувати, а коли що вмру, то теж не забуду подякувати.»

Мабуть досить доказів на те, що виїзд Марковичевої за границю не був якоюсь забаганкою Марії, а прямо потребою. І видно, що й води не дуже то помагали. М. О. часто занепадала на здоров'я, лучалося, що й мліла; як це видно з одного листу Турґенєва.

Побут за границею продовжився надсподівано довго.

Видно, що літом 1862 року Марія збиралася вертати. Але тоді стало щось на перешкоді. Що? Не знаємо. 4 червня 1862 р. пише Турґенєв: «Повторяю Вамъ еще разъ на прощаніє: не прїїзжайте въ Россію!»

А 10—22 червня знов: «... что Вы останетесь въ Парижѣ — я радуюсь тому. Вы знаете мое мнѣніє на счетъ Вашей поїздки въ Россію.» Коли зважити, що Турґенєв сам перебував тоді в Росії і що давнійше він її заохочував вертати туди, щоб гарно провести зіму в Петербурзі, то дійсно мусіла зайти якась важна причина із за якої він, її добрий і щиро прихильний до неї друг, остерігав її так рішучо не їхати.

Перша причина це погана петербурзька атмосфера, неприхильний настрій до М. О. особливо з боку жінок.

Афера з Кулішем, наглий виїзд за границю, велика приязнь Турґенєва, прихильне відношення до неї Шевченка і других визначних людей, котрі впадали коло неї, дивилися на Марію О. як на прясну зорю, небувалий її літературний успіх, все це давало досить матеріялу для зависти і злоби, з яких робиться сплетні і обмова.

Чи не на це натякає В. Білозерський у листі з 4. XI. 1859, кажучи: «Вамъ необходима свобода, независимость отъ стѣснительныхъ общественныхъ отношеній: Вамъ необходимо разомъ укрѣпить свое здоровье вліяніємъ благоприятнаго климата и много порядка жизни»¹⁾.

¹⁾ Наша книжка, стор. 107. Підчеркнення наші.

Що «общественныя отношенія» були «очень стѣснительны» зараз таки по виїзді Марії Ол., видно з листу Тургенєва, з 31 мая 1859: «Пріятно знать, что Берлинецъ¹⁾ исчезъ съ горизонта — а отъ толковъ петербургскихъ друзей не убережешься. На то друзья, чтобъ толковать вкривь и вкось»²⁾).

А до яких розмірів мусіли тії «толки» вирости, коли врешті Опанас між 7 а 29 червнем покинув жінку й вернувся до Петербурга. Певно казали: порвали з собою, розійшлися, Марія «відчалила від себе Опанаса».

Це була неправда. З першого листу Марії, який залишився з часів їх розлуки, видно, що вони розсталися по доброму, не причуваючи, що це розлука раз на все. Марія кінчить цей лист словами: «Бувай же здоров милий Афанасій. Обнимаю тебе, т(воя) М. Марк». З дальших її листів видно, що вона писала йому часто, навіть дуже часто, раз два дні не писала, а раз чотири дні і вже виправдувалася:

«Я сими днями — два дні — не писала тобі — бо усе дожидала того Богдася, а він як почне виводити свої каракульки, та все хоче краще, тай робить не гарно. Тепер вже пише великий тобі лист. Обнимаємо тебе. Пиши хутче до нас. М. Марков³⁾».

Навіть Макаров і Тургенєв нарікали, що Марія О. пише рідко і дуже коротко, кілька слів, а до мужа вона писала часто й довгі листи, писала їх щиро, сердечно, тепло, хоч і просто і нігде в тих листах не видно, щоби між ними виникло якесь поважнійше непорозуміння.

Причина відїзду Опанаса була дуже реальна, — гроші.

Він покинув службу в Немирові і Марковичі поїхали за границю і жили там за ті гроші, що Марія заробляла пером. Гонорарі були добрі, навіть дуже добрі, коли їх рівнати з нинішними. (Марії Ол. платили 150 до 200 руб. за аркуш друку, а часи були багато дешевші від ниніш-

¹⁾ Куліш, котрий перед Марковичами виїхав до Німеччини й перебував у Берліні.

²⁾ Наша книжка, стор. 15.

³⁾ Наша книжка стор. 129.

них.) Марія більшість своїх творів написала за границею; крім того платили їй за нові видання і за переклади. При економічним способом життя могли вони і за границею вижити в трійку. Але ж ми добре знаємо, що обоє Марковичі були люди дуже непрактичні, з грішми не числилися, і грошей їм вічно бракувало.

(В кілька тижнів по Опанасовім відїзді писав Турґенев до Макарова: «Марія Алек. больна, безъ денегъ...»)

В трійку важко було вижити, Опанас мусів вертати, раз, щоби знайти собі якусь нову службу, а по друге, щоб в краю краще допильнувати гонорарів своєї жінки і в пору посилати їх за границю.

Це він і робив і звідси натяки у споминах Дмитра Марковича, що Опанас не раз посилав гроші Марії і то навіть багато.

Це прикре, грошеве питання вияснене Доманицьким і Бойком і в нашій книжці була вже згадка про нього, тому й можна з ним поки що покінчити. Поки що, бо все ж таки ці нещасливі гроші ще раз самі про себе заговорять, коли мова зійде про причини розриву подружних звязків Опанаса й Марії.

За границею Опанас і Марія перебули більше року.

Ані він, ні вона не писали дневника.

Маємо листи таких визначних людей як Турґенев і Герцен до Марковичевої, але листів від неї до них бракує. А й на тих нечисленних, що збереглися, звичайно не зазначене ні місце, ні дата написання. Цілком оправдано нарікали з того приводу на неї Турґенев, Макаров і другі¹⁾.

Коли б листи були датовані і, розуміється, коли б їх більше дійшло до рук біоґрафа, то можна би було

¹⁾ «Милѣйшая Марья Александровна. Вы милѣйшая — позвольте Васъ побранить: во 1-хъ Вы не ставите числа въ Вашихъ письмахъ. Во 2-хъ Вы не отвѣчаете на вопросы — и въ 3-хъ извиняетесь, что часто пишете, когда, напротивъ, я бы желалъ, чтобы Вы писали больше и чаще.» (Лист Герцена, наша книжка, стор. 21.)

слідкувати за Марковичами за час їх спільного побуту в Німеччині. А так сліди поплутані й поплутані тим більше, що вони переїздили з місця на місце, щоб лічитися, бачитися з різними людьми і щоб звідати Німеччину.

Тому то й пише Герцен до Марковичевої:

«Наконець то отъ васъ письмо съ означеніємъ мѣста. А то я уже починалъ дуться на васъ — во 1-хъ за то, что вы точно Маццини — никогда васъ не найдешъ — то въ Палермо, то въ Берлиѣ, то въ Мадритѣ, во 2-хъ какъ же вы мнѣ ни слова, ни строки о моей статьѣ . . . »¹⁾.

Порівнянням Марії О. з італійським агітатором-революціонером, котрий останнім своїм виступом проти злуки Сардинії з Францією пригадав світові своє бурливе життя, Герцен хотів в гумористичний спосіб схарактеризувати непосидючість Марковичів.

Розмірно найбільше даних до хронології побуту подружжя Марковичів дають листи Тургенева.

Всі вони, крім осьмого й останнього, котрий доручив Марії О. чеський поет Фріч, докладно датовані, — змінюючи місце побуту, Тургенєв подає свою нову адресу.

В першому з них (22. V. 59 р.) питається Тургенєв Марію О. як їй подобається (нравится) Дрезден і чи явився там Берлінець (Куліш). Зі слова *подобается*, а не *подобався* можна бути певним, що Марковичева перебувала тоді в Дрездені. Це було перше місто в Німеччині, де вона на довше спинилася, а Тургенєв поїхав до Парижа. З другого листа (31. V. 59 р.) виходило б, що вони розїхалися в Кенігсберґу. Тургенєв забрав зі собою її «билетъ на мѣховыя вещи» і обіцяв привезти його з кінцем серпня до Дрездена. З того ж (другого) листа видно, що Марія О. вже разом зі своїм мужем. Там читаємо: «Вы мнѣ ничего не говорите о прїѣздѣ Вашего мужа — а скакать Вамъ изъ Эмса въ Виши и въ Остенде затруднительно.»

¹⁾ Наша книжка, стор. 3.

Виходить, що Марковичі з Дрездена поїхали в Емс і що М. О. вибиралася звіттам до Віші, (звідки 21 червня писав до неї третій лист Тургенєв) і до Остенде. Зиму вони хотіли перебути в Швайцарії, але Тургенєв відраджував, бо там тоді клімат доволі гострий.

З четвертого листа видно, що Тургенєв в половині серпня вибирався зі своєю донькою над Райн і там хотів стрінутися з Марковичами.

З пятого листа (30. VI. 59 р.) видно, що Марковичі не рішилися ще куди їхати, в Ахен, чи до Швальбах, але з листу Марії О. Тургенєв сподівався 4 серпня побачитися з ними в Швальбах.

З восьмого листу можна догадуватися, що Марія й назначила йому зустріч в Остенде, куди Тургенєв не поїхав, бо нагло через Берлін і Штетін вернув до Петербурга. Він просить її: «На мое имя должно придти два письма въ . . . (в Остенде), сдѣлайте одолженіе, перешлите ихъ на мой адресъ въ Орловскую губернію.»

В девятому листі (21. IX. ст. ст. 59 р.) Тургенєв просить Марію, щоби вона поклонилася «всему семейству Рейхелей и Дрезденской Мадоннѣ», — значиться Марковичі були тоді знову в Дрездені.

На тім листі кореспонденція вривається. Два місяці себто листопад і грудень Тургенєв до Марії не пише, а в листі з 6 січня 1860 каже, що дістав її «любезное письмо изъ Гейдельберга».

В місяцю квітні Тургенєв виїхав з Петербурга і з початком мая 1860 р. був у Парижі.

Тут він стрінувся з Марією, з самою, чи був з нею Опанас, не знаємо, але, що Марія бачилася з Тургенєвим між 21 маєм і 7 червнем у Парижі, на це доказ в листі Тургенєва з Содену, коло Франкфурта над Майном (7. VI. 1860). Там читаємо:

«Встрѣча наша въ Парижѣ оставила во мнѣ самыя пріятныя воспоминанія, надѣюсь что и въ Швальбахѣ не будетъ хуже, если только будете въ Швальбахѣ . . . кланяйтесь вашему мужу».

З 13 листу (29. 6. 1860) виходить, що Марковичі дійсно бачилися з Тургенєвим і відбули 4 дневу прогульку.

«Поїздка наша оставила во мнѣ самое пріятное впечатлѣніе и я чувствую, что узы дружества, которыя насъ связали съ прошлаго года, еще крѣпче стянулись. — Не забудьте, что Вы Вашей хозяйкѣ въ Швальбахѣ обѣщали вернуться черезъ 4 дня; пропустивъ этотъ срокъ, чого добраго, она, пожалуй, сдасть квартиру другому А вы тоже все нашли въ порядкѣ въ Гейдельбергѣ? — Поклонитесь отъ меня Афанасію Васильевичу.»

З того можна вносити, що вони мешкали тоді в Гайдельберзі, а в Швальбаху наймали (а може тільки Марія наймала для себе) якусь кватиру на короткий час.

* * *

Гайдельберг, що до положення, одно в найкращих міст в Європі. На берегах чистого й бистрого Некару, кругом гори, на одній з них величавий розмірами, чи не найбільший замок в Європі, заснований в XIII. століттю, 1689 і 1693 зруйнований Французами, потім відбудований і 1764 дуже ушкоджений пожежою. Цей замок, колишня резиденція пфальцьських курфюрстів (Віттельсбахів), заки вони 1720 року перенесли свій осідок до Мангайму, лежить на одному з лісистих ramen Кенігштулю, на лівому боці Некара, високо на горі, нині найбільша і найкраща з руїн Німеччини, яку звільна відновлюють.

Крім славного замку має Гайдельберг старинний університет, Ruperto-Carolina (з року 1386), цінний музей, гарну бібліотеку, цікаву велику бочку на 236.000 фляшок і багато старинних всякого рода будинків. Лагідне підсоння, чудові прогульки, пішки і на човнах та тратвах, незрівняний вид з великої замкової тераси, багато садів і цвітів, все те притягає вражливу душу подорожного. Не диво, що й Марковичевій подобався Гайдельберг.

Швальбах, а властиво Лянгеншвальбах, лежить недалеко від Гайдельбергу на північ, коло Вісбадену в горах Тавнус і славиться своїми знаменитими сталевими купелями і своїм романтичним краєвидом, долиною ріки Аар, з численними руїнами замків.

Прогульки в такій гарній околиці річ цілком природна. Хто не прикріплений до варштату праці, радо

звідує тамошні гори й доли, любуючися природою і пам'ятниками бурливої минувшини.

Тургенєв любив ці сторони («Ася»), Марковичі були вражливі на красу природи, «узы дружества» кришшали.

Між 21 липнем і 1 серпнем їздила Марковичева до Емс. Чи лічитися там, чи тільки відвідати знайомих, між иншими Ковалєвського, не знаємо.

Ще перед тим, бо, як вище сказано, між 7 і 29 червнем відіхав Опанас.

Марія лишилася сама.

На горизонті появляється загадочний N. N. Хто такий, не знати. Мабуть, чи не хтось із Поляків, бо в тім самім листі, в котрім Тургенєв питається Марію «посѣтили ли Васъ N. N.», є також дописка: «Не предавайтесь слишкомъ вліянію польскаго елемента» і слова: Jestem, а ја, як Вова кошам.

В листі з 6 серпня 60 р. він питається дальше:

«... почему Вы блѣдны послѣ свиданія съ N. N. — И что за таинственная исторія съ Анненковымъ?» і «долго ли Вы будете возиться съ поляками?»

Симпатії Марковичевої до Поляків відомі. З листу Тургенєва знаємо, що їй колись, певно ще в Петербурзі «загорѣлся» Желіговскі, польський поет, приятель Шевченка. Вона прегарно знала польську мову, читала й купувала польські книжки, збиралася з Тургенєвим читати Міцкевича¹⁾, і т. д. Чи були це тільки якісь відгуки родинних традицій (Радзівіли), скріплені знайомостями польськими в Немирові, чи також політичні звязки, — остається покищо загадкою. Поляки приготавливали повстання, Марковичева була знайома з революціонерами, писала навіть проклямації, Тургенєв 1862 року, отже перед вибухом повстання, рішучо остерегає її, щоби до Росії не вертала, — матеріял для здогадів є, але тільки для здогадів!

¹⁾ «Мицкевича я съ Вами готовъ читать съ удовольствіемъ — да Вамъ не до меня.» (Наша книжка, стор. 43.)

Та за те цілком певно можна сказати, що Турґенєв відносився до Поляків неприхильно¹⁾).

* * *

По виїзді Опанаса Марія тяжко занедужала, так, як колись нездужала в Києві, про що була вже мова вище. Тому мабуть і не виїздила зі Швальбаху.

І Герцен і Турґенєв запрошували її до себе, до Англії. У Герцена була «пропастъ свободныхъ комнатъ» на берегу Англії в Борнемоусі. Але Турґенєв не радив їхати туди, бо там «шум»²⁾, себто багато людей відвідує Герцена. Натомісць Турґенєв запрошував Марію до себе, до Вентнор, де в нього є «гулящая комната, за которую я тоже плачу и которая мнѣ не нужна».

Герцен дійсно, навіть дуже, запрошував Марію до себе.

«Мнѣ очень хочется вамъ прочесть тѣ нѣсколько главъ (которыя мнѣ стоили нѣсколько лѣтъ и которыми я былъ до нынѣшняго лѣта недоволенъ), да только мнѣ бы это хотѣлось или въ комнатѣ у васъ читать сглазу на глазъ, или на полѣ Я жду вашего искренняго суда честнаго. — Я вѣрю въ ваше сердце. А для меня эти главы не шутка.»

З тих прохань видно також як високо цинив Герцен літературний суд Марка Вовчка.

«Тургеневъ очарованъ вами», додає він у листі з 13. 8.

Марія О. рішилася їхати в Англію.

¹⁾ Як до українського руху оставився, видно з листу, мабуть з 22. V. 61 р., в котрім каже: «Мнѣ дали 4 № 'Основы', изъ которыхъ я могъ заключить, что выше малороссійскаго племени нѣтъ ничего въ мірѣ — и что въ особенности мы, великороссы, дрянъ и ничтожество. А мы великороссы поглаживаемъ себѣ бороду, посмѣиваемся и думаемъ: пускай дѣти тѣшатся, пока еще молоды. Вырастутъ — поумнѣють» (наша книжка стор. 37).

²⁾ «Послѣднее время такъ много было народу у насъ — и все мѣняются лица, точно на смотру, идутъ правильно, кричатъ: 'здравія желаемъ', и опять идутъ — такъ что я усталъ.» (Лист Герцена до Марії О. з 13. 8. 1860, наша книжка, стор. 5.)

Герцен виїхав їй на зустріч до Лондону і чекав там цілих два дні¹⁾).

Замість Марковичевої появилася поплутана депеша, з котрої Герцен, Тургенєв і Анненков остаточно довідалися, що вона не приїде.

«Во всякомъ случаѣ, печальний фактъ Вашого не-пріѣзда остася несомнѣннымъ», пише Тургенєв 27. 8. з Вентнору.

«Въ субботу — 1-го сентября — (не 12-го сентября ст. стили — а 12-го августа) я выѣзжаю, какъ я писалъ Вамъ — изъ Англіи и буду 4-го и 5-го въ Парижѣ. А потому, если Вы желаете меня видѣть — столько же, сколько бы я желалъ видѣться съ Вами, то пріѣзжайте уже въ Парижъ . . . а если у Васъ денегъ нѣту, напишите объ этомъ въ Вентноръ — Вы еще успеете — и я Вамъ вышлю. — Не уѣзжайте въ Россію, не повидавшись со мной.»

Тут і причина, чому Марія не поїхала в Англію. Хорувала і не мала грошей, а від Тургенєва брати не хотіла, хоч він їй по товариські їх «предкладав».

Вибралася з Богданом до Парижа.

Париж.

У вересні 1860 року Марковичева переїхала з сином у Париж.

Про її побут в Надсенській столиці до виїзду в Рим, себто до кінця 1860 року, знаємо не багато.

З листу Тургенєва (16. IX. 60) довідуємося, що вона була вдоволена своїм «гніздочком», що мала там дві симпатичні сусідки панночки, що працювала й турбувалася грішми.

З пізнішого листу автора «Диму» (22. 5. 62 р.) видно, що вони стрічалися нераз, і вели довгі розмови, з яких виходило, що Марковичева була «престранное существо», яке «разобрать очень трудно».

«По крайней мѣрѣ — мнѣ до сихъ поръ неясно, какъ понять все то, что было, подъ какую рубрику все это отнести.»

¹⁾ Тут замічу, що в листах Герцена, які тут передруковані з «Былого», 1907 кн. X., в датах роки поплутані, а саме 1859 і 1860. Що лиш зіставлення з листами Тургенєва може усталити хронологію, бо дати в Тургенєва певні.

Про тую загадочність вдачі Марії писав Тургенєв 1. 9. 1860 р.:

«Сохраняю Ваше предусмотрительное письмо, какъ нѣчто-необыкновенно фантастическое. Вы являетесь мнѣ въ видѣ таинственнаго Сфинкса, около котораго безпрестанно сверкають телеграммы, столь же непонятныя.»

В листі до Макарова (22. 5. 1860) Тургенєв так характеризує нашу письменницю:

«симпатична и мила — и такая же оригинальная. Мнѣ кажется, что ей не совсѣмъ легко жить на свѣтѣ; но у ней характера много, она молчалива и упряма, — и сама себя ѣсть съ ожесточеніемъ; что изъ этого выйдетъ, одному Богу извѣстно.»

В одній записці вона написала «предана Вамъ на всегда». На те він відповідає (22. 5. 61 р.).

«Это много значитъ, но я Вамъ вѣрю, хотя Вы не безъ хитрости, какъ сами знаете. Что я Вамъ преданъ — это несомнѣнно; но кромѣ этого чувства, во мнѣ есть другое, довольно странное....»

Перекладаючи ці літературні слова на звичайну мову, можна вичитати, що Тургенєв признається тут не тільки до симпатії і привязання, але й до чогось більше, а саме до любови. Виходить, що цеї любови він жадав також від неї, а вона була Сфінксом нерозгаданим. Він не міг її збагнути, не міг впевнитися, чи Марія тільки цінить його, поважає, симпатизує з ним, чи і любить. І з дальших листів не видно, чи він розгадав тую сфінксову загадку, чи ні. Але якраз мабуть тая нерозгаданість ще більше тягнула його до неї, як до людини не тільки гарної і талановитої, але й дивної, котру не збагнеш і котра тим самим не наскучить тобі.

І Тургенєв не покидав Марковичевої. Був її добрим товаришем і другом, шукав для неї мешкання, піклувався її здоров'ям і журився її грошовими клопотами.

12 жовтня 1860 року, саме тоді, як Марія що лиш недавно приїхала була до Парижа, він писав до Анненкова:

«Пристройте, т. е. помогите устроить черезъ Е. Ковалевскаго, Марковича (мужа г-жи Марко Вовчокъ). Жена его здѣсь не здорова и груститъ. Но это пройдетъ и она оправится. А главное, она безъ гроша. Хотя мужъ ей посылать не будетъ, но если у него будетъ порядочное жалованье, такъ онъ, по крайней мѣрѣ, не будетъ ее грабить.»

З того листу видно, як Тургенєв піклувався Марією. Може він у своїй прихильности до неї вжив за гострого слова (грабить) на некористь Опанаса, але ж тут і є найкращий доказ, що Опанас не помагав тоді Марії, а навпаки. Тургенєв не був із тих, що без підстави кривдять невинного чоловіка.

Як оден із близьких приятелів родини Марковичів він дуже добре знав їх фінансові стосунки і не писав до Анненкова, котрого любив і поважав, на вітер, щоб його ввести в блуд.

Рік за границею Марковичі прожили за її гроші, бо Опанас своїх не заробляв, а й по його відїзді в Росію вона йому посилала, на що знов доказом її лист з дня (коло 25 серпня 1860), котрім виразно каже: «З Ахена я пришлю і тобі гроші, а вже коли не з Ахена, то все таки хутко пришлю». Коли ж Опанас і вислав гроші Марії так це були її гонорарі. Але й тут рахунки не сходилися. «Він (*себто Білозерський*) пише, що ти йому винен 295 руб. а не 150 і що ти йому казав (*відказав, дав*) за ті гроші оповідання»¹⁾ — пише Марія до Опанаса. Його оборонці непотрібно заперечують слова Тургенєва, інакше й не могло бути. Опанас, вернувши з заграниці, півтора року був без служби і коли брав собі на прожиток гроші з гонорарів своєї жінки, так це й не дивно, річ у подружжю звичайна. Обороняючи Опанаса, не треба перевертати правди до гори дном і казати, що він їй помагав, коли він не мав з чого помагати. І пізнійше, як дістав добре платну службу при акцизі, то синові на життя й на науку гроший не послав, бо тоді не написала би до нього Марія такого листа, як цитований уже вище лист зі сторінки 168 і 169 отсеї нашої книжки.

Це прикре питання, котрого годі мовчанкою збувати, не повинно лягати важкою хмарою виключно ні на Опа-

¹⁾ 7 липня 1860 писав Тургенєв до Макарова: «Присланныя ей (*Марковичевій*) 200 цѣлковыхъ пролетѣли какъ мечта, какъ дымъ по небу голубому, и Марія Александровна опять въ своемъ нормальномъ положеніи, сирѣчь безъ гроша». Вона «очень хорошая женщина; но ѣсть деньги.»

наса, ні на Марію. Як знаємо, обое вони були непрактичні і не вмiли обходитися з грiшми, обое потрібували їх дуже багато. Бачили це їх знайомі, і такий примiром Тургенев журился тим дуже і, як тільки мiг, старався зводити до купи їх великі рахунки¹⁾.

Заробляла М. М. богаго. Гонорар за «Народні Оповідання», за Тургенева переклад тих оповiдань на російське, за «Разказы изъ народнаго русскаго быта», за переклад «Ледащиці», за «Чари», за переклад «Институтки» а в решті 2031 рублів гонорару з «Основи», і — все те протягом двох лiт пішло.

Певно, що найбільше витрачено на подорожі з Петербурга до Дрездена, до Остенде, Гайдельберга, Швальбах і т. д. І на поворот Опанаса до Петербурга теж треба було витратити кілька сотень карбованців, і то позичених, а до того, купелі, лікарі, театр, концерти, книжки, поміч бідним і т. д. — гроші йдуть, — «панта рей». Та певне одно, а саме що на одяги Марія витрачувала дуже мало, лучалося й так, як з листів Тургенева видно, що навіть добрих черевиків не мала²⁾.

Через брак грошей, як ми вже вище бачили, вона не поїхала на острів Уайт, а приїхавши до Парижа скоро

¹⁾ 22 січня 1861 він знову пише: «Деньги М. А. Мчъ. давно мною получены — и, прибавлю, давно мною переданы ей до послѣдней копѣчки; я всячески стараюсь укрощать ея порывы, но все таки она тратитъ миліонъ въ день». (Русская Мысль, 1914, ч. 7.)

²⁾ До того Марковичева й гонорарами не все орудувала практично. Мабуть Станкевич пише (27. 6. 60 р.): «Господинъ, пишуцій Вамъ изъ Петербурга объ «Оповіданняхъ», какъ кажется не очень то добросовѣстный человекъ. Я никакъ не совѣтую Вамъ позволять печатанныя Вами статьи въ журналахъ отпечатывать отдѣльными брошюрами. Послѣднихъ выпускаютъ столько, что послѣ ни одинъ книготорговецъ не захочетъ купить для изданія Вашихъ разказовъ. Позволить печатать разказы отдѣльными брошюрами — все равно, что позволять издавать ихъ. Думаю, что Вы и сами это поняли, однако же пишу объ этомъ на всякій случай, есть же разбойники, которые хотятъ обмануть Васъ такою простою штукаю.» (Наша книжка, стор. 125 і 126). І Шевченко писав їй: «Серденько мое! Не посылайте попищо нічого отим книгарям — поки Вас лихо не прискрипало, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні.» (Наша книжка, стор. 175 і 176.)

знову попала в грошеві клопоти і писала до Опанаса, щоби він поспішався друкувати її оповідання і прислав гроші, бо їх тут треба.

«Коли б же хоть трохи-трохи грошей да хутко прислали мені. Пиши мені прощу тебе, пиши про гроші — дуже, дуже треба.» (26. XII. 1860 р.)

В Парижі вона відвідує Єшевських, знайомиться з Трубецьким, Богдась буває в Турґенева на діточих забавах, і т. д. Якийсь френольоґ розслідує Богдася. Каже,

«що дуже буде чоловік правдивий, не зможе ніколи неправди вимовити; дуже буде розумний, . . . а покищо Богдась дуже добре учитись, веселий і здоровий.»

Марія не вдоволяється товариським життям серед доволі широких еміґраційних кругів Парижі, вона відвідує виклади і цікавиться музикою; не забуває написати Опанасові, що чула обідню Керубіні.

Перед виїздом до Риму познайомилася з Львом Толстим, пізнійшим мудрецем з Ясної Поляни, а тоді молодим письменником, автором «Історії мого дїтства», «Набїг-а», «Отрочества», «Утра помїщика» і т. д. аж до «Поликушки», котру якраз 1860 р. написав.

Вже першими своїми творами «Історія мого дїтства» і «Отрочеством» звернув на себе увагу читачів і критики. Кожда нова книжка з підписом його імені була кроком вперед на дорозі до слави. Мистецтво психолоґічного аналізу, шукання правди (Нехлюдов), матеріялістично-песимістичний погляд на суспільний устрій і побут, а поруч того така поетичність як у «Трех смертях» робили його замітною появою на літературному полі. Скептицизм і аналіза, стремління до простоти, до сили й безпосередности в мальованню життєвих явищ, все те в одного, і то молодого письменника, з бурливою в додатку минавшиною, не могли не робити вражіння.

Не без вражіння пройшла його знайомість з Марковичевою.

«Перед своїм отїздом з Парижу, — пише вона до мужа, — я бачила Толстого, того, що написав ,Дїтство', ,Юность' і ,Семейное счастье'. Він мабїть честний і добрий чоловік і хороший. Я его

бачила *не раз і не два*¹⁾. Та ще от що: він хоче издавати журнал для народнаго читенія і просив яку небуть роботу, чи то він просив постійного супутництва моего. — Я сказала, коли що буде то оддам йому, і тепер хочу отсе работати для его книжки. Ся работа другим моім роботам не зашкодить, хоч і буде *постоянно*. Плату дасть туж що і Катков, 200, а ще лучше каже для него що як вийде набереться книжечка малесечка — два-три розкази то оддільно її напечататє і мені екземплярі. Я єму сказала нехай буде як він схоче, а коли трудно за гроші щоб платити то не треба і зовсім, — да і работа тут не велика»²⁾.

Вже з того, що Марковичева бачилася з Толстим «не раз і не два», що він чоловік «честний і хороший», що вона готова була працювати для нього навіть даром, хоч як гроший потребувала, видно, що він зробив на неї більше вражіння ніж багато інших нових знайомих за час першого перебування Марії в Парижі.

Вона кілька разів писала до мужа, що хоче поїхати з Єшевським в Італію.

Боялася, що прийде війна і годі буде їхати. Наглила, щоби він продавав Тибленові її «Оповідання», бо «не можна вибирати що краще її вигідніше, коли мені тут конче треба».

В Римі.

Весною³⁾ 1861 р. вибралася М. О. з Єшевським до Риму, так що на вербну неділю була у базиліці св. Петра і бачила папу.

Вражіння переповідає в листі з 26. III.⁴⁾

«Смішно було ніколи не бачивши дивитись, що его винесли як пиріг, та коло мене Ирляндка як впала на коліна то стало якось лучче. Багато може віруючий і щиро прихильний своєму вірінню. Шануєш его і бережеш.» Дальше описує пишну процесію і кінчить: «Не так прийшов той, що був роспятий. Не такі були й ті, що поробили катакомби і що їх сліди ще видні там — ступені камяні стерті, схожені стопами. Де тепер хоч один такий!»

1) Підчеркнення мое.

2) Наша книжка, стор. 137 і 138.

3) З листу Турґенева (наша книжка, стор. 34) видно, що Марія виїхала 1. марта 1861 р.

4) Наша книжка, стор. 138 і 139.

Познайомилася з якимсь ввічливим Швайцарцем, котрий постарався для неї о білети на папську службу Божу, але їй вже не треба було, бо російське посольство «прислало їй пять білетів на всю страстну неділю і на Воскресення».

Тільки про Рим у листах Марковичевої. З листів Турґенева видно, що виїзд не був по його душі. Турґенев написав до неї три листи, оден по другім, себто 1, 3 і 4 марта.

В першім бажає їй щасливої дороги і доброго повороту. *«Можетъ быть, Вы хорошо сдѣлали, что поехали Будемъ думать, что хорошо, такъ какъ теперь этого уже вернуть нельзя Поклонитесь отъ меня Ешевскому и Вашему спутнику Александру Вадимовичу. Римъ — удивительный городъ: онъ до некоторой степени можетъ всё замѣнить: общество, счастье и даже любовь.»*

Виходить, Турґенев не рад був, що Марковичева поїхала з невідомим нам Александром Вадимовичем, натякав, що Рим такий город, в котрім і про любов можна забути, а все ж таки остерігав її, щоби вона не мліла, щоби «смотрѣла во всѣ глаза», вчилася, ходила по церквах і галеріях.

Другий лист сам Турґенев називає «свирѣпимъ письмомъ» і боїться, чи не розгнівалася вона на нього. Так цього листу ми не маємо. Залишився третій в день пізнійше писаний, в котрім Турґенев признається, що він

«пересолилъ съ намѣреніемъ — а то бы ничего не вышло. — Но основаніе моего письма справедливо — и, поразмысливъ о немъ Вы сами убѣдитесь, что Вамъ нельзя продолжать идти по той же дорожкѣ . . . Не сердитесь на меня и напишите мнѣ словечко.»

Знову стоїмо перед загадкою, перед якимсь непорозумінням між Марковичевою і Турґенєвим, котрого не можемо зясувати.

Але мабуть не було тут якоїсь дійсно поважної причини до зірвання приязни, бо в місяць пізнійше пише до неї Турґенев лист, котрий зачинає словами:

«Господи Боже мой — или — Боже мій милий! какъ говорять хохлы, что Вы за пенсправимая женщина — любезная Марья Александровна. — Можно ли изъ Італіи въ Россію писать записку въ 5 строкъ, изъ которыхъ, вдобавокъ ничего не узнаешь путнаго.»

З цілого тону видно, що хмари розвіялися і приятелі лишилися приятелями й надаліше.

Знову в Парижі.

Як довго була Марія в Римі, не знаємо, але з листів Турґенева виходить, що вернула між 22 маєм і серпнем (ст. ст.). 27 серпня він вибирається зі Спасского і сподіється незабаром побачитися з нею в Парижі.

Це мабуть і сталося, бо кореспонденція майже на цілий рік себто до 4 серпня 1862 переривається. Тоді виїхав Турґенев до Росії і знову став до неї писати.

За той час помер Шевченко. Його смерть сильно вразила Марію. Це видно з короткого, але дуже гарного листу, який вона з того приводу написала до мужа¹⁾.

Просила його, щоби зберіг ті дарункя, які вона дістала від покійного Тараса і в листі з 6 жовтня 1862 р. знов пише: «Не хочеться щоб Шевченкова даровизна пропала»²⁾.

Ще з Риму передавала вона через Опанаса лист до нього, сподівалася побачити його в Петербурзі, аж нараз така сумна вістка, такий несподіваний кінець!

Видно, що й давні знайомі Марковичевої були свідомі того вражіння, яке на ній мусіла зробити смерть Шевченка і поспішили потішити її та розрадити, згадуючи його слова та описуючи похорони.

Дорошенко пише (28. V. 1861 р.):

«Шевченка похоронили въ чотырехъ верстахъ отъ Канева на Чернечой горѣ. Едвали кому другому были оказаны такія почести какъ Шевченку.»

¹⁾ Цей лист я друкував в одній із берлінських укр. газет, котрої на жаль, тепер роздобути не можу.

²⁾ Наша книжка, стор. 155.

А Мокрицький ¹⁾ пише:

«Боже мій, де той Тарас дівся? Він як заїздив до мене поза-прошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість! . . . Тепер же, як я приїхав в Петербург — того часу до його, а він спав, голубчик, — не пустили, кажуть трудно ему дуже. На другий день ми приходимо з Опанасом, а він на столі. Що будем робить — смерти не одверти, як Ви, кажете.»

Друга сумна вістка, це був арешт Пісарєва.

Марковичева мабуть ніколи не забувала про нього, про свого кузина й товариша діточих літ.

Розділ біографії Марка Вовчка, котрому на імя «Пісарєв і Марія Марковичева», оповитий занавісою непевности, котру до нині годі усунути. З тих матеріалів, якими покищо розпоряджаємо, виходить, що Пісарєв був влюблений у свою кузину (старшу від нього на літ майже шість), а вона не могла відплатити йому такою ж любовю. Любила його, як брата, як товариша літ молодечих, як незвичайно талановитого молодця, як оригінального критика, котрий сміливо виступав на бій навіть з такими авторитетами, як Пушкин, любила його як гарного, чесного й доброго чоловіка.

Пісарєв перебував у Петербурзі від року 1851, а 1858 він провадив відділ бібліографії в журналі Кремніна «Разсвѣтъ», — значить в літературнім світі столиці займав уже певне й видне становище.

Коли Марковичі приїхали до Петербурга, Марія стрінулася зі своїм першим братом і діточа його любов перемінилася в нестримне кохання, котре й довело його літом 1859 до божевілля. Він чотирі місяці перебував у психіатричній больниці. Здається, що не буду далеким від правди, коли скажу, що трагедія Пісарєва була одною з головних причин (попри Куліша) нервової недуги Марковичевої і її виїзду за границю. Вона, може й не хочючи, стала виновницею горя молодого, як тоді гадали геніяльного критика, котрий так скоро зробився божищем

¹⁾ Брат Івана Мокрицького, управитель канцелярії начальника петербурзької поліції, добрий знайомий Марковичів і великий прихильник Марії ще з Немирова.

тодішнього молодого покоління Росії. Родина стояла по стороні Пісарєва, бо звичайно стають люде по стороні того, що зробився трагічною жертвою і не входять у генезу трагедії¹⁾.

Марковичева виїхавши за границю турбувалася Пісарєвим і його мамою а своєю тіткою. Через Тургенєва пересилала їй навіть гроші (довг, чи поміч, — не знати). 1. IV. н. ст. 1860 р. Тургенєв пише до Марії, що він хорував і просив Білозерського, щоби цей сповнив її до-ручення. Та заки Білозерський розшукав адресу Пісарєвої, вона виїхала до Москви «а сынъ ея дѣйстви-тельно сошелъ съ ума»²⁾.

Пісарєв видужав, написав дісертацію «Объ Апол-лоніи Піанскомъ», дістав за неї срібну медаль і став 1861 р. співробітником «Русского Слова».

Весною 1862 року вийшла брошура Шедо-Фероті проти Герцена. Пісарєв написав на неї рецензію, якої цензура не пропустила, а яку оден з його приятелів ви-друкував у тайній друкарні. За те їх обох арештували і Пісарєв пересидів 4 роки в кріпости. Пісарєва арешту-вали 3-го липня 1862 р. а 28 того місяця пише Марія до Опанаса:

«Чи не чув ти чого небудь об Миті Пісарєві? Тут була чутка що його взято — чи ж правда сему? Тут у мене єсть одна моя знайома — її сина взято — вона ще не знає, а я не знаю як їй сказати. А од біди ні в воду а ні в піч заховатися.»³⁾

Як бачимо, життя Марії Марковичевої дуже далеке було від ідилічного спокою. Розлука з мужем, безна-станні грошеві турботи, бідування матері, горе Пісарєвих, — було чим журитися.

Годі вірити, щоб до успокоєння причинялися такі знайомства як приміром з Бакуніним. З ним познайоми-лася Марія весною або літом 1862 року, бо 31 серпня

1) Пані В. О'Коннор-Вілінська пише в листі до мене: «Сімя мого чоловіка (себто сім'я Марковичевої) на довгий час одійшла од М. О. з приводу її взаємини з Д. Пісарєвим, на боці якого залишилися їх симпатії.

2) Наша книжка стор. 25.

3) Наша книжка стор. 152.

тогож року питається її Тургенєв, яким способом вона побачила його, а 28 вересня, мабуть на запитання Марії, що за чоловік Бакунін, Тургенєв відповідає: «Я въ Рудинѣ представилъ довольно вѣрный его портретъ Между нами это развалина.»

Тургенєв видно не радо дивився на те, що такі люди, як Бакунін, відтягають Марію від чисто літературного діла а втягають до політики й агітації, котра денервувала її, забирала час, а в додатку могла стати перешкодою в її повороті до краю.

Це й видно з цитованих вище його листів з Росії. (4. VI. і 10. VI. 1862 р.)

З тих листів видно, що він не вважав бажаним, щоби Марковичева, знайома Герцена, яка навіть редагувала проклямації, приїздила до Росії, в котрій знову починало варитися.

5 марта 1861 обявлено волю, від 7 марта до 2 цвітня оповіщено її по всіх губерніях. 21,625,609 кріпосних селян стало вольними. Періодичні видання росли, як гриби по дощі, їх в 1862 році було коло 300, як на Росію число дуже високе. Громадська думка не орієнтувалася в розмірах визвольної реформи. Провідники відчиняли перед нею дуже широкі горизонти, аж до цілковитого перестрою Росії. Особливо бажали собі того окраїни, з окрема Фінляндія і Польща. Реформа селян поступала надто повільним темпом. Назрівав конфлікт.

Варшава почала ворухитися ще 19 лютого 61 р. На площі перед костелом св. Павліни полилась кров і впали трупи. Губернатор царства Польського кн. Горчаков пішов на переговори з Поляками, складено адрес до царя. Польщі обіцяли «государственный совѣт» і «выборные окружные и муниципальные совѣты». «Обієсанкі сасанкі» — говорили Поляки і з кінцем жовтня почався постанський рух.

В червні 1862 року намісником стає Константин Николаєвич, в половині вересня (ст. ст.) новий адрес польської шляхти (Замойскі), в жовтні засідання «государ-

ственнаго совѣта», а в листопаді бранка польської молодіжі до війська. В Варшаві повстає польський тайний центральний комітет і Мірославського проголошують диктатором повстання.

Камінь, кинений у воду, бентежить чим раз ширші круги: селянські розрухи, пожари, навіть у Петербурзі.

На вулицях Москви й Петербурга являється проклямація «Молодая Россія». Катков починає на сторінках «Русск. Вѣстника» воювати з Герценом. Престіж Герцена паде, росте Чернишевський. На Каткова дивляться, як на великого, одушевленого патріота, а він на соціалізм і нігілізм, на всю підземну, революційну агітацію глядить прямо як на польську інтригу.

Натяки на ті події стрічаємо в листах Марії. В листі без дати, але мабуть під великдень 1862 р. вона пише, що Богдася посилає до Швейцарії до якогось учителя Ціммерманна, що має пансіон у Льозанні, а сама в маї вибирається до Петербурга.

«Богдася ддятого може не повезу що таке тепер діється там всюди. Чи знаєте ви, сидячи на місці самому що ми тут знаємо? То він тепер поїде, буде там (у Льозанні) а коли втишиться усе то я его візьму із собою, а ні то zostавлю і поїду сама Та таки зберай гроші. *Можє ше буде гірш з тими усіма ділами кравими*¹⁾ то щоб було за що тобі поїхати до Богдася.»

З тих слів видно, що Марія знала в Парижі, чого, на її гадку, може в Росії не знали, себто про революційний рух. Вона близько стояла до Герцена й знайома була з Бакуніним з одної сторони, а з Поляками з другого боку, особливо з Желіговським. «Тобі Желіговський кланяється — недавно я его бачила. Дуже він сумтний, усе щось тепер пише.»²⁾

Варта звернути особливу уваги на це речення: «*Можє ше буде гірше з тими ділами кравими, то щоб було за що тобі поїхати до Богдася.*» Як звести те все до купи, то можна гадати, що Марія не була певна за себе в Росії і тому не брала з собою сина та ще радила Опа-

¹⁾ Підчеркнення наше.

²⁾ Наша книжка, стор. 152.

насові старатися за гроші, щоб на випадок якоїсь пригоди з нею, міг поїхати по хлопця. В листах багато недомовленого. Коли річ про політику, треба читати між стрічками, а таке читання ніколи не веде до ясних висновків. Може нові розсліди рішать питання участі Марка Вовчка в політичному життю, на що доси не звернено уваги.

Мимо остиорог Тургенева і мимо своїх власних сумнівів вона таки під кінець 1862 року вибралася до Петербурга¹⁾.

Про тую поїздку нічого не знаємо. Не знаємо навіть, чи бачилася Марія з Опанасом, котрий тоді служив акцизним надзирателем в Новгороді Сіверськiм²⁾.

Поїздка тим більше загадочно виглядає, що Марія перебула в Петербурзі тільки оден місяць (як каже Доманицький) і вернулася назад у Париж.

А в листі з 6 жовтня 62 р. вона начеркнула цілком инший плян. «Сегодня 6 октября нового, хотьби 6-го ноября (*виберусь*) — сама не знаю.... У Петербургу зостануть тільки днів три, та в Орлі може два, а то просто у Чернигів.... Я телеграфом дам знати з Петербургу і як тут розплачуся так і поїду.»³⁾

Чому Марія збиралася їхати до Чернігова, коли Опанас мешкав тоді в Новгороді Сіверськiм — годі зрозуміти. З листу його до А. Л.⁴⁾ знати, що він висилав по жінку й сина якогось родича, щоби привіз їх з Парижа, та цей гроші протратив і не поїхав. «Такий мій талан.» «Сам живу, без семі, да уже й не приїдуть: грошей у їх і в мене нема; зима заходить.... Із чого ж мені увірвать, щоб порятувать дружину з дитиною?»

¹⁾ Доманицький, Марко Вовчок, «Літ. Наук. Вістник», 1908, кн. I, стор. 69.

²⁾ 20 червня 1861 він був назначений «непримѣнымъ членомъ отъ правительства при мировыхъ сѣздахъ посредниковъ въ Черниговской губ.», а з початком 1862 акцизним надзирателем.

³⁾ Наша книжка, стор. 155 і 156.

⁴⁾ «Кіевская Старина», 1892. IX. 407.

Прочитуючи вважно всі оті листи і підсумовуючи їх, можна гадати, що Марія їхала не сама, а з сином, і коли не на все, так на довший час.

А коли вона до Опанаса не навідалась, тільки побувши місяць в Петербурзі, вернулася назад, так це сталося або з політичних причин, на які ми вище натякали, або з родинних, головно ізза непорозуміння з Опанасом, або — з обох разом.

Коли з політичних, то не диво, бо саме тоді, як Марія була в Петербурзі, себто з початком 1863, вибухає повстання, коли ж із родинних, то й на це доказів не бракує. Родина Марковичевої на довгий час одійшла була од неї, а подружні звязки з Опанасом теж не трималися кріпко. «Хороший человекъ, но невозможный характеръ», говорила вона про нього пізнійше. «Опанас Вас. був чоловік слабої волі, причепа, ревнивий і се тяжко одбивалося на М. О.» — говорить Доманицький¹⁾.

Побут за границею, поїздка в Рим, приятелювання з Тургенєвим, Герценом і з багато другими визначними людьми, їх прихильність до Марії, їх захоплення нею, все те дратувало Опанаса. Він писав листи, котрі Марію боліли і відчужували від нього, подружні звязки рвалися.

До розриву тих звязків причинювалися ще й службові діла Опанаса.

Вернувши з заграниці хотів він стати мировим посередником, та на жаль, не маючи потрібного маєткового цензу, не добився того становища. За те 20 червня 1861 р. назначено його «непремѣннымъ членомъ» від правительства при мирових зїздах посередників в Чернігівській губернії з осідком у Чернігові. Закон не означував докладно компетенцій «непремѣнного члена», говорив тільки, що його завдання є впливати на безпристрасне рішення гострих питань, котрі доходили до відома зїздів через мирових посередників. Опанас, людина палкої

¹⁾ Доманицький, «Літ. Наук. Вістник» 1908. I. 70.

вдачі, не міг спокійно відноситися до спорів між селянством і дідичами. При введенню «Великоросійського положення» в Глухівському повіті, між ним та предводителем дворянства, Тумінським, приходило до суперечок і Опанас був невдоволений і тою своєю посадою.

З початком 1862 р. стали переводити акцизну реформу і він прийняв місце акцизного надзирателя в Новгороді-Сіверськ¹⁾. Посада могла бути навіть дуже дохідна, але особливо почесною годі було назвати; вона давала нагоду розбагатіти хабарами.

Марія Марковичева не хотіла, щоби її муж, письменник і учитель, став акцизним надзирателем. Дня 28 липня 1862 року писала вона до нього:

«Боже тебе борони змінити твою службу, хорошу й чесну на ту нікчемну й ледачу! Ніколи я не хочу нічого од неї — та й тобі руки будуть палити гроші ті великі, що братимеш там. Чи ж таки можна було навіть й подумати міняти. Дуже тебе прошу. Я копійки щербатої не візьму з тих акцизних грошей, хоч би мені було холодно й голодно. Се гріх.»²⁾

Але Опанас не послухав Марії і тим він собі її дуже зразив. Обіцяв приїхати до неї, — не приїхав. А тимчасом надходили небажані для Марії вістки про його життя в Чернігові та в Новгороді-Сіверськ³⁾. Добрі люде не забували її пересилати всілякі, як вона каже, «ласощі».

Опанас, як знаємо, був дуже талановитим співаком, музиком і актором. Ще в Немирові при помочі Марії склав партитуру до «Наталки Полтавки» і до «Чарів»³⁾, яку капельмайстер, Йоган Лянґвер, опрацював для оркестри з 14 інструментів. Вистави «Наталки Полтавки» викликували незвичайне захоплення публіки. Терпелиху грала й співала Марія Самійлівна Синдаровська, а Наталку Мелянія Авдіївна Загорська, жінка багатого, але горбатого й злосливого дідича, котрий розпився і протрачував маєток.

¹⁾ Д. Віленський каже, що зразу в Самарі, а що лиш тоді в Новг.-Сів. (Наша книжка, стор. 231.)

²⁾ Наша книжка, стор. 151.

³⁾ М. З. — А. В. Марковичъ, 1896, стор. 22.

Загорська грала й співала прегарно, її називали «українським соловієм», від неї записав Лисенко майже весь 3 випуск пісень. Тищинський, котрий бував на репетиціях «Наталки», каже, що Опанас плакав зі зворушення, як Загорська співала «Видно шляхи полтавськїї». ¹⁾

Між Опанасом і Загорською вивязався роман.

З Парижа до Чернігова й Новгороду-Сіверського далеко, але, дякуючи «добрим людям», Марія довідалася про те.

В одному з листів до Опанаса вона нарікає на свого старшого брата, що він писав до її мами погані речі про неї і з тої нагоди каже:

«Ти усе це знав, та мабуть призабув, а я більше се для того пишу, щоб ти не дожидав поради від него, та щоб казав Мел. Авд. (Загорській), що я, коли б що чула, то вже знаю, як ці ласощі приймати. Тобі я скажу, що дещо чула недобре, а ти їй не кажи, бо то гріх нещасливу душу та ще труїти.»

Загорська була дійсно нещаслива. Заздрісний муж вимушував від неї гроші і побивав її ²⁾. Марія з одного боку була обиджена, що муж зраджує її з Загорською, а з другого, як з листу виходить, милосердилася над тою високоталановитою і такою нещасливою жінкою. Завязувався трагічний вузол, котрого годі було розмотати. Особливо для гордої і замкненої в собі Марії. Гордість не давала їй вертати до мужа і являтися «тою третьою» між ним і Загорською, і доходити своїх подружніх прав.

Тут, на мою гадку, і криється головна причина, чому Марія сиділа за границею. Як добрий знавець людської душі, Марія розуміла Опанаса, — знала, що він такої вдачі, котра не дає йому запанувати над собою. Пірваний артистичним захопленням він забував про все, навіть про свою жінку, про неї, про Марію. Може й виправдувала його. Так і виходить з листів ³⁾. Але все ж таки;

¹⁾ М. З. — *Op. cit.*, стор. 25.

²⁾ М. З. — *Op. cit.*, стор. 29.

³⁾ «За що усі лають і судять тебе, я одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла з-за лихого поговору.» — «Я нічого ніколи не жадала, тільки того, щоб ти знайшов собі усяке щастя й долю.»

як жінка, вона відчувала тую кривду, яку мусить відчутти кожда жінка, котру муж кидає для другої, хоч як гарної і — нещасливої. А кривду тую вона відчувала мабуть тим більше, що вину подружнього розриву спихали на неї, на те, що вона «одчалоувала» свого мужа, а між тим це «одчалоування» збувалося не з її боку виключно, причина крилася у вдачі подружжя Марковичів. Він налкий, поривистий, невгамований, вона горда, мовчалива, замкнена в собі, — Сфінкс.

Важко було помирити огонь з глибокою водою

«Ти правниш, що ти як сонце, що я тебе завиняю у гріхах якихсь невинно, а я і гріхів тих не бачу і не знаю і не моє се діло. Де ти попав таке перекотиполе, хто тебе зна! А я й не питаю. Кажеш, що ти терпиш дуже — подумай часом, що може Господь не все вже лихо на тебе одного потратив — иньшим де-що зоставив — і мені часом може зернятко перепадає, — то не прибійшай своєю кривдою, бо хоч я пожила вже на світі і знаю, що люде на світі, а все таки не без знаку козаку: хоч й у десяте по лобу шаблюкою рубоне!

По сій мові бувай собі здоров і дай тобі Боже усєго доброго. Марко Вовчок.»

Цей лист мабуть пояснень не потребує.

Марія кинула гадку вертати до чоловіка. Париж на довше остався місцем її осідку. Опанас жив у Новгороді-Сіверськім.

Він вніс нове життя в це невеличке місто. Пішли концерти, театральні вистави, і прогульки, підчас котрих Опанаса окружали старші гімназійні ученики. Він управляв гімназійним хором.

Помічником його в уряді став колишній товариш і приятель Марковичів ще з немиривських часів І. П. Дорошенко. Крім того брав на службу молодих учеників, прогнаних з гімназії, або з семінарії, або таких, що не мали защо кінчити наук і вони під його проводом готовилися на університет. Він поміг не одному. З грішми, по своєму дивному звичаєві, не числився. Хто попросив — давав. «Зібрання урядовців» у бюрі Опанаса представляли оригінальну картину.

«За столом сиділи майже діти 16—18 літні, одягнені в свитки, або кожушки, поруч них сивоусі, надсмотрщики»

і ,заправські чини‘, і ніщо не пригадувало, що між ними є їх начальник. Опанас Маркович, в козушку, промовляв. Проповідував чесність, любов до народу, службу державі, виклади в економію і т. д. Засідання тягнулись поза північ. За вечерею ішли оповідання, дотепи, жарти, пословиці, співали українських пісень. ,Їли багато‘, як згадує Д. Маркович¹⁾.»

Між тим Марія Марковичева хорувала, їй бракувало грошей, доводилось ходити в подертих черевиках.

Треба було пильно працювати, щоб добути гроші на прожиток і на науку сина. Цей останній з обуренням відкидає казку, скомпоновану Ганною Барвінок, немов він розносив у Парижі газети, щоб заробити гроші.

«Вотъ тутъ я живой свидѣтель и могу завѣрить, что ни единого гроша не зарабатывалъ и не могъ заработать (до университета), потому что, при всей бѣдности М. А. въ Парижѣ, она меня баловала, какъ могла, и въ ужасъ пришла бы, если бы предложили пользоваться моею ,рабочею силою‘.»²⁾

Вона систематично працює в «Русскомъ Вѣстникѣ» (тоді ще ліберальнім органі), в «С. Петербургскихъ Вѣдомостяхъ» і пише по французьки, головню казки і повісти для молодіжи в «Magasin d'éducation et de récréation», котрий редагували відомий педагог Масье, знаменитий автор фантастичних романів Жіль Верн і один з кращих французьких письменників для дітей Ж. Гетцель, що підписувався Р. Сталь. Гетцель був книгарем і видавцем (Paris, Rue Jacob, 18), чоловіком впливовим і з добрими зв'язками в тамошньому літературному світі. Йому завдячує М. Марковичка чимало, бо він давав їй спомогу заробити на прожиток і вона ставилася з великим поважанням до нього, аж до самої його смерті 1882 року. Він то переробив (певно при близькій співучасті авторки) її довше оповідання «Маруся» на мову французьку і

¹⁾ М. З. — Op. cit., стор. 28.

²⁾ Наша книжка, стор. 203.

тою книжкою здобув їй популярність у Франції, а пізніше також у Німеччині, так що ця книжка й до нині у Франції належить до обсягу шкільної лектури. Про неї буде мова окремо.

Але попри цю працю для життя М. Ол. не кидала роботи для рідної, української літератури. Доманицький зводить до купи те, що вона написала за границею. Отже: «Два сини», «Не до пари», «Три долі», «Павло Чорнокрил» (Від себе не втечеш), «Ледациця», «Інститутка», «Девять братів і десята сестриця Галя», «Невільничка», «Кармелюк», «Ведмідь», «Пройдисвіт», «Дяк», «Мотря» і три листи з Парижа. В краю вона написала 12, виходить, що більшість нанисана за границею¹⁾.

Доманицький і Бойко в своїх працях доволі переконуючо виказали, що більшість цих оповідань написала М. М. без редакційної і взагалі без усякої допомоги і Куліша і Опанаса Марковича.

Наведу тільки дещо. І так з Риму пише Марія до Опанаса: «Я вже переписую другу главу „Дяка“ — може цими днями вже пошлю її тобі.»

В листі без дати пише: «Я послала тобі начало „Тюлевої баби“ і „Казки“, чи не можна сих казок помістити в „Основі“?»

Пізніше (знову в листі без дати) читаємо: «Читаю „Тюлеву бабу“, бо ся робота увесь час взяла». В червні 1862 р. каже: «Дяк» лежить — ще не бралася за його, а от тобі завтра, або по завтраму пошлю, що написала для «Вечорниць» у Львові, «Пройдисвіт», усі кажуть, що вже краще ніби й не можна, а я се тобі переказую, бо знаю, що любиш таке послухати.» (Коли б Опанас знав «Пройдисвіта», не писала би Марія в цей спосіб.) Так само не писала би: «Тепер я кінчаю „Пройдисвіта“ і пишу другу, *казку* — нехай скінчу, тоді вже хвалитимусь.»

¹⁾ В. Доманицький, Марко Вовчок, «Літ. Наук. Вістник» 1908. кн. I. стор. 74.

28 липня питається: «Чи прочитав першу главу ,Пройдисвіта?«»

6 жовтня 1862 р.: «Гюлева баба 300 *рублів* грошей дали — мабуть 1^{1/2} (аркуша друку).»

В листі без дати: «Я тепер пишу повістки ,Кармелюк' (нікому не кажи) для дітей. Друга повістка буде ,Бондарівна', чи то ,Лемєрівна' може, а може і ,Бондарівна' і ,Лемєрівна' Кажуть люде про мого ,Кармелюка', що се в мене найкращий, і дуже я *жалую*, що *тобі зараз не можу его послати, щоб прочитав*¹⁾. Мені мила та робота тим, що наче б вона мене заносила у степи, гаї і поля українські.»

В осени 1863 р. пише: «Прочитай ,Галю' у Библ. і ,Лемєрівну' там таки»

Пізніше: «Вже мабуть тепер прочитав ,Галю', може й ,Пройдисвіта' і ,Кармелюка'.»

В іншому листі просить про історичні матеріали до Сави Чалого. «Дуже прошу тебе, усе те мені зараз напиши, бо я Савву Чалого тепер пишу і припиняюся, не жадаючи помилитися.»

А-Опанас пише до Марії 11 липня 1862 р.: «У ,Основі' вже вийшов ,Чорнокрил' і ,Інститутка', се твоя свіжа, підновлена слава. Що ,Дяк'?»

(Отже — твоя, а не наша!)

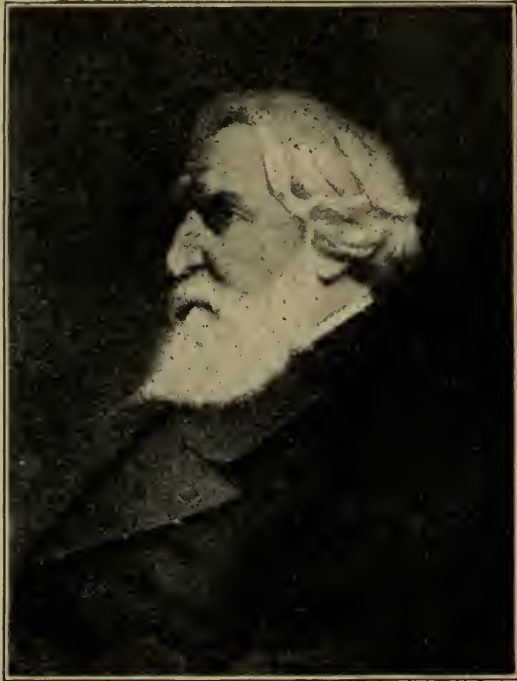
Ці виїмки з листування Марковичів мабуть досить ясно кажуть, що Марія писала за границею оповідання, котрих Опанас не знав, не то щоб помагав писати, на скільки такою помочою не вважати історичних та етнографічних матеріалів, про котрі вона просила свого мужа, а котрих він їй мабуть не дуже то й поспішався посилати, бо вона нарікає за це на нього.

Під знаком питання може стояти тільки «Інститутка.» Доманицький каже, що вона написана за границею. Це їй могло статися, бо Марковичева приїхала до Дрездена в половині мая, а дня 21 червня (1859 р.) пише до неї

¹⁾ Скрізь *kursiv* мій.

Тургенєв із Віші: «сь нинішнього дня началъ переводъ „Институтки“.»

Між приїздом до Дрездена, а між отсею вісткою про перевід минає днів коло 40, час доволі великий, щоб написати «Институтку» і післати її Тургенєву в Париж, або до Віші. Тої гадки був мабутъ і Доманицький.

Ив. Тургеневъ

Натомісць годі щось рішучого сказати, чи Опанас був при писанню того знаменитого оповідання. З листів Тургенєва виходить, що ні, бо Тургенєв того ж, 21 червня (1859 р.) називає найбільше радісною вісткою, що Марія «тепер» з своїм мужем. Таким чином, виходить, що «Институтка» написана за границею, самостійно, себто без якої небудь допомоги з боку Опанаса Марковича й Пантелеймона Куліша.

Як серед 12 оповідань, написаних в краю, на перше місце вису-

вається «Сестра», так між тими, що вийшли з пера Марковичевої поза границями краю, найзамітніша «Институтка».

«Сестра» й «Институтка» це два твори, гідні стояти поруч себе, хоч і як вони інші й неподібні. «Сестра» з сімейного, «Институтка» з кріпацького життя, «Сестра» — сумна ідилля, «Институтка» — драма; «Сестра» — сімейний трикутник, «Институтка» композиція з численними особами, в «Сестрі» героїнею титулова особа, в «Институтці» — суспільно-історичний момент, в «Сестрі»

малюнок сімейної біди, в «Інститутці» образ кріпацького горя. Перша видержана в темпі спокійнім, друга має темпо прискорене, від повільного оповідання про скучний побут дівчат-кріпачок у дворі старенької дідички до драматичного конфлікту між кривдниками й покривдженими.

З побутового боку «Інститутка» являється до якоїсь міри синтезою попередніх кріпацьких оповідань; новим тут активний виступ у боротьбі за волю, ніби перехід з дефензиви до офензиви. Кріпаки добувають волю, але за ціну солдацтва, бурлацтва і розлуки подругів. «Воля — (кричить Прокіп) — воля! Та на волі і лихо і напасть — ніщо не страшне. На волі я гори потоплю! А крепаку, хоч як щаститься, усе добро на лихо стане.»

Це бажання волі за всяку ціну, як непереможне змагання людини, як голос, котрого годі в собі здавити, котрого не закричить кріпацьким устроєм до садизму доведена паня, — це ніби провідна ідея твору.

Перед нами два світи, панський і кріпацький. Між тими двома світами, як ангел-миритель, ідеальна бабуся, обвіяна християнською любовю, толстоївським законом «непротивитися злу». Її питають, чи вона до смерти терпітиме? «І терпітиму, пташко!» відповідає бабуся.

«Попрощалися ми, пішли Тай не раз, не два обертались, дивились. На порозі стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітрець віє; з гаїв холодок дише; десь то вода гучить; а високо над усім грає-сіяє промінясте сонечко.»

Критики з Скабічевським на чолі закидували Марковичевій, що вона на панських постатях скуплює самі тіні, а кріпацькі малює самими ясними красками.

Закид несправедливий. В «Інститутці» між панами бачимо добрягу, але заголюканого жінкою пана-лікаря, і не таку то вже злу від природи стару дідичку і полковника, що помагає бідній кріпацькій парі (Усті й Прокіпові) побратися. Сама молода паня (Інститутка) недобра, химерна, безсердечна, але такою зробило її вихо-

вання, інститут, здитинніла бабуся, добряга муж-лікар, вона не лиш своїм кріпакам, але й доброму чоловікові псує життя, вона прямо не може доброю бути.

Особи підбрані дуже бисто, дуже влучно підхоплені прикмети їх характерів, кожда инша, не нагадують себе, кожда має свій кольорит, свою ролю в тім драматичнім образі, повнім руху, темпераменту, виразу, в синтетичнім малюнку кріпацького горя.

«Сестра» може й більше видержана в настрою, зате в «Інститутці» більша певність, більше вправи в орудуванні літературним пером. Менше тих прикмет бачимо в «Ледащиці», але тут зате є поодинокі моменти незвичайної драматичної сили.

Мати й донька, неправно закріпощені, добиваються волі. Добилася її донька, завдяки своїй красі, але заплатила за неї своєю дівочою честю, життям дитини і своїм власним життям. Момент, як обі вони виходять з хати своєї пані на волю, змальований з мистецтвом рівним Стефаниковому.

«Зійшлися сусіди, товпляться на вулиці, оступили, поздоровляють нас, самі з нами плачуть, а нас умовляють. А Чайчиха їм на те: — «Сестриці! Брати! Родино! — Не бороніть — нехай поплачу! Я двадцять років не плакала!»

А її донька Настя стоїть і дивиться на всіх.

«Люде добрі!» — простогнала, — чи я вільна, чи я тільки п'яна?»

Такі моменти не часто стрічаються в літературі. Ті критики, що посуджують Марковичеву в поверховности малювання кріпацької душі, в дешевім сентименталізмі і т. д., повинні звернути на них увагу.

Грізний малюнок любовної пристрасти, котра доводить до душегубства, дає Марковичева в «Чорнокрилі». Ангельськи добра Галя і демонічна Варка, а між ними слабодушний Павло, ніби прототип Гриця (між Марусею і Варкою), ніби сюжет «Безталанної» Карпенка Карого. Відвічна трагедія людська поза межами суспільного й політичного устрою. Демонічна Варка побіджує, добра

Галя гине з рук Павла, Павла роблять божевільним, а він тільки покався, признався до вини. «Робить із ранку до ночі, без одпочинку, без перестанку. Сам ні до кого не обзивався, немов не смів, а як коли до його хто обізветься, то такий він вдячний, радий такий!»

Самоти не міг стерпіти. Як умирав просив. «Живі люде! Ходіть на мої гробки! Гомоніть, як я лежати!»

Д. Бойко каже, що в цьому оповіданню, як і в «Трьох долях» і «Не до пари», «інтелігентські узор розшиті на непридатній канві народнього життя».

Закид не умотивований ближше. Любов, що доводить мужа до вбивства жінки, не є виключно інтелігентським узором, а чому народне життя в «Чорнокрилі» є непридатною канвою — цього теж годі зрозуміти.

На мою гадку критики, котрі головну вагу кладуть на визвольні ідеї в оповіданнях Марковичевої, не додають інших цінностей у її творах, а їх скрізь дуже багато, навіть у таких, менше викінчених, як «Три долі», «Чорнокрил» і «Не до пари». Скрізь вона вміє глибоко зазирнути в душу людську, малює прегарні побутові образки, щедрою рукою розсипає перлини своєї незрівнаної мови і чарує нас привабом поезії.

На чужині, в Парижі, переходить вона до нового роду сюжетів, до оповідань на основі народніх історичних переказів, пісень і казок. («Кармелюк», «Невільничка», «Галя», «Ведмідь».) Вони склалися на третій том її творів.

І в них головний мотив — бажання волі, охота боротися з кривдою, визволяти з неволі поневолену, забуту людьми, казкову королівну-правду. Муштини-лицарі, сміливі, хоробрі, негнуті, на всяку жертву готові, жінки — гарні, тихі, сердечні, многотерпеліві.

«Ведмідь» прегарний образочок з діточого життя, в котрім героїнею смілива і мудра дівчинка Мелася, вона ніби протоптує шлях до героїчного подвигу своєї наслідниці «Марусі».

Всі ті оповідання мають характер легендарний, в них не треба шукати реалістичного рисунку постатей, бо це не лежало в намірах авторки, на них Марковичева свідомо накинула «покрив легенди». Але мають вони те, без чого легенда мертва — авреолу поетичності, свіжої, не робленої, не позиченої з книжок про естетику літературну, свободну від впливів критиків і теоретиків літератури.

На чужині написані також «Два сини» і, як з листів М. М. знаємо, «Пройди світ» і «Дяк».

«Два сини» це безперечно незрівняний архитвір, оден із тих, якими дійсно повеличатися може українська література. Старенька мати оповідає про своїх двох синів. Обох забрали в москалі. Оден там і помер, другий прийшов до рідної хати вмирати. «Молоде, то як косою скосило... А я зосталася...»

«Тільки мені потіхи, що коли присняться мої дітки... Прокинусь — пусто! Робота дожидає; треба жити... Живу... Дивлюсь, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю, — якось туманію, наче жива у землю вхожу.» Тиха, страшна драма, трагедія материнського серця, що глибоко зворушує читача; тим глибше, бо розказує її Марковичева устами старенької бабусі без патосу, без крику, без нарікань на світ і на долю, з резигнацією, від якої мороз іде по спині.

Одинокий у своїм роді твір протимілітарний і одинокий у своїм роді мистецький твір, де нема зайвого слова, де нема невдатної лінії, незгармонізованої краски, де цілість одна краса, оден цвіт пишний, не вянучий.

Характери обох синів, спомини з їхнього життя, бранка, прихід другого сина вмирати і цей фінал, в котрім, як якась небесна труба, звенить імператив: «треба жити!» і та хата, що валиться, і жінка, що наче жива у землю входить, — все воно таке якось просте, ніби звичайне, а разом із тим нове, небувале, одиноке в нашій літературі й одиноке в світі.

Перо безсильно паде, не маєш відваги аналізувати цього твору, — архитвір.

Не диво, що Білозерський писав 4. XI. 59 р. до Марії Марковичевої: «Впечатлѣніе, которое сдѣлалъ этотъ душевный плачь заживо похороненой матери¹⁾, на меня и на Надю, — мы никогда не забудемъ Въ Вашей матери я видѣлъ — словно живыхъ, — милліонъ матерей, которыя рыдали передо мной — не слезами, а кровью собственного сердца. А Андрійко и Василько, — что это за художественные типы! И что за языкъ у Васъ въ этомъ рассказѣ! Только ‚Сестра‘, да ‚Чумаць‘, да нѣкоторыя мѣста ‚Институтки‘ производили на меня подходящее впечатлѣніе.»²⁾

«Изъ далека (каже В. Білозерський), какъ Гоголь, Вы, я увѣренъ, увидите многое, самое близкое, *родное Вамъ*³⁾, яснѣе и вѣрнѣе, мнѣ, напр. кажется, что здѣсь Вы не написали бы такой чудной вещи, какъ «Два сини».

І правду сказав Білозерський. Марія написала за границею дійсно прегарні твори з «Институткою» і «Двома синами» на чолі. Як мистецький твір. «Два сини», це її найвище слово.

«Пройдисвіт» (котрого початок був друкований у «Вечорницях», 1863 р. ч. 10) визначається прегарною мовою і своїм окремим, легким тоном.

В одинокій донці багатого Юхима, Марії, закохані здоровий коваль, заможний Рясниченко, і бідний наймит, Максим. Марта вибрала Максима і батько, на диво всіх людей, дав свою згоду на подружжя своєї багатіи одиначки з бідним наймитом Максимом.

«Не сваріться, добрі люде! — каже жартуючи авторка, — нехай хоч один наймит за чоловіка буде поміж людьми.»

Ціле це оповідання писане погідними словами, ідилічно, дарма, що «коваль світив добре очима; з себе був сухий, як перець, горбоносий, русявий і наче б то по-

1) «Два сини.»

2) Наша книжка, стор. 107.

3) Курсив наш.

хмурий од якоїсь своєї думки, а ще більш прихмурила його сажка ковальська», і що Рясниченко «ніби ізбляк на виду» і «кволився», бо «не можна потаїти сильного кашлю та доброго кохання». Авторка, а з нею і читач забувають про тих двох нещасливих коханців, і тішаться, що наймит Мартин подружився з хазяйською донькою Мартою і таким чином «хоть один наймит за чоловіка буде.»

В тім вислові чується український гумор, отсе «хоч біда, то гоц!», — гумор, котрий окрашує «Дяка», «Тюлеву бабу» і «Ханка», окремий Вовчковий гумор, далекий від так званої Котляревщини і від гумору Мордовця. Марковичева сміється, але не підіймає нікого на сміх, це незлобивий, і не шкідливий сміх.

У «Дяку» виринає перед нами одна з цікавих людських появ на буйній Україні, дяк із козаків, невчений і бідний, але багатий душею і дотепний. Його молодість, невдатна мандрівка до Київа, сватання з бідною сиротою попівною і подружжя з багатою та байдужною до нього, врешті розрив і утеча в світ — це зміст оповідання. Але головна й найважніша річ, це ті забуті образки з давнього попівського й дяківського життя у глухих наших кутах, котрі Марковичева малює своїм, ніби простим, а все ж таки мистецьким способом, і її гарна та як звичайно багата в народню фразеологію мова.

Чималу біографічну вартість мають три листи з Парижа, з котрих перший передає вражіння, яке зробила на Марковичеву столиця Франції, а третій дає нам споро матеріялу для пізнання того домашнього оточення, серед якого вона тут зі своїм сином проживала.

Ці листи видруковані в цілості в нашім виданню і переповідати їх не бачимо потреби. Краще прочитати в оригіналі, тим більше, що мають вони також літературну вартість.

По упадку польського повстання 1853 р. до Парижа налінула філя Поляків-емігрантів.

Марковичева ще давніше цікавилася польським питанням, читала польські книжки і балакала польською мовою, як родовита Варшавянка. Тепер між тими новими емігрантами вона стрінула деяких своїх старих знайомих, учеників і приятелів свого мужа, як ось Шуазель, Сахновські і другі.

Знайомство з ними і чим раз більша цікавість до польської белетристики відібеться деякими польонізмами в її українських творах, а найбільше в останньому з них, у «Гайдамаках», про що буде пізніше мова. Життя в Парижі вимагало багато грошей, літературно-мистецькі твори не вистарчали, треба було працювати журналістично. Вона дописувала до «Magasin d'éducation et de récréation», можливо що і до других французьких видавництв, але не маємо тепер спромоги прослідити її праці на тому полі. Нам поталанило прослідити долю тільки одного з тих творів, а саме «Марусі».

Маруся.

«Я не згадую навмисне про «Марусю», бо вона навряд чи була написана по українськи, хоч в паперах є сліди, що проба перекласти на українське була, — збереглася V глава повісти. В перше ж «Маруся» побачила світ в французькій мові, а тоді вже в російській.»

Так каже пок. В. Доманицький в своїй статті про Марка Вовчка.

Гадка не правдива, мабуть тому, що ані Доманицький, ні пізніше д. Бойко не бачили французького видання «Марусі». Кажу тому, що не бачили, бо в бібліографічнім показчику творів Марка Вовчка, долученім до праці д. Бойка, ні французького, ні німецького видання тої повісти нема. Є тільки нотка, що «крім зазначених перекладів на сербську, хорватську і ні-

мецьку мову, були ще переклади на польську, чеську, французьку»¹⁾). Повний заголовок французької перерібки «Марусі» ось який: *Maroussia, d'après la légende de Marko Wovzog par P. J. Stahl.*

Ouvrage couronné par l'Académie française, honoré de souscriptions du Ministère de l'Instruction publique, adopté pour les Bibliothèques scolaires et populaires et les Bibliothèques municipales, et par la Ville de Paris les distributions de prix.

(Знак видавництва «J. H.».)

Bibliothèque d'éducation et de récréation J. Hetzel et Cie., 18, Rue Jacob, Paris.

Tous droits de traduction et de reproduction réservés.

Видання, котре маю під рукою, а котре завдячую Д-рові Р. Стоцькому, XXXIV. з ряду. Формат: 18 см. 2 мм. висока, 11 см. широка, сторін 312. Папір сатинований, бездеревний, грубий. Книжка прикрашена 24 ритовинами не одної руки (Т. Н. Schote, Bande, Pann і без підпису. Ці останні найкращі), 6 ритовин на цілу сторінку.

Ритовини роблені чужинцями, вправно і сміло, зраджують багато інвенції, але грішать незнанням нашого побуту, типів і т. д. (Довгі бороди, театральні пози, тощо.)

Книжка складається з передмови (Préface) і закінчення (Nota bene) та з 22 розділів тексту. (L'Ukraine, Un voyageur inconnu, La petite Maroussia, Un conte de brigands, La fuite, Une rencontre, Chez le vieux Knich, A la même place, Le réveil d'Ivan, Le vrai Knich, On se revoit, Paroles et musique, On approche, Le But. — Et après, Les rencontres, Sur l'eau, A. Gadiatch, Ne jouez pas avec les poignards, L'année heureuse, Dernières couronnes, Le petit mouchoir troué, Gloria victis!)

В передмові зазначає Сталь, що він зготував свою перерібку «Марусі» р. 1873 на основі російського перекладу з української мови, який появилася 1872 р. в Пе-

¹⁾ В. Бойко, Марко Вовчок і т. д., стор. 233.

тербурзі. Отже хибно твердить Доманицький, що «Маруся» побачила в перше світ у французькій, а тоді вже в російській мові. Перерібка Сталья була зразу друкована в *Le Temps*, грудень 1875, а опісля появилася окремою книжкою.

Року 1877 виставлено в паризькім l'Odéon-і драму М. Déroulède «L'Hetman», в котрій автор несвідомо ужив тих самих подій історичних, на яких основується легенда Марка Вовчка. Ніщо не є собі так мало близьке як отсі два твори, — каже Сталь. — Тут і виразний доказ, як то з тої самої землі можуть вирости два цілком інші плоди.

В передмові натякає він на гарний привіт, який зготовлено малій українській героїні у Франції. Вона Французам нагадала мабуть долю їх Ельзасу (було це після програної Французами війни з Німеччиною). Він признає, що його перерібці бракує тої первісної примітивности, котра в українськім романі так гарно читача вражає. Він багато дечого скоротив, то знов поширив, так що книжка побільшала вдвоє. «Il n'en demeure pas moins vrai que c'est à Marko Wovzog qu'appartient la première pensée du type charmant dont je me suis épris.» Тому він всякі похвали звертає в сторону Марка Вовчка, з котрим від довгого часу звязують його приятельські стосунки.

В першім розділі (L'Ukraine) на одинайцятьох сторінках впроваджує Сталь своїх читачів в невідому їм близче країну, в її життя й історичні події. Рисує гарний український етнічний тип, малює краєвид, розказує про свободолюбивість українського народу, про його трагічну долю між двома огнями, згадує про війни Хмельницького, — взагалі цілий цей розділ написаний дуже тепло й дуже прихильно до України.

«Були це тяжкі часи, а очі, котрі все оставалися сухими, слъозами тепер наповнилися, навіть наймудрійші не вмiли знайти ради і навіть дітям дихалося важко.» Дальше йде оповідання з задержанням навіть україн-

ських імен як Danilo Tschabane, Andry Krouk, Velika Moghila і т. д. Змісту Марусі Сталь не змінив, тільки приспособив його до смаку і розуміння французьких читачів. «Il est malheureusement plus d'une Ukraine au monde»; у закінченню (Nota bene) каже, що діставав листи зі слідами сліз, в котрих йому дорікали, що зготував такий сумний кінець Марусі. Це не слушно. «En écrivaint son histoire, n'ai-je pas essayé de la faire revivre, au contraire, autant qu'il était en moi, pour l'enseignement de tous?»

Жартуючи, дає їм Сталь таку раду. Легенда ніколи не зостається самою. (Une légende ne va jamais seule.) І легенда, на якій Марко Вовчок збудував «Марусю», має веселіші варіанти. Хто не любить трагічного кінця, най собі вибере легенду, що кінчиться щасливо. І він подає такий щасливий кінець.

Французька «Maroussia» була друкована в перше в Le Temps, в грудні 1875 року, а вже 1878 р. являлося 34 видання!

З того та з титулового листа (Ouvrage couronné par l'Académie і т. д.) видно, як вона подобалася і як її публіка купувала. Скільки тих видань появилося до нині, не знаю, але французьке видання друкують до тепер навіть у Німеччині.

Менше поталанило німецькому перекладові (не точному!) французької перерібки Сталю, зготовленому E. Philiragie, а виданому в Нирнберзі, хоч воно ще чепурніше від французького; має 74 ілюстрації, з тих кілька кольорових.

Як бачимо, «Маруся» це найбільше поширений твір Марка Вовчка, і мабуть чи не найбільше відомий у світі з усіх українських творів і вже тому він варт окремої уваги.

В Парижі познайомилася М. О. також з чеським поетом Йосифом Фрічом (Fríč), котрий брав участь у революції, емігрував за границю і не міг вертати до дому.

Посередником був Турґенєв, з листом котрого Фріч явився до Марковичевої. Але лист не був датований і годі знати, коли це сталося, на всякий спосіб після першої стрічі з Бакуніним, бо Турґенєв пише: «я увѣренъ, что онъ (Гріґ) Вамъ понравится. — Онъ большой другъ М. А. Бакунина.»¹⁾

Фрічові завдячує мабуть М. О. знання чеської мови, а може і переклади своїх деяких оповідань на чеське.

В Парижі навчилася Марковичева також англійської мови і переписувалася з якимсь Гаррісоном, котрий «хоче тлумачити мої повістки, дуже хвалить і перше хоче писати об міні».²⁾

Чи написав і що переклав отсей Гаррісон, зостається до провірення. Познайомилася також тоді М. М. з Верном, котрого фантастичні повісти перекладала пізніше на російське. В центрі тих нових знайомих з часів паризького побуту стояв Ж. Гетцель, котрий, по словам Лобача-Жученка³⁾, «первый далъ ей (М. Марк.) возможность жить въ Парижѣ литературнымъ трудомъ».

З вище сказаного видно, що Марія М. даром за границею не сиділа. Тут вона навчилася англійської, чеської та італійської мови (в Римі) так, що по словам Лобача-Жученка могла свobodно читати книжки у тих мовах, а англійською вона мабуть і листувалася з Гаррісоном. Слухала викладів, вчилася рисувати і значно поширила свій виднокруг. До виїзду за границю вона цікавилася питанням суспільним, як письменниця, як авторка оповідань з кріпацького життя, за границею сходиться з революціонерами російськими, польськими й чеськими (Герцен, Бакунін, Фріч і другі), Герцен читає їй свої твори і слухає її думки про них, Бакунінові редагує проклямації, а що до польського повстання, то

¹⁾ Наша книжка стор. 45.

²⁾ Наша книжка стор. 148. (Котрий це Гаррісон, Вілліам, Льюйд, редактор «Liberator» († 1879) чи Венямін († 1833), що був президентом Союзних Держав від 1889—1893, чи якийсь инший, не відомо).

³⁾ Наша книжка, стор. 173 (підчеркнення-наше).

крім вище поданих натяків, наведу ще отсе місце з листу проф. Єшевського: «Хотѣлось поговорить съ Вами.... Одна Польша чего стоить! Миѣ невольню приходится на память Ванѣ превосходный Варшавскій выговоръ и то, что *Вы жили въ центрѣ польской исторіи въ самое горячее ея время.* (22. VII. 1864 р.)¹⁾

Знайомства з визначними людьми, поширений круг літературної і політичної діяльності, до розмірів, котрих,

Мур

покищо, начеркнути годі, і пильна письменницька робота, в більшості, щоб добути гроші на прожиток, проволікали побут за границею. Спішитися не було як і не було пощо.

На поворот треба було багато грошей, бо в М. Ол. були борги за границею. Але крім цієї чисто економічної перешкоди були ще мабуть і другі, на які я вище натякав, а саме політичні і подружні. Політичні, тому, бо Марія товаришувала з ре-

волюціонерами і вертати, скоро після повстання, їй було небезпечно. Видно це з вище цитованих слів Тургенева, щоб вона в Росію не їхала, і з її власних слів: «*прошу вас, знайте, що я не нехочу, а не можу їхати, і дожидаю, як буде мога, то й поїду зараз*».

Подружні перешкоди — це непорозуміння з мужем, до котрого додати треба ще й неприхильне становище родини до Марії

¹⁾ Наша книжка, стор. 171 (підчеркнення наше).

Непорозуміння з мужем, як ми вже знаємо, корінилося глибоко в різниці характерів подружжя Марковичів. Як довго вони не розлучалися, так довго непорозуміння мали характер літньої бурі, котра перешумить і настає година, коли ж прийшло листами проганяти хмари, овид затьмився до краю. Родина та знайомі, замість мирити, дратували мужа й жінку. Опанасові писали про Марію, що від неї треба забрати сина, бо вона його на добре не наставить, Марії ж доносили всячину на Опанаса, що він бавиться, про неї не дбає, що він з Загорською живе.

Гроші, як часто буває, прискорили розрив.

Обся Марковичі потребували їх багато. Опанас не орудував як слід рахунками Марії, бо він і своїми не вмів орудувати. Щоб поправити грошеві діла, прийняв посаду при акцизі, чим собі її дуже зразив, бо вона тої посади рішучо не хотіла; на науку сина не посилав, що її знов, як маму, боліло і відчужувало від мужа.

Коли ж довідалася, що він з Загорською зжився цілком близько (1864 р.)¹⁾, пірвала з ним звязки.

Поворот із Парижа.

З кінцем 1866 року вернула Марія Марковичева з Парижа, але не до Сосниці до свого чоловіка, а до Петербурга.

З споминів Ганни Барвінок виходить, що М. М. їхала через Варшаву, що по дорозі її обікрали і що вступила вона до Василя Білозерського, в якого мешканню, на сходах, стрінулася з нею, себ-то з Ганною Барвінок²⁾.

З приїздом до Петербурга Марія Марковичева на довгий час зникає з овиду української літератури, стає виключно російською письменницею.

¹⁾ Спомини Дмитра Віленського, наша книжка, стор. 232.

²⁾ А Шевченко і Куліш тоді вже давнішу повагу до неї стратили, — каже Г. Барвінок, забуваючи, що Шевченка давно вже не було на світі і що про Куліша краще б і не згадувати.

Тим самим цей період її життя не має для нас такої ваги, як попередні. Його можемо перейти побіжнійше. Близше цікавить нас питання, чому це сталося, чим пояснити тую велику втрату.

Тим питанням цікавилися: Доманицький, Єфремов і Бойко. Доманицький¹⁾ і Єфремов²⁾ дали на нього досить вичерпуючу відповідь.

Марковичева мусіла жити з пера, син ріс, разом із тим росли й видатки на життя. «Треба жити, треба працювати!» — каже вона в «Двох синах».

З української літератури годі було жити; «Основа» впала, ще з кінцем 1862 року, «Черниговській Листокъ» в рік пізніше, року 1866 видано окрему інструкцію цензорам що до друку українських книжок, навіть українські етнографічні матеріали заборонено друкувати в «Губернских Вѣдомостях».

Лишалися тільки українські видавництва в Галичині, але ті були дуже бідні, там про авторські гонорарі навіть не думали.

Рік 1866, коли Марковичева вернула до Петербурга, був одним із найглухійших в історії української літератури, — *того року не появилася ні одна книжка українською мовою.*

Марковичева, щоб жити, мусіла писати по російськи. І по російськи вона пише те, що може дати скорший заробіток, перекладає багато. Знала вісім мов (українська, російська, французька, польська, німецька, чеська, англійська і італійська), в перекладах міг з нею рівнятися хіба оден тільки Введенській, перекладчик Діккенса.

І товариство було тут тепер не те, що 1859 р. Шевченко помер, Куліш відсунувся, деякі з молодих опинилися на заслання, Москалі стали відноситися до Українців дуже неприхильно, реакційна преса счинила івалт, називаючи український рух польською інтригою і посуджуючи Українців за звязки з повстанням польським.

¹⁾ «Л. Н. Вістник», 1908, кн. IV. стор. 198.

²⁾ «Рада», 1907, № 211.

Товариські стосунки російських і українських письменників належали до історії.

Марковичева зникає не тільки з літературного, але і з товариського українського овиду.

В червні 1867 Опанас тяжко занедужав і переїхав у Чернігів до Загорських. Можливо, що Меланія Авдієвна Загорська і рада була доглянути його, так знов пекло, яке було в хаті Загорських, вічна сварка і бійка мужа, ще гірше дратували хорого.

Марії ніяк було їхати до Загорських. Вона послала Богдана до хорого батька, але й він не поспів туди на час. Мабуть 5 серпня перевели Опанаса до міського шпиталю, де лікарем був відомий письменник, автор біографії Шевченка, Олександр Кониський. Там він і помер, ранком 1 вересня 1867 р. на руках Дмитра Марковича, Меланії Загорської і кухні Манефи Пісемської¹⁾.

«Треба мені жити, треба працювати!»

Марія Марковичева працювала зі своїм кузином Дмитром Пісаревим. Вони разом перекладали Дарвіна, Брема, твори, котрі вимагали не тільки знання літературної мови, але взагалі знання. Для Марковичевої це був не тільки літературний заробіток, але й наука, особливо з таким освіченим співробітником, яким був Пісарев.

Обоє вони поступили на зазив Некрасова до «Отечественн-их Записок» і з тої пори здавалося матеріяльне положення Марковичевої було забезпечене.

Та це лиш здавалося. Марковичева щастя не мала.

Пісарев здавна був закоханий у неї. Спільна літературно-наукова праця ще більше привязала його до кухні, котра, хоч мала тепер вільну руку, не могла йому віддячити такою самою любовю.

Це й довело до катастрофи.

Пісарев, котрий 1859 був чотирі місяці в психіатричній клініці, а видужавши, тяжко працював і без-

¹⁾ Опанас помер від катару жолудка, а може як другі лікарі кажуть на туберкули легких і кишок.

настанно денервувався, встряваючи в гострі полеміки зі своїми літературними противниками, утопився на очах Марковичевої, купаючися в морі, близько Дуббельна, коло Риги.

Ця сумна подія до решти порвала звязки між Марією а її родиною, котра, як уже раніше було сказано, стояла по стороні Пісарєва, вважаючи її причиною нещасливого кохання.

Це відчуження від своїх, це самотійне становище жінки серед суспільства, з котрим їй треба боротися, щоб жити і устоятися, навело її мабуть на гадку пропагувати ідею самотійної жінки, — Марія робиться, як тоді казали — еманципанткою. В купі з своєю приятелькою, Н. А. Білозерською, основує «Журналъ Переводовъ Лучшихъ Иностранныхъ Писателей», в котрім являлися переклади з чужих літератур, виключно жіночого пера. «Журнал» перетривав літа 1869 до 1872¹⁾ і впав, тому, бо його видавець, Звонаров, збанкрутував у інших підприємствах²⁾.

Марковичева працює далше в «Отечественныхъ Запискахъ», де друкує свої повісти: «Живая душа» (1868), «Теплое гнѣздышко» (1873), «Записки причетника» (1869), «Въ глуши» (1875), написані по російськи, мовою куди гіршою від її знаменитої української мови і провадить відділ чужих літератур. Тут вона дає скорочені англійські романи та пише статті й компілятивні очерки. Не все підписується повним іменем і тому не легка річ була би скласти повний спис її творів. Перекладає також багато з Жіля Верна. Коло року 1875³⁾ віддається вдруге за М. Лобача-Жученка, моряка, теж Українця. З ним мала теж одного сина, Бориса.

¹⁾ Так пише Лобач (наша книжка, стор. 176).

²⁾ «Союзъ женщинъ», № 2, стор. 15.

³⁾ В «Союзі женщинъ» є: «въ началѣ 70 годовъ», але Лобач-Жученко пише в листах до Доманицького, що він прожив з Марією 35 літ.

Лобач кинув службу і поступив в «Технольоґічний Інститут», котрого не скінчив, бо обое занедужали і для поратовання здоровля виїхали 1876 в Полтавську губернію.

Року 1878 Лобачі-Жученки кинули Петербург і переїхали в Ставропільську губернію, де Лобач дістав місце урядника в Управі «удѣльных имѣній». Тут вони відновили знайомство з Федором Лазаревським, колись приятелем Шевченка, а тепер «чиновникомъ въ самомъ отвратительномъ значеніи того слова», як каже М. Лобач.

Марковичева ще й тепер пише і друкує в російських журналах під власним іменем і під псевдонімами. Року 1880 Жученки переносяться до Абрам-Люрзо на берегах Чорного Моря. Службові відносини загострилися. Між Жученком і Лазаревським счинилася така ворожнеча, що, як каже Жученко, Лазаревський писав на нього доноси, ніби то він соціяліст.

Року 1882 їздила Марія Ол. до Петербурга, ратувати мужа і ціла та немила історія скінчилася тим, що Лазаревського звільнили з служби а Жученки 1883 року вернули до Ставрополя.

Тут, мабуть в наслідок сварні з Лазаревським й арешту сина, Богдана, а також в наслідок лихорадки і ревматизму, якого Марія набралася на Кавказі, у неї появилася недуга серця.

М. М. Лазаревський (Малюнок
Т. Шевченка з 1858 р.).

Вона перестала писати, займалася господарством і читала клясиків та англійські й польські повісти, котрі дуже любила. Одної тільки праці не кидала, а саме українського словника, який почала складати ще в 60 роках, заносючи туди слова і фрази з народніх пісень, казок і т. д. Прикладала до цього словника велику вагу і не кидала його до самої смерти; — хоч зірвала звязки з українським друкованим словом і з українськими письменниками, словник звязував її з життям України.

Літом 1885 року збулося сердечне бажання Марії Ол. Вона переїхала з мужем і з родиною на Україну в село коло Богуслава, Канівської губернії. Там прожила літ майже 9, до кінця 1893 року.

Її син, Богдан, кінчив університет, був арештований, сидів у тюрмі, а пізніше оставався під поліційним доглядом.

Марковичева журилася сином і це ще гірше впливало на її серцеву недугу. До того прийшла нова біда; великий внутрішній боляк. Лікарі, навіть знаменитий київський професор, Рейн, казали, що операція конечна. Марія не хотіла піддатися операції і стала дожидати смерти. Попала в песимізм і мізантропію. Це був дуже тяжкий період її життя, — період апатії і чорних думок¹⁾. Ніщо тоді не дратувало її гірше, як натяк на її давню славу, на минулі світлі часи. Від людей утікала, місяцями цілими не виходила з хати. Місцевого провінціального товариства не любила. Доступ до неї мали тільки учителі й учительки тамошньої школи і київські штундисти, з котрими вона радо балакала, писала їм усякі прошення до урядів і помагала, як могла, обороняючи їх перед переслідуванням духовенства й поліції.

Про літературну працю не було й мови.

Так минуло літ кілька і, на превелике диво, здоровля Марковичевої стало помітно поправлятися.

¹⁾ Тут хіснююся листами другого мужа Марковичевої, Лобача і статєю в «Союзі женщин», написаною під диктат Богдана Марковича.

Року 1892 її син, Богдан, випущений з тюрми і звільнений згід з поліційного догляду став видавати в Саратові газету (мабуть «Саратовській Дневникъ») і Марковичева на просьбу сина давала туди свої переклади польських повістей, Оржешкової, Пруса, Клеменса Юноші і Свентоховського.

Року 1893 переїхала до Саратова і замешкала в однім місті з своїм сином¹⁾. Тут після десятих літ перерви з новою охотою взялася до літературної праці. Крім згаданих перекладів післала на просьбу В. А. Гольцева до «Русско-ї Мысли» свою більшу повість «Отдыхъ въ деревнѣ» (1899) а перед тим ще також повість до «Русскихъ Вѣдомостей». Оба ті журнали вона постійно передплачувала й пильно читала.

В останніх роках свого життя передплачувала ще «Русское Богатство» і «Былое».

Року 1896²⁾ Лобачі переїхали знов на Кавказ, до Нальчика, Терської області.

Тут, не зважаючи на своє лихе здоровля, на атаки серця і недугу очей, Марковичева з давньою охотою взялася до роботи. Написала свою «Чортову пригоду», котра появилася також в російськiм перекладі в журналі «Народное Благо».

«Чортова пригода»³⁾ це казка, ніби стенографована з уст селянина-байочника, на тему жінок, котрі навіть чортові можуть голову закрутити своїм коханням. Закоханий чорт, на котрім їздить його Дульчінея, і котрий на її бажання розривається на восьмеро, змальований по зразкам наших народніх переказів, він не страшний і грізний диявол, а такий собі чортик. Він, хоч ніби титулова «особа», грає другорядну роль, властиві героїні,

¹⁾ Так у «Союзі женщин». Лобач каже, що він разом з жінкою переїхав до Саратова.

²⁾ В «Союзі женщин» сказано, що 1899; опираюся на словах Лобача (наша книжка, стор. 179).

³⁾ Присвячена Шевченкові, котрий радив Марковичці писати казки.

це три жінки, Одарка, Гапка і тая, невідома нам по імені, що на чорті їздила та доводила його до розпуки. Всі вони вміють «гадючку закинути», вміють «пасти очима», «допікати до щирця», а як треба, то пригадують, що купили собі на ярмарку «новий макогін, як з заліза».

Гостина в Димка (знаменитий терцет), і розмова Свирида з чортиком на греблі (дуєт), і їзда на його спині, і упадок у провалля поза млином, і Гапка, що над упавшим «молитвочку вичитує», все воно написане з гумором, з темпераментом, чудовою чистою мовою, суто підправленою новими словами, порівнаннями і фразами¹⁾.

«Чортова пригода», це гумореска, написана вправною, дійсно мистецькою рукою, на основі незвичайно багатого етнографічного матеріялу, робить у життю Марковичевої вражіння пізноосінного, теплого, пополудня, коли сонце засвітить ясно і весело, заки сховається за хмари.

«Чортова пригода» появилася в «Кієвск-ій Старин-і» — 1902 року. Не знаю, чи перед гостиною Марковичевої у Києві того ж року, чи по ній. Коли це друге, так видно, що гостина оживила стару й недужу письменницю і вона наче відмолоділа. Мабуть втішилася стрівши своїх земляків письменників, які перетривали валуєвські прикази і заборону 1876 року і всі ті перешкоди, що їх вороги української справи кидали українському слову під ноги, перетривали і дальше жили і дальше працювали. Марковичева пригадала собі свої молоді літа, свою колишню ясну славу і забажала вмирати українською письменницею. Дала дозвіл на нове видання своїх «Оповідань» і взялася писати давно почату повість «Гайдамаки.» Викінчила VII розділів (53 сторінки друку, в

¹⁾ Бреше, як шовком шиє. — Мені воно, як в борщі сало. — Із переляку очкур би луснув. — Не пив би горілки, не проворонив би коней. — На дні молоді дні. — Запорошив трохи око (впився). В голові вже йому добре брентить. — Зоряно так, здається зорями в вічі сипле. — Воду з мене варить (дошкулює). — Жінка, як кропива жижкає. — Кого огнем пече, тому скрізь вода мріється. — Почав лаятись, що й москаль його б не переміг; — і багато других.

нашим виданню). Це що лиш початок; до виступу гайдамаків і до властивої повістевой акції авторка ще не дійшла. Повість була подумана на великі розміри, багато матеріалів прибирала до неї Марковичева. В тих VII розділах, котрі лишилися, бачимо причини, що викликали повстання. Яке? Не Коліївщину, бо про неї розказує бабуся, що вона коліїв маленькою дитиною бачила. Мабуть мова тут про якийсь хлопський бунт, котрі за царювання Миколи I не переводилися. В повісти — пани і люди. Пани гуляють, люди терплять. Одна тільки «дівоча висна», — український гарем, скільки сліз вона не бачила! Вривається терпець. В лісах починається рух. Втікають люди від панів, чути далекі громи. Наближається буря, котрої Марковичева не успіла вже змалювати. Повість вривається, якраз тоді, коли перед нами ціла галерія дієвих осіб, різко зарисованих на великому полотні, коли й любов двох молодих людей намічена, коли ліс починає шуміти якусь грізну боеву пісню

З написаного видно, що Марковичева хотіла дати велику хлопську епопею, оден з поривів до волі, котрій вона присвятила більшість своїх оповідань. Як звичайно, так і тут, авторка оповідає устами одного з героїв. В короткім оповіданню воно дуже добре, бо автора не видно, але у великій повісти, незручно, не привикли ми до такої форми.

До того оповідання широке, епічне, з ріжними вставками й подробицями, серед котрих губиться повістева нитка. Але читається легко. Мова і тут гарна, хоч не така чиста, як у «Чортовій пригоді», чимало польонізмів. Чи несвідомо вони туди попали, чи з розмислом вжила їх письменниця — годі сказати. Оповідає син двірського лісника, може тому й зазначений вплив «панської мови».

І в «Гайдамаках» авторка щедрою рукою розсипає своє словесне надбання. «Ви, діточки, не слухайте, що стара буркоче. Се я, грішна душа, перебендюю. Хай Господь простить та гіршим не карає», — каже бабуся, згадуючи «утулок придобний та стежечку до ставка».

«В кінець гаю стояв дуб-довговік, і як злізти на саму верховину, то геть-геть видно Зараз заблискочуть вікна на панському будинку, замережать по саду квітники, та стежечки, кущовинки, намети; за будинком роскинетися широкий панський двір — без перестанку тут рух, бігачка А геть за панським двором село, наче з жмені пущено у ту удолинку хатками та садками.»

«Дивлюсь було та вишукую, де та наша колишня батьківщина і ті стежечки, й заулочки, що тітка Мокрина наче міні намалювала словами.»

Богато в «Гайдамаках» такого, що нагадує нам стару батьківщину, малювану гарними словами Марка Вовчка.

Ось перед нами бабуся «добряча і плохенька.» А біля неї її «мазуньчик», «тітчин підбічничок, сидить, як у розсолі.» «Як не порвуть хорти, то може так він там присмачить, що зостанеться у панському дворі і сквапний з його дворах випеститься.»

А поки що, то він, хоч маленький, а часом свою тітку «бере на решето.» Свого батька він любив і шанував. «Його поглумка гірш не те лайки-бійки», а як він до його «озветься, де що спита, пожартує, або де чому навчає», то хлопець «величається як Мошко на хрестинах».

І пана бачимо тут одного з тих, що їх було так багато. «Сидить у повозі, ще не старий, тільки дуже отілий — очі гострі, хижі, недобрі, усе їх мружив і уса підгортав. За повозом запятники, а поруч верховні.»

Паня була добра, милосердна до людей — може того, що сама щастя не знала Хутенько по шлюбі зненавидів її пан і так знущався без милости, без перестанку, що вона ходила, як з хреста знята Приїхав ніби одвідати її брат, та вночі її викрав Незабаром невдашечка і вмерла Після покійнички вселилась сестра, вже таки підтоптана пані, здорова як лось, гладка що і миш не одержиться. Вже пасок мабуть із сорок ізїла, а вбиралася у цвітні атласи. Пика така, що й ре-

шетом не накрити, а на голові дрібушечки та кучері — сидить, як під дімком попід якимсь завивалком, азпопід завивалка братові хижі вирла світять.»

І бідного жидка Гершка бачимо, як живого перед собою, що його обсіли внуки, а він цілого маєтку мав тільки козу «чорну, як торішний стрючок». Здибав його пан з тою козою в лісі і покарав страшно, як Каньовський.

І бачимо, як Дашка Хижняка батогами той самий пан карає, а він «не шкляний, їм на злість не розбився». По карі, «Хижняка як вода умила», пропав.

Шукають У лісі наче ярмарок, — «гук, огром, тупотить, грукотить Усі вовки у ноги — кудою який втрапив. Кривчуковський пан двораків узброїв, — такі лицарі що й не сказати — сам на коні виграває, отаманує»

А природа ніби того всього й не бачить. Весна надходить. «Сьогодні прислухаєте, чи це не пташка десь озвалась, а на завтра вже й тут і там і скрізь черкають крильця, а позавтрому вже цілісенький гай співа, щечече, цвігоче й вицвіркує, грухає, сокоче, тручить і квилить.»

Діти стрічаються в шуварах, шукають пташиних гнізд.

Перед нами лісникова донька, мабуть героїня роману. Полюбила парубка-втікача, ніби Оксана Галайду. «І Катря, — наче не вона: очі якось запали і такі великі — великі А біла! Коли б не брови темною смугою на чолі, сказав би, не жива істота, а з крейди.» «Де твої дитино, румянці?» — питає тітка. «Ти ж у мене була румяного личка, а тепер як хустонька біла»

«Се так вам здається, тіточко відповідає се від посвіти, дуже місяць світить.»

І молсдиць бачимо «кругленьких, як цибульки, бистреньких, як метелики, а лепешливі, а дроботуні.» «А такого в них діла, що аж голова біла.» «Зо мною поговориш, то як у піч укинеш», кажуть, а спрібуй! «Передадуть куті меду.»

«І звідки ті гайдамаки взялися? І куди вони зникли? Зникли, як здиміли.»

Чи одно зникає!

«Що Бог навине, того ніхто не мине. На віку, мовляв, як на довгій ниві, усяке трапляється, часом здається, що дожився вже до самого краю — тільки й ходу, що з моста та й в воду, а Господь і визволить. От хочби й я: чого то я не зазнала в світі — бачилось усе, зналось усе А ось дожила до сивої скроні та ще Господь і здоровлячка дає на потрібну роботу.»

Здається, що ніби це Марковичева говорить від себе і про себе, що її життя було мов довга нива, що вона багато пережила й чимало лиха зазнала, а все ж таки до пізньої старости дожила і Бог здоровля на потрібну роботу дає і вона пише свою останню повість.

Здоровля Марковичевої дійсно ніби поправлялося. Нальчик має гарне підсоння і здоровий воздух, туди приїздили хорі на груди й на серце, лічитися. Лобачам жилося гарно. В них була своя власна хата, гарний сад і город. Марковичева любила ходити по городі, дивитися на гори, або сидіти під тінистою грушкою. Під грушкою на столику зшиток, вона пише олівцем своїх «Гайдамаків», а муж вечером переписує в хаті. До неї приїзджають сини, невістки і внуки. Коли б не важка недуга, мала би спокійну, тиху старість, бо другий муж дуже про неї дбає, і піклується її літературною роботою. Він високо цінить і поважає її, — знає хто такий Марко Вовчок.

Зимом 1906—1907 Марія тяжко занедужала на серце, але не піддавалася недузі, ходила, читала газети і працювала над «Гайдамаками». Коли почувала себе здоровішою, співала в своїй спальні улюблених українських пісень лагідним, контральтовим голосом.

9 мая покликали окружного лікаря, дра. Сорочинського, котрого свідоцтво подаємо в отсій книжці (стор. 204—206). Марії Олександрівні було тоді літ 73, а лікар цинив її на 50 з лишком. Була більше

ніж середнього росту і майже атлетичної будови тіла.

Др. Сорочинський знав, що хора називається Марія Олександрівна Лобач, але що її літературне ім'я Марко

Могила Марії Марковички.

Вовчок і що вона авторка також численних і доволі відомих російських оповідань, того він від неї до самої смерти не довідався, хоч відвідував її раз, або й два рази що тижня. Як не прийшов вчасно, стрічала його ніби зимно, але по кількох хвилинах розмови прощала йому, забувала про недіспану ніч, і з оживленням балакала на

всякі теми, роблячи вражіння людини не тільки здорової тілом, але й духом, людини сильних переконань і незвичайної сили волі. З кінцем мая і в червні хора почувала себе багато краще. Ходила без помочі в городі, читала й писала олівцем, своїм дрібоньким почерком.

Але з кінцем червня і з початком липня зачали пухнути ноги і появився боляк за правим ухом. 19 липня лікар сказав, що треба робити операцію. «Буде боліти, — відповіла хора, — але як треба, — то ріжте».

По операції побільшилася депресія, недужа тратила свідомість, серце било слабо і після довгої агонії, дня 28 липня, о пів до четвертої години по полудни Марка Вовчка не стало.

Пережила своїх великих знайомих, Шевченка, Тургенева, Герцена, Куліша, і понесла з собою на другий світ не оден гарний спомин про хвилини, які мало кому лучилося пережити і не одну тайну, яку нині тяжко розгадати, і почуття не одної кривди, якої їй довелось зазнати від людей, котрим вона добра бажала.

Похоронено Марію Марковичеву-Лобачеву дня 30 липня в мурованім гробі, в саду, недалеко від її улюбленої грушки.

На могилі залізний хрест, а під хрестом таблиця з емальовим написом: «Марко Вовчокъ. Марія Александровна Марковичъ-Лобачъ † 28 Юля 1907 г.». Кругом могили цвітучі корчі і цвіти. Ціле літо і осінь, а 1910 року навіть ще і в половині грудня, могила була в зелені і в цвітах, вся у цвітучих трояндах.

П. Лобач докупив ще оден шматок землі біля могили, щоби тут не побудувався хто чужий і не заслонив виду на гори, на котрі любила дивитися покійна.

Це надбання п. Лобач подарував синам Марії, Богданові й Борисові, щоб вони при його допомозі побудували собі тут мешкання і могли літом приїздити в гостину до мами.

Свою ж хату, сад, город і виноградник, де Марія прожила свої останні літа, п. Лобач мав намір записати

київській «Просвіті» з тим, щоби тут було збудовано санаторію для хорих письменників¹⁾.

Недовго перед смертю просила раз Марія Олександрівна свого другого мужа: «Не кидай мене тут самою!»

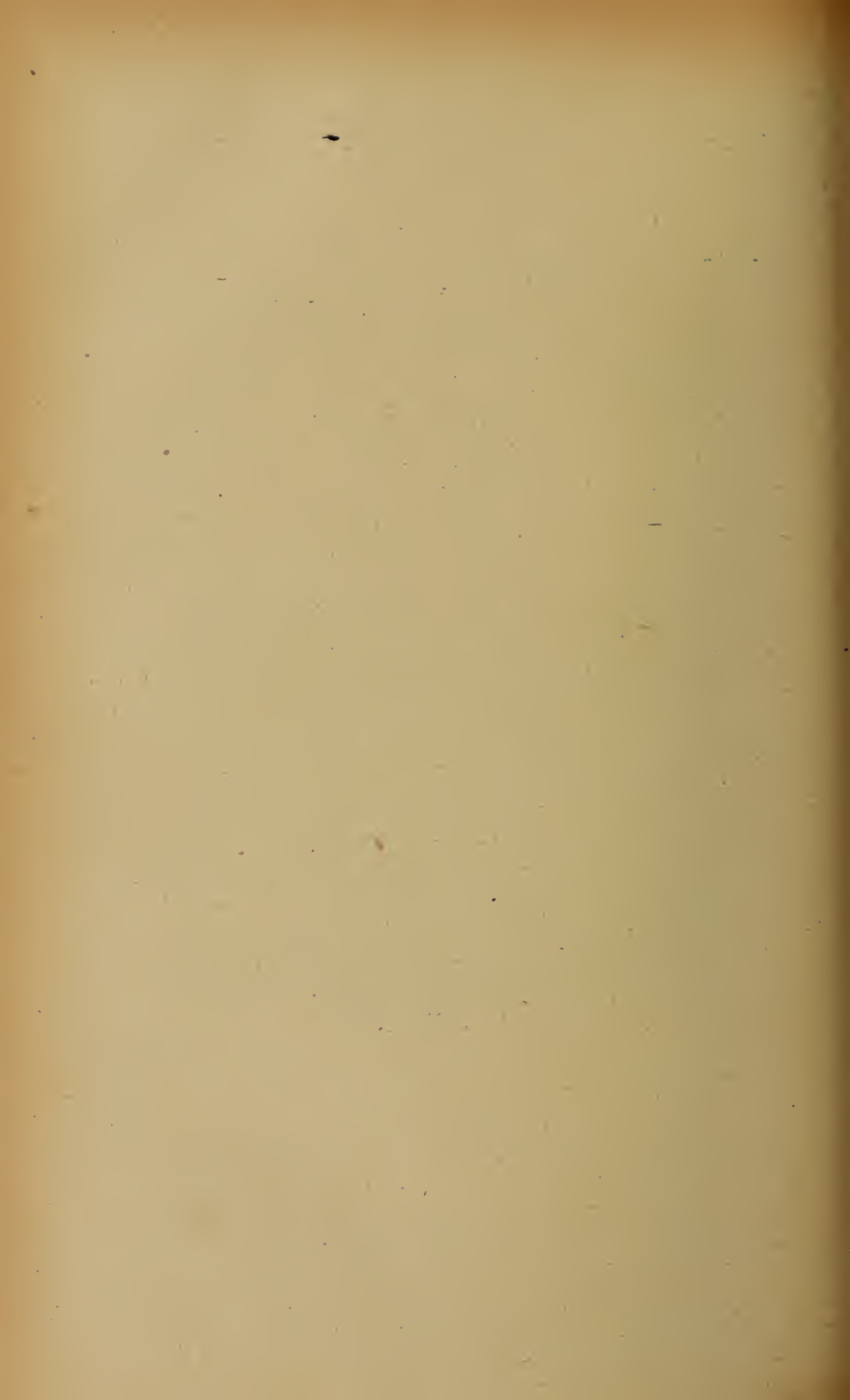
Могила Марії Марковички.

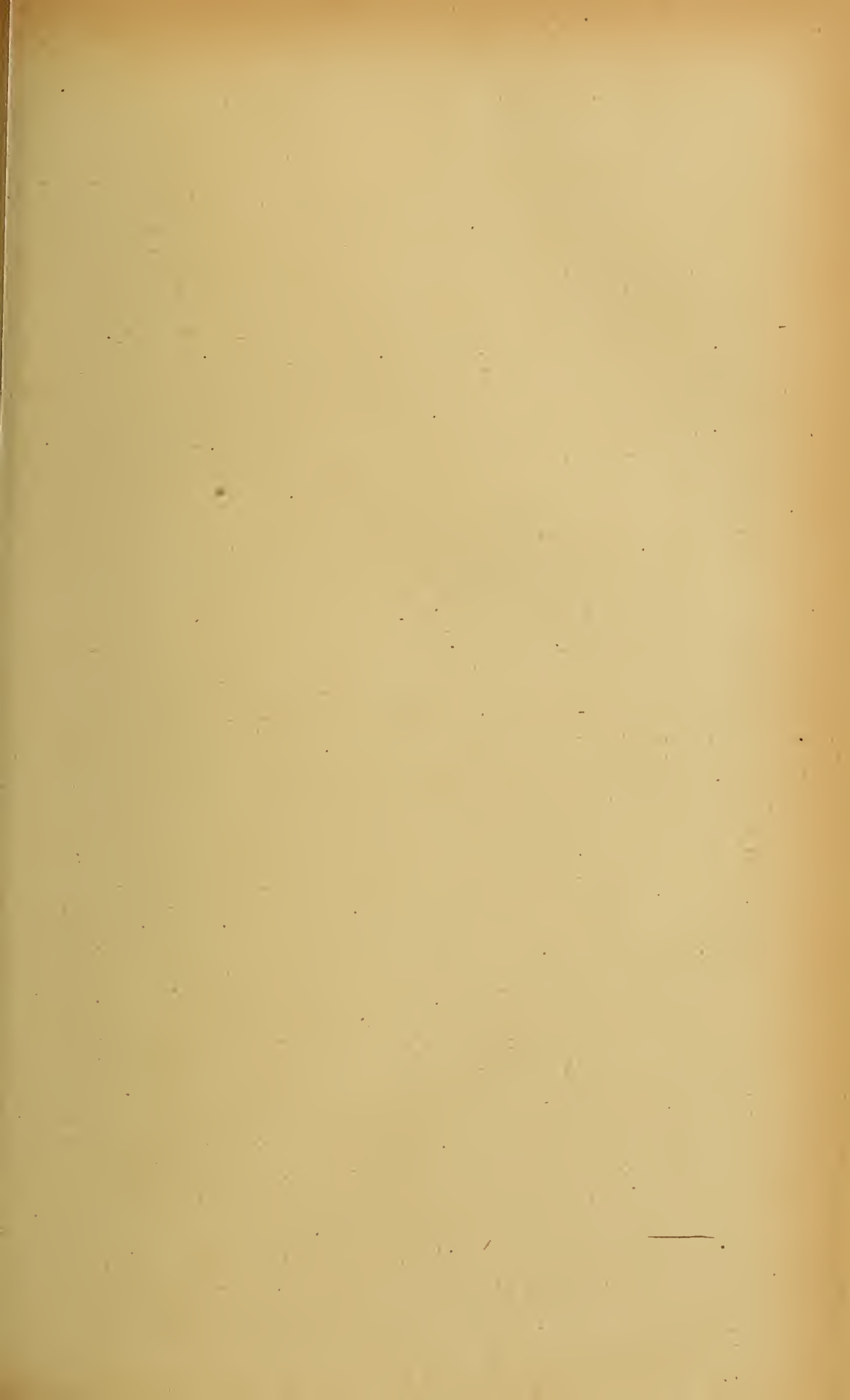
— і він обіцяв сповнити це її бажання, обіцяв перевезти тлінні останки незабутнього Марка Вовчка на Україну.

Останнього бажання великої письменниці не сповнено до нині.

Богдан Лепкий.

¹⁾ Чи і як сповнив він своє бажання, мені не відомо.

ЛИСТИ ГЕРЦЕНА ДО МАРКА=ВОВЧКА¹⁾.

¹⁾ М. Марковичка познайомилася з Герценом 1859 р. Тоді то, літом, і почалося листування між ними. Воно тяглося до весни 1860 р. Літом тогож року переїхав Герцен до Парижа, де перед тим поселилася була Марковичка і листування стало зайвим. 1867 Марковичка вернула в Петербург, але виїзджаючи за границю бачилася з Герценом і привозила йому всілякі матеріяли. Вона була співробітницею «Колокола», що й видно з листу з 23 лютого 1860 р.

Листи Герцена подібно як і її кореспонденція з Тургенєвим, свідчать про те, яке вражіння робила Марковичка на тодішних передових людей Росії.

I.

7 Іюля 10 1859 г. (?) *Alpla road.*

S. John's Wood.

Наконецъ то отъ васъ письмо съ обозначеніемъ мѣста. А то я уже начиналъ дуться на васъ — во 1-хъ за то, что вы точно Маццини — никогда васъ не найдешь — то въ Палермо, то въ Бернѣ, то въ Мадритѣ, во 2-хъ какъ же вы мнѣ ни слова, ни строки о моей статьѣ — писанной только чтобъ воскурить вамъ фиміамъ лести. Зато посылаю ее еще разъ.

Вашъ червонный *тузь* (больше чѣмъ король и козырный) — такая изящная прелесть, что я заочно поцѣловалъ вашу руку. А читали ли вы Тургеневскую «Первая Любовь». По моему это гораздо лучше — «Наканунѣ».

Читать я вамъ буду многое — но между четырехъ глазъ. Мнѣ очень рѣдко хочется кому нибудь читать — то что вамъ прочту. До 10 Августа вѣроятно мы здѣсь. Въ Isle of Wight или возлѣ я буду непременно къ пріѣзду Таты¹⁾.

Прощайте. Напишите пожалуйста, получили ли письмо. Огаревъ кланяется и оба жмемъ руку.

А. Герценъ.

Тат. Петр.²⁾ гдѣ?

¹⁾ Наталя Александровна — старша донька Герцена.

²⁾ Татьяна Петровна Пассек — кузина Герцена, авторка звѣстныхъ споминівъ про Герцена.

27 Юля 10 1859 г. (?) *Alpla road.*

Regent Park.

Я разъ писалъ къ вамъ въ Швальбахъ, Марія Александровна — и потомъ ждалъ, что вы въ первыхъ Августахъ какъ снѣгъ на голову. Аненк. (Анненковъ) пишетъ, что его какъ вихрь забираетъ *la Russie mobile* (?) и плыветъ въ Англию. Тургеневъ ворочаетъ и медленно выстушилъ изъ *Constance*. Въ *Isle of Wight* (на островѣ Уайтъ), будетъ, какъ я вамъ писалъ, толпа русскихъ — я буду возлѣ. Мнѣ очень хочется вамъ прочесть тѣ нѣсколько главъ, (которыя мнѣ стоили нѣсколько лѣтъ и которыми я былъ до нынѣшняго лѣта недоволенъ), да только мнѣ бы это хотѣлось или въ комнатѣ у васъ читать сглазу на глазъ, или на полѣ. Я шагаль (ы на берегу морскомъ, только это смѣшно, — но непременно сглазу на глазъ, такъ я не буду по обычаю дурачиться, могу быть грустенъ, если буду грустенъ — и вы не будете развлечены. Я жду вашего искренняго суда, честнаго — вы — какъ женщина — должны сказать, если что васъ шокируетъ. Я вѣрю въ ваше сердце. А для меня эти главы не шутка. Кромѣ Ог—хъ и С. (Огаревыхъ и?) я *никому* не читаль всего¹).

Видѣли ли вы Тату? Я ею очень, очень доволенъ... Наши колокольныя дѣла идутъ блестяще. Объ этомъ при свиданіи.

Дайте вашу руку

А. Герценъ.

Я для того взялъ большой листъ, чтобъ письмо показалось коротко.

(Написано збоку):

Если Тат. Петр. у васъ близко, скажите ей что я получилъ письмо отъ Зоненберга (!) и что Медвѣдева умерла (это Вятская дама Р. въ Былое и Думы). Татѣ въ Эмсѣ ѣхать я не позволю, это слишкомъ долго.

В одному з листів до сина каже М. Марк., що цебула глава з дрими в родині Герцена.

III.

13 Августа, 10 Alpla road.

S. John's Wood.

Тургеневъ вчера уѣхалъ на Isle of Wight — адресъ къ нему просто — Ventnor, post rest., Isle Wight.

Послѣднее время такъ много было народу у насъ — и все мѣняются лица, точно на смотре, идутъ, идутъ правильно, кричатъ: «здравія желаемъ», и опять идутъ — такъ что я усталъ; на меня тоже находить иногда хандра — я знаю, что она мнѣ не къ лицу — а тутъ . . . сверлить съ тѣхъ поръ, пока снова начинаю шумѣть. Вы знаете солдатскую пѣсню:

Намъ ученье ничего,

Впрочемъ очень тяжело!

Меня многое сердить — даже еще раннее намѣреніе Саши жениться, его нѣмецкое состояніе *flagrant* жениха — невозможность покинуть Англию. До 23 я пробуду здѣсь, потомъ къ морю.

Говорятъ, что изъ Вауменотъ на Wight два шага (морскихъ).

Я буду къ вамъ ѣздить. Тургеневъ очарованъ вами. Прощайте. Будьте здоровы.

А. Герценъ.

IV.

24 Августа 1859 г.

Park House.

Fulham.

Огаревъ сообщилъ мнѣ въ Вентнорѣ, что вы будете въ понедѣльникъ и прислалъ мнѣ доброе, милое письмо ваше. Я тотчасъ отправился въ Лондонъ — и жду васъ второй день. Гдѣ же вы? Здоровы вы? Когда будете напишите строчки двѣ. Да получили ли вы письмо Огарева?

Искренно, глубоко сочувствующій вамъ и уважающій васъ

Алек. Герценъ.

7 Сент. 1859 г. Park House.

Fulham.

Благодарю васъ за ваши строки, — благодарю за посѣщеніе и еще (даже?) за намѣреніе. Хотѣлось бы мнѣ прислать вамъ англійскихъ книгъ если вы не приѣдите. Если вы знакомы съ книгопродавцемъ Классенымъ, я могу прислать черезъ него. Для этого надобно знать когда вы ѣдите.

Вчера я для пробы послалъ Колоколъ прямо на ваше имя.

Читали ли въ Атенеѣ отрывки изъ записокъ И. И. Пущина. Что за гиганты были эти люди 14 Декаб. и что за талантливый натура.

Можно думать, что это писалъ юноша, а онъ вспоминаетъ въ 1858 — о томъ что было между 1812—24.

Какой кладъ хранится еще подъ ключемъ, спрятанымъ отъ полиціи.

Я говорилъ съ Девилемъ послѣ вашего отъѣзда, онъ говоритъ, что вся ваша болѣзнь — чисто нервная и потому больше безпокойная, чѣмъ опасная.

Очень будемъ мы рады — если вы еще приѣдите и это искренно и дружески. Тат. Петр. Пассекъ передайте поклонъ, но писать мнѣ ей нечего. Вы можете читать въ «Былое и Думы» о Корчевинѣ кузинѣ, это она и есть.

Нат. Ав. благодарить за предложеніе, она, кажется, имѣла на дняхъ случай писать.

Кланяйтесь вашему супругу и юному казачку¹⁾. Дѣти также просятъ написать поклонъ.

Будьте здоровы

Огаревъ жметъ руку.

А. Герценъ.

¹⁾ Богданові, синові Марковички.

VI.

27 Сентября 1859 г. (?). London 10 Alpla road.

S. John's Wood.

И такъ вы не прѣдите. Я нѣсколько сомнѣвался и прежде. Теперь я въ Лондонѣ, прѣхалъ вчера вечеромъ — и тотчасъ посылаю вамъ письмо изъ Россіи. Надобно искать квартиры, ичителей и пр.

Вы пишете — что спрашивали обо мнѣ и все знаете о нашемъ житьѣ-бытьѣ. Вамъ Тургеневъ и Ан. (Анненковъ) могли сказать что и я не отсталъ въ этомъ — хотя знать, гдѣ вы, было потруднѣе. Мѣсяць тому назадъ я получилъ изъ здѣшняго почтамта огромный пакетъ. По русской привычкѣ я большіе пакеты распечатываю съ сердечнымъ біеніемъ — все кажется въ III отдѣленіе зовутъ. Почта возвращаетъ мнѣ письмо to M-rs Markovitch ѣздившее по разнымъ poste restantes.

Прощайте — О. (Огаревъ) вамъ кланяется. Одна дама перевела на англійскій вашего Червоннаго Короля.

А. Гер.

Скажите Тургеневу что я его сильно благодарю — но что уже нашель даму для Таты, а Ольга¹⁾ ѣдетъ въ Парижъ.

VII.

1 Октября 1859 г. Bruxelles.

Hôtel Belle Vue, — cha. № 16.

Мы остановились какъ видите въ Hôtel Belle Vue. Напишите когда вы ѣдите или просто прѣзжайте. Я можетъ поѣду въ среду вечеромъ.

Теперь, Марія Александровна, позвольте искренно поблагодарить васъ за вчерашній пріемъ, за то что вы обрадовались намъ — вы много знаете меня à livre ouvert, но не знаете à sœur ouvert. Я такъ глубоко благодаренъ и такъ долго помню хорошее, не потому что мало его

¹⁾ Друга донька Герцена.

испыталь, а потому, между прочимъ, что жизнь съ иностранцами и особенно съ англичанами такъ необычайно подымаетъ всякое чувство человѣческаго благоволенія и симпатіи — холодно туманнымъ фономъ своимъ, отталкивающихъ, безсердечныхъ. Жаль что вы ѣдите, я многое еще показалъ бы вамъ изъ рукописей — но оставимъ до будущаго года.

Писалъ сейчасъ къ Мар. Касп. Я вамъ отдамъ какой-нибудь подарокъ ей, игрушку или такъ вздоръ.

Пожмите руку вашему супругу. Ему я страшно обязанъ за замѣчаніе о народномъ языкѣ. Я много думалъ объ этомъ. По дорогѣ — слушаю толпу на ярмаркѣ въ Брюсселѣ.

Прощайте. Будьте здоровы.

Дружески жму вамъ обоимъ руку.

Саша кланяется.

А. Герценъ.

VIII.

5 ноября. Park House.

Fulham.

Я никакъ не думалъ, Марія Александровна, что вы такъ долго заживетесь въ Дрезденѣ, мнѣ здавалось, что вы скоро будете на Руси. Тамъ интереснѣе, Ростовцевскія комиссіи, особенно по хозяйственному отдѣленію идетъ богато. Если вы увидите Кошел. (Кошелева), то попросите чтобъ онъ намъ посылалъ засѣданія (у насъ есть 50).

И такъ вы познакомились съ Т. П.¹⁾ Она еще ко мнѣ пишетъ: «Милый Саша», какъ въ 1824 году и поминаетъ въ своемъ письмѣ о давно-давно прошедшихъ людяхъ и событіяхъ. По ея письму я вижу что она жива. Она принадлежитъ къ тому выносливому и тягучему кряжу, который замѣнили николаевскими юрдовыми, съ рожденія испуганными, нервными чудаками — оттого она и осталась не старою въ 53 года. Если вы

¹⁾ Татьяна Петровна Пассек.

еще не читали книгу Елагина «Искандеръ — Герценъ» напечат. въ Берлинѣ — это поэма, мы съ Ог. (Огаревымъ) вечеръ цѣлый катались со смѣха. Марія Каспаровна тоже должна ее прочесть. Въ слѣдующемъ «Колок.» будетъ 3-ья статья о русскихъ Нѣмцахъ — потомъ еще двѣ, я ихъ рекомендую вамъ. Что за нихъ меня оборвутъ всѣ отъ Бабста до Станкевича, не говоря о недругахъ, — такая видно ужъ горемычная доля.

Я бы вамъ охотно высылалъ «Колоколъ» — да хорошо ли на ваше имя? Сегодня посылаю два экз. на имя Мар. Касп. — одинъ для васъ, одинъ для Тат. Пет. (Пассекъ).

Жму вашу руку.

А ты, Богданъ, что, помнишь свирѣпаго москаля, который все говорилъ не канючь, не хныкай? Поклонись же отъ него твоему пацѣ.

IX.

28 Ноября. *Orser House.*

Vestbourne terrace.

Посылаю вамъ — вы думаете «Колоколъ» — нѣтъ-съ — одна рѣчь не пословица, посылаю вамъ Ольгу¹⁾ съ визитомъ и съ этимъ письмомъ. Что вы дѣлаете Марья Александровна — какое упорное молчаніе. Я серьезно рекомендую вамъ *M-me Meyrenberg* и пользуясь сей вѣрной оказіей жму вамъ руку.

Огаревъ кланяется.

Будьте здоровы.

(Безъ підпису).

X.

26 (14) Декабря 59 г. *Park House.*

Fulham.

Здравствуйте Марія Александровна — собираюсь васъ поздравить съ новымъ десятилѣтіемъ, — да еще въ какой день — 14 Декабря! Съ тринадцатилѣтняго воз-

¹⁾ Друга донька Герцена.

раста — я свѣтилъ этотъ день — нашего нравственнаго Рождества. 35 годъ наступаетъ съ тѣхъ поръ!...

Увлеченный календарями, я вмѣсто письма, начинаю археографическую статью, ее можно написать цифрами складами — Это несчастье стариковъ — а съ будущаго года я по всеѣмъ правамъ вступаю въ ихъ почтенную, беззубую, сѣдую среду.

Правильно ли вы получаете Колоколь? Я послалъ въ день выхода — притомъ скажите совершенно откровенно — о двухъ послѣднихъ статьяхъ о нѣмцахъ, я имъ придаю нѣкоторую цѣну.

— На этомъ словѣ явилось ваше письмо — за которое благодарю.

Я въ переводѣ Библии ни прямо, ни косвенно не участвую, это дѣло Тробизонъ «библейскаго общества», одного, добраго, бѣднаго литератора, котораго я имъ рекомендовалъ.

Во всякомъ случаѣ я считаю этотъ трудъ — совершенно бесполезнымъ. Ну что намъ теперь — за плачь съ Іовомъ и за пророчества — здоровую пищу надобно для народа — а религіозныхъ кликушъ довольно было.

У насъ теперь предстоитъ новая борьба съ дворянствомъ — я имъ услужилъ первымъ блиномъ къ новому году.

И такъ милости просимъ ждемъ васъ въ Лондонъ¹⁾.

XI.

17 Января 1860 г. *Park House.*

Fulham.

Дѣйствительно вы меня, Марья Александровна, всеѣмъ съ толку сбили парохомомъ, все же вы приѣдите — и я этому очень радъ. Приѣзжайте-ка вмѣстѣ съ Тат. Пет. (Пассекъ) на островъ Вайтъ. Я конечно и самъ мечтаю куда-нибудь уѣхать изъ Лондона . . . т. е. хотѣлось бы перебраться въ Швейцарію — но врядъ это возможно ли, но только въ городѣ, да еще лѣто не останусь

¹⁾ Кінця листу бракує.

«Все ревматизмы и головныя боли».

Передайте. Т. П. (Пассекъ) письмо, скоро пришло ей черезъ васъ книги, она упрекаетъ что я мало пишу, разучился — совершенно разучился писать письма.

Усердно кланяюсь вамъ

А. Герценъ.

ХИ.

26 Января 1860 г. Park House.

Fulham.

Какъ досадно и смѣшно было намъ, Марья Александровна, узнать нашу ошибку. Вы намъ прислали разные «елочныя» фрукты — а мы благодарили Тат. Петровну а потому вы пристите намъ и дайте вашу руку, чтобъ поблагодарить теперь.

Тихо, ужасно тихо идутъ дѣла на Руси, слабая рука Алекс. Ник. (Александра II) дрожить. Въ Ростовцевской комиссіи — единственный оплотъ освобожденія. Противъ нее интригуютъ и дѣлаютъ всякія мерзости — Самаринъ (онъ толще меня лѣтъ пять) до того горячился — что un beau jour упалъ разбитый параличемъ. Теперь онъ поправился немного и снова явился на своемъ посту. Молодецъ!

Въ Февралѣ — такъ въ Февралѣ милости просимъ — но весной здѣсь лучше, Февраль скверный мѣсяць — напротивъ, Мартъ и Апрѣль — лучше иногда Мая и Юня. У меня есть противъ васъ злой умыселъ — мнѣ хочется васъ заставить — вечеръ или два — слушать отрывки изъ «Былое и Думы» — изъ тѣхъ частей которыя будутъ напечатаны — когда меня запечатаютъ какъ посылку на тотъ свѣтъ (отчего никогда не страхуютъ покойниковъ вотъ было бы вѣрнѣйшее средство узнать есть ли тотъ свѣтъ и есть ли тамъ почтовая контора?) Отрывки эти кромѣ Огаревыхъ никому не читалъ (исключая двѣ, три главы) и мнѣ хотѣлось бы совершенно искренно отзывать — и отзывать немужского.

Я счелъ долгомъ предупредить васъ — что васъ ждетъ
сверхъ-качка на Ламаншѣ, туманы въ Лондонѣ — темноты
въ полдень и дождь въ 24 часа — еще такой канканъ.

Берите мѣры!

Кстати я съ Ог. изобрѣлъ что такъ какъ у Гололя
сумасшедшій пишетъ: «День безъ числа» такъ въ
англійскомъ климатѣ, чисто сумасшедшемъ есть

«часы безъ дня»

Оттого и темно.

(На другій стороні:) Много благодаримъ васъ, милая
Марья Александровна за присылку и крѣпко жмемъ
вашу руку. Г. торопитъ посылать на почту и потому
я кончаю

Вашъ *Огаревъ*.

XIII.

23 Февр. 1860 г. *Park House.*

Fulham.

Письмо ваше сегодня получилъ. Такъ это вы хво-
рали въ нашемъ Гейдельбергѣ, — а мы здоровы въ на-
шей труппѣ сырости, тумана и мглы. Что это за пе-
чальный климатъ — онъ ведетъ къ сосредоточенному
озлобленію.

Перечиталъ я вашу «Игрушечку» — превосходная
вещь, вы ее исправили — и кромѣ двухъ, трехъ бездѣ-
лицъ — да вдвое малороссійскихъ словъ — это былъ бы
брильянтъ чистѣйшей воды. Я читалъ ее вслухъ — и
на всѣхъ она сдѣлала то же впечатлѣніе какъ на меня.
Въ польскомъ *Revue* выходящемъ въ Парижѣ — двѣ
длинныя (и очень умныя статьи) противъ меня.

Ну дѣлать нечего — попробую старческіе мускулы
— и проберу его.

Когда вы будете! Вы напишите дня за два.

Статьи о Павлѣ я получилъ.

Будьте же здоровы — кланяйтесь вашимъ и пере-
дайте записочку Т. П. (Татьяні Петровні Пассек).

Огаревъ — Нат. Ав. и дѣти усердно кланяются.

ЛИСТИ ТУРГЕНЕВА ДО МАРКА ВОВЧКА¹⁾.

¹⁾ Ці листи передані сином покійної Марко-Вовчок Б. А. Марковичом. Вони були друковані в видавництві «Минувшіє Годы» з деякими похибками, котрі тут справляємо. (Ред.)

Парижъ, 22-го мая 1859 г.

I.

Пишу Вамъ два слова, любезная моя спутница — только для того, чтобы узнать какъ Вы, гдѣ Вы, что Вы? Напишите мнѣ немедленно — вотъ мой адресъ: Rue Lafayette, Hotel Byron, № 17, à Paris. Нашли ли *Вы Вамъ* квартиру, какъ Ваше здоровье, что дѣлаетъ Богданъ, какія извѣстія изъ Россіи, *явился ли Берлинецъ*, какъ Вамъ нравится Дрезденъ? — Я во всемъ этомъ принимаю живѣйшее участіе — потому что я Васъ искренно любилъ; не такъ какъ К.¹⁾ — но не менѣе сильно, хотя въ совсѣмъ другомъ родѣ. — Обѣщаю Вамъ написать въ отвѣтъ большое письмо, а теперь у меня пока — голова идетъ кругомъ. Жму Вамъ крѣпко руку, цѣлую Богдана, кланяюсь Рейхелямъ.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

II.

Парижъ, 31-го мая 1859 г.

Я только что собирался писать Вамъ въ отвѣтъ на Ваше письмо, любезнѣйшая Марья Александровна, какъ получилъ отъ Васъ другое. Это очень мило съ Вашей стороны. Будемте часто переписываться.

Вы мнѣ ничего не говорите о пріѣздѣ Вашего мужа — а скакать Вамъ изъ Эмса въ Виши и въ Остенде — затруднительно — да и зиму никто не проводитъ въ Швейцаріи, гдѣ климатъ отъ близости снѣговъ довольно

¹⁾ Инициал —, Костомарова, або Куліша.

суровый. Совѣтую Вамъ лечиться въ Дрезденѣ по методѣ Шипулинскаго, а недѣль черезъ шесть потолковать съ Рихтеромъ или Вальтеромъ. Я очень радъ, что Вы нашли себѣ пріютъ и что Богданъ, котораго я цѣлюю за память его обо мнѣ, нашелъ себѣ и няню и товарища. Надобно теперь сильно налечь на нѣмецкій языкъ. Пріятно также знать, что Берлинецъ исчезъ съ горизонта — а отъ толковъ петербургскихъ друзей не убежешься. На то друзья, чтобъ толковать вкривь и вкось.

Я нашелъ свою дочку здоровой и часто ее видѣлъ. — Она очень хорошая натура, но требуетъ еще нѣкоторой полировки. Объ этомъ вѣроятно постарается сама жизнь. А въ мои годы голова можетъ идти кругомъ — только отъ заботъ и многихъ дѣлъ — ни отъ чего другого. Здоровье мое порядочно: завтра я ѣду въ Лондонъ, гдѣ пробуду дня три — а оттуда, опять сюда и прямо въ Виши, гдѣ я пробуду недѣль шесть — до конца іюля. Но Вы пишите мнѣ пока въ Hotel Вугон.

Одна Ваша фраза о Полонскомъ показываетъ, что Вы въ немного мрачномъ настроеніи духа. Не напускайте этого на себя — Вы къ этому склонны — не прибавляйте тяжести на свои плечи: жизнь и такъ не легка. — Въ первомъ Вашемъ письмѣ Вы жалуетесь на свое здоровье; мнѣ кажется Вамъ всегда сначала не должно быть хорошо на новомъ мѣстѣ: стерпится — слюбится.

У меня Вашъ билетъ на мѣховыя Ваши вещи въ Кенигсбергъ, — я Вамъ его отдамъ въ Дрезденѣ — (гдѣ я думаю быть около конца августа) — или вышлю. А Вы, пожалуйста, вышлите мнѣ одинъ экземпляръ моего перевода Вашихъ рассказовъ — въ видѣ письма, что-ли; я доплачу здѣсь, что это будетъ стоить. — Начали ли Вы работать? — Не могу придумать, какую это я даму качалъ на стулѣ? Впрочемъ, Вы, кажется, теперь меня знаете.

Будьте здоровы. Жму Вамъ крѣпко руку, цѣлую Богдана и кланяюсь Рейхелямъ. Станкевичи уѣхали?

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Какія это дѣла совершились въ Россіи?

III.

Виши, 21-го іюня 1859 г.

Третьяго дня я сюда пріѣхалъ, любезнѣйшая Марья Александровна — и чувствую потребность поболтать съ Вами. — Прежде всего благодарю Васъ за присылку Вашей книги и за письмо, начиненное разными извѣстіями, изъ коихъ самое утѣшительное то, что Вы теперь съ Вашимъ мужемъ. — Итакъ, Кулишъ поѣхалъ съ женою по Волгѣ на Кавказъ. — Вотъ-тѣ разъ! — Это не въ рифму сказано, а отъ изумленія. — Впрочемъ — дѣло его онъ сдѣлалъ хорошо — и дай Богъ ему всякихъ успѣховъ, Худо то, что здоровье Ваше не поправляется — и я съ тѣхъ поръ, какъ нахожусь во Франціи, болѣю; будемте надѣяться, что это къ лучшему. Виши грязный и не веселый городокъ — вездѣ французскія козлиныя лица, французское щебетанье: весело въ этомъ мало: слава Богу, русскихъ до сихъ поръ немного. Въ Тарентѣ воздухъ чудесный. Я пока пишу Вамъ въ *Johannishalle*.

За работу я еще не принимался, но съ нынѣшняго дня началъ переводъ «Институтки». Вы пишете, что и у васъ пока дѣло не клеится: это бываетъ отъ двухъ причинъ: отъ усталости и нерасположенія — или отъ того, что человѣкъ вступилъ (иногда незамѣтно для самаго себя), въ новую эпоху развитія — и еще не находитъ новыхъ словъ, а старыя не годятся. Дай Вамъ Богъ идти впередъ спокойно и правильно: а что нѣмецкій учитель до сихъ поръ не пришелъ — это я, съ Вашего позволенія, приписываю не нѣмецкой неаккуратности — а малороссійско-великороссійской лѣни.

У меня довольно чистая комната въ довольно скромномъ трактирѣ — только подъ окнами безпрестанно гудятъ, поютъ и воютъ проклятыя шарманки. — Буду ждать письма и обѣщаюсь отвѣчать.

Поклонитесь отъ меня Вашему мужу, Рейхелямъ, Богданка за меня поцѣлуйте. Я ѣздилъ въ Лондонъ, пробылъ тамъ недѣлю и каждый день видѣлъ Герцена: онъ бодръ и крѣпокъ — внутренняя грусть меньше его точитъ, чѣмъ прежде: теперь у него есть дѣятельность. Натура могучая, шумная — и славная — я возилъ къ нему одного хохленка, Ковбасина, тотъ чуть не сошелъ съ ума отъ восторга.

Прощайте — до свиданья, то есть, будьте здоровы, работайте, и старайтесь нести легко бремя жизни, которое тѣмъ тяжелее давитъ на плечи, чѣмъ больше сами плечи слабѣютъ. Крѣпко жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Изъ русскихъ здѣсь Тимашевъ. Какъ онъ плѣнителенъ въ статскомъ сюртукѣ съ какими то пестрыми ленточками въ петлицѣ!

IV.

Куртавнелъ, 22-го—10-го іюля 1859 г.

Любезнѣйшая Марья Александровна — я, какъ видите, уже болѣе не въ Виши — которому я очень благодаренъ за дѣйствіе, произведенное на меня его водами — я вотъ уже третій день, какъ нахожусь въ деревнѣ моихъ хорошихъ знакомыхъ, въ 50 верстахъ отъ Парижа и пробуду здѣсь недѣли двѣ. Потомъ я поѣду въ Парижъ, чтобы присутствовать на выпускномъ экзаменѣ моей дочери — и, весьма вѣроятно, поѣду съ ней въ половинѣ августа, на недѣлю, на берега Рейна. Вотъ бы хорошо намъ встрѣтиться! Напишите мнѣ, пожалуйста, не мѣшкая, гдѣ Вы будете объ эту пору? Мой планъ слѣдующій: до начала августа здѣсь — отъ 5-го

до 15-го августа на Рейнъ или въ Швейцаріи — потомъ опять до 15-го сентября около Парижа а тамъ черезъ Берлинъ и (вѣроятно) Варшаву въ Москву и въ деревню — до декабря. Сообщите мнѣ также Вашъ планъ.

Я съ удовольствіемъ поѣду туда, гдѣ Вы будете — лишь бы это не было слишкомъ далеко отъ Рейна — и Вы будете имѣть случай познакомиться съ моею дочерью, — т. е, я хотѣлъ сказать, что она будетъ имѣть случай познакомиться съ Вами.

Остальныя сообщаемыя Вами извѣстія меня радуютъ. Изобрѣтеніе Рутцена¹⁾ повергло меня въ недоумѣніе . . . Послѣ этого найдется человѣкъ, который придумаетъ машину, которая будетъ часъ нести ложку ко рту. Богданъ у Васъ умница — учиться ему ни по чемъ — и я очень радъ, что онъ меня помнитъ. Я бы съ большимъ удовольствіемъ прочелъ Вашу работу передъ отправленіемъ ея въ Россію; но такъ какъ это невозможно, то я ограничиваюсь всѣми возможными напутственными желаніями. Переводъ «Институтки» подвигается; я Вамъ его привезу. Извините небольшую мѣшкотность; впрочемъ, бѣда не большая, такъ какъ раньше декабря или ноября Краевскій вѣрно не захочетъ помѣстить Вашу повѣсть въ своемъ журналѣ. Читайте, читайте Пушкина: это самая полезная, самая здоровая пища для нашего брата, литератора; когда мы свидимся — мы вмѣстѣ будемъ читать его.

Кстати, гдѣ Вы намѣрены провести зиму? За границей или въ Петербургѣ? . . . Я буду зимой въ Петербургѣ — но я не настолько эгоистъ, чтобы желать чтобы и Вы тамъ были, если это вредно Вашему здоровью. Со всѣмъ тѣмъ я долженъ сказать, что съ великимъ удовольствіемъ примусь за продолженіе тѣхъ длинныхъ, длинныхъ и хорошихъ разговоровъ, которые происходили между нами въ теченіе нашего путешествія. Особенно

¹⁾ Николай Карлович Рутцен, орловскій дідие, отецъ сучаснаго суспільнаго діяча.

остался у меня въ памяти одинъ разговоръ въ маленькой кареткѣ, между Ковномъ и границей, въ тихую и теплую весеннюю ночь. Я не помню, о чемъ собственно мы толковали; но поэтическое ощущеніе сохранилось у меня въ душѣ отъ этой ночи. Я знаю, что это путешествіе насъ сблизило — и очень этому радъ.

Каковы были жары? Я думаю и у Васъ, въ Германіи было не легче. Сегодня первый сѣрый, прохладный день. Я сижу передъ окномъ, дающимъ въ садъ¹⁾. Я хотѣлъ продолжать мою повѣсть — и началъ писать Вамъ. Все очень тихо вокругъ: слышатся дѣтскіе голоса и шаги (у г-жи Віардо прелестныя дѣти) — въ саду воркуютъ дикіе голуби и малиновка распѣваетъ; вѣтеръ вѣетъ мнѣ въ лицо — и на сердцѣ у меня — едва ли не старческая грусть. Нѣтъ счастья внѣ семьи — и внѣ родины; каждый сиди на своемъ гнѣздѣ и пускай корни въ родную землю. Что лѣпиться къ краюшку чужаго гнѣзда? Когданибудь поговоримъ объ этомъ.

Я радъ за Шевченка, что онъ уѣхалъ въ Украину: я думаю — тамъ ему будетъ лучше. Поклонитесь отъ меня (письменно) Макарову и Бѣлозерскому; крѣпко пожмите руку Вашему мужу и поцѣлуйте Богдана. Будьте здоровы; дружески жму Вашу руку и говорю Вамъ: до свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

V.

Куртавнель, 30-го іюля 1859 г.

Я сегодня получилъ Ваше письмо, любезнѣйшая Марья Александровна — и спѣшу Васъ извѣстить о слѣдующемъ: я свободенъ отъ 3-го до 10-го августа — и не знаю буду ли свободенъ позже, — а потому мнѣ хочется воспользоваться этой недѣлей и съѣздить теперь

¹⁾ une fenêtre qui donne dans le jardin.

же на Рейнъ и съ Вами увидаться. Но гдѣ Вы будете? Въ Аахенѣ, на Ост-Нейдѣ(?) Господь знаетъ! И потому напишите мнѣ немедленно въ Парижъ, гдѣ Вы будете? 3-го августа вечеромъ или 4-го утромъ? По Вашему письму — въ Швальбахѣ; я туда приѣду, но мнѣ хотѣлось бы застать Васъ. Я могу также приѣхать въ Аахенъ. Напишите немедленно — въ случаѣ нужды пошлите телеграфическую депешу. До свиданья.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Кланяюсь А. В.¹⁾.

VI.

Парижъ, 1-го августа 1859 г.

Милая Марья Александровна. Представьте себѣ, что планъ путешествія моего на Рейнъ состояться не можетъ по весьма ничтожной, но въ то же время самой положительной причинѣ: я нашелъ здѣсь (по милости урожая и другихъ причинъ) слишкомъ мало денегъ, высланныхъ изъ деревни. Никогда я такъ не досадовалъ на отсутствіе «презрѣннаго» металла. Нечего дѣлать: надобно покориться. Надѣюсь, что отъ моего перваго письма Вы не остались лишняго времени въ Швальбахѣ. Но увидѣться съ Вами я непременно хочу — хотя для того-бы, чтобы заплатить Вамъ мое пари; итакъ, слушайте: я выѣзжаю отсюда 15 до 3-го сентября(?) назадъ въ Россію и *гдѣ бы Вы ни были*, непременно къ Вамъ поѣду. Деньги тогда будутъ: я сегодня же написалъ къ Каткову о высылкѣ 1500 руб. сереб. А потому прошу Васъ убѣдительно: немедленно написать мнѣ въ Парижъ — *poste restante* — гдѣ Вы будете или предполагаете быть 3 до 15-го сентября? Впрочемъ я надѣюсь, что до того времени переписка наша не прекратится. Все-таки, напишите скорѣе.

¹⁾ Афанасію Василевичу Марковичу — мужу Маріи Маркович (Марко Вовчок).

Я сегодня же написалъ на всякій случай письмо —
poste restante Макарову въ Аахенъ — въ которомъ увѣ-
домляю его о томъ-же.

До скорого свиданія; жму Вамъ дружески руку,
кланяюсь Вашему мужу и цѣлую Богдана.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

VII.

Куртавнель, 1/13-го августа 1859 г.

Милѣйшая Марья Александровна. Вы милѣйшая —
но позвольте Васъ побранить: во 1-хъ Вы не ставите
числа въ Вашихъ письмахъ. Во 2-хъ Вы не отвѣчаете
на вопросы — и въ 3-хъ извиняетесь, что часто пишете,
когда, напротивъ, я бы желалъ, чтобы Вы писали больше
и чаще. А потому, такъ какъ я *всенепремѣннѣйше* же-
лаю Васъ видѣть, то повторяю Вамъ мой запросъ:

Гдѣ Вы будете, начиная съ 12-го до 20-го *сентября*
нового стilia?

Гдѣ бы Вы ни были я къ Вамъ приѣду и проведу
съ Вами дней *пять*.

Посылаю Вамъ это письмо черезъ Макарова, кото-
рый, какъ Вы говорите, знаетъ мой адресъ. А мой
адресъ: au château de Courtavenel près de Bozcy-en-Brie
(Seine et Marne).

До скорого свиданія. Кланяюсь Вамъ и А. В. Богдана
цѣлую.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Напишите Вашъ адресъ.

VIII.

Без дати.

Бейте меня, ругайте меня, топчите меня ногами,
милая Марья Александровна: Я безобразный, гнусный
человѣкъ — я не приѣду въ Остенде, я прямо скачу въ
Берлинъ, а оттуда въ Штетинъ на пароходъ (который
отходитъ въ четвергъ) — а тамъ въ Петербургъ, въ

Москву и въ деревню — куда мнѣ непременно нужно понасть къ 20-му сент. нашего стиля. Я ужъ и счетъ потерялъ, въ который разъ я Васъ обманываю — я красенъ, какъ ракъ отъ стыда въ это мгновенье, я даже не смѣю просить у Васъ прощенья. Но Вы будете все таки великодушны и напишите мнѣ: Орловской губерніи, въ городъ Мценскъ. — Гдѣ Вы намѣрены провести зиму? — Я буду въ Петербургѣ.

Посылаю Вамъ билетъ на Вашу шубку, которая осталась въ Кенигсбергѣ.

Переводъ «Институтки» будетъ мною врученъ Краевскому, — а оригиналь будетъ мною переданъ Бѣлозерскому. На мое имя должно придти два письма въ Hotel de l'Agneau въ Остенде, сдѣлайте одолженіе, перешлите ихъ на мой адресъ въ Орловскую губернію.

Стыдно, стыдно — досадно — и говорить нечего. Едва дерзаю жать Вамъ руку, поцѣловать Богдана и поклониться Афанасію Васильевичу. Приѣзжайте на зиму въ Петербургъ. Можно будетъ устроить жизнь лучше прошлогодней.

Охъ, какъ мнѣ стыдно! — До свиданія.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

IX.

С. Спасское, 21-го октяб. (2-го нояб.) 1859 г.

Если бы я самъ не былъ кругомъ виновать передъ Вами; любезнѣйшая Марья Александровна — то, право, попенялъ бы на Васъ: какъ это можно въ такую даль писать такую коротенькую записку — точно мы живемъ въ одномъ городѣ, видимся каждый день? — Съ другой стороны все таки хорошо, что Вы обо мнѣ вспомнили — и я Вамъ очень за это благодаренъ.

Не желая подвергнуться такому же упреку, какой я Вамъ сейчасъ сдѣлалъ, скажу Вамъ нѣсколько словъ о себѣ: въ нихъ будетъ мало интереснаго и мало веселаго, а именно — вотъ мѣсяць (слишкомъ) какъ я здѣсь

— и вотъ уже три недѣли, какъ я не выхожу изъ комнаты: со мной повторилась та самая болѣзнь, которая такъ мучила меня въ Петербургѣ: я не только громко говорить, я даже шептать не могу, кашляю без прерывно — и конца этой гадости не предвижу. — Вслѣдствіе этого я никого здѣсь не вижу и сижу какъ сурокъ въ своей норѣ. По крайней мѣрѣ, я воспользовался этимъ насильственнымъ бездѣйствіемъ и окончилъ большую повѣсть для «Русскаго Вѣстника». Какъ бы мое болѣзненное состояніе не отозвалось на ней! — Что же касается до перовода «Институтки» — (я краснѣю, начертивъ эти слова) — мы уже съ Краевскимъ переписались: онъ ее, вѣроятно, помѣститъ въ 1-ый № «Отеч. Зап.» на будущій годъ, какъ вещь капитальную; впрочемъ, она будетъ у него въ 10-хъ числахъ ноября: я либо самъ ее привезу въ Петербургъ къ этому времени — либо пришлю ее, если болѣзнь не позволитъ мнѣ выѣхать изъ моей Оиваиды.

Изъ Вашего письма еще не видно, рѣшились ли Вы провести зиму въ Петербургѣ — или нѣтъ. Приѣзжайте, — право, мнѣ сдается, что мы проведемъ хорошо эту зиму. Я боюсь, какъ бы Вы вдвоемъ или втроемъ (нѣтъ, нѣ втроемъ — Богдану вездѣ будетъ весело) — не соскучились за границею.

Вы мнѣ ничего не пишете о Вашемъ здоровіи — словомъ, Вы мнѣ ни о чемъ не пишете; надѣюсь, что оно хорошо, что и мужъ Вашъ и Богданъ также здоровы. Поклонитесь имъ и всему семейству Рейхелей и Дрезденской Мадоннѣ. Будьте здоровы, веселы, работайте и приѣзжайте. Говорю Вамъ до свиданія и дружески жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

Х.

С.-Петербургъ, 6-е января 1860 г.

Любезнѣйшая Марья Александровна, я до сихъ поръ медлилъ отвѣтомъ на Ваше любезное письмо изъ Гей-

дельберга, потому что хотѣлъ въ то же время извѣстить Васъ о напечатаніи «Институтки». Она помѣщена въ 1-мъ № «Отечественныхъ Записокъ» и явится на дняхъ. Снѣгиревъ ее порядкомъ пощипалъ — однако печатать было можно. Вышло изъ нея 2 листа $\frac{3}{4}$ — по 150 руб. за листъ — выходитъ 400 руб. съ небольшимъ. Такъ какъ Краевскій Вамъ далъ впередъ 300 руб., то остающіеся затѣмъ 100 руб., я, получивъ съ него по выходѣ книги, отдалъ немедленно Бѣлозерскому, который перешлетъ ихъ Вамъ. — Онъ, сколько мнѣ извѣстно, Вашъ корреспондентъ по денежнымъ дѣламъ.

Итакъ Вы зимуete за грапицей. Жалко, — а дѣлать нечего. Впрочемъ, это хорошо и полезно для Вашего здоровья, а это главное соображеніе. — Я думаю, что и Богдану будетъ во всѣхъ отношеніяхъ хорошо пожить въ нѣмецкомъ городѣ, съ нѣмецкими дѣтьми.

Здѣсь все идетъ по старому и по новому въ то же время. На дняхъ у насъ будетъ чтеніе въ пользу нашего общества (въ которомъ Вы — членомъ); между прочимъ, я читаю статью подъ заглавіемъ: «Д. Кихоть и Гамлетъ». Желаящихъ чрезвычайно много — посмотримъ, каковъ-то будетъ успѣхъ? — Тотчасъ послѣ чтенія, я ѣду въ Москву, для печатанія своей новой повѣсти — въ «Русскомъ Вѣстникѣ». Здоровье мое все еще въ какомъ-то странномъ положеніи: съ комнатъ я не кашляю, а чуть выставлю носъ на воздухъ — у меня поднимается почти въ родѣ коклюша. Не знаю, какъ я доберусь въ Москву, при такихъ холодахъ.

Малороссовъ здѣшнихъ я вижу, но не такъ часто, какъ въ прошломъ году — особенно Шевченку. Онъ, говорятъ, написалъ какую то неудачную поэму.

Это худо, что Вы мало работаете, а можетъ быть, оно и хорошо: значить, Вы набираете новыхъ впечатлѣній. — Читайте Гете, Гомера и Шекспира — это лучшешего — Вы же теперь, должно быть, одолѣли нѣмецкій языкъ.

Я ѣду лѣтомъ за границу — можетъ быть, гдѣ нубудь и встрѣтимся; напишите мнѣ два слова о Вашихъ

планахъ на будущее. — Крѣпко жму Вамъ руку, кланяюсь Вашему мужу и цѣлую Богдана.

Будьте всѣ здоровы.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Я не-франкирую своего письма и Вы не франкируйте, такъ лучше доходить. Адресъ мой тотъ же: на *Большой Конюшенной* въ Домъ Вебера.

XI.

С.-Петербургъ, 20-го марта (1-го апрѣля) 1860 г.

Ей же ей, говоря библейскимъ языкомъ, нельзя писать такія письма, какія Вы пишете, любезнѣйшая Марья Александровна! Безъ обозначенія числа, года, мѣста — и всего то какихъ нибудь пять-шесть строчекъ, точно свободной минуты нѣтъ у Васъ! . . . Право, это огорчительно — и Вамъ надобно отдѣлаться отъ этой дурной привычи.

Отвѣчаю на Ваши вопросы по пунктамъ:

1. Порученіе Ваше на счетъ г-жи Писаревой было по нездоровію моему (я прескверно провелъ зиму — почти не выѣзжалъ — теперь очередь горла меня мучить) — передано Бѣлозерскому. Долго онъ не могъ отыскать г-жу Писареву: когда онъ нашелъ ея адресъ — она уже уѣхала въ Москву, а сынъ ея дѣйствительно сошелъ съ ума. Результатомъ всего этого было то, что Бѣлозерскій оставилъ Ваши деньги (138 р., если не ошибаюсь) у себя — и на дняхъ Вамъ перешлетъ ихъ.

NB. У него родился сынъ.

2. Повѣсть Вашу — «Червонный Король» — я отправилъ къ Каткову — выговоривъ 150 р. за листъ и онъ мнѣ уже отвѣтилъ, что выслалъ Вамъ деньги впередъ, изъ чего я заключилъ, что онъ находится съ Вами въ сношеніяхъ и знаетъ Вашъ адресъ. Сама повѣсть (впрочемъ я Вамъ, кажется, уже писалъ объ этомъ) мнѣ не понравилась: она не додумана — точно Вы и тутъ

сѣшите и притомъ языкъ ея слышкомъ небреженъ и испепренъ малороссіянизмами.

3. Я въ апрѣлѣ выѣзжаю отсюда и въ началѣ мая буду въ Парижѣ. Напишите мнѣ туда *poste restante* — гдѣ Вы будете въ эту пору и я непременно приѣду къ Вамъ, тѣмъ болѣе, что меня вѣроятно пошлютъ въ Эмсъ. Я выѣзжаю отсюда вмѣстѣ съ Н. Я. Макаровымъ, котораго опять посылаютъ въ Лахенъ. Анненковъ также ѣдетъ за границу.

4. Я часто вижу съ Шевченко, съ Карташевскимъ. О Кулишѣ доходятъ разные слухи: онъ издалъ альманахъ подъ названіемъ *Хата*, гдѣ между прочимъ помѣстилъ Вашу повѣсть «Чары».

5. Моя повѣсть — «Наканунѣ» вѣроятно дошла до Васъ. Многіе ее бранятъ — немногіе очень хвалятъ. Я самъ ею недоволенъ. На дняхъ явится въ «Б. для Чт.» другая моя повѣсть подъ заглавіемъ: «Первая любовь». Я Вамъ привезу оттискъ.

Впрочемъ, все по старому. Дружески кланяюсь Вамъ и Вашему мужу; цѣлую Богдана. До скораго свиданія, если Богъ дастъ.

Преданный Вамъ

Парижъ, 21-го мая 1860 г.

Ив. Тургеневъ.

XII.

*Соденъ, возль Франкфурта на Майнъ,
7-го іюня 1860 г.*

Я вчера вечеромъ сюда приѣхалъ, любезнейшая Марья Александровна и поселился въ *Hotel de l'Europe*, слѣдовательно адресъ мой: *Soden, près de Francfort sur le Main, hotel de l'Europe*. Пишу Вамъ это не потому, чтобы я надѣялся увидать Васъ здѣсь или въ Швальбахѣ (сомнѣніе во мнѣ развилось сильное), но чтобы Вы знали, куда мнѣ писать.

У меня тихая комнатка съ видомъ на зеленые холмы. Вчера дождь лилъ ручьями и сегодня погода не совсѣмъ хороша, но воздухъ здѣсь чудесный. Встрѣча наша въ

Парижъ оставила во мнѣ самыя пріятныя воспоминанія. Надѣюсь, что и въ Швальбахѣ не будетъ хуже, если только будетъ Швальбахъ.

Удались ли фотографіи?

До свиданія; кланяйтесь Вашему мужу и поцѣлуйте за меня Богдана. *Не забудьте доставить мнѣ мои двѣ книги.* Еще разъ до свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

ХІІІ.

Соденъ, пятница, 29-го іюня 1860 г.

Пишу къ Вамъ по обѣщанію, любезнѣйшая Марья Александровна, хотя отъ Макарова я до сихъ поръ ничего не получилъ. — Надѣюсь, что Вы прибыли благополучно въ Гейдельбергъ и что письмо мое застанетъ уже Васъ на мази въ Швальбахѣ; надѣюсь такъ-же, что Вы не забудете Вашего обѣщанія и завернете въ Соденъ, если только это будетъ Вамъ возможно. Поѣздка наша оставила во мнѣ самое пріятное впечатлѣніе и я чувствую, что узы дружества, которыя насъ связали съ прошлаго года, еще крѣпче стянулись. — Не забудьте, что Вы Вашей хозяйкѣ въ Швальбахѣ обѣщали вернуться черезъ 4 дня; пропустивъ этотъ срокъ, чего добраго, она, пожалуй, сдастъ квартиру другому.

Въ Соденѣ я нашелъ все въ прежнемъ порядкѣ. 1-й номеръ также малъ, и увы! отъѣзжаетъ завтра. — Бѣдному Толстому хуже стало; но отъ дочери я получилъ письмо, изъ котораго узналъ, что сыну г-жи Віардо, слава Богу, легче стало. Онъ спасенъ, за то изъ того же письма я узналъ, что у Н. И. Тургенева умерла 3-хъ лѣтняя дѣвочка, которую онъ обожалъ. Смерть также не уступаетъ правъ своихъ, какъ и жизнь.

А Вы тоже все нашли въ порядкѣ въ Гейдельбергѣ? — Поклонитесь отъ меня Афанасію Васильевичу и поцѣлуйте Богдасю. — Напомните также Гофманну обо мнѣ: я когда-то бралъ у него уроки въ греческомъ языкѣ.

Итакъ, до скорого свиданія. Дружески жму Вамъ
руку и остаюсь

преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Я во *вторникъ* утромъ ѣду въ Эмсъ, гдѣ про-
буду до обѣда въ среду.

XIV.

Куртавнелъ, 21-го іюля 1860 г.

Я сегодня сюда прибылъ, милая (чуть было не на-
писалъ: любезнѣйшая, но «милая» и лучше и спра-
ведливѣй) Марья Александровна, и по обѣщанію пишу
Вамъ. Путешествіе мое совершилось весьма благопо-
лучно, дочку свою засталъ здоровой, но долженъ былъ
заплатить за нее 300 франковъ долгу, за что я ее по-
рядкомъ побранилъ и, теперь я нахожусь въ томъ домѣ,
куда я пріѣхалъ въ первый разъ 15 лѣтъ тому назадъ
и гдѣ осталось много — много моей жизни. Бывало,
какъ сердце билось, какъ дыханье стѣснялось, когда я
подъѣзжалъ къ нему, а теперь все это стало тише — да
и пора! — Я намѣренъ пробытъ здѣсь дней 10 — никакъ
не болѣе (вотъ уже эти три слова говорятъ о новыхъ
временахъ) а тамъ ѣду на островъ Уайтъ и напередъ
Вамъ говорю, что вѣкъ Вамъ не прощу, если Вы туда
не пріѣдете. Напишите мнѣ, какъ Вы поживаете въ
Швальбахѣ и посѣтилъ ли Васъ N. N. и продолжается
ли работа самогрызенья и сверленія? Не навязалась ли на
Васъ какая-нибудь новая брандахлыстиха, въ родѣ Киттары
и Вейнбергша продолжаетъ пропекать Васъ? — Какъ
идутъ Ваши работы? Обо всемъ этомъ напишите, хотя
кратко, по вразумительно. N. B. Не предавайтесь слиш-
комъ вліянію польскаго элемента!

Будьте веселы, здоровы и свободны отъ Васъ самихъ —
это самая нужная свобода, да ставьте пожалуйста число
и не пишите на клочкахъ слѣдующаго вида (*намальовано
наче лопата*).

Jestem a ja, jak Boga Kocham.

Преданный Вамъ *Ив. Тургеневъ.*

XV.

Куртавнель 1-го августа 1860 г.

Что это значитъ, милая Марья Александровна? Я третьяго дня ѣздилъ въ Парижъ и надѣялся найти хоть записочку отъ Васъ; но на почтѣ ничего не было. — Получили ли Вы мое письмо? Мнѣ потому такъ хотѣлось получить отъ Васъ вѣсточку, что я все не покидаю мысли объ островѣ Уайтѣ. Я ѣду туда въ будущій понедѣльникъ 6-го августа: пробуду дня три въ Лондонѣ — и 10-го числа непременно буду въ Чайтѣ. — Напишите мнѣ тотчасъ, прошу Васъ, два слова, *poste restante* — въ Парижѣ. Вѣдь это Васъ не утомитъ, хотя я и не N. N. Куртавнель я покидаю въ субботу, 4-го числа.

Видѣлись ли Вы съ Ковалевскимъ въ Эмсѣ и какой былъ результатъ Вашего свиданія?

Слышите — напишите непременно, хоть два слова. До свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XVI.

Парижъ, 6-го августа 1860 г.

Ей Богу, ей Богу, ей же Богу, съ Вами нѣтъ никакого терпѣнія, любезнѣйшая Марья Александровна! Непостижимость Вашихъ поступковъ превышаетъ всѣ соображенія самыхъ отважнѣйшихъ умовъ! — Во первыхъ почему это Вы вдругъ такъ больны, что сами таже писать не можете? — И почему Николай Яковлевичъ¹⁾ отъ себя не прибавляетъ, как и на долго ли онъ пріѣхалъ въ Швальбахъ. — И почему Вы блѣдны послѣ свиданія съ N. N? — И что за таинственная исторія съ Анненковымъ и каламбуръ съ письмами? — И какъ же Вы это не ѣдете на островъ Уайтъ, какъ будто для этого нужны милліоны? — И отчего Вы ничего не дѣлаете? — И что же мы будемъ дѣлать безъ Васъ на Уайтѣ? И долго ли Вы будете возиться съ поляками? Всѣ эти вопросы разомъ представляются моему уму и отвѣчать я на нихъ не въ состояніи.

¹⁾ Макаров.

Что же касается до меня, то я завтра ѣду въ Лондонъ, увижусь съ Герценомъ и, вѣроятно, съ Анненковымъ — и переговоривъ соборнѣ — отправимъ къ Вамъ соборное же и окончательное письмо передъ отправленіемъ на Уайтъ. А до тѣхъ поръ живите въ Швальбахѣ — и не болѣйте. Что это за безуміе: быть больнымъ тамъ, куда пріѣхали лечиться!!...

Жму Вамъ и Макарову руку и все таки говорю: до свиданья.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XVII.

Вентноръ, 13-го августа 1860 г., понедельникъ.

Милая Марья Александровна, со вчерашняго дня я здѣсь — и съ сегодняшняго поселился въ прелестномъ домикѣ надъ моремъ. Погода, какъ нарочно, чудная и что за прелесть этотъ островъ — этого пересказать нельзя! — Деревья, цвѣты, скалы, запахъ свѣжаго сѣна и моря — словомъ — роскошь! Изъ русскихъ здѣсь милѣйшій Ростовцевъ, которому я очень обрадовался — и Крузе. — Анненковъ не поѣхалъ, остался въ Лондонѣ. Герценъ нанялъ домъ не на островѣ Уайтъ, а на берегу Англии въ Борнемоусѣ, вотъ такъ:

У него пропасть свободныхъ комнатъ и онъ приглашалъ меня у него поселиться, но я побоялся его шума — и мнѣ хотѣлось быть «самъ большимъ». — Онъ, я увѣренъ, будетъ и Васъ приглашать — а я въ скобкахъ замѣчаю, что у меня есть гулящая комната, за которую я тоже плачу и которая мнѣ не нужна. Напишите мнѣ, по крайней мѣрѣ, два слова о томъ, что Ваше здоровье — и какія Ваши намѣренія? — Неужели я Васъ не увижу?

Я съ нетерпѣніемъ буду ждаты Вашего письма. Погода становится отличная. Жму Вамъ крѣпко руку и говорю: пріѣзжайте. Достаньте только денегъ на переездъ, а объ остальномъ не заботьтесь.

Вашъ *Ив. Тургеневъ.*

XVIII.

Вентноръ, пятница 24-го августа 1860 г.

Милая Марья Александровна, я вчера вечеромъ получилъ Ваше письмо — въ которомъ Вы меня просите уведомить Васъ по пути въ Венторъ, но если Вы выѣзжаете въ субботу. т. е. завтра — то — мое письмо Васъ физически застать не можетъ. Однако пишу на всякій случай — и въ то же время пишу Макарову въ Аахенъ. Вотъ какъ надо ѣхать: изъ Лондона въ *понедѣльникъ* — или во *вторникъ* въ 11 часовъ 30 мин. въ Портсмуть (Portsmouth), куда Вы приѣдете въ 1 час. и 52 мин. А я Васъ буду тамъ ждать — и вмѣстѣ поѣдемъ въ Вентноръ. — Анненковъ гоститъ у меня — но уѣзжаетъ, а Васъ не дождется. — Я здѣсь остаюсь до 1-го сентября.

До свиданія. Что Вы нашли нехорошаго въ моемъ письмѣ? — Во всякомъ случаѣ, прошу у Васъ извиненія и жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XIX.

Вентноръ, 27-го августа 1860 г.

«Serez vous encore Angleterre — viendrai samedi» — такъ начинался присланный Вами *телеграммъ*, любезнѣйшая М. А. — «Sine sene viendrai apres negonsteez vue» такъ продолжался *онъ* — и повергъ меня и Анненкова въ мучительную тоску недоумѣнія. — Вотъ что значитъ нечетко ставить буквы при подачѣ записки! — Мы призывали на помощь Шамполліона и поняли этотъ геро-глифъ такъ: Si ne serez, viendrai après — répondez moi. — Во всякомъ случаѣ, печальный фактъ. Вашего не-приѣзда остался несомнѣннымъ. Въ субботу — 1-го сентября — (не 12-го сентября ст. стилия — а 20-го августа) я выѣзжаю, какъ я писалъ Вамъ — изъ Англии и буду 4-го и 5-го въ Парижѣ. А потому, если Вы желаете меня видѣть — столько же, сколько бы я желалъ видѣться съ Вами, то приѣзжайте уже въ Парижъ. гдѣ я

остановлюсь въ Hotel Byron, rue Laffitte до 10-го числа или даже до 9-го — потому что 10-го начинается охота. Сдѣлайте одолженіе, примите къ этому надлежащія мѣры — а если у Васъ денегъ нѣту, напишите объ этомъ въ Вентноръ — Вы еще усиѣете — и я Вамъ вышлю. — Не уѣзжайте въ Россію, не повидавшись со мной. Не хочу Вамъ говорить: прощайте, а до свиданья — и жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XX.

Вентноръ, суббота 1-го сентября 1860 г.

Я уѣзжаю завтра въ Лондонъ, любезная Марья Александровна, а оттуда во вторникъ вечеромъ отправляюсь въ Парижъ, гдѣ останусь среду, четвергъ и пятницу. — Въ субботу я уѣзжаю въ деревню къ Біардо. — Если можете, пріѣзжайте въ Парижъ въ одинъ изъ этихъ трехъ дней. — Стоять я буду по прежнему — rue Laffitte, hotel Byron.

Сохраняю Ваше *предусмотрительное* письмо, какъ нѣчто необыкновенно фантастическое: можно дать тому большія деньги, кто въ состояніи понять изъ него, что Вы сами намѣрены дѣлать — и чего желаете отъ другого. — Вы являетесь мнѣ въ видѣ темнаго Сфинкса, около котораго безпрестанно сверкають телеграммы, столь же непонятныя.

Шутки въ сторону, я очень желаю Васъ видѣть, хотя уже почти потерялъ на это надежду.

Дружески жму Вамъ руку и все таки говорю вамъ: до свиданья.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXI.

Куртавнель, среда 12-го сентября.

Телеграммы и Вы — Вы и телеграммы, любезнѣйшая Марья Александровна — неразлучны какъ переклитки. (Переклитками называются тѣ зеленые попу-

гайчики съ оранжевыми носами, которое такъ уныло — дружелюбно жмутся другъ къ другѣ, сидя на одной жердочкѣ). Въ самую минуту моего отъѣзда изъ Hotel Byron мнѣ принесли телеграммъ на Ваше имя, который я немедленно отправилъ къ Вамъ. Что содержало это посланіе? — Кто Вамъ посылаетъ — и что именно — угрозу, обѣщаніе, извѣстіе? или просто пріятель спрашиваетъ:

«Êtes à Paris? Négonsteez apes mme?» Если Вы, вслѣдствіе этого телеграмма, уѣзжаете въ Ирландію или въ Португалію, или если Вы поселяетесь на какой нибудь башнѣ — дайте мнѣ знать — ибо меня это беспокоитъ.

Если же Вы не уѣзжаете тотчасъ, такъ дайте мнѣ, по крайней мѣрѣ, слово, что Вы дождетесь моего возвращенія на найденной Вамъ квартирѣ.

Работаете ли Вы? Въ свободное отъ занятіи время переписываете ли Вы проектъ?

До свиданія — жму Вамъ дружески руку. Богдана (хотя онъ и шалунъ) поцѣлуйте за меня.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXII.

Куртавнель, 17-го сентября 1860 г.

Милая Марья Александровна, я очень радъ, что Вы довольны своимъ гнѣздышкомъ; я замѣтилъ этихъ двухъ барышень, какъ только вошелъ въ гостиную — и лица ихъ мнѣ понравились — такъ что я тогда-же подумалъ — вотъ будутъ хорошія сосѣдки. — А отчего такихъ у насъ въ Россіи нѣтъ — или очень мало. — легко понять: всѣ наши барышни вырастаютъ въ невѣжествѣ и во *лжи*. Онѣ либо покоряются окружающей ихъ атмосферѣ — и выходитъ плохо — либо возмущаются противъ нея и выходитъ тоже нехорошо.

Я также очень радъ, что Вы работаете — это добрый знакъ. Присланный Вамъ счетъ не такъ страшенъ, какъ Вы полагаете — и по пріѣздѣ моемъ въ Парижѣ (дней

черезъ 10) все это уладится. Такъ и напишите туда. — А что письма изъ Гейдельберга не могутъ быть не грустными для Васъ при теперешнихъ обстоятельствахъ — это тоже въ порядкѣ вещей. Погодите — перемелется, мука будетъ.

Я получилъ отъ Анненкова письмо со вложенной фотографіей для Васъ. — Я Вамъ ее и посылаю. Онъ отличный человѣкъ и Васъ полюбилъ душевно.

Напишите мнѣ, когда придетъ къ Вамъ Делаво и что онъ Вамъ скажетъ на счетъ пансіона. Имѣете ли Вы извѣстіе о Макаровѣ? Ростовцевъ къ Вамъ, вѣроятно зайдетъ на дняхъ.

Я здѣсь хожу на охоту, устаю страшно, тотчасъ послѣ обѣда ложусь спать, а по утру переписываю проектъ. Узнайте, пожалуйста, отъ Делаво — нельзя ли найти въ Парижѣ переписчика? — Кажется, дьячокъ при церкви этимъ занимается.

До свиданія — будьте здоровы и велики духомъ.
Крѣпко жму Вамъ руку и остають
преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXIII.

Парижъ, 1-го марта н. с. 1861 г.

Милая Марья Александровна, сегодня Вы уѣхали и сегодня же пишу къ Вамъ: я получилъ письмо отъ Вашего мужа — и опять распечаталъ, потому что на конвертѣ ничего не стояло, кромѣ моего адреса и таинственныхъ буквъ М. М., которыя я замѣтилъ уже поздно; посылаю Вамъ это письмо. Такъ же принесли мнѣ записку — отъ кого бы Вы думали? Отъ г-жи Пассекъ. Она проситъ меня пріѣхать къ ней для того, чтобы переговорить о важномъ дѣлѣ: я ей написалъ, что завтра къ ней поѣду, а сегодня мнѣ нездоровится. — Смутно предчувствую, о чемъ сія дама будетъ со мной бесѣдовать — но отъ меня она не много толку добьется — и вѣроятно почувствуетъ ко мнѣ антипатію. Господь съ нею!

Итакъ — Вы получите это письмо въ Римѣ. Дай Богъ Вамъ благополучно доѣхать, благополучно прожить въ Римѣ, и еще благополучнѣе возвратиться! — Можетъ быть, Вы хорошо сдѣлали, что поѣхали . . . Будемъ думать, что хорошо, такъ какъ теперь этого уже вернуть нельзя. — Постарайтесь, по крайней мѣрѣ, извлечь всевозможную пользу изъ Вашего пребыванія въ Римѣ: не *мльйте*, сидя по часамъ о бокъ съ Вашими, впрочемъ, милѣйшими пріятелями; смотрите во всѣ глаза, учитесь, ходите по церквамъ и галлереймъ.

Римъ — удивительный городъ: онъ до нѣкоторой степени можетъ все замѣнить; общество, счастье — и даже любовь.

Поклонитесь отъ меня Ешевскому и Вашему спутнику, Александру Вадимовичу. Поцѣлуйте за меня Богдана — и будьте здоровы и велики духомъ. Крѣпко жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXIV.

4-го марта 1861 г. Парижъ.

Третьяго дня я Вамъ написалъ свирѣпое письмо, милая М. А., за которое Вы, вѣроятно, сильно на меня разсердились. Дѣло въ томъ, что я пересолил съ намѣреньемъ — а то бы ничего не вышло. — Но основаніе моего письма справедливо — и, поразмысливъ о немъ, Вы сами убѣдитесь что Вамъ нельзя продолжать идти по той же дорожкѣ. — А впрочемъ, у каждаго свой умъ въ головѣ.

Прилагаю при семъ 2-ое письмо отъ Вашего мужа.

Ну, какъ Вамъ нравится Римъ? Не сердитесь на меня и напишите мнѣ словечко.

Жму Вамъ руку

Ив. Тургеневъ.

P. S. Кланяюсь Ешевскому, Пассеку.

С. Спасское, 22-го мая 1861 г.

Господи Боже мой — или — Боже мій милій! какъ говорятъ г-да хохлы, что Вы за неисправимая женщина — любезная Марья Александровна. — Можно ли изъ Италіи въ Россію писать записку въ 5 строкъ, изъ которыхъ, вдобавокъ, ничего не узнаешь путнаго. Посудите сами: Ваше письмо шло 18 дней — стало быть и это раньше этого срока къ Вамъ не попадетъ; это значить, будетъ въ концѣ іюня *новаго* стіля — а въ это время, по причинѣ *mal'aria*, ни одного иностранца въ Римѣ не бываетъ — и *Вы* не будете — а Вы велите мнѣ писать себѣ въ Римъ *poste restante* — и я это исполню, хотя знаю почти навѣрное, что мое письмо пропадетъ. — Ни слова о томъ, куда Вы намѣрены ѣхать изъ Рима, гдѣ думаете провести лѣто — вернетесь ли въ Парижъ за Вашими вещами, что дѣлаютъ Ваши спутники, есть ли у Васъ еще спутники и д. т. Право, мнѣ бы слѣдовало, въ пику Вамъ, написать Вамъ письмо въ Вашемъ родѣ — Вы бы узнали, какъ это пріятно.

Однако и въ Вашей записочкѣ есть хорошее слово — Вы говорите, что преданы мнѣ *навсегда*. — Это много значить, но я Вамъ вѣрю, хотя Вы не безъ хитрости, какъ сами знаете. Что я Вамъ преданъ — это несомнѣнно; но кромѣ этого чувства, во мнѣ есть другое, довольно странное, которое иногда заставляетъ меня желать Васъ имѣть возлѣ себя — какъ въ моей маленькой парижской комнатѣ — помните? — Когда мнѣ приходятъ въ голову наши тогдашнія бесѣды — я не могу не сознаться, что Вы престранное существо — и что Васъ разобрать очень трудно. По крайней мѣрѣ — мнѣ до сихъ поръ не ясно, какъ понять все то, что было, подъ какую рубрику все это отнести? — При свиданіи¹⁾ я Вамъ сообщу, на какомъ предположеніи я остановился — какъ на самомъ вѣроятномъ — хотя мало лестномъ для меня.

¹⁾ Когда и гдѣ оно будетъ — совершенно неизвѣстно.

Теперь я Вамъ скажу вкратцѣ, что я намѣренъ дѣлать:
До 3/15 августа, а можетъ быть и до 15/27 — я въ деревнѣ: оканчиваю свой романъ, устраиваю свои отношенія съ мужиками, завожу школу и д. т. Потомъ я ѣду въ Бадень, гдѣ будетъ объ эту пору меня ждать моя дочь вмѣстѣ съ г-жей Инншъ, съѣздимъ, можетъ быть, вмѣстѣ въ сѣверную Италію — и съ половины сентября снова въ Парижѣ. Я бы Вамъ былъ благодаренъ, еслибъ и Вы сообщили мнѣ свой планъ. — Но вѣдь Вы не зависите отъ себя . . . а отъ чего или отъ кого Вы зависите — это для меня тайна.

Тургеневъ.

Видѣлъ я въ Петербургѣ Бѣлозерскаго и др. (Анненковъ женатый — прелесть какъ милъ). Мнѣ дали 4 № „Основы“ изъ которыхъ я могъ заключить, что выше малороссійскаго племени нѣтъ ничего въ мірѣ — и что въ особенности мы, великороссы, дрянъ и ничтожество. А мы великороссы поглаживаемъ себѣ бороду, посмѣиваемся и думаемъ: пускай дѣти тѣшатся, пока еще молоды. Выростутъ — поумнѣютъ. — А теперь онѣ еще отъ собственныхъ словъ пьянѣютъ. — И журналъ у нихъ на такой славной бумагѣ — и Шевченко такой великій поэтъ . . . Тѣшьте, тѣшьте, малыя дѣти.

Здѣсь весна очень запоздала — и вдругъ — вспыхнула — какъ порохъ — всяческой зеленью, цвѣтами и травами. — Этого за границей не увидишь. Но худо — толкаться старикомъ съ какимъ то окисленнымъ сердцемъ въ груди — подъ этими золотистыми липами . . . Что дѣлать! Скоро еще хуже будетъ.

Прощайте — постарайтесь написать немного подѣльнѣе — по тому же адресу, разумѣется. Жму Вамъ руку и дѣлаю еще что-то, на что Вы, бывало, никогда не отвѣчали. Поцѣлуйте Богдана, о которомъ Вы мнѣ ни слова не сказали — и поклонитесь — если есть кому кланяться.

Вашъ *Ив. Тургеневъ.*

XXVI.

25 августа — 6 сентября 1861 г. С. Спасское.

Милая Марья Александровна, получивъ это письмо, ступайте къ Боткину¹⁾ и скажите ему, что я ему написалъ было предлинное письмо, и отдалъ его извѣстному Вамъ Бенни для отдачи въ Мценскѣ на почту; но сей юноша его на дорогѣ потерялъ. Нечего дѣлать — придется все написанное рассказать, что я надѣюсь совершить весьма скоро — ибо я послѣ завтра выѣзжаю и почти нигдѣ останавливаться не буду. Итакъ, ждите меня скоро, если я не погибну на пути. Надѣюсь, что Вы мнѣ написали *poste restante* въ Берлинѣ. До свиданія, жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXVII.

Москва 4 июня 1862 г.

Любезнѣйшая Марья Александровна, я Вамъ не писалъ изъ Петербурга, потому что я хотѣлъ быть въ состояніи поговорить съ Катковымъ и дать Вамъ знать, что изъ этого выйдетъ. — Итакъ вотъ результатъ. „Русское Слово“ (которое, кажется, весьма не сильно денежными средствами): взяло „Пройдисвѣтъ“, который напечатаетъ въ майской книжкѣ и деньги Вамъ обѣщались тотчасъ выслать; а Катковъ не безъ колебанія и затрудненія взялъ „Пустяки“ и „Скрипку“ — но о 200 р. сер. (не говоря уже о 250) и слышать не хочетъ и болѣе 150 не даетъ. Я взялъ на себя согласиться — потому что въ противномъ случаѣ надо было бы остаться вовсе ни при чемъ; но если Вамъ эта цѣна покажется слишкомъ незначительна, то напишите немедленно въ редакцію „Русскаго Вѣстника“ не стѣсняясь тѣмъ, что деньги (300 р. сер.) будутъ Вамъ высланы впередъ, тогда Катковъ будетъ считать ихъ за мною, а я за Вами. Это у

¹⁾ Василию Петровичу Боткину.

насъ такъ условлено. Во всякомъ случаѣ, Вы получите 300 руб. и увидите сами, что Вамъ дѣлать.

О Петербургѣ, литераторахъ и д. т. не пишу. — Некогда. Нанишу изъ деревни. — Мнѣ изъ Петербурга до Москвы пришлось ѣхать съ Некрасовымъ, и оба мы, какъ Ноздревъ и его товарищъ — ничего — говорили, смѣялись, — но бездна такъ и осталась между нами, и слава Богу. — Его одного смущаетъ всеобщая вражда къ „Современнику“, усиленная въ 1000 разъ послѣдними событіями.

Повторяю Вамъ еще разъ на прощаніе. Не пріѣзжайте въ Россію! Впрочемъ, жму Вамъ крѣпко руку и говорю: до свиданія.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

Н.В. Я послалъ изъ Петербурга письмо г-жѣ Буткевичъ, рукопись которой я съ трудомъ продалъ Серно-Соловьевичу и Новосмертный послалъ ей 150 р. сер. — по слѣдующему адресу: Montmorency, rue Laboureur. Она вѣдь туда пріѣхала. — Узнайте *непремѣнно*, получила ли она это все — и *непремѣнно* дайте мнѣ знать, не откладывая отвѣта въ долгій ящикъ.

XXVIII.

10—22-го іюня 1862 г. С. Спасское.

Ваше письмо, милая Марья Александровна, шло до сюда цѣлыхъ двадцать дней, что заставляетъ меня предполагать, что оно пролежало у Васъ нѣсколько времени, гдѣ-нибудь въ уголкѣ. Вы мнѣ ничего не говорите о Вашихъ намѣреніяхъ: но я могу догадаться, что Вы остаетесь въ Парижѣ — я радуюсь тому: Вы знаете мое мнѣніе на счетъ Вашей поѣздки въ Россію.

Мнѣ пріятно, что я могъ услужить г-жѣ Буткевичъ, и желаю, чтобы ей въ Женевѣ повезло лучше, чѣмъ въ Парижѣ. — Сожалѣю о Вашемъ отказѣ Каткову: Вамъ вѣроятно теперь уже давно извѣстна судьба постигшая

журналы, въ которыхъ Вы участвовали: кажется, нечего надѣяться на ихъ возрожденіе, особенно то касается „Русскаго Слова“. Но такъ какъ у Васъ теперь, вслѣдствіе предложенія Солдатенкова, будутъ деньги, то это бѣда еще не большая.

Молодецъ Писемскій — поклонитесь ему отъ меня и скажите ему, что бы онъ не скучаль, а смотрѣлъ бы болѣе на свою поѣздку съ гигиенической точки зрѣнія. Смѣю думать, что Ваши новые друзья Нѣжино — Грузинскіе не вполне изгладятъ изъ Вашей памяти Вашихъ старыхъ друзей; впрочемъ, въ этомъ отношеніи Вы составляете исключеніе изъ общаго правила и столь же постоянны въ Вашихъ привязанностяхъ, сколь непостоянны въ общемъ ходѣ жизни. Скажу Вамъ о себѣ, что я здоровъ — ѣздилъ на охоту неудачно, дѣла свои устроилъ кое-какъ и теперь уже мечтаю объ отъѣздѣ, который будетъ имѣть мѣсто, если Богъ дастъ, ранѣе, чѣмъ я предполагалъ; въ концѣ сентября я буду въ Парижѣ. Я ничего не писалъ да и вообще мнѣ сдается, что литературная жила во мнѣ изсякаетъ: едва-ли мнѣ опять скоро придется предстать на судъ критики и публики, съ меня довольно треска и грохота возбужденнаго О. и Д.¹⁾ Я Вамъ когда-нибудь расскажу, если не забуду — всѣ впечатлѣнія вынесенныя мною изъ послѣдняго моего пребыванія въ Россіи, какъ меня били руки, которыя я бы хотѣлъ пожать и ласкали руки другія, отъ которыхъ я бы бѣжалъ за тридевять земель и д. т. Вообще, мое божество произвело на меня дѣйствіе странное: я вижу, что теперь колесо покатилося благополучно впередъ — но присутствовать при томъ, какъ оно будетъ то прыгать черезъ камни, то тонуть въ грязи — не желаю; довольно съ меня знать, что оно пошло. — Я вѣдь застану Васъ въ Парижѣ, неправда-ли?

Такъ какъ я, проѣзжая черезъ Москву, возьму у Каткова оставленныя мною у него Ваши два разсказа —

¹⁾ „Отцами и Дѣтьми“.

то напишите мнѣ, что съ ними дѣлать? Но адресуйте Ваши письма не сюда — онѣ меня здѣсь не застанутъ — а въ Петербургъ, въ книжный магазинъ Серно-Соловьевича, на Невскомъ проспектѣ, для передачи мнѣ.

Ну-съ, желаю Вамъ здоровья и веселья и дружески жму Вашу руку. Я знаю, что Вы ко мнѣ расположены и Вы должны знать, что я къ Вамъ привязанъ. — Поклонитесь отъ меня Пассеку и другимъ знакомымъ, которые мною не брезгаютъ и поцѣлуйте за меня Богдана, который, я надѣюсь, продолжаетъ учиться и вести себя отлично.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXIX.

Баденъ-Баденъ, 23-го августа 1862 г.

Я два дня тому назадъ приѣхалъ сюда, милая Марья Александровна. Въ Петербургѣ, въ конторѣ С. Соловьевича мнѣ сказали, что два письма, пришедшія на мое имя отправлены были въ Спасское. Богъ знаетъ, зачѣмъ! Это мнѣ было очень досадно; пока я ихъ здѣсь получу, дайте о себѣ вѣсточку. Что Вы подѣлываете, гдѣ находитесь и гдѣ располагаете быть? Мнѣ кажется, Вамъ не должно быть очень хорошо... Я въ Баденѣ останусь около мѣсяца — или 6 недѣль; но такъ какъ я недоволенъ моей теперешней квартирой — то пишите мнѣ *poste restante*. Г-жа Буткевичъ не дождалась присылки денегъ и ускакала въ Женеву — а теперь требуетъ ихъ отъ С. Соловьевича — а онъ сидитъ въ крѣпости — а деньги лежатъ или гуляютъ, Богъ видаеть гдѣ! О женщины, женщины, куриный народъ! Досталось же мнѣ возиться съ Вами. Катковъ мнѣ сказывалъ въ Москвѣ, что онъ отправилъ на Ваше имя 300 руб. сер., хотя не согласенъ платить Вамъ по 200 р. за листъ. Получили ли Вы эти деньги? Напишите мнѣ немедленно.

Надѣюсь, что Вы здоровы и невредимы; жму Вамъ дружески руку и остаюсь

преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXX.

Баденъ-Баденъ, 27-го авг. 1862 г. Amalienstrasse № 337.

Я пока еще живъ, милая Марья Александровна — и благодарю Васъ за Ваше участіе. Особеннаго удовольствія отъ жизни не ощущаю, но прекратить ее тоже не вижу надобности. Вирочемъ это не отъ насъ зависитъ.

Деньги г-жѣ Буткевичъ были высланы на ея имя въ Монморанси, rue Laboureur, 10. — По крайней мѣрѣ этотъ адресъ былъ данъ мною Серно-Соловьевичу. Напишите ей это и пусть она спроситъ въ Женевѣ на почтѣ, что ей надо сдѣлать, то есть какую формальность исполнить для сношенія съ парижской почтой и полученія денегъ. Могъ бы я ожидать, что она, не дождавшись моего отвѣта, помчится вонъ изъ Парижа! Книга ея печатается, но когда появится — еще не извѣстно. Пассекъ, вѣроятно, въ Парижѣ, пусть онъ похлопочетъ, сходить въ почтамтъ и т. д.

Мнѣ вовсе не хочется толковать о моемъ романѣ; о томъ, что говорили въ Россіи и т. д. Это все для меня давно-прошедшее. Въ письмѣ моемъ къ Вамъ я намекалъ на то, что гнусные генералы меня хвалили, а молодежь ругала. Но эта волна прокатилась — и что сдѣлано — то сдѣлано.

Здѣсь хорошо: зелено, солнечно, свѣжо и красиво. Русскихъ много — но все — высшаго полета — и потому низшаго сорта — и я ихъ избѣгаю. — Вижусь съ семействомъ Віардò — и пока доволенъ. Квартира порядочная, съ балкономъ. Не знаю, буду-ли работать. — Въ концѣ сентября я приѣду въ Парижъ и увижусь съ Вами.

Квартира моя остается та же, rue de Rivoli, 210. — Кстати, будьте такъ добры, сходите туда и спросите хо-

зайку m-me Ricci — получила-ли она отъ меня письмо, въ которомъ я ее просилъ — сохранить всѣ книги, журналы, письма, получаемые на мое имя — (и въ случаѣ нужды, платить за нихъ)?

Будьте здоровы. — Жму Вамъ руку и остаюсь
преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

XXXI.

Баденъ, Amalienstrasse, № 337, 31-го Августа 1862 г.

Милая Марья Александровна, Вамъ теперь Бенни такъ же загорѣлся, какъ нѣкогда, помните? — Желиговскій! — Подавай Желиговскаго! — Подавай Бенни! Извольте — вотъ вамъ Бенни. — Въ день моего проѣзда черезъ Петербургъ, онъ пришелъ ко мнѣ съ своимъ обычнымъ напряженно-скрытымъ и судорожно-спокойнымъ видомъ — (которому я, между прочимъ, и приписываю большую часть безобразныхъ слуховъ, ходившихъ и ходящихъ на его счетъ) — и поговоривъ со мною — я уже лежалъ въ постели — исчезъ. — Хотя по поводу его статьи о Герценѣ поднялась буря — но онъ не только уцѣлѣлъ — онъ даже объявилъ мнѣ, что собирается еще полнѣе забрать журналъ въ руки и что, между прочимъ, весь заграничный отдѣлъ отданъ въ его распоряженіе. Нельзя не сознаться, что есть что-то странное въ этомъ фактѣ — что англійскій подданный, пріятель Герцена издаетъ въ Петербургѣ газету . . . но это между нами. Если петербургское правительство такъ слѣпо, не намъ ему раскрывать глаза. А я все таки увѣренъ въ честности и прямотѣ Бенни.

Поклонитесь его брату, Трубецкимъ, Маріаннѣ, которой я недавно писалъ. Говорить Вамъ о себѣ не хочется; сегодня пришло извѣстіе, будто бы Гарибальди взяли въ плѣнъ и ранены. Нѣтъ, правды нѣтъ и выше — правъ Сальери. — А о себѣ что я Вамъ скажу? Что я здоровъ — а что, впрочемъ, жизнь мнѣ становится рав-

нодушнѣй съ каждымъ часомъ — въ этомъ нѣтъ ничего новаго, ни пріятнаго. — Какимъ манеромъ Вы видѣли Бакунина? Это, онъ только пріѣзжалъ въ Парижъ и вернулся въ Лондонъ — или отправился далѣе? — И куда именно? — Мицкевича я съ Вами готовъ читать съ удовольствіемъ — да Вамъ не до меня. А впрочемъ, если я ошибаюсь, тѣмъ лучше. Будьте здоровы. Жму Вамъ руку.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Небось, все по-польски Вы читаете? Здѣсь я встрѣтился съ однимъ малороссомъ, который радъ насъ русскихъ зубами разорвать — и отъ поляковъ въ восторгѣ, Вотъ Вы бы порадовались. — Къ сожалѣнію, онъ глупъ какъ . . . какъ кн. П. В. Долгоруковъ. Сильнѣе сравненія я не знаю.

Баденъ-Баденъ, 28-го сентября 1862 г. Amalienstrasse 337.

Милая Марья Александровна, я давно не писалъ Вамъ — т. е. долго не отвѣчалъ на Ваше письмо. — Извините великодушно. Впрочемъ, особенно важнаго сообщать было нечего. — Вашъ другъ Василій Боткинъ пріѣхалъ сюда на-дняхъ и отправляется со мною въ Парижъ, куда мы надѣемся прибыть около 15-го Октября. — Я буду очень радъ Васъ видѣть.

Я ничего не читаю, ничего не дѣлаю, ѣмъ, сплю, гуляю — и здоровъ. Даже думаю очень мало. — Рѣши-тельно *тѣкъ-покойнѣ*. Всего не передумаешь — да и новаго ничего не выдумаешь.

Что за человекъ Бакунинъ, спрашиваете Вы? — Я въ Рудинѣ представилъ довольно вѣрный его портретъ: теперь это Рудинъ, *не* убитый на баррикадахъ. Между нами: это — развалина. Будетъ еще копошиться помаленьку и стараться поднимать славянъ — но изъ этого

ничего не выйдетъ. Жаль его: — тяжелая ноша — жизнь устарѣлаго и выдохшагося агитатора. Вотъ мое откровенное мнѣніе о немъ — а Вы не болтайте.

Я ѣздилъ на-дняхъ въ *Ваизъ* Гейдельбергъ. Ничего, городъ интересный. — Уѣзжая отсюда, я дня два тамъ пробуду, посмотрю на дикихъ русскихъ юношей.

До свиданія — будьте здоровы. Цѣлую Васъ — „во уста сахарныя“ — на бумагѣ это Васъ не разсердить.

Преданный Вамъ

Ив. Тургеневъ.

P. S. Кланяйтесь Трубецкимъ и Маріаннѣ, когда увидите. Да что, вернулся князь изъ Россіи?

Без даты. (Правдоподобно 1862 р.)

Любезная Марья Александровна, рекомендую Вамъ самымъ убѣдительнымъ образомъ подателя этого письма, чешскаго поэта Фрича, хорошаго моего пріятеля. Онъ очень желаетъ съ Вами познакомиться — и я увѣренъ, что онъ Вамъ понравится. — Онъ большой другъ М. А. Бакунина.

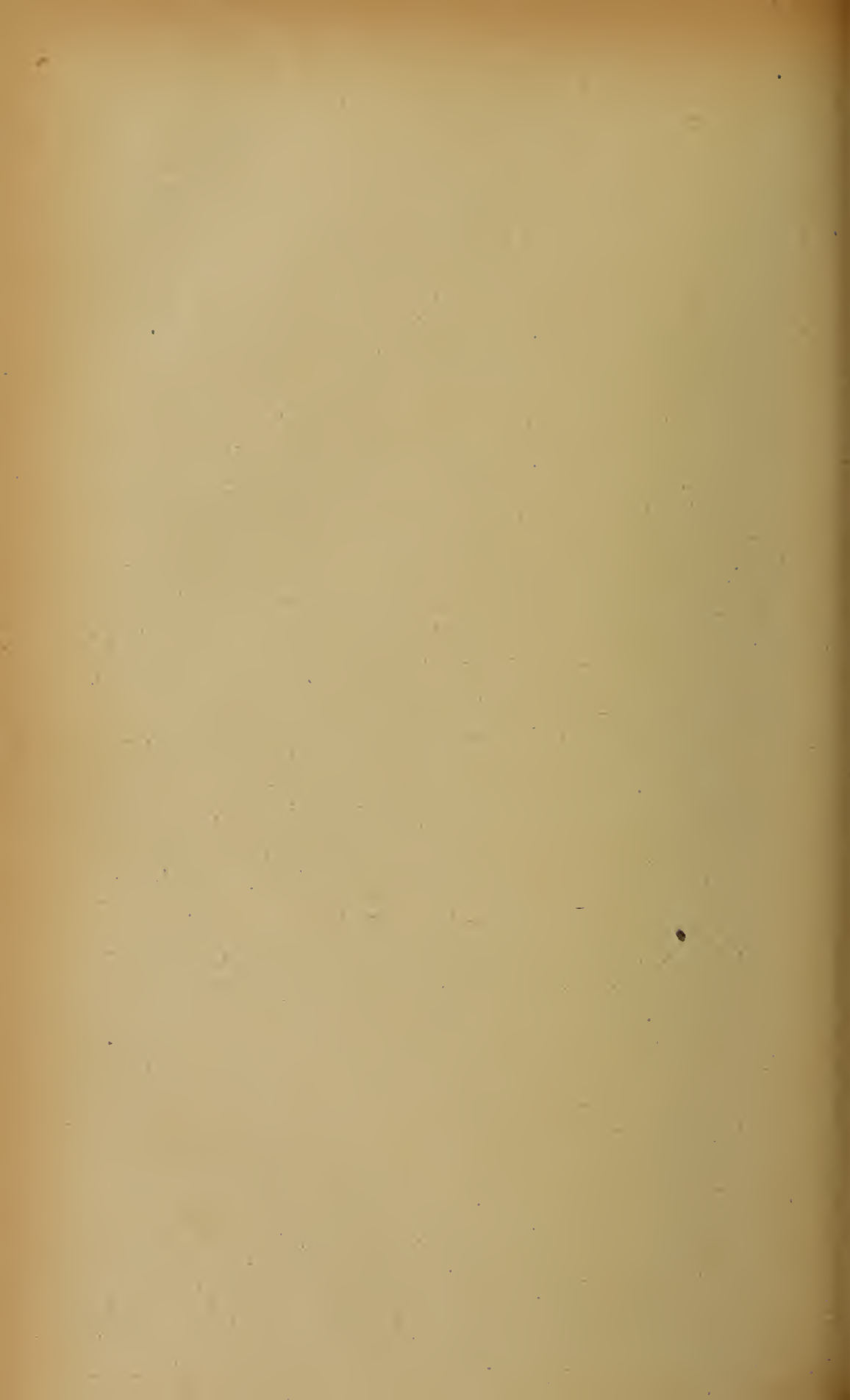
Жму Вамъ руку и до свиданія.

Вашъ

Ив. Тургеневъ.

Воскресенье.

P. S. Надобно съ нимъ говорить по-французски или по-малроссійски. Говорятъ, Вашъ языкъ очень близокъ къ чешскому.

ЛИСТИ ОПАНАСА МАРКОВИЧА,
МАРІЇ ВИЛИНСЬКОЇ (МАРКА ВОВЧКА)
І ЇХ ЗНАЙОМИХ.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

I.

24-го Іюня 1850 г. Орель.

Счастливыи другъ мой Манюсинька!

Слава Богу, что у тебя такъ ладно на душѣ, а я тоже похваляюсь отимъ передъ тобою. Все что есть теперь покойное и крѣпкое въ сердцѣ, перешло отъ отца въ него моей сестрою. Сильна и чиста, одушевлена христіанскою любовью и нашею дружбою, — ты ни о чемъ не затоскуешь: твой нелестный(?) другъ покоенъ за тебѣ. М. П. благодарилъ меня за совѣтъ и прекрасно простился. Ю. А. уѣзжаетъ сегодня въ Москву и проводить меня nebudeтъ; и какіе мнѣ нужны еще провожанья послѣ твоихъ слезъ и благословеній? Сказала ты: вѣрно такъ угодно Богу а сердце еще больше чувствовало это и громче еще говорило твое лицо. Тогда я понялъ, что такое ты чувствовала, говоря мнѣ; я не могу представить какъ буду безъ тебя. Добрая, спасиби тоби! А письмо твое? Я твердо вѣрю, что понедостоинству моему, письмо это Господь внушилъ тебѣ не для меня, а для самой тебя. Но ты будешь мнѣ всегда что слезинка смывающая соринки съ глазъ и горечь съ сердца. Больше этой благодарности — тебѣ ненадо. Я выѣзжаю какъ только позволять деньги, а къ нимъ(?) я по несчастію склоняю свою голову, какъ бы захмѣленную безденежьемъ. Ужасно! Пока я не буду ихъ имѣть хоть меньше

чѣмъ нужно, пока я не буду чѣмъ *нибудь* въ обществѣ, (какъ будто другъ Мани можетъ быть ничѣмъ), едва ли рѣшусь брать твою руку, не отъ того что бы жалко было тебя лишать чего *нибудь*, а что жалко подставлять тебѣ свою мрачную фигуру. Время все покажетъ яснѣе. Я буду тебѣ все писать и знаю — не даромъ. Ты уймешь рты, разинутые въ осужденіе меня. Другое дѣло свиданіе, оно не загорами; если не будетъ денегъ я нѣшкомъ приду повидать тебя. Только бы не здоровьи мое не помѣшало. Разставшись съ тобой я былъ ужасно боленъ, пріѣхавши вчера ужасно боленъ, сегодня опять боленъ. Господи! Я буду лучшимъ пошла мнѣ здоровье, но да будетъ Его святая воля! Пойми почему почему я беспокоюсь о твоёмъ здоровьи; я знаю что такое недугъ; лишаетъ духа, какъ живая смерть. Подумаю и то, что видно онъ не бодръ, когда его лишаетъ меня всякая погань и ледачь — и помолюсь, чтобы духъ былъ бодрѣе(?) Коля передалъ мнѣ пѣсни и слово люблю. Липчкѣ я сказалъ отъ тебя, чтобы онъ помнилъ твои слова. Слава Богу, что тетинька тебя лелѣетъ и застала ты свою сестроньку, видно, очень милую. Поцѣлуй ее отъ меня и поблагодари за любовь, Варвару Дмитріевну за благосклонныя желанія меня видѣть и за лестный отзывъ о моемъ лицѣ въ портретѣ, Вѣрочку, что знаетъ мое имя, а всего больше поблагодари отъ меня тетиньку, что въ ея домѣ, подъ ея лелѣющего рукою такое доброе расположеніе и твердая мысль свѣтится въ твою душѣ. Дай Богъ тебѣ скорѣе увидать Митиньку и принести ему свиданіемъ душевную пользу, а себѣ найти чистое и свѣтлое наслажденіе Ю. А. обѣщаетъ говорить съ А. А. Что буду знать изъ этого — напишу тебѣ. Перечитывая свое письмо, я нашель его грустнымъ. Прости Маня, мое сердечко. Дастъ Богъ повеселѣе напишу. Мнѣ грѣшно это, видя тебя такъ счастливою. Но что бы со мной ни было — твоя душа горитъ и здоровье, пишешь, лучшее. Чего же мнѣ? Милая, милая, любочка, ясочка, сердце. Подъѣзжая къ Орлу такъ загрустилъ, пусто показалось

въ городѣ еще издалека. Мнѣ мила не только К. П., но слуги на которыхъ смотрѣли твои глаза. В. С. уѣхалъ прежде моего приѣзда. Никто не читалъ твоего письма и непрочитаетъ. Развѣ отрывочокъ какойнибудь неважный. Прощай душко! Въ Острѣ я уже найду твое письмо. О, какая радость! Мамочко, Храни тебя Христось!

Афанасій.

Мнѣ было тяжело вѣзжать въ городъ, только воспоминаніе о Ю. А. облегчило грудь, но и та сегодня уѣдетъ; останется Богъ въ сердцѣ и твое письмо передъ глазами. Значить все до выѣзда къ роднымъ, а тамъ еще прибавится. Не грусти за меня.

Французскую Библію ты взяла съ собой? Пришлешь если взяла, но только не сейчасъ, а какъ протичаешь со вниманіемъ и выписками все чего нѣтъ, т. е. вѣтхій завѣтъ въ славяно русскомъ.

Вотъ я сдѣлался спокоенъ какъ озеро тихой воды и ясенъ, какъ моя ясочка. — Манюпулечка. Послѣ буду писать подробно что думалъ разставшись, что видѣлъ у Якушкана(?)

Какъ то я обрадовался, что тебѣ предстоитъ путешествіе, богомолье, новыя впечатлѣнія не большыя въ 5 саженой . . . залѣ, а туристскія, паломническія — на большія сотни верстъ. Дай Богъ благополучно совершить задуманное.

Сивый голубь, сивый голубь,

Голубка сивѣша;

Милый отецъ, мила маты

Дружина мылиша.

Муравьева евангеліе нужно взять въ задонскъ съ собою.

Скучно здѣсь безъ тебя и грустно за родными — завтра или послѣ завтра прилагаю письмецо Ю. А. и записку К. П. Все я нездоровъ. Голова заболѣла отъ письма. Впередъ ты будешь получать письмо короче этого лишь бы часто.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

II.

(Частина.)

Кінець червня 1850 р.

А. А. впаль оиять въ задумчивость глухую. Богъ съ нимъ! Не умѣю я помочь. Напишу, что будетъ онъ послѣ разговора съ Ю. А., еще не было желаемого нами разговора. Кто не видитъ, что тотъ человѣкъ любить, но дальше ничего не видно, столько сердца, упорства, капризовъ въ его любви! Греки говорили и: „да полно Юпитеръ, правъ ли ты, когда сердишься?“ *Сердешный* по нашему говорятъ о человѣкѣ несчастномъ. Не пророчить ли мнѣ новая ласка и радость новой бѣды и горя. Тес Долой раздумы съ Маней. Мнѣ подобалось слово, похваленное Манею, а сама вона ще больше мині подобалась, бѣльше усихъ словъ, зибравшы ихъ до купы всѣ чисто съ цѣлаго свѣту, крѣмъ словъ, которыми при крещеніи одрѣксъ я сатаны для Христа: *отрицаюся сатаны и всѣхъ дѣлъ его*. Пѣсля святыни мнѣ дорога моя родина и отечество. Тебя осѣнилъ первую Господь во славу свою, а вторая привязанность такъ мала предъ первую и велика только первую. Стало быть ты и ее имѣешь. Прочла ли ты всѣ письма о Богослуженіи? я думаю, они пригодны кто собирается на богомолье. Напишешь мнѣ о нихъ. Изъ письма доброй, уважаемой всѣми Варвары Дмитріевны къ К. П. я узналъ, что послѣ Задонска ожидаетъ Васъ хорошее купанье. Ты угадываешь, какъ я задумался о томъ, что тебѣ негдѣ теперь купаться. Ну что съ тобой будетъ? Впрочемъ здорова ли ты или нѣтъ, мнѣ не хуже не лучше, да и лучше нельзя быть. Дай то Богъ все такъ и мнѣ и другимъ. Мнѣ же не тебѣ. Тебѣ же плохо съ нездоровьемъ: высокой мысли въ больномъ вискѣ жить тошно и любящему сердцу въ больномъ боку — тѣсно какъ ни забывай дурное во мнѣ, а я право былъбы много получше, если бъ я былъ здоровъ. Милая! Я знаю все не по-

мѣркѣ тебѣ, если Господь не лишитъ тебя своей благодати. Или поздоровѣешь или останешься хиленькой, какъ теперь, все не будешь безъ благой и высшей цѣли въ тебѣ для другихъ. Но слава Богу ты пишешь, что тебѣ лучше. Если не такъ теперь, какъ было когда писала, то слава Богу за прежнее, а какъ теперь, я не могу видѣть и слышать ... и поддержать твою головку на дружеской рукѣ и любо глянуть въ глаза, припомнить потускнѣлый взглядъ и ... Маня, Маня! Далекъ ты, нѣтъ, близко: вотъ у меня на рукѣ, въ сердцѣ, въ молитвѣ. Съ такими ли чувствами какъ наши теперь жалѣть что не видимся, видясь, того и гляди слупишь(?) а издалека учишься понимать себя и друга. Ты могла сказать о себѣ, что при свиданіи которое настанетъ для насъ, никогда не проглянетъ непріятность. Ты должна была сказать это и вѣрю, что чувствовала, вѣрю, что чувствуешь и до нашего свиданія — уручаю тебѣ мое сердечко да единому Богу! радуюсь за крошку Вѣрочку что ее Богъ навелъ на тебя и цѣлую ее какъ родной братъ. Дай Богъ и Митю повидать тебѣ поскорѣе. Липочкѣ я заказалъ другой разъ отъ тебя, чтобы онъ думалъ о твоихъ словахъ. Прощай сердечко до понеделька: въ понедилокъ напишу або изъ Орла, або вже изъ дороги. Ясочко моя! Богъ съ тобою! Ще разъ и ще разочекъ спасибі тобі за письмо. Тетѣ скажи мою искреннюю признательность за вниманіе къ намъ и сожалѣніе; что не могъ представиться. Твой *Афанасій*.

Лист Опанаса Марковича до Маріі Вилинської.

1850 г. Іюль 20-го;

деревня Сорокотичи, Остерск. уѣзда.

Хоть на правду словъ, говорить, пословица, а все прочитавши послѣднее твое письмо отъ 5 іюля, куда какъ хотѣлось подосадовать на тебя за его короткость, т. е. краткость, а короткость-то его искренная, теплая совсѣмъ меня успокоила, успокоила за краткость и еще

за неодобряемое тобой самой желаніе правиться. Святая скорбь водила твоею рукой, что ты жалѣешь объ этомъ движеніи, стыдясь его. Я вспомнилъ слова Спасителя: не любить міра, ни яже въ немъ. Аще кто любитъ міръ, нѣсть' любви отчи въ немъ. И міръ переходитъ и похоть его, а творяй волю Божию пребываетъ въ вѣки. Древній мудрецъ сказалъ: отъ многословія не избѣжишь грѣха, а щадя уста разуменъ будешь. Но кто тебя знаетъ, на говорливости ли затѣйливой во вкусѣ французскихъ водевилей, ты поймала себя, милая; чистая моя сестра, добрый мой, избранный другъ или на движеніяхъ гостинной стратегіи, на продолжительныхъ сладкихъ взглядахъ, либо же на тихомъ голосѣ, на картинно-задумчивомъ отчужденіи отъ общества, на веселой улыбкѣ, награждавшей серьезное вниманіе, на чемъ, не знаю, ты не пишешь. Если на словахъ, то сдѣлай милость напиши, на какихъ. Сначала я огорчился, поболѣлъ сердцемъ. Показалось ли мнѣ, что ты меньше меня любишь, что любовь ко мнѣ не заполняетъ твоего сердца или что ты не премѣнилась нравственно, а мы это воображали только съ тобой, обманывались, что благодатная перемѣна возродила тебя къ лучшей и высшей жизни; но думавшіе о насъ, прогналъ отъ себя безотрадныя эти мысли и напалъ еще на худшую, что ты (прости мнѣ, это была минутная мысль, отъ которой я сейчасъ же отвернулся) нарочно написала это, чтобъ расшевелить свой образъ въ моемъ сердцѣ, если онъ новыми впечатлѣніями изгладился. Размышленіе свое покончилъ я тѣмъ, что старыя раны не вдругъ залѣчиваются, что обстоятельства наши грустныя, неустроенныя дѣла и положеніе въ обществѣ благодѣтельны подѣ вселюбящею, благословляющею рукою Промысла, потому что мы, работая въ это время надъ собой, приготовимъ другъ другу души достойныя великаго и священнаго союза, на который готовимся съ тобою, желанный, сердечный, разумный другъ. Бьешся милое сердечко чтобъ я не грустилъ, чтобъ и тебѣ простилъ. Могу ли грустить, обладая такимъ

сокровищемъ, какъ Маня, какъ ея глубокая, обворожительная любовь, благородное сердце, добрый и здоровый умъ, душу преданную высшей вотѣ: съ нихъ образуются правила, а человѣкъ съ правилами проживетъ свой вѣкъ угодно Богу и счастливъ тотъ кому отдается рука его. Мнѣ ли тебя не простить, Марусенько моя, щирая голубко подруго моя, знавши себя худшимъ самого, пока не освѣжила поблекшій умъ и засоренное мое сердце твоя чистота правственная, любовь и возвышенная и нѣжная: слава Богу до сегодня я могу безъ трепета взять твою руку, моя отрывалась со дня нашей разлуки отъ всего, что сдѣлало бы ее недостойной твоей, она даже не искала во кругъ теплой дружбы сердечной, согрѣтая твоею, еще не простывшая, какъ будто сейчасъ оставила твою, какъ будто держать твою, не выпускаетъ ее.

Слава Богу, ангелятко мое, я во всей жизни своей послѣ тебя не помню минуты цѣлой мысленнаго разрыва съ тобой, которая бы легла на мою совѣсть упрекомъ. Благодарю тебя! Дай Богъ тебѣ! Вотъ мой сердечный завѣтъ, который запѣчатлѣй въ своей памяти: въ маломъ ли, въ большомъ ли обществѣ маешься ты, помни если не можешь забывать о себѣ въ пучинѣ мыслей и наблюдений, лежащихъ передъ душою каждаго человѣка (это богатство и наслѣдство, котораго не лишенъ ни одинъ въ свѣтѣ), если не дано тебѣ этой жизни собой однимъ безъ себя, и если, не взорая на усиліе все искренной и пламенной твоей души тебѣ этого не дастся, не будетъ на то произволенія Божьяго, то приучи себя къ такому чувству, что окружающіе тебя не чуженіе люди, которые будутъ судить тебя хорошо или дурно, а свои, родны, домашніе, которые поругаютъ только за неприятность, которую имъ хотя и нехотя сдѣлаешь, а хвалить вовсе не станутъ, потому что если хорошо, то такъ и должно быть, а худо, такъ они скажутъ тебѣ тутъ же, Вѣдь ты передъ своими не рисуешься, чтобъ труды не были пропащи. Вѣдь, что похвала сторонняго человѣка го-

раздо пустѣе, незначительнѣе и досаднѣе по мимолетности своей, чѣмъ равнодушіе къ нашимъ достоинствамъ домашнихъ людей. Если они молчатъ, то ихъ молчаніе громче похвалы, а похвала стороннаго, основана на удовлетворенномъ, пощекотанномъ самолюбіи и продолжающемся столько времени, сколько тають во рту конфекты, право хриплѣе и глуше молчанія своихъ съ такими мыслями ты будешь не менѣе любезна, а на похвалы и любезности посмотришь съ удивленіемъ, какъ все равно еслибъ услышала отъ своихъ домашнихъ или съ благодарностью, если похвалятъ старшіе. Слава Богу, я сказалъ, что нужно. Остальное думай и говори ты, ничего не скрывая, что будетъ въпереди, ничего, ничего. Я увѣренъ въ томъ, что противъ души своей и совѣсти — не напишешь ни слова, но щадя меня что нибудь скроешь. Пустая чувствительность. Я счастливѣе еще, что могу глядѣть въ твое сердце. Изъ милліона женщинъ надо искать такихъ, которые станутъ съ тобою рядомъ по совѣстливости твоей. Это даръ Божій, не зарой его въ землю, сохрани тебя Господи. Благословляю тебя, люблю тебя, уважаю, молюсь безсильною своей молитвой о тебѣ. Я написалъ тебѣ въ тетрадкѣ что попало подъ руку путное, посылаю съ этимъ письмомъ; не лѣнись показать къ этому вниманіе на дѣлѣ и мнѣ въ письмахъ. Я послалъ уже письмо тебѣ изъ Остра, два еще изъ Орла, послѣднѣе отсюда на имя Варвары Дмитриевны въ Новосиль; оттуда идутъ твои письма 10 дней. Такъ теперь ты должна уже получить послѣднее. Мнѣ всегда жаль, что мало такъ пишешь и какъ будто не вчитываешься въ мои письма. Не ужели мало времени мнѣ остается твоего; радуюсь, моя любочко, что тетенька къ тебѣ очень добра. Господь наградитъ ее за тебя на ея малюткахъ. Ты настаиваешь, чтобы я писалъ, приѣду ли въ октябрѣ. Неужели мнѣ самому не хотѣлось бы этого, я писалъ, что пойду пѣшкомъ, если здоровье позволить. Ты прочла это и отписала, что сама лучше приѣдешь. Я на это писалъ въ послѣднемъ письмѣ, что об-

стоятельства мои: здоровье и служба неопредѣленные, нерѣшенные отдоляютъ отъ насъ счастье быть вмѣстѣ скоро. Неужели намъ послѣ того, какъ столько времени нашего пропало съ глухимъ шумомъ, безумно и бездушно, тяготишься временемъ теперь, когда мы счастливы, любимъ и разумѣемъ другъ друга. Ты вообрази только то, что у меня нѣтъ ни копейки денегъ пока и пойма наше положеніе, прибавивши еще хоть маленькое помышленіе о моемъ здоровьи, которое въ одинаковомъ положеніи и о которомъ ты какъ будто забыла. На дняхъ я поѣду въ Золотоношу Полтавской губ. Туда пиши на имя Ивана Ивановича Керстина, для передачи мнѣ: АВМ. Переписка наша, какъ бы далеко не разъѣзжались мы въ разныя стороны, должна насъ сближать. Маменькѣ я обѣщалъ писать о здоровіи своемъ. Вѣрно она знаетъ обо мнѣ отъ тебя. Когда поправятся мои обстоятельства и здоровье, тогда я думаю ей писать, а теперь что мнѣ писать? Желая чтобъ она была здорова и помирилась съ Пиколаемъ Петровичемъ. Въ Екатерининское во всякомъ случаѣ я писать не буду, да ты отъ меня и не потребуешь этого, выше моихъ силъ былъ бы подобный адресъ. Когда ты поѣдешь въ Орель? Ю. А. мнѣ прислала твое письмо и свое очень, очень доброе. Я съ истиннымъ удовольствіемъ гляжу на твои портреты. Дѣти брата говорятъ, что у меня двѣ Маруси. Брату и его домашнимъ больше нравится портретъ первый по снимку, гдѣ ты въ темномъ платьѣ. Не правы ли мы съ Ю. А. А ты съ маменькой кажется предпочитала второй? Оба они хуже тебя, краса моя! Прости, что пишу не разборчиво: ночь, а меня торопятъ. 40 верстъ отсюда до города. Послѣ я буду писать о мѣстахъ, гдѣ бывалъ, черезъ какія проѣзжалъ. Можетъ быть тебѣ грустно думать, что пріѣхавши въ Орель ты меня тамъ не застанешь, можетъ быть непріятно будетъ слушать вопросы. Что же дѣлать, сердечко! Даю тебѣ право сказать, что я просилъ твоей руки и если тебѣ будетъ пріятно это. Если Орель тебѣ не подушѣ, то не ѣзди въ

него, если можно. Цѣлую тебя, милая невѣста, сказалъ бы, да боюсь, чтобъ ты не нарекала послѣ, что я тебя не любилъ, когда былъ женихомъ, потому что не спѣшилъ итти къ тебѣ. Ночи! Охъ солоно!

Уручаю тебе,
Мое сердечятко,
Да единому Богу!

Книга о подражаніи Іисусу Христу есть у сестры. Тоже на ... (?) языкѣ. Какъ я радъ, что ты собираешься дѣлать что-нибудь полезное. Спасиби тобѣ.

Мало о моемъ письмѣ изъ Орла, гдѣ я прошу поѣхать къ Н. П. Правда что оно писано на лету, но мало собственно отвѣту на него. Спасиби тобѣ за послѣдніе письмо. Пиши мнѣ, сестрице! Пиши, пиши. Если нѣтъ новаго грѣха, то пиши, сдѣлай милость, подробнѣе о старомъ у Ар. и о старыхъ подробнѣе, обстоятельнѣе, насмѣшливѣе, злѣе. Это самовоспитаніе замѣнить, чего я немогу говорить, незная. Пожалуйста со всею всею подробностію.

Христось съ тобою. Послѣ твоего двухстрочнаго отвѣта на мое послѣднѣе письмо изъ Орла, я сомнѣваюсь, что ты читаешь всѣ письма; а я конвертовъ твоихъ не хочу бросать на полъ жалѣя твоего почерка. Рву на кусочки, а не бросаю, т. е. конверты цѣликомъ.

Лист Опанаса Марковича до матери.

Сорокотичи, Остерск. уезд. 28-го Іюля 1850 г.

Добрѣйшая Катерина Петровна и нежалостная Юлія Алексѣевна, написавшая мнѣ адресъ В. Д. Писаревой въ какой то Новодѣвицкѣ.

Благодарю Васъ отъ всей души за дружескую память, въ которой ктобы ни увѣрился изъ Вашихъ писемъ. Ю. А. благодарю за присылку куценького письма М. А. и за немногіе строки, которыя должны быть лучшимъ другомъ моимъ во всю жизнь даже когда не буду имѣть друга. Вы очень, очень добры ко мнѣ: тѣмъ

сильнѣе во мнѣ желаніе сдѣлаться въ самомъ дѣлѣ достойнымъ Вашего расположенія, какъ всѣхъ добрыхъ людей, снисходительныхъ и не премѣнчивыхъ. Въ этомъ одномъ мое богатство; теперь я имъ наслаждаюсь по тому единственному праву, что счастливому талантъ отъ Бога данъ. Только я, видители, хочу быть однимъ изъ тѣхъ людей, которые думаютъ, по другой пословицѣ, что счастье безъ ума ничто и многихъ обманиваетъ, а потому хотѣлъ бы счастья по заслугамъ. Мои дѣла ни мало еще не опредѣлились, впрочемъ я писалъ о нихъ къ тѣмъ, отъ кого могутъ зависѣть. Если Вы добрѣйшая мамо не говорили еще о судьбѣ моей съ М. А., то и неговорить. Не зная еще, ворочусь ли я въ Орель, не могу никого утруждать собою. Съ М. А. отношенія мои, благодаря Бога, самыя добрыя. Онѣ поддерживаются перепискою, но и безъ нея, я увѣренъ, сохранились бы тѣже. Ъду ли полѣсу и вижу стройную, молодую сосну, гонкую вверхъ, безъ вѣтвей внизу до половинѣ дерева, мнѣ сладко думать, что этотъ образъ возвышающейся духомъ женщины идетъ къ ней. Она для меня, что это озеро на песчаной пустынѣ, свѣтлое, прозрачное додна, по берегамъ котораго цѣпляется трава съ луговыми цвѣтами — мое чувство съ надеждами. При пути стоитъ дикая груша и дрожитъ маленькими листками, я представляю, какъ зыблются на миломъ лицѣ бѣгуція вслѣдъ за мною мысли. Правый берегъ Десны крутой и обрывистый въ немъ отражаются сосны вѣковыя, да небо; лѣвый отлогій съ байдаками, барками, плотами, лодками и людьми. Одна часть М. А., какъ лѣвый берегъ принадлежитъ всему народу, гдѣ — т... на двѣ, чи на три губерніи, а внутренняя спрятана про меня. Довольно въ этомъ родѣ. Вотъ дѣло другое, заговорилъ бы я, какой свѣтъ въ этой душѣ и сила, или посудилъ о томъ, какъ это дѣлается въ свѣтѣ, что заброшенное, пренебреженное становится истинной находкой, которой цѣны не сложить. Какъ то я, спрашивая объ одномъ урочищѣ, откуда взялось названіе его, еще въ О. г., услышалъ та-

кой отвѣтъ „вонъ съ того мостика, что проѣхали, версты 4 быть назадъ“. Или человѣку видны только мостики, а что требуютъ познанія и размысленія, то остается имъ незнаемо и неузнано. Видно безъ вниманія и любви людямъ неузнать никогда другъ друга и никогда неувеличивать число лучшихъ. Что я напр. понимаю въ васъ, въ другихъ знакомыхъ? Представляю отсюда одни очертанія безъ лицъ: уважаемаго М. С. съ дѣлами и заботами, К. въ канцеларіи за бумагами и на гуляньѣ летящаго, какъ парусъ по вѣтру, Ю. А. съ печалью и чаемъ, К. П. съ недугами и гостями, Р. съ пароходами и старостами, Р. съ стихами, экипажемъ и женидьбою, Лю съ романсами, призывающими къ ногамъ ея крылатого божка, Б. съ благородными дамами, П. съ упрямыми чувствами и людьми, К. съ мудростью и мудреностію, Е. съ опекою, красавицами, рифмами, разѣздами набожными словами, бѣдными и благочестивыми людьми, съ почитательною ко всѣмъ вѣжливостію и вѣчною борьбой противъ мнимыхъ непріятностей. Я живу въ глухомъ уголкѣ на песчаной полосѣ между Днѣпромъ и Десною. Жители бѣдны гонятъ смолу, водятъ пчелы, въ соснахъ сбываютъ траву съ луговъ, а хлѣба мало такъ, что удобренные для него мѣста обгорячиваютъ плетнемъ какъ огороды. Одежда ихъ убога, красоты не видать; одно только видѣлъ прекрасное лицо, да и на то не заглядывался. Пріятно было бѣ поцѣловать дѣточекъ К. П., да на письмѣ поцѣлуи холодны. Деньги прійдется выслать Вамъ мама развѣ съ Золотоноши, куда я поѣду на дняхъ и куда адресуйте письма, если напишете. Если К. П. замѣшкается письмомъ, то не смотрите на нее Ю. А., прошу и Васъ о томъ же мамаша. Здоровье не лучше, но слава Богу а не хуже; скоро буду видѣться съ тѣмъ врачомъ, котораго хвалилъ Г. Кортманъ. Родные мои Вамъ кланяются. Если есть въ Орлѣ на имя мое что нибудь на почтѣ смѣю ли просить мнѣ выслать. М. А. будетъ писать тебѣ.

Вамъ преданнѣйшій

Афанасій Марковичъ.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

Сорокотичи, Остерск. уѣз., 1850 г. 29-го Іюля.

Я могу тоже читать «Imitation de Jesus Christ», оно передо мной, да не съ тобою вмѣстѣ добрый другъ мой, а разное и гдѣ ты я не знаю. Двѣ недѣли уже не получаю отъ тебя письма. И что съ тобой, ты здорова ли; исли бѣ даль Богъ, безпокойство мое было напрасное и ты была здорова. На этой недѣлѣ, если Богу угодно будетъ, я прочитаю твои письма уже въ Золотоношѣ, ты, я лучше хочу увѣрить себя въ этомъ, отвѣчала уже на два письма, посланныхъ отсюда, прямо въ Золотоношу; а больно какъ не получишь въ тотъ день письма, какъ ожидаешь. Представь себѣ, туда идетъ письмо Варвары Дмитріевны 20 дней, до Полтавы, Дяченковой; до Золотоноши не скорѣе будутъ приходить твои письма. Я тамъ не надѣюсь дальше мѣсяца или, много ужъ, двухъ гостить у дяди, а что дальше будетъ, совершенно не знаю: мое здоровье по несчастію не поправляется и на счетъ своей службы, я не имѣю пока извѣстій отъ тѣхъ, къ кому писалъ. Ты одинъ разъ сказала мнѣ: зачѣмъ тебѣ служить въ Ч., не лучше ли въ О. Твое желаніе основывается на чемъ нибудь или нѣтъ? Родные мои слышали о добрѣйшей Варварѣ Дмитріевнѣ, что она *personne venerable*, да еще *vraiment venerable*. Это мнѣніе такъ сильно въ обществѣ, что мои родные, лично, ея не зная, говорятъ это съ полнымъ убѣжденіемъ и чувствомъ; точно какъ бы вознаграждая себя за то, что мало о комъ могутъ сказать такой отзывъ. Ты догадываешься, какъ я радъ за тебя, что есть передъ кѣмъ тебѣ высказаться и поучиться жизни. Авторъ *Paul et Virginie*, Бернарденъ не такъ былъ радъ одобрительнымъ словамъ своего друга живописца Верне, „мой другъ въ тебѣ геній“, какъ ты, милая сестра, сообществу друга своей тетиньки. Тѣмъ больше я имѣю причинъ ревновать тебя къ ней или ужъ помня пословицу: тому тяжело кто помнитъ зло, — благодарить ее отъ всего сердца, особенно читая въ каж-

домъ писемъ, какъ ты хвалишься ея добротой. Отсюда я писалъ тебѣ два письма, одно въ Новосиль, другое въ Задонскъ, получила ли ты ихъ? Когда я вспоминаю множество нашихъ размолвокъ, то приходитъ на умъ пѣсня, въ которой прекрасно постигнуто сердце любящее, я ее напишу въ оправданіе свое и твое

Ой у поли тры дубочки

Ризно до купочки

Похылылыся;

А на дубахъ тры голубочки

Воны тяжко, тяжко

Зажурылыся.

Воны тяжко зажурылысь

Тай заговорылы.

Горе тому тай неженатому,

Я ще гирише, якъ хто кого любить:

Ой винъ любить, сердцемъ нудыть,

Ажъ свитомъ сумуе; —

Поки прыголубить

И прыгорне до серденька

Да шей поцилуе.

Но это вѣдь сердца естественныя, съ милою порчею сельской жизни, а наши неестественныя просвѣщенныя, то намъ и стыдно бѣ по настоящему сердцемъ нудыть, свитомъ сумуваты. Боже мой, какъ было горько эти дни и оттого еще больше хотѣлъ бы видѣть тебя и говорить съ тобою. Не получивши новаго письма я перечитывалъ старыя и думалъ, прости мнѣ, неужели рука писавшая первое письмо, таже самая чертила и послѣднее. Я буду писать, замѣть, кохане мое сердечко, то что сбрело на умъ и теперь уже нѣтъ. Столько же теплоты, любви и ума, да не столько, какъ бы тебѣ сказать, разгону, какъ будто не было времени у тебя; и почеркъ другой-мазливый такой разсыпчатый, не тотъ Манинъ, котораго буква каждая, словно чистый глазъ стоитъ особо, прекрасная, не рисуясь и не задрожавши. Что жъ, думалъ я потомъ, очень странныя, признаюсь тебѣ, мысли,

но мы обѣщали писать другъ другу все, не щадя свое самолюбіе, думалъ что если она (слышь, это о тебѣ такъ, какъ разъ пристало!) выйдетъ за меня изъ одной чести, благодарности, и надежды — не быть за мною несчастливою. Слушай далѣе, какое я посмѣяніе на свою голову угораздилъ. Осмотрюсь я, да поздно, а сказать не придется, доведешь къ сулой и мертвой лжи или слезамъ безотвѣтнымъ. Нѣтъ она такъ предана и великодушна, такъ добра и разумна, что имѣетъ право на счастье и я буду ее теперь умолять прислушаться къ своему сердцу: не обмануло ли оно ея, какъ прежде обманывало. А что она послѣ того мнѣ скажетъ, но еще тогда, пока не прошло время, я перенесу твердо, съ неизмѣннымъ упованіемъ на промыслъ, къ которому она приучила своимъ примѣромъ. Если послѣ всѣхъ испытаній она увѣрится, что любить меня такъ, какъ никого любить не можетъ, тогда не сокрушитъ нашего счастья ни бѣдность, ни недоумѣнія. Ей, ей, я больше думаю о твоёмъ счастьи, чѣмъ о своемъ, хотя вѣрится, что съ тобою и самъ буду счастливъ. Но охлажденія, скуки и горя боюсь не за себя, вѣрь, какъ самой себѣ и еще больше, если можно. Я давно выбросилъ изъ головы сомнѣніе о твердости твоей души и что другого повалило бы на земь и разбило его любовь, то на меня наводитъ только раздумы, а раздумы никогда не лишнее. Читаю во второмъ письмѣ, что тебѣ нехотѣлось танцевать; очень естественно. Но дальше ничего не понимаю, какъ черезъ одну недѣлю захотѣлось уже танцевать, да еще и съ желаніемъ слышать похвалы кругомъ себя. Я понимаю минуты упоенія музыкою, святынею, добромъ прилюбви: тогда ярче блеснетъ близкій сердцу образъ и слышнѣе станетъ голосъ отсутствующаго друга далекаго, родной намъ и милый. Но глубоко не понимаю упоенія танцами, до забвенія о другѣ, котораго съ нами нѣтъ. Значитъ впечатлѣнія глубокія усиливаютъ глубокое чувство, впечатлѣнія легкія улетучиваютъ его. Но и того нельзя сказать: во мнѣ веселость оживляетъ память о тебѣ, а когда я унываю,

теряюсь въ обидѣ, тогда я не понимаю тебя и не помню, а какъ только вспомню, то и понимаю тебя и сердцу легче. Впрочемъ, непріятныя впечатлѣнія не значать' глубокія. За то у меня нѣтъ того удовольствія, той радости, въ которой не участвовала бѣ твоя добрая, свѣтлая душа, мою жизнь озарившая. Смотрю ли на звѣзды (начну съ высока) несчетныя, сияющія на высокомъ небѣ, точно благословеніе всевидящаго Бога, я кличу тебя на душевный праздникъ: присмотрюсь на темное и скромное лицо бѣдняки, безъ слезъ плачущее, ищу подлѣ себя твоей руки; всякое дитя напоминаетъ мнѣ тебя собою, какъ бы ты передъ нимъ остановилась, любила бы ею, хвалила, ласкала, восхищалась ею чистотой, какъ славою Божіею, которая скоро скоро затмится незамѣчаемая, стертая безтолковою жизнью. Слова евангелія всегда мнѣ западающія въ душу новыми, какъ будто я ихъ въ первой читаю, шевелятъ сладкое воспоминаніе о тебѣ, что и ты ихъ читаешь и понимаешь ихъ глубокой, святой и вѣчный смыслъ; хорошая страницы любой книги, полевой цвѣтокъ, простая пѣсня сердца, разумное слово, красота слова, лица, голоса, живой смѣхъ, живопись зари, ощущеніе легкое въ груди, свѣжесть головы, дѣльный трудъ, участіе, горе, широкая мысль все, все, вся жизнь, словомъ, обвиваетъ твой образъ около моей души, такъ что она не повернется, не вздохнетъ, не глянетъ безъ тебя. И всетаки мнѣ кажется я тебя мало люблю и что ты стоишь большей любви. Кажется благодарности тебѣ больше всего въ моемъ сердцѣ. Ты такъ простила мнѣ всѣ мои недостатки съ разу, какъ узнала, что я могу тебя понять и полюбить, такъ обрекла себя моему счастью, что рѣшилась и успѣла сломать на себя все нагорженное глупцами, такъ нѣжно благодарна мнѣ за что нибудь доброе навѣянное мною, такъ благородно ввѣрила мнѣ свою горную участь, дала мнѣ понятіе о женщинѣ, что она чиста своею прекрасною природою и научила уважать въ себѣ женщину, истребила во мнѣ оскорбляющіе душу побужденія, истребила

въ себѣ самолюбіе и намѣстѣ его питаешь молитвами любовью. Миѣ Кат. Петр. пишетъ, что не получала отъ тебя письма; развѣ ты ее не любишь? Она же тебѣ еще волею и не волею какъ въ жизни твоей полезна. Не думай, что я хочу упрекать тебя, что пустилась танцевать въ обществѣ родныхъ своихъ. Напротивъ, слава Богу, я радъ душею, что не желчь обливаетъ твое сердце а довольство и веселость и ты этому повѣришь на чисто. Напротивъ, я поздравляю тебя, съ довольной жизнію послѣ вѣчныхъ сценъ своихъ и чужихъ неудовольствій, которыми судьба заганяла тебя съ дѣтства, хоть не надо, правда, забывать, напр. меня да еще того, что по пословицѣ половина свита скаче, а половина плаче. Можетъ быть танцевальная исторія непріятно поразила меня потому, что *я никому въ свѣтъ не повѣрилъ бы другому*, если бѣ не ты сама сказала объ ней, кромѣ того не ловко какъ то думать, что можетъ быть, если благословить насъ Господь жить вмѣстѣ, я не буду въ состояніи вводить тебя въ кругъ такихъ удовольствій; а держатся въ немъ постоянно ты и сама не позволишь, не захочешь. Впрочемъ свѣтской жизни и надо бы по больше такихъ благоустроенныхъ внутреннимъ міромъ людей, какъ Маня, да не страшно ли попасть изъ хорошихъ учителей въ ученики, плохіе.

Какъ подумаю о томъ, что голубочка моя сама написала о своемъ *преступленіи*, то какъ тихо въ душѣ станетъ: какое сокровище сердце твое Маня. Но, Господи укрѣти его въ добрыхъ началахъ, тобою въ него положенныхъ. Я просилъ уже тебя подробнѣе описать обстановку и внутреннѣе содержаніе, какъ этого дѣла такъ и другихъ, если за нимъ слѣдовали. Лучшаго нѣтъ ножа для душевныхъ вредовъ, какъ свой; своя рука владыка; говор. народъ. Просьбою своею я обличаю себя, что вѣрю въ твою любовь, какъ ты сама въ нее вѣришь и счастливъ ею, сколько силъ. Я ропщу на тебя, что ты о томъ, о другомъ непишешь въ отвѣтъ на мои письма; напр. о твоихъ братцѣ и сестричкѣ, объ отношеніи ихъ

маменьки, о французской Библии и можетъ еще чего въ эту минуту не припомню, а самъ на вопросъ, повторяемый въ каждомъ твоёмъ письмѣ, прїѣду ли я 15 октября и на припомненную тобою исторію у лодки ничего не отвѣчаю. Когда я говорилъ тебѣ: идите, идите (какъ вчера было помню этотъ ясный, свѣжій, чудесный вечеръ), то мнѣ было очень весело и радостно, я замѣтилъ, что желаніе твое, чтобы я ѣхалъ въ лодкѣ, было искренно, а вмѣсти я не хотѣлъ, чтобы вниманіе твое ко мнѣ, не обратило на тебя вниманія стоявшей на берегу толпы и бывшей въ лодкѣ компаніи; съ такимъ чувствомъ удовольствія я посмотрѣлъ на Ю. А. и съ улыбкою. Не смѣю отрицаться что въ ней была усмѣшка надъ твоей увлекательностію, которую мы тогда не могли же принять за истинное чувство. Непонимаю отчего обидною она показалась тебѣ. Не смотря на то охотно прошу тебя простить мнѣ эту обиду. Другой вопросъ о времени прїѣзда моего въ Орель и я едва ли рѣшу въ этомъ письмѣ, не зная, что со мною завтра будетъ. А предполагаю я или прїѣхать въ Орель къ концу своею отпуска или если найдется здѣсь служба, то поступить на нее и осмотрѣвшись хорошенько съ людьми и своею обязанностію тогда только къ тебѣ прїѣхать. Удовольствіе, скажу больше: счастіе видѣть тебя — велико, но и обстоятельства мои такъ обязательны, что имъ не покоряться не возможно. Будемъ молиться Богу и во всемъ оставаться Ему угоднымъ: Онъ устроитъ все, что къ благу нашему должно совершиться. Цѣлую тебя мое ангелятко.

Твой *Афанасій*.

Не знаю, рѣшусь ли я писать еще въ Задонскъ, не зная навѣрное сколько ты добрая сестронько .пробудешь въ Знаменскомъ и доходятъ ли тебѣ въ руки мои письма. Не лучше ли адресовать В. Д. Христочъ съ тобою, цѣлую тебя, сердечко.

Лист Маріі Вилинської до Опанаса Морковича.

17-го септября. Елецъ.

Я въ Ельцѣ у Маменьки, дѣти здѣсь оба, сижу въ крошечной комнаткѣ окнами въ самый жалкій городской садъ. Но я раскажу тебѣ все какъ было. Мы были во всенощной въ Задонскѣ, въ тотъ день какъ я тебѣ писала, но недождались конца, потому что было поздно. Поютъ очень хорошо, мы были въ новой церкви, которая сдѣлана въ землѣ. Приѣхали поздно вечеромъ, и на другой день утромъ я, тетенька, Серг. Ивановичъ, Julie Paula, Митя и Вѣрочка поѣхали къ Бехтеевымъ. Тамъ нашли дома одну только Екатерину Григорьевну, хозяйку, а дѣти и мужъ и beau frère ея уѣхали на ловлю рыбы. Часа черезъ полтора они всѣ возвратились, а Луиза Ивановна мнѣ очень обрадовалась. Я тамъ простудилась, домъ холодный и большой, вездѣ развѣшены морскіе виды (оба и мужъ С. Григ. и братъ ея мужа, оба моряки) Алексѣй Сергѣевичъ началъ мнѣ рассказывать о морѣ, но скоро мы ушли въ комнату Луизы. На другой день мы уѣхали и я не жалѣла объ этомъ. Вечеромъ я приѣхавши застала въ Знаменскомъ Ѳеклу отъ Маменьки и тарантасъ, который приѣхалъ за мною. Маменька писала что больна и одна въ городѣ съ дѣтьми. Я стала собираться и хотѣла ѣхать съ Андреемъ Дмитриевичемъ, хотя онъ и вѣчно говоритъ пустяки, но я бы заставила его молчать, просила ѣхать со мною отъ того, что я не была совсѣмъ увѣрена, одна ли маменька будетъ на завтра? Но только что мы сѣли, лошади тихо ѣхали, а онъ не можетъ такъ ѣздить, соскочилъ и убѣжалъ опять домой, обѣщаясь приѣхать сегодня ввечеру въ Елецъ. Видѣла я Митю, мой милый Афанасій, какъ онъ измѣнился, показалось мнѣ сначала, а разсмотрѣвши вижу что только выросъ, а тоже выраженіе отца, тѣ же глаза и любить меня также. Вчера помолились они Богу при мнѣ и я замѣтила Митѣ, что онъ мало молится и говорила ему. Вѣрочка же молилась лучше,

послѣ я имъ читала Евангеліе и толковала. Митя слушалъ, онъ уже лежалъ въ постели, а Вѣрочка стояла подлѣ меня и все слушала. Она будетъ славная дѣвочка, но теперь они такъ заброшены. Какъ нечисто все, какъ не хорошо, грустно, грустно было. Митя мнѣ обрадовался, заплакалъ, а ужъ какъ рада была мнѣ Аврелія, просилась ко мнѣ и Воинъ былъ очень обрадовался, но Аврелія больше, все говорила со мной, рассказывала что за жизнь ея, добрый мой другъ! бѣдность ужасная и никого нѣтъ у нихъ! ей 15 лѣтъ еще нѣту, а Воину, брату ея только 12. Я была у нея, ничего нѣтъ кромѣ картинъ, которыхъ не нужно смотрѣть бы и взрослымъ, не то что ребенку. Вездѣ грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешь представить какъ неприятно это поразило меня. Митя большой шалунъ и видно что онъ былъ совершенно оставленъ на собственный произволъ. Пришла Аврелія, послѣ буду писать. Изъ деревни пришла моя няня, ея дочь и еще одна женщина, чтобы посмотрѣть на меня, сейчасъ пришла еще старуха, нѣкогда славная нѣвица и бывшая няня и моя и брата и маменьки, — всѣхъ. Мнѣ что то не весело однако. Какъ бы желала я взять и отдать куда нибудь Аврелію, бѣдная, какъ она будетъ жить здѣсь? Я хочу по крайней мѣри все время пробить съ ними. Митя ушолъ теперь срисовывать свой портретъ для меня. Я тогда если будетъ похожъ пришлю его тебѣ. Давно уже не получала писемъ, или ты боленъ? поклонись отъ меня Екатеринѣ Ивановнѣ. Сейчасъ старушка — няня сказала, что по лицу видно что ты хорошій человекъ, не играешь въ карты, все смотрѣла на твой портретъ. Но какъ все это выросло, узнать нельзя почти. Такъ странно видѣть большими тѣхъ, кто былъ ребенкомъ, когда оставила. Аврелія такъ похожа на сестру Вѣрочку, точно одно лицо и обѣ чрезвычайно милы. Аврелія побольше и потому кажется похуже, но все очень мила. Грустно, что дѣти такъ приучены къ беспорядку; что не обращаютъ на него никакого вниманія. Митя до того вчера въ грязи былъ;

руки всѣ выпачканы, непричосанъ, бѣгаетъ, а все видно что миль. Одно странно, какъ бы ни хохоталъ этотъ ребенокъ все сидѣлъ какой то грустный, и выраженіе лица какое то задумчивое. Грустно, мой добрый другъ, мой милый Афанасій! поговорила бы съ тобой теперь о многомъ, многомъ. Богъ съ тобою! благословляю тебя отъ сердца, Богъ да благословитъ тебя. Здоровъ ли ты теперь? Пиши скорѣе.

Лист Опанаса Марковича до Маріи Вилинської.

25-го сентября 1850 г.

Отъ всего сердца благодарю тебя милая и добрая Марія Александровна за твое большое письмо. Къ несчастію я имѣю письмо отъ самого брата, что онъ подъ военнымъ судомъ, но таить мнѣ то совсѣмъ не для чего безъ всякой пользы для него. Тоже самое и объ нашемъ А. А. мнѣ неприятно было прочесть, что онъ пораженъ ужаснымъ состояніемъ, а пропадать самому никто не потребуетъ. Признаюсь я все мечтаю объ ихъ обоихъ, что какъ нибудь Богъ ихъ помилуетъ. Показалось мнѣ, что ты очень грустна. Богъ съ тобою, такъ чего же грустить. Есть у тебя горе, которое подавить деперь мы не умѣемъ, можетъ быть Богъ надоразумитъ послѣ. А рядомъ съ нимъ сколько у тебя утѣшеній, свѣтлыхъ убѣжденій, покой душевный, не говорю уже, что ты имѣешь друзей, которые ввѣкъ тебѣ не изменять. Черезъ двѣ недѣли мнѣ нужно быть въ Орлѣ, а буду ли не знаю. — Ты несправедлива, кажется, ко мнѣ, говоря, что я не забочусь о своемъ здоровьи, напротивъ я думаю о немъ черезъ чуръ много, а если не поправляется, такъ что жъ дѣлать? Можетъ быть пренебрегу имъ и поѣду. Послѣ этого письма, напишу другое, въ которомъ скажу навѣрное, куда ко мнѣ писать. У меня ли нѣтъ причинъ тоски? Твердая голова и глубоко сердце твои хорошо вѣдаютъ ее, а я ее почти кинулъ о земь, сколько силъ стало. Дѣлать то, что ее услаждаетъ,

а не бесполезно тратить душевныя силы на съѣдающее раздумье. Есть въ человѣкѣ кромѣ головного разсудка, есть въ сердцѣ чувств облагоразумія должна быть и вѣра у насъ, что если Богъ судилъ жизнь и заронилъ въ сердце припривязанность, то подаетъ и пищу имъ.

Свиданіе съ тобой наполнитъ мнѣ сердце живѣйшею радостью, но и безъ него въ средцѣ моемъ живешь ты милая мечтательница. Только не думаю, чтобы тебѣ необходимо было хвалиться моею привязанностью передъ другими, лучше своею хвались. Напиши свой адрессъ и долго ли думаешь быть съ тетинькой и Юліей Федоровной, которую благодарю за поклонъ и снисхожденіе къ моимъ письмамъ, на которое я, впрочемъ, не рассчитывалъ, пиша тебѣ, мой другъ, и наконецъ, просивши тебя сжигать мои писанія. Что за свято моя любовь когда я требую любви отъ тебя и часто смущаюсь мыслями, что если ты меня не любишь?

Афанасій.

Вчера я пробылъ цѣлый день съ Николаемъ Васильевичемъ Гоголемъ. Онъ поѣхалъ зимовать въ Грецію. Придется ли мнѣ видѣть тебя въ Орлѣ или у тетеньки Варвары Дмитриевны. Послѣднее было бѣ какъ то приличнѣе. Но я ничего не знаю, даже того, поднимусь ли къ сѣверу.

Ты ошиблась, полагая, что если мое письмо доставило удовольствіе Ю. Ф., такъ и можно было читать. Удовольствіе не однаково, бува, хоть изъ любопытства, хоть изъ любви даже къ романамъ, да (?) не твоей, какъ бы ни былъ другъ твой тамошній близокъ твоей душѣ. Какъ ни люблю и не уважаю я Ю. Ф., а все же ее я не знаю. Лучше было бѣ не читать.

Что за прекрасныя письма ты мнѣ прислала, не знаю какъ за нихъ благодарить тебя. Жаль только что ты грустишь. Боюсь, чтобъ эта грусть не была въ ущербъ чему нибудь другому.

Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської.

Изъ Орла. Октябръ.

Добрый другъ, Маріечка! Я опять близко къ тебѣ, а къ добру ли, время растолкуетъ. Я только третёго дня приѣхалъ, Губернаторъ ласково принялъ и спросилъ здоровъ ли я? Я сказалъ, что лучше прежняго, но еще не совсѣмъ здоровъ; я ни о чомъ не просилъ его, потому что Стипурскій сказалъ нѣтъ мѣсть. Приѣзду моему безъ памяти обрадовалась Катерина Петровна, но какъ во-дился на другой же день стихла; должно думать оттого что я не имѣю еще должности и не совсѣмъ выздоровѣлъ, а можетъ быть, что вспоминаю съ грустью¹⁾ Ты знаешь, милый другъ, прежде къ подобнымъ а потому не радуюсь ими. Горько было бы мое сердце, да и ту перенести съ вѣрою, благу. Рогачовъ по пр величаво пакровит и недоволенъ что несчастная голо Я не къ нимъ приѣ добрая и горькая моя не что благородство твое выше (не измѣ)римо и рука сострадательна упадетъ на мою голову цѣл въ счастливые дни не изъ Орла и я буду жить и съ несчастіемъ своимъ счастливъ пока Господь пошлетъ намъ ясные дни. Рогачевъ съ братомъ живетъ теперь на одной улицѣ съ Катериной Петровной, черезъ два дома и Лузановы. Юлія любитъ и, видно по ней, истинно и мучительно Г. В. Ты легкообразишь какую роль играетъ Р. въ ихъ отношеніяхъ и противоположную твоя тетинька. Юлія очень хочетъ видѣть тебя, жалуется, что гувернантка К. П. скучная особа. Юлія Алексѣевна стоитъ на квартирѣ гдѣ то далеко за Окой и мы собираемся ѣхать съ ней на скихъ. Бѣднако Алексѣя вича прежде моего приѣзда долго выслали учителя на у складкою т. е. сдѣлавши для него складку. Ты не можешь нѣтъ, ты именно можешь, какъ у меня, *душа*, когда думаю о немъ. . . . емъ

¹⁾ Ушкоджене й нечитке письмо.

съ тобою вмѣстѣ легче будетъ. О многомъ [тол]-
лковать съ тобою, я нетерпѣніемъ тебя, ому
говорить, я говорю то понимаютъ превратно;
. какъ бы я былъ счастливъ, еслибъ умѣлъ молчать
съ ними. Слава Богу, я хоть квартирою успокоилъ себя.
Дмитрій Александръ Кортманъ пріютилъ меня у себя;
у меня одна хорошенькая комнатка и съ хозяйскимъ
столомъ для экономіи и для спокойствія моего съ до-
машней стороны. Вмѣстѣ и дешево, не погородски, а по
пріятельски. И не далеко отъ тебя буду. Тиньковъ уз-
навши, что я пріѣхалъ и послѣ дороги хворяю немного,
обѣщаль пріѣхать, посѣтить меня. Можетъ быть этотъ
добрый христіанинъ, по близости къ М едѣ
что нибудь и для но все это впереди, ни-
чего. Я не упадаю оживляюсь мыслію, съ
тобой сидѣть и [слу]шать тебя, мое сыз[окрыла]
много прійдется любишь Бога чтобы ты
[нехоро]шіе сны безпокои . . . вѣрно ты очень печал[альна]
[жи]знію тетеньки, о которой сожалѣю. Я къ
ней пис твое свиданіе съ Екатерининскими, пре-
жде твоего письма въ которомъ извѣщала меня, что
Богъ привелъ уже тебя видѣть ихъ. Какъ то я благо-
даренъ тебя за письма, за дружбу и какъ обрадуюсь
увидѣвши тебя; я привезъ тебѣ поклонны изъ своей
земли отъ добрыхъ людей. Разныя разности, которыя
ты выпытывала въ письмахъ, я расскажу при радост-
номъ свиданіи. Ты хотѣла меня въ Октябрѣ,
. [Богъ] дастъ, увидишь. Если омъ желаніи
небыло инаю смѣху къ нашей же(нить)бѣ, то
я вознагражденъ пріѣздъ, при всѣхъ другихъ
. дахъ и маленькихъ пріятныхъ сторонахъ ѣ
тебѣ, если можно; пивку извинить меня, ваю
письмомъ не пишу всѣхъ благодарностей, кото-
рыми [пе]реполнена моя душа къ ней тебя
милая пташечка моя [гол]убка, милая! Дай Богъ
видѣть тебя здоровою и такою какъ чтобъ я
такою, тебя видѣлъ Кат. Петр. желаетъ, чтобъ ты

съ нею спала; перегородка историческая уничтожена и въ большой комнатѣ той ванны и ѣда разумѣется въ разное время. Катерина Петровна обливается до 16 градусо́въ холоду и поправи́лась здоровьемъ. Леночка въ деревнѣ кажется.

..... П. отчего я сталъ у Коршныхъ, ты къ дому К. П. Милый Рогачкинъ Я началъ забавляться имъ про себя.

Дѣти и слуги и я помнятъ и любятъ тебя, хоть не одинаково, а каждый по своему. Любопытно какъ ты насъ любишь?

Лист Опанаса Марковича до Маріи Вилинської.

Изъ Малоархангельска 7-го Дек. 1850 г.

Милостивая Государиня Милая и добрая Марія Александровна.

Послѣ тяжкихъ, упорныхъ, да еще такихъ несогласныхъ, мыслей въ 4^{хъ} темныхъ стѣнахъ безцвѣтной моей комнаты, такія вдругъ мягкія, свѣтлыя и нѣжныя впечатлѣнія. Я долго ѣхалъ счастливъ душевнымъ миромъ и сердечною веселостью, такая рѣдкость за рѣдкостями другого рода, къ которымъ не приведи Богъ всякаго крещеннаго и некрещеннаго человѣка. (Стала было опять налегать туча собственныхъ глупостей или ихъ послѣдствій, да я только посмотрѣлъ вокругъ себя въ чистое поле. Что это за чудныя прелести вольнаго кругозору. Земля все бѣлая, широкая, тѣни непримѣтитъ глазъ, краю не видно, а надъ головой свѣтлосинее небо, высокое и тихое, тихое, какъ благословеніе Божіе. Чистый и свѣтлый мѣсяцъ, какъ ни видалъ ни разу, что взгляды одного моего друга въ хорошую пору — годину. Попала, попала, попала, твердитъ все ямщикъ поговаривая одобрительно къ лошадямъ, а я иногда, какой я право, лѣнюсь и топорщусь противъ человѣка, частехонько не скажу и попала! Другой взглядъ, не подстать вчерашнему мѣсяцу, припомнилъ я: блѣдной и запертый,

холодный, неподвижный и гладкій, тупой и мутный, не хорошо: вчера я видѣлъ такія облака; лѣзли они, какъ разодранное вѣтромъ, вымокшее въ сырости полотно; не подь силу мнѣ было смотрѣть на нихъ; они лѣпились къ звѣздочкѣ и заволочки на минуту, бросали ее позади себя, а я думалъ, — она ихъ всѣ проходитъ, освѣщаетъ . . . Облачки по вѣтру плывутъ, не стоитъ и звѣздочка, хоть и непримѣтенъ ея внутренній ходъ. На первой станціи я нашолъ 2 зрителей, Орловскій сказалъ: не стыдно ли Вамъ было уѣзжать отъ собранія? А Куликовскій замѣтилъ, что въ проѣзжающихъ онъ находилъ болѣе дурныхъ характеровъ, я спохватился и былъ очень милъ съ ними, за то слышалъ много пріятныхъ новостей, напр. что Красовскій счастливѣйшій человекъ, служба въ канцеларіи Губернатора въ такой должности. Я серьезно подумалъ о томъ, что не минулоли съ тою должностію счастье Вашего покорнаго слуги? По какому порученію изволите отправляться въ Елецъ? Я подумалъ про себя, по порученію такихъ близкихъ сердцу, что ни одинъ бы чиновникъ особенныхъ порученій въ мірѣ неотказался, въ томъ числѣ и блаженный, по разумѣнію зрителя Красовскаго. *Насъ тутъ любятъ*, сказалъ мнѣ Иванъ, когда поѣхали дальше, я подумалъ: еслибъ такъ. Впрочемъ лгу немного, вездѣ пріятно, чтобъ любили. Вотъ напр. — пріѣхалъ я сюда, лошадей не нашолъ, отправился къ квартальному Надзирателю Успенскому, произведенному въ это выское званіе по моему участию и ходатайству Стипурскаго. Какъ же рады мнѣ, Богъ вѣдаетъ за что благодарны: не я ли въ 1000 разъ больше имъ благодаренъ за такое впечатлѣніе. Они бѣдны, несчастливы. Что мои недоудоблетворенныя радости предъ ихъ истиннымъ горемъ, — облачка тѣ, что я толковалъ. Богъ съ ними. Если бы Стипурскій захотѣлъ еще быть имъ полезенъ. Я разкажу, что слышалъ отъ нихъ о себѣ, коли Вы спросите. Изъ этой бѣдной Хибарки звучное утро еще отраднѣе, разсвѣтъ льетъ въ эти бѣдныя окна, какъ и въ богатая и можетъ дать Богъ имъ пророчить что

либо необходимое такому печальному быту. Простите, другъ мой, благодарю отъ всего сердца за доброту ко мнѣ. Дай Богъ увидаться скорѣе по здорову и подобру еслибъ мнѣ Господь пособилъ быть Вамъ полезнымъ этою поѣздкой; когда она кончится нельзя угадать, если даже я не заѣду въ Грунецъ, куда Вы, признаться, отбили мнѣ охоту ѣхать своими „такъ и того не говори, и того не говори“. Нелюблю ужъ я этого, чтобъ не говорить, что на сердци лежитъ, хотя мнѣ больше другихъ нужно молчать, особенно съ друзьями. Что если Вы любили хоть немножко? Ще разъ спасибо Вамъ, Богъ зѣ Вами! Поклониться своѣй компаніи и роду. Затеры такіе, что лошади вязнуть буквально по уши, никогда я такъ не завязалъ въ своихъ ошибкахъ, я! Когда приѣдишь по этому пути? путь къ Вамъ невѣрный надо мнѣ правду сказать.

*М. А. Вилинской 17-го декабря 1850 г.,
посль Собранія.*

Такъ не проси: „на память вечера
Вчерашнаго,“ — прошолъ онъ.
Проси на будущіе дни
И годы всѣ и вѣчность.

Афанасій Марковичъ.

Мнѣ не здоровится Богъ вѣсть отъ чего, я не хочу Васъ видѣть сегодня, съ увѣренности, что сильное желаніе меня видѣть у Васъ не послѣднее.

Лист Опанаса Марковича до Маріи Вилинської.

Кирьевская слобода Въ среду 27-го декабря 1850 г.

Добрый другъ, милая Мери. Выѣхавши за городъ вчера, чуть не хотѣлъ воротиться, такъ было грустно думать, что не скоро увидимся. Вспоминалось все вдругъ, прожитое вмѣстѣ съ тобою, сердешная. Благодарю тебя, свѣтлая моя зирочка, и только. Въ полѣ почувствовалъ холодъ и жаль стало тебя, что и тебѣ бываетъ иногда

холодно; какъ то будемъ ѣхать, если поѣдимъ въ эти холода, на серединѣ суровой зимы. Еще холодиѣе сдѣлалось, какъ подумалъ объ этомъ, милая. Противъ холода людей есть защита въ собственной любви, въ тепломъ сознаниіи своей невинности, или въ холодномъ, но укрѣпляющемъ размышленіи о самомъ себѣ, объ ошибкахъ своихъ и заблужденіяхъ, а зимній этотъ холодъ мертвитъ свободныя движенія души, муча тебя физическимъ страданіемъ, какъ безсильную птицу — не гарно. Я засталъ Петра В. спящимъ, онъ на канунѣ возвращался поздно отъ Тиньковыхъ, сбился съ дороги и на мятели простоялъ въ полѣ цѣлую ночь, только утречкомъ прибился въ слободу. Это остановило нашу поѣздку до завтра. Я спалъ ночь дурно и беспокойно и по дѣломъ. Не надо было плодить въ головѣ мыслей о тяжеломъ ходѣ нашихъ дѣлъ, о своихъ неправдахъ къ тебѣ; ты мнѣ простила, лучше, чѣмъ прощаютъ влюбленные, раздравши письмо къ брату и точно сняла облачко, которымъ я было заволокъ нашу нѣжную дружбу, воротилась потомъ имъ съ дороги, чтобы не оставлять меня одного въ холодной грусти. Милая Мери, теперь я грустенъ, но грусть моя не холодна и не тяжка. Твоя стыдливость и любовь, твердость и обнимающая мою душу, какъ солнечное тепло, уступчивость, твои признанія, въ которыхъ чувствуется прелесть и очарованіе небеснаго свѣта и Божіей благодати, твое благородное молчаніе, когда слова были бы нарушеніемъ святыхъ правъ страдающаго сердца, — они благодарность моего грустнаго сердца, которое посылаетъ тебѣ благословеніе на все, что ты дѣлаешь и будешь дѣлать. Ты не подумаешь что сказавши словъ три о тебѣ, я не предавался психологическому наслажденію тобою, еще меньше можешь смущаться мыслями, что вотъ де онъ вычисляетъ привлекательныя стороны моей особы, чтобы сказать, что не даромъ меня любить. Не подумай этого. Я заговорилъ такъ, чтобы ты выбросила если можно изъ души своей всякую мысль о благодарности мнѣ за любовь мою. Одно,

потому что если любовь желает награды, то она уже вполне награждена тобою, а другое, что я счастливъ могу быть только съ твоимъ счастьемъ. Не мнимый недостатокъ, изобрѣтаемый воображеніемъ К. П. въ нашемъ будущемъ; пока есть вѣра въ сердцѣ и голова на плечахъ, даже глупо было бы мнѣ поддаваться настроенію К. П. А нравственныхъ лишеній духовной нищеты — вотъ я чего не хочу въ будущемъ, и потому если благодарность пересиливаетъ другія ощущенія твоего сердца въ нашей любви, то не совсѣмъ безразсудно и малодушно бояться, что эта любовь пройдетъ вмѣстѣ съ благодарностію, когда она истощится, потому что только любить можно всегда, всегда, а не благодарить. Прости мнѣ, душа моя, если я хоть тѣнь навелъ своими разсужденіями. Любя тебя, нельзя не разсуждать, а если нужно лучше, то ты поможешь. Такъ — то милая, разлука мнѣ горька, но сладка молитва о тебѣ, добрый мой другъ Марьечка, и отрадна мысль, что я ничѣмъ не могу отягчить тебя изъ далека, безразсудною своею пылкостью, которая дастъ Богъ угомонится въ нѣжномъ воспитаніи твоего чувства и благородства его, въ сильной взаимною искренностію молитвѣ и спокойствіи нашемъ и счастья возможномъ на землѣ. Богъ съ тобою.

Твой

Афанасій.

Не безпокойся обо мнѣ, что мнѣ холодно будетъ въ дорогѣ. П. В. объ этомъ заботится и напрасно. Шуба моя претеплая и я сверху еще надѣну шинель.

Неужели ты страдаешь отъ чего нибудь? Милая сестра! Да успокоить тебя Мати всѣхъ скорбящихъ. У меня иногда побаливаетъ сердце, вѣрно ты страдаешь.

Если трудно будетъ почему бы то ни было окончить наши заботы, то неудручай себя ими слишкомъ, я буду терпѣливъ и никогда не позволю себѣ упрекать тебя, что это отъ холодности или невниманія ко мнѣ. Цѣлую тебя, Марусенько моя.

Когда будешь писать брату и тетенькѣ кланяйся имъ отъ меня усерднымъ поклономъ; съ поклону у меня не заболитъ голова никогда людямъ кот. любятъ тебя и кот. ты любишь, исключая

Поцѣлуй плечо за меня Юліи Алексѣевны, добрая, разумная Ю. А. намъ другъ, какихъ же друзей надо намъ больше. Ты котор. намъ враги не могутъ и быть друзьями намъ, потому что такъ не похожи они ни нее, славную! Кланяйся ей и скажи что я радъ за нее, что мы съ тобою дасть Богъ будемъ свѣтлою думою въ ея жизни. Изучи эту душу Маша. Если дѣла наши будутъ скориться, проси ее быть на свадьбѣ нашей и возьми обѣщаніе гостить у насъ, когда Господь благословитъ насъ жить въ своей хатѣ. Не забудь моей просьбы, ты такъ жалѣешь послѣ когда забываешь. Люби ее сколько хочешь и можешь. Да поможетъ тебѣ Богъ любить ее. Какъ мнѣ милы теперъ всѣ домашніе Ю. А. Поклонись имъ, душечка!

Въ субботу передъ Пасхой 1851 г.

Посвящено Марьѣ Алекс. Марковичъ.

Сдержи мой другъ, сердечныя стенанья
Спаситель нашъ во гробѣ вновь!
Не даромъ Божіи опять страданья,
И не вотще еще смиряется любовь!
За утра Онъ возстанетъ съ гроба,
Во власти все моей вновь проглаголить намъ
И можетъ быть изъ пробужденныхъ волнъ народа
Возстанутъ мужи йти по Его слѣдамъ!

Афанасій.

Лист Опанаса Марковича до дружини Маріі Марковичевоі.

Тараца, 29-го генв. 1854 г.

Милая Маша и Богданикъ!

Благодарю тебя всею душою за благословенія твои и всѣ слова при прощаніи, за записочку и за надпись

въ книгѣ; я теперь уже въ 120 верстахъ отъ Кіева, а еще не прошло и сутокъ, какъ мы разстались. Вчера вечеромъ часу въ 12... мнѣ было очень грустно за Вами. Молю Бога, чтобъ у Васъ все было благополучно.

Въ случаѣ пріѣзда Вас. Вас. и разговора о нашемъ рѣшеніи или намѣреніи, ты скажи, что я для своей чести долженъ оставить хоть на время теперешній скудный хлѣбъ, во 1) чтобъ долги заплатить, во 2) чтобъ не дѣлать новыхъ въ 3) чтобъ сбить хоть маленькія деньги про чорный день, такъ какъ здоровье мое не такое, чтобъ вѣчно служить, а правила не такіе чтобъ на службѣ собирать посторонніе доходы изъ окладовъ же нельзя пріобрѣсть въ запасъ и тысячи рублей. Составь списокъ всѣмъ нашимъ долгамъ. Не забудь въ Орлѣ Снѣжкова 10 р. съ процентами, въ Каменецъ Подольскѣ Демяненка 125 р. с. съ процентами. Видишь, я сказалъ, что этотъ списокъ у насъ есть, такъ надо, чтобъ былъ, когда спросить Вас. Вас.

Пишу на переѣздѣ со станціи, а потому извини, что скоро, мало, безтолково.

Цѣлую нашего Богданыка; скажи ему отъ меня: ой гопъ, гопкы!

Кланяйся добрымъ людямъ.

Пиши много о себѣ и сынѣ въ Черкасы Афан. Вас. Мар.; спросить въ квартирѣ окружного начальника.

Дай Богъ, чтобъ все было благополучно. Ворочусь, если благословить Богъ, во всякомъ случаѣ раньше мѣсяца.

Цѣлую тебя другъ истинный

Афанасій.

30-го января 1854 г., Черкасы.

Вотъ уже я, сердечко, мое и въ Черкасахъ.

Благодаря Бога милосерднаго, прибылъ совершенно благополучно, хотя и совѣстно сознаться передъ тобой, что не совсѣмъ спокоенъ былъ дорогою, ссорившись съ станціонными и съ ямщиками. Покрайнѣй мѣрѣ старался,

какъ можно менѣе. У меня такое порученіе, что можно было бояться и опоздать и совсѣмъ не пріѣхать, еслибъ опрокинули получше, чѣмъ опрокидывали. О благополучномъ пріѣздѣ я извѣстилъ и Семена Андреевича Шійка. Щожъ, мое голубяточко, Богданькь. Чы здоровенькый винь? Ты якъ сердце? Боюсь опоздать на почту; т. е. уже опоздалъ и боюсь потерять всякую надежду чтобъ приняли письмо, — а между тѣмъ сегодня идетъ почта въ Кіевъ. Адрессуй въ Окружное Управленіе, т. е. спросить. Цѣлую тебя и много много хочу тебѣ сказать отъ любящей Васъ души.

Афанасій.

Думай о своемъ здоровьи больше всего. Ямцѣкь мнѣ передалъ твое обѣщаніе исполнить все, что я просилъ. Спасибі сердечко. Не могу начитаться твоей записки моя мыла и надписи въ книгѣ. Митю, чтобъ не обижали, поцѣлуй. Кому надо поклонись, Манечка. Въ реестрѣ долговъ не забудь 151 р. 50 к. с. Вас. Вас. Тернавскому. Я писалъ тебѣ изъ Таращи: получила письмо? Я тамъ просилъ составить реестръ долговъ.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Серпень, 1857 г.

Якто живеш — проживаешь самъ, мій милый Афанасій! А мині то такой сумъ що й не сказаты! Богданик тілько розважае. Такой вже втішний! Питае та роспитуе за все. И якъ по польски коноплі називаються, и чи у Кіиві діти маленькі, и куди з поля гречку звозять и що кінъ білий на насъ дивиться, усе, усе ему треба знаты та відати. А що въ розмову то зо всякимъ: Скілько зъ нами не іхало чоловіків и хлопцівъ, то вінъ заразъ и почина: слухайте, послушайте, ви, ви, слухайте чоловіче! А що? Треба мастити треба? Або: чоловіче! Ви горілку ходили пити? або: хто зъ нами іде? Білі коні будуть обі білі? Бували такі що дуже вже по московськи говорять, то й тихъ, ей Богу, на їхъ добру

дорогу навертавъ, зъ нимъ и заговорять якъ слідь. Хотівъ бувъ одинъ москаль зайти зъ нимъ у розмову по козацки та вийшло якось чудно вінъ и переставъ. А що вже чоловіки то тішатъся дитинкою. Одинъ візъ насъ то цілу дорогу або моргне вусомъ на Богдася, або бровою поведе, або засміється, цілісеньку доброгу въ віконце у тарантасъ заглядавъ. Ей Богу я не говорю на вітеръ, тільки саму правдоньку щирю.

Що то було якъ ми приїхали у Київъ, брате мій? Не вдержить хлопця, та кричить такъ та радіє, та хто не йде, не їде заговорює зо всякимъ? Якъ бы ти побачивъ то ей Богу добре бъ натішився. А тутъ є чоловікъ у Гаврили Петровича зъ Межигорья. Побачивъ Богдася, та якъ схопить ёго, та се жъ, каже, зовсімъ мій хлопець! Тільки що мій трошки худенький. А вчора коло вікна сиділи, то хто йде: куди ти йдешъ? Де ти бувъ? А яхъ мимо крамниць іхали та всього не перескажу.

Була вчора у Тулова. Ледви знайшла. Елена Р. ажъ скрыкнула та вибігли всі ажъ за варота й Соня маленька, та почали ціловати насъ, я зъ Богдасемъ була. М. А. не було, ходивъ у проходку. И вінъ мене стрівъ якъ батько рідний, а іхали, то Богдася перехрестивъ. Ми тамъ вечерали, вінъ годувавъ самъ Богдася й говоривъ до ёго, той пізнавъ, и каже намъ: директоръ! Питавъ де що, я якъ уміла такъ і розказала. Вернулась відъ нихъ въ половині одинадцятої години. Не можна було ні якъ раніше. Такъ мені було ніяково що старі мене ждали не спали и вечеря вже наготовлена. Я за те мовчу, що вечерала, у друге вже сіла за вечерю. Ти скажи се Петру Гавриловичу, я забулась ёму написаты і те скажи що Туловъ за ёго питавъ и за всіхъ васъ. Вінъ каже, писавъ до Васъ у Немирівъ.

А чи знаєшъ скільки я грошей претратила? Я усе записувала і теперъ тобі скажу. Прогони і ямщикамъ на водку и що колесо направляли — 21 р. 20 к. На себе здержали — 2 р. 52 к. изъ ціхъ двохъ руб. 52 к. дали убогимъ 92 копійки. Стріли якогось старого чоловіка, за-

мітавъ двірѣ, бачу слабій вінъ змучений, побігъ Богдась та давъ ёму 20 грошей, а далі я вийшла зъ тарантаса, питаю: звідки? «Отдала мене пані на покуту.» «Якъ?» «Не здужаю панщини робити, подушне оплачувати, то і отдала щобъ тутъ зароблявъ.» Ми дали ёму ёще 70 коп. та сліпому хлопчику 10 к. та жидівці 2, а Кат. Сер. ще їй сказала, що коли бъ жиди не шахрovali то лучше бъ булобъ. У Києві починали ми колесо, дали 50 к. сереб. перетянути треба було, а на станці тільки якась втулка вискочила, и вже на послідній станці до Києва, то дали тоді 20 к. сереб. зъ Черніпова знову пришлю тобі скільки витрачу грошей.

Мокринській теперъ учителемъ у Сохвievському Соборі, переведений, то я не знаю чи ёго и побачу. Туазель прохавъ щобъ ёму сказали якъ я прииду, та нікимъ посилати, бо дворнікъ нездужа. Бувай же здоровъ мій милий, та пиши у Борзну. Маменькѣ цілуемо ручку Пані Менде кланяюся, а дочка цілуе въ ручку. Вона здорова и скучае не такъ якъ я за домомъ. Київъ дуже сподобала, не надивиться, а самі такъ види що здається нічому и дивоватися, їй у дивовижу. Колись то розкажу и посьміємся такі добре.

Якъ же ви хазяйнуете? Я всімъ паничамъ кланяюсь и Богдась тоже и цілуе. Я здорова почти. Правда горло болить. Чи я де захолодилась, чи що, не знаю, та се пройде у дорозі. Зъ Чернигова буду зновъ писати. Прощай мое серце, бувай же здоровъ, не журися.

Твоя *М. Марк.*

Пані Дельсаль и Александрю Николаевичу низенько кланяюсь. Скажи жъ, що я віддала сама ёго лист Михаилу Андреевичу. Питались вони чи здорова пані? Чи добре живеться їмъ? Який же то чоловікъ добрий той Михаилъ Андреевичъ, братику мій, який добрий! Ажъ мило мені згадати за ёго! Такъ бы и обняла ёго одъ души! Бувай же здоровъ. Недалеко вже и до Кулиша міні не журись.

Лист Марії Марковички до мужа.

26-го августа, Чернигів.

Сьогодні на ніч сподіваємось бути у Борзні, друже мій Афанасій. Всі ми здорові. Богдась такий же втішний и веселий який и бувъ. Ідьмо, та ідьмо, та ідьмо. Все бь ёму іхати, зовсімъ якъ ти. А що вже не спокійний! И туди ему треба глянути и туди и у той бікъ и въ другий. Побачивъ брата Ильи Петровича: се, каже, не братъ, бо я ёго дуже не хочу. Бачъ ёму перше сказали: се Дорошенко. «Ні, ні, то мій Дорошенко, се не вінъ я его не люблю.» Потімъ вже познакомився, то й бігавъ й грався, а музики йшли то й танцювать почавъ, не встоявъ. Всёго про ёго не списати и на воловій шкурі, приїду, то розкажу сама. Були ми на могилкахъ. Здається мені що я знайшла ту саму, а про те не знаю, боюсь вірити. Аякъ тамъ зелено, й гарно! Той гайчокъ, кущики ті, такъ згусіли й вигнались у гору. Богдась бігавъ тамъ и все питавъ: де моя сестрычъка маленька похована?

У Києві ми були цілий день, я вже тобі писала. Що то за славні ті старі Борщевські! Богдась їхъ дуже полюбивъ, тільки я боялася щобъ вінъ імъ не докучавъ, то того ёму треба, то другого, а вони що вінъ просить заразъ й роблять. Виїзжаючи изъ Києва чуємо; «стійте, стійте на Бога!» Дивлюсь се моя кума зъ Преворокъ. «Кумонькожъ моя люба, мила, дорога! — каже обнимаючи мене. Бачу я — ідете» — се моя кумонька, думаю, да боюсь, а дали вже не можу — побіжу. Крестникъ вже такий великий, бігає а кума віддали у москалі. Ты й не повіришь якъ вона плакала зъ радощівъ що побачила насъ. Я даю гроші хрестникові щобъ однесла гостиньця: «не треба, не треба, кохана кумонько! Мені аби Васъ побачити». Та я кажу що се не годиться — візьміть! то вона не дивлячись сунула ті гроші у пазуху. Пигаю чи не знає де Текля? «Якъ же не знати. Боже мій! Якъ вона плаче, такъ плаче, такъ плаче, та журиться за вами що и Господи! И живе тамъ де вы

жили вѣ останне, и не пійду ні куди найматися каже, може вони сюди зновъ прийдуть або хочъ паничъ приїде, я хочъ роспитаюся за нихъ.»

Я сказала їй що буду зновъ їхати то і візьму Теклю ізъ собою.

• Бачила Тулуба, стрівся. Такий якъ и бувъ.

Що то за чоловікъ братъ Ильи Петровича, гей, гей! який чоловікъ славний! Мині ажъ жалко ёго кидати хутко. И ще тутъ живе Куцъ и вінъ мені дуже сподобався. А якъ же Вамъ живеться? Пишіть же у Борзну. Я же буду писати зъ Глухова, а може изъ Ніжина напишу. Ми їдемо зъ Чернигова не самі, зъ нами їде хлопець — Якимъ.

Проїзжали Козелець, то бачила на станціи старосту, отъ якъ бы змалювати! Невеличкий собі чоловічокъ — чорнявенький і гордоватенький і веселий і говіркий і жартовливий, збивається и на Возного й на Виборного. Ми зъ нимъ у розмову зайшли. «Нашъ городокъ глухий, такъ собі, отъ у Ніжині то буде краще постановлено. Тільки що церква у насъ добра, славна.» Иванъ Ванічъ! (То смотритель, ще молодий и зъ нимъ друге якъ здається, підъ орудою у нёго якъ то кажуть) хто цю церкву будувавъ? Грахфиня Розумовська, одказуе Ванъ Ванічъ, и всі задивились на церкву наче зъ роду не бачили, а коні стоять приведені, — не запрагаються. А тутъ — ратуйте, ратуйте. «Чуєте, чуєте гукнувъ старости Ванъ Ванічъ! Се гласъ женьскаго пола, чи не пішли бъ ви рятувати?» «Якого чорта я буду рятувати!» одказуе Ванъ Ванічъ, притоптивая ногами по землі.

Ще бъ розказала тобі якъ староста той показувавъ Богдасю вовка, то вже до другого разу. Пора виїздити.

Богъ зъ вами. Цілуй у маменьки ручки и всімъ кланяйся. Пиши у Борзну. Прощай мое серце! Вувай же здоровъ. Пиши хутко. Богдась тебѣ цілуе и частенько згадуе, каже: повезу своєму татові сёго й сёго, всего що не зобачить. Прощай мій друже. Бережися.

Твоя *М. Маркъ.*

Чи прійшла вже нова господиня? И чи добра, напиши.

Лист Марії Марковички до мужа.

29-го августя. Борзна.

Пишу тобі, мій друже, зъ Борзни. Попрощалась зъ П. А. и такъ міні сумно стало. Коли то ще побачу? Говорила за тебе не разъ и не два, вінъ каже що все буде добре, не журись. Я напишу зъ Орла все до словечка, теперки ніколи. Бачила «Сестру» надруковану, ти получишъ усе на тому тижневі, або пізнішъ ще трохи, бо вишле Камен. зъ Петербурга. Чому жъ ти, чоловіче, не сказавъ міні, що такий вінъ, той Кулішъ? Чи я була дурна, що не зрозуміла, що тее за душа мила! Поспішаюся дуже, Богдась здоровенький: кажуть що тее Кирило Туръ маленький, а други — Череваня. Побачилась зъ Миколаемъ Михайловичомъ та ажъ заплакала, такъ то згадалося багацько! Бачила й Василька Тарновського у синіхъ шароварахъ вь сорочці вашиваній і вь чемерці, привітавъ насъ любенько а що вже Н. Дон. Забіла бувъ до насъ добрий й ласкавий, той не сказати! Бувай же здоровенький. Пиши у Орелъ. П. А. їде у Плтаву зъ жинкою. Кат. Серг. цілує свою матіръ. Я цілую маменьки ручку. Не журись же бо мій друже, піжди, я напишу тобі усе часто — то й світъ тобі у гору підніметься.

Твоя М. Маркъ.

Лист Опанасового брата, Василя, до Марії Марковички.

Юля 5-го 1850 г. Остер.

Извините меня будущая Сеструнько по родству и теперешняя по чувству къ брату Афонъ, Марья Александровна, за мою дерзость. Я распечаталъ письмо Ваше къ брату моему отъ желанія знать скоро ли я обниму друга и брата. — Братъ приѣхалъ послѣ письма черезъ два часа. — Радъ ли онъ былъ свиданью съ вами? обрадовался ли письму Вашему? Судите сами, а я замолчу. Дай Богъ чтобы Вы были вь натурѣ такъ превосходны, какъ о Васъ неумолкая говоритъ Афоня.

Благодарю Бога что онъ Васъ создалъ на свѣтъ, — Вы много много возвратили ему жизни. Не будь Васъ, воображаю его положеніе въ заточеніи. 4 дня до приѣзда брата меня постигло большое печастіе — я лишился сына Миши. У жены отнялись ноги, а у меня желаніе къ жизни. — Но Богъ милосердъ! Альфонсъ явился и я возвращаюсь къ жизни. Онъ одинъ, жена моя одна, — дѣти однѣ. Я хочу жить и быть для нихъ полезнымъ, — и буду. —

Одна моя мысль писать о Васъ и братѣ. — Богъ не безмилости, — жить Вы должны съ братомъ или воевъ не жить. Тоже я думаю и о братѣ. Но этотъ разъ довольно моя добрая сестра. — Постараюсь больше дѣлать и меньше говорить, основываясь . . . на словахъ одного изъ друзей брата; это *энергія на словахъ уменьшаетъ энергію на дѣль*. —

Вотъ мой рецептъ для Васъ обоихъ: 1) здоровье, 2) Служба, 3) Благословеніе Божіе на соединеніе Ваше Аминь!

Братъ *В. Васылъ*.

Лист Маріи Марковички до мужа.

Сегодня вніжжаю одъ Василя, мій друже, була у їхъ учора і позавчора. Якъ же діточки повиростали, що й не пізнаещь. Сами вони таки жъ якъ и були. Богдась здоровенький и дуже полюбивъ сестричку, тільки каже що се не Лёля, неправда, а тільки вона моя сестричка. Завтра, коли Богъ дасть, буду въ Орлі и уже усе чисто напишу тобі, а теперки ніколи. Скажи мені що тамъ у насъ робиться? Чи всі здорові? Я привезу тобі свій подаруночѣкъ отъ П. А. такий якъ живий вінъ! И на небі ясно и люди добрі до мени, а все такъ чогось сумно мені, що й не сказати. Колибъ же хутче до васъ вернутися у той Немірівъ. Напиши чи получивъ вже зъ Петербурга те, що тобі мусівъ Каменецький вислати. Я перешлю тобі зъ Орла *Эпилогъ до Чорної Ради* и багацько де чога чула я доброго дуже. Панъ Тарасъ у дорозі

іде у Петербургъ, а може що й на Вкраїні буде. Що ти скажеш про се?

Треба скінчити свій листъ. Прощавай мій друже милий, бувай здоровий! Кланяйся Ив. Пет. и Пет. Гав. я буду писати зъ Орла. Микол. Михайлов. мабїть пришле тобі свої пословиці, свій збірникъ.

Твоя М. Маркъ.

Лист Василя до Опанаса Марковича.

1-го сентября.

Здоровъ бувъ братъ Афанасій. Сестра Мапа слава Богу здорова. Богдась хлопець гарний тоже здоровъ. Сестра обѣщаєть къ намъ заѣхать и мы ее будимъ торопитъ къ тебѣ.

Братъ твой В. М.

Лист Марїї Марковички до Ілії Петровича....

Написали ли Вы, Илья Петровичъ, географїй? Я уже хвалилась ею. Пришлите мнѣ хотя одинъ листокъ и за это будетъ Вашъ и отъ меня посылка. Тарантась нашъ не ломається, ѣдемъ хорошо. Богдась Васъ целуетъ. Скажите Афанасію что кажется *оповідань*, будутъ продаваться по рублю сереб. и страниц. будетъ больше 200. Будетъ, быть можетъ 300, а кто знаетъ, можетъ и больше. Напишите пожалуйста поскорѣе и Вашу географію, то есть отрывокъ изъ нея пришлите. Вы же обѣщали, — хорошо, если не исполните.

М. Марк.

Здоровъ ли Петро Гавриловичъ? Я ему низко кланяюсь. Часто ли Вы его видите? Скучаетъ онъ или уже привыкъ? Я буду писать изъ Орла. Какъ Вы всѣживаете? Что дѣло о Чайков? Кланяюсь м-ме Дельсаль. Пишите, пишите, пишите. Ученикамъ кланяйтесь. Пришлю «Квітку» Шишацкого изъ Орла. Видѣла ту сорочку въ которой казнили Кочубея, видѣла кунтуши, видѣла портретъ пана Тараса и его стихотвореніе написанное углемъ слышала. Досвиданія. Пишите пожалуйста.

Лист Марії Марковички до мужа.

(початок вересня 1857.)

Ми до Орла добрались, мій друже. Здоровенькі обоє. Богдась так усіх дивує, що годі. А вже як люблять його! Та треба тобі усе знати як було. Слухай лишень.

В одинадцятій годині поїхали ми з Чернигова і в той же день у десятій ввечері були в Мотронівці. Ніжин минули, наняли собі у Жукові *вольних* за сім рублів. Стрів мене пан Куліш, я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорошенько. А тут Василь: «здорові були, землячко!» Василь Тарновській, убрання на собі козаچه мав, здається, що я вже тобі писала? Всі брати Білозерські вітають, і все то так дивиться наче на щось добре на мене. А всі вже знають, мій друже, що я переслала в Петербург П. А. де-що; все то вже читало і перечитало. Миколай Данилович просив йому сказати, як я приїду, і раненько приїхав: стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то міні було! Єй Богу, як туман пав міні на очі — не можу, та не можу.

Просить М. Д. на обід — ми поїхали. Там і борщ гетьманський був і вареники гречані, мабуть чи не гетьманські теж, бо ми, прості люди, зроду не їли таких. Богдась їв поруч зо мною, та як хотіли взяти борщ, аж заплакав. «Отсе, каже П. А., краще од усіх смакує, чує, що се борщ гетьманський.» Дають вареники і питають його, чи добрі. «Не знаю, каже, — ще не знаю, дайте міні сметани!» Втішив усіх своєю мовою і величністю. Ну, як би ти побачив, ходить і говорить, ніби цілий вік між великими панами був, — нагадав він міні, знаєш, ту семиліточку, що її пан водив та дивив то тим, то сим, а вона каже: «і то добре, і то добре, і се гарно», — та до хліба!

Бачив він і пасіку. «Роздивився, Богдасю, — питаю — так щоб таткові розказати?» «Є, ні, каже, пійду ще подивлюся, тоді вже розкажу.» М. Дан. то цілий обід коло

його простояв, і різав, і годував його, а він по обіді спасибі сказав і поцілував його. Там казали, що се маленький Кирило Тур.

А що вже Мик. Михайлович утішався їм! Він їде чумаковати у Крим з чумаками. «Я, каже, «Сестру» читав, та думаю, народня, записана од народа.» На другий день я читала таки своїх *Чумаків*. «Чого б то я не дав, каже П. А. за сі слова: «еге, каже чумак, еге!» Так, каже, і бачиш того чумака, що йому і Німець приївся, і стени він бачить безкраї». Та вже побачимось, то все чисто розкажу. Я його просила не друковати сих *Чумаків*, бо почула, читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки — ні ще, тільки догад на добре. Говорила за Москву. Він буде тобі писати, а міні сказав от що: «нехай ще поживе у Немирові, поки я заведу топографію у Москві, а сього не довго дождити, бо я не хочу, щоб ви нужду терпіли. Як же я заведу у Москві, то тоді зараз і Аф. Вос. до себе перетягну, будемо печатати і издавати і погодимось вже із ним так, щоб добре було.» Він тебе лічить за великого критика, що в тебе єсть чутка якась ніжна, і так він сказав міні. А міні й подумати не весело, що на Москву заберемось, хіба щороку їздити на Україну будемо?

Богдась хоч би однісеньке словечко сказав по руській, — по нашому, та по нашому, та і я як говорю, то він так і вьється коло мене: «Мамо, то башмак — черевик, черевик?» щоб то я сказала «черевик». А один панок, се ще в дорозі: «ти, каже, хохол». Як же він обідився, світе мій! «Як би він перше се сказав, то я б і орішків од його не взяв, мамо! Я собі йому скажу, що він кацап. Та й налаяв так Миню Василева, той каже йому: «хохол!» А ти сам хохол і кацап, а я тільки Богдась!» — каже.

Пиши міні усе чисто, як то там у вас. Завтра побачу Кортмана і Якушкина. Нам дуже раді, а дядінька вчора не спав по обіді і у проходку не пішов, бо з Богдасем говорить: Что у тебя, пазуха это? «*І ви маєте пазуху, дідуню,* — відповідає. — «*Что, что, Богдасю?*» «У

тебе єсть пазуха, то значить ви маєте пазуху. То так усе говорить твій Богдась. Прощавай, мій друже! Бувай здоровъ и пиши. Не знаю ще сама, коли до вас поїду. А дуже сумно. Засну, і сниться міні Вкраїна, ей Богу! Скінчу «Гайдамаку» (здається, буде по иншому), та й тобі перешлю одного екземпляру, і П. А. другого. Пан Тарас їде.

(Ще збоку в дописка, — маб. тітки М. О.): «Обнимаю тебя, другъ мой Афанасій и спасибо тебѣ за Маню. Е. М.»

Лист Марії Марковички до мужа.

11-го сентября. Орель.

Богдась здоровъ, а мене лічить Кортман, друже мій Афанасій! Я тобі вже писала з Орла, та не знаю, чи одібрав ти мій лист. Нас дуже тут жалують усі, і не одходять од нас. Дядько полюбив Богдася, Господи як, а Богдась його ніяк не зове, тільки *Хмельницький*. А скільки вже твій Богдась ляльок покрушив, то й не сказати! Грається він з Якимом, тим хлопцем, що дав нам його пан Дорошенко, спасибі йому, то Богдась і говорить і грається з ним, а то б нудився хлопчик між чужиною, хоча всі, од малого до великого, його люблять і годять йому, почали і говорити по нашому. Коля, то таки і добре говорить, тільки й чути по покоях: *сховов, утік, поцілуй мене, чи любиш мене, коник, поганять*, навіть і дядько, то і той говорить по нашому. А було тут з Богдасем, як тітка почала грати: «погано, та й годі! Заграй міні *дід рудий*, заграй та заграй!», та аж у плач твій Богдась. Мусіла вже *козака* йому заграти. А ще було от що: тутейшній хлопець каже Якимові: «чи тому правда, що малороссіянин галушкою вдавився?» . . . «Ні, каже Яким, се не правда, тільки правда, що руський кашею вдавився, от се то правда.» А тут де взявся Богдась — так і присипався: «кашею, кашею». — То сміху було! Вже тепер, як він такий грізний, то ніхто й не каже нічого

такого, щоб його не вразить. Катю він дуже вподобав, та і дівчина славна, мій друже, — коли б ти побачив, що за дівчина з неї! Давно вже я такої не бачила, хоть малюй з неї.

Я сподіваюсь у слідуующу пошту тобі де-що вислати і до пана Куліша тож. Хоч і журила мене дорога і розлука, та все добре, що я поїхала. Якось лучче тепереньки, ясніше міні. Миколай Карлович Рутцен у चाहотці, може і осені не доживе; Софья Карловна в Москві, її ждуть сюди, Александра Карловна десь у знакомих проживає, і як розказують, то вона, бідна, багацько лиха дознала. Побачимось, то я тобі усе розкажу. Юлія Алексіевна щаслива, має дві дочки, славні дівчатка! Пиши міні хутко. Спасибі Петру Гавриловичу, він пише, а Илья Петрович не хотів — може він на мене сердитий? Я не можу здумати за що, а ти спитай. Як у вас хазяйство іде? Чи прийшла нова кухарка і яка вона? Чи не чули чого за Фіону? Як Дельсалеві? Я їм дуже кланяюсь, не забувай того сказати. Юлія Алекс. дала намъ твій портретъ, Богдасъ пізнавъ, тільки не зразу. А що я хотіла тобі Богдасівъ портретъ, то тутъ нема ні фотографіи ні дегеротіна, нічого нема, а може приїде, то тогді я заразъ вдамся до нѣго. Сподіваюся хутко побачити Якушкина, его дожидають сюды, и вінъ просивъ, якъ я приїду то прислати за імъ. Тутъ и наші тині не забулыся. Що дня мы варымо борщъ, бо дядя дуже вподобавъ, а Богдасъ не їсть шей, та и я не можу добре исти їхъ, одвыкла. Були въ насъ и вареники гречані и ще де що.

Зімовського ще не бачила, тільки чула про ёго и тутъ одъ учетилівъ, що поганый чоловічокъ. Не знаю й сама коли виїду, бо Кортманъ сказавъ, щобъ я пила якісь травы и тоді він побачить. Чи ты знаєшь, що въ мене зовсімъ було перестало болити у боку тільки у грудяхъ важко та ще простуда. Знаєшь що було як я іхала и такъ я поправила за дорогу що міні ні одна сукня не зійшлася більшъ якъ на четверть, мусілы

перешивать, але то було не знаю що таке, теперъ зновъ я трохи схудла, кажуть що се въ лини зъ недуга. Та вже ты не журись, я прииду здорова до дому. Тутъ вже двічі снігъ ішовъ, коли він, насъ тутъ застане, то мы свій тарангасъ переробимо на зимній та й поїдемо собі на Україну, до дому. Чи получивъ ты книжечку одъ Білозерського, тамъ всего одинадцять повістокъ, бо ту «Що птиці літали»¹⁾ не помістили, чимъ мене дуже звеселили, за тимъ, що вона зъ фантастического роду, як Куліш въ предисловіі писавъ що се факты етнографическі списані, то вона й не іде тудя, а про те вінъ каже що дуже, дуже добра и міні її не оддавъ. Поправокъ зовсімъ нема, щобъ тамъ що було вставлено, ні, тільки де, то счеркнуто, бо каже Кулішъ, що я дуже сиплю багатствами — треба на далі береть. Він каже що се тільки моя проба пера, да чи мало вінъ каже! Краще всего що вінъ щиро любить и розумно усе свое. Прощай мій друже! Бувай собі здоровенький, пиши.

Твоя М. М.

Лист Марії Марковички до мужа.

17-го сентября. Орель.

Богданко твій здоровенький и веселенький, щебече собі мовъ те пташенятко; листы твои вінъ одібравъ и читавъ не двічі й не тричі и сміявсь и мабїть жалъ ему за тобою, бо слухае твоїхъ слівъ, такъ якъ найлучче. Аби сказаты ему: «Богданко! а що тобі тато писавъ?» Заразъ и послухае того чоловіка, а що мене, то вінъ и такъ слуха и жалуе мене дуже.

Якъ приїдемо до тебе, мій друже, то розкажемо тобі якъ бувся Петро Дорошенко и всі его діянїя, а також и Богдана Хмільницького зъ синами, бо се вже мы добре знаемо, безъ омилки. Отъ коли бъ ти послухавъ, якъ вінъ распитувався про Петра Дорошенка, та чи знаешъ на що звівъ? Купи ёму ножа, мамо, то и

¹⁾ «Чари.»

вінь буде воеватись. «И не жалко жъ тобі буде Богдасю?» — «ні, мамо, не жавко буде, купи мені ножа» Я ажъ злякалась, та все ходить за мною: «на що его женулы (тото у его вигнали) одъ війска, на що, я дуже не хочу». Отъ такий то Богдась твій. Зъ великою хітью слухає мене и питає и перебиває, а въ самого очиці ажъ горять й ляльки свои кидає на що вже вподобавъ своїх кониківъ. Ему тутъ що дня купують та купують и всі его дуже люблять. А до кого бъ ни вийшовъ то той заразъ и крикне «зъ України!» отъ якъ, що йшли мы до Юліи Алексѣвны, и стріли якись крамарі идуть, та одинъ такъ и гукнувъ: «козакъ іде!» А Богдась і негляне, та ще якось ставъ бочити шапку, то ей Богу такий хлопець, що не сказати а не здумати не можна. До чужихъ не дуже то горнетця. Бувъ тутъ Якушкинъ, почувъ що я приїхала и прибігъ, зрадивъ дуже, питавъ, про тебе, чи здоровъ? Чи не сердисься що статью поправляли, що се не він виненъ, а та «Руська бесѣда», що кус. пѣс. хутко вийдуть и тобі вінъ пришле екземпляръ. Вже вінъ як не заговорювавъ зъ Богдасемъ, той не йде та не й де, купивъ ему конфекти, Богдась поцілувавъ — подяковавъ та зновъ не хоче йти. Вже Якушкинъ и каже: «куплю те и те не будешь мене боятись?» «Буду» «та я твого тата знаю!» А Богдась подивитця на него та зновъ ховається. Бувъ ище и Павловъ; зъ цимъ вінъ освітчився більше, бачъ Павловъ то такъ почавъ: «е у мене хлопець, каже, що добре пісень співає. Співає вінъ и дідъ рудый, та я забувъ, як далі, Дідъ рудый, чи самоваръ рудый» «А Богдась: «и свічка руда, и булка руда.» Засміявся ему у вічи та й побігъ. Догадався що тутъ е зрада якась, але вже по сему познаемився и підходивъ до Павлова и говоривъ и просивъ щобъ хлопчика ему свого привізъ гратися. Сей Павловъ читавъ письмо Щедрииа (Салтикова) не забувай того що все то говорять до Богдася по нашому, якъ вже тамъ не говорить, а говорить. Дуже жадаю я, щоб ти послухавъ якъ вінъ почне оповидати про діянія Доро-

шенка и Хмѣльницького. Вінъ оповидає не довго, та добре якись. Я бачу якъ вінъ сознания у одпалыхъ укряїнцяхъ будыть . . . ей же Богу моему що так. Ти знаєшь що тутъ ихъ чи мало у Орли. Сбирається усе іхати до тата и до паничівъ, всіхъ згадує. Купивъ собі скрипку и бубона и ще щось та и ходыть зъ Якимомъ по покояхъ справді якъ музыка, та навчився дуже добри у бубона биты, и танцює частенько, а далі на килімъ: «ой утомився!» И все козака вытанцѣує. Та годі вже, лучше самъ побачишь, якъ вінъ вырісь и повновидий який ставъ, може Кортманъ вже хутко насъ отпустить. Всі тобі кляняются. Сегодні повинні мы получить твою посилку, вже послали на почту. Въ останнему листі я дивувалась чому И. П. не пише, теперь вже одібрала его листъ, разомъ зъ твоімъ, а що перший то того й досі немає. Поклонись усімъ. Що ти пишешъ за те свидѣтельство на обученіе дітей, то я ей Богу не знаю, хоча и догадуваюсь хто всімъ тимъ орудує. Въ деревнѣ я не чула щобъ хто пансіонъ державъ та и якъ то знають що въ Немірові дадутъ свидѣтельство? Порадься зъ И. П. прошу тебе, мій друже, та и зробіть такъ якъ краще. Напиши коли маменька дума виїздити, якъ вона поїде? я не знаю, може и не треба їй тутъ допомогаты, порадьтесь же хорошенько прошу тебе, дуже прошу. Робота моя іде не швидко, та добре, що дня по троху. Читаю Б. Каменскою, се більшъ для Богданка. Зъ дорове мое краще, може я и приїду скорішъ ніжъ думала сама. Снігъ стаявъ и теперь тутъ ясні дні и теплі, Гуляємо зъ Богданкомъ. Вчора въ ранці були у саду и въ крамницяхъ, де Богдасъ дуже сподобавъ вола и четверку коней. Четверку ми и до дому принесли зъ собою и по саду возили по городському, гукали й сміялись.

20-го сентября. Орель.

Зараз їдемо у *Хотьтово*, друже мій.

Вчора був тут Ник. Карлович і просив. Дуже він чогось смутний, не такий жартовловий як перше був.

А слабій. Кортман вговоряв його лічитися, — каже, коли хочете *самоубійство вчинити*, то краще враз, а не по трошку вмирачи. З ним приїздив Николай Серг'євич Сл'япушкин і говорив, з Богдасем по нашому і добре говорив, бо він з України. І славний чоловік мабуть. Богданко здоровий і веселий. Сьогодні прокинувся: «Мамо, а де мій тато? В Немирові? І паничі там? Мечислов Крижановський, Високий Митя . . .» і всіх перелічив. І велів кланятись усім, усім і Вжещю, що його возив у возику.

Він не забуває історії Української, і теперички я покинула всі роботи, а пишу для його де-що, щоб легше міні було йому розказувати по писаному, та й на далі нехай йому зостанеться. Да коли правду говорити, то я роблю й те й друге. Богдась тебе цілує і дядю Дорошенка. Часто — часто він вас згадує. Кортмана зове *Кортма*. Всі його дуже люблять. Сам дядя, ти мабуть не забув, який він поважний і недотрога, а й той з ним грає у коника і цілує його і благословляє і жалує. Колись я хотіла його у куток, то як набіжать ордою, що ледві сама вихопилася, а Богдась тоді сам став у куток та перепросив маму. Вчора був *Д. А. Нарбут*. Як він зрадів, то я тобі й сказати не можу! Не наслухається Богдосевої мови, не надивиться на його, аж сльози в очах. «А я, каже, тут і забув рідну мову.» Я дала йому «Проповіді». Пант. Алек. дав міні для роздачі 5 екземплярів проповідей. Всі тобі кланяються і люблять. Катя просить особисте од неї написати, що вона тебе цілує. Яка ж то дівчина вийшла славна, мій друже, і не сказати. Одно те, що дуже гарна, *живой чоловік* такий, що Боже! Добра дівчина, добра дуже. Богдась каже: візьму Катю з собою додому. Яку кухарку відправили? Чи Лобоцьку, чи ту, що прийшла з села? Чи добре ви зробили, відправивши сільську? Вона, кажуть, готує краще ніж поварі і доброго норову. Кортман нічого певного міні не сказав, коли буде можна їхати, — може і через місяць буде можна, каже, іще не

знаю. Що маменька? Не забувай міні писати об їй і об Вірочці. Фіоні клоняємось з Богдасем. Скажи, що він тепер справдений запорожець у червоних штанах тироких, як чорне море і у чоботи штани, а чоботи нові з закаблуками, з червоною випусткою. Є у нас і сині, є і чумацькі з пістри, що як надіне, то кажуть: коли б трохи дөгтю, то зараз як з Криму повернувся.

Пані Дельєвль кланяюсь і Александру Николаевичу, а Ганю цілуємо. Богдасеві подарували тут ляльок видимо — не видимо, то він каже, що одну Гані дасть, а одну Соні, а одну Гені.

Чи вдібрав вже лист од П. А.? Повістки од Каме-нецького? Напиши, не забувай. Бувай же здоров. Кортман сказав, що може *и роньше мѣсяца можно будет ѣхать*, то я може й хутче приїду до-дому. Катер. Серг. здорова і цілує М^{не} Менде. Вона Частенько міні у вечері каже: «от тепереньки Аф. Пос. сидить, а Илья Петрович ходить і говорять собі там щось». Богдась питає, що його Розбой маленький? Чи бігає, чи лає? Він би писав й сам, та ніколи його дождити — треба на пошту. Він і до паничів хотів писати, до усіх, то я його розрадила, «ніколи, кажу, і тато не достане», то він каже: «напиши, мамо, паничам Чи». «Що?» «*Письмо, лист напиши*». Прощай, мій друже! Бережися. Пиши частенько і не журось. Маменькѣ цілуюрчку і Вірочку цілую.

Твоя М. Марков.

Пишу до тебе, мій друже, од Рупщених. Ми вже другий день тут. Н. К. не зовсім добре, кашля. Богдась здоровенький, і веселенький, бігає, щечече і учиться по-троху. Усе до тата збирається до-дому. Я писала тобі од 20-го сентября, думала виїздити у хотѣтів. Я у-ранці і лист свій одіслала, а поїхали ми 21-го сентября, бо коні спізналися приїхати за нами.

(Долі лист Богдася, — диктував він, а М. А., неписала.)

От тобі і письмечко Богданово. Коли б бачив, що се за хлопець! Дуже вже розумний робиться!

Не знаю й досі, коли виїду. Думка така, що не забарюся довго, може й раніше приїду ніж я сподівалась. Напиши мсні, не забувай, чи одібрав ти лист од Камінецького, а при листу й «Повістки?» Чи одібрав лист од П. А.? Що у вас там у Немирові діється? У нас то тепло, то дуже холодно, то сонце, то дощ такий ливне, як з ведра. Хочу переробити тарантаса *до дуги*, то лучче буде, кажуть, — не буде сварок з глядачами. Я напишу у той самий день, як буду виїздити, — коли б же він хутко настав! Всі, як і перше, ласкаві і добрі до нас, та все до-дому бажається.

Не читаю тепереньки нічого, окром Историі Бант. Каменс. (других не найшла, Маркевича в переплет отдала була), та пишу потроху. Може хутко й пришлю тобі, тільки ж не всю, а виписку, бо всю то треба писати багацько, хіба ще одложу до другої пошти. Часу міні мало зостається; то той прийде, то другий заговорить, то третій питає. Коли маменька виїжджає, напиши. Катерина Сергѣевна здорова і цілує пані Менде, а Цом усім кланяється низько. Поклонись од мене Петру Гавриловичу і Ильи Петровичу, бо я сьогодні не маю часу до їх писати, зараз їдуть у Орел, а перш я не знала, що поїдуть, і скажи, що дуже їх прошу: одного — навіщати, а другого — пильновати. І скажи Ильѣ Петровичу, що я дожидаю географії, чи хоть вістки, чи багацько вже написано. Що твої пословиці? Напиши, не забувай. Я у дорозі чула: *«не один пес Гривко — є їх чимало. Б. Ц.»* *«Тихше їдете, то далі станете. Крол.»* А ось тобі й пісня, чи вірші якогось Мироненка:

Ой не шуми луже, не розвивай гаю,

Не принось міні вістей смутних із рідного краю.

Серце рвалось було, нене моя,

Тобі на помогу,

А тепера захололо,

Та і слава Богу!

Може я прохи й не так кажу, бо вчора тільки почувала, і не можна було зараз списати. Я дістану та й пришлю тобі. Не знаю, чи добрі вийдуть вірші, а що мислить вміє й розуміє де-що пан Мироненко, то розуміє і ще одной(?) пісні: «малесенький соловейко», що мій дід навчився одъ кззака, старого десь у поході и любивъ її співаты. Голосъ привезу изъ зобою. А ще пришлю ноты, що мій батько написав, попроси Мам. розиграти сам побачишь и пізнаеш яка то музика. Багацько знайдеш знакомых пісень там. Та от що: може маменька зна Экозесь(?) Александра Алексѣевича, его сочиненія. Попроси то вона тобі ёго заграе. Прощу тебе, мій друже, пиши хутче та не забувай міні сказаты коли виізжае маменька чи зостаеця у насъ. Поклонись нызенько Дельсалям. Колыб ты знав як я поспішаюся, бо мене дожидают. Н. К. буде до тебе писаты сам, а теперки не здужа. Отъ жаль(?) чоловіка! та не вернеця.

Малесенький соловейко, чомъ ты не щебечешь?

Ой радъ бы я щебетаты, та гласу ни маю.

Молоденький козаченько чомъ не женишься

Ой радъ би я женитися та долі не маю.

Загубивъ я свою долю іздячи въ дорогу . . .

Ой выведу воронного коня и винесу зброю

Нехай зарже мій рьяний кінъ стоячи надо мною,

То почуе стара маты сидячи у хаті

А вже мого синопька на світі нема

Колыбъ я була зозуленька, тобъ я полетела,

Сіла бъ, пала на могилу, дай сказала бъ куку!

Подай, подай, синопько, хоть єдину руку!

Ой я радъ бы я моя мати обідві подати —

Насипали сирой землі, не можу підняти.

Стулилися ясни очі на всі ночі.

Отъ кззака що возивъ сіль у Бобруйску кріпость
1812 года.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Орель, 27-го септября.

Сегодня приехали одъ Рутценихъ у вечері, друже мій Афанасій! Богдась здоровенький, дужи всі его покохалы и вінъ сподобавъ Рутценихъ. Се вчора мы приехали, а сегодня 27-го я тобі пишу й сегодня Кортмана побачу, зновъ буду его пытаты колы мені іхаты можна. Чого се нема моіхъ листівъ? Чи одинъ разъ я вже писала! Та певно що теперки ти одибравъ усі. Чого ти сумуешь якъ ми доїдемо? доїхали сюды добре, то й до дому вернемось добре. Потроху робота моя иде. Те що почала въ Немирові, уже скинчила зовсімь. Починаю друге. Напиши мени усе що ты знаешь про *Петра Дорошенка*, *Сірка* и *Пушкара*, а те жъ про *Морозенка* и *Нечая*, се въ мени особицею одъ моіхъ работъ, се для науки моїй и Богдасевій: Богдась згадуе тебе и вчора говоривъ що вже хутко до тата іхати треба. У Київъ, каже, не поїду, а до тата іхаты треба. Эрнестина здорова и цілуе стару пані, а Богдась тежъ саме. Вінъ усіхъ частенько згадуе и Трохима и Василя, усіхъ. Бабуню цілуе й Верочку. Про Фіону згадуе яки були въ еї музики на весільлі. Жду листу одъ пана Палія. Колибъ его ще побачити *хочъ разъ единый!* Та що се я говорю, побачу то, побачу, се певно, аби живі ми були, то побачимось, а мені жадалось бы побачити его отъ теперки іхавши до дому. Всі тебе цілуютъ и тобі кланяются. Жінка Рутцена славна жінка. Ему то отъ пустить лихо, то зновъ гірше. Сегодня вона у насъ и зовуть мене зновъ съ собою у Хотетівъ. Може и поїду. Одне тільки, що тамъ листівъ треба дожидати, се же 30 верстовъ одъ міста, хоча вони заразъ и шлють, усяку пошту якъ я була у іхъ. Пиши, прошу я тебе. Скажи нянці що я хочу щобъ вона зосталася у мене. Я пишу що пошти, одну, тільки пропустила після першого листу изъ Орла, та се одъ того, що не знала чи иде у той день. Одъ сьогоднішняго ранку якъ разъ місяць до

Богдасева рожденія, вже чотири роки ему мине. Вінъ дуже вирісь и червоненькій ставъ на личку, свіженький якъ сповнене яблучко.

Ще треба намъ заїздити до Василя брата, а то вінъ сказавъ що заверне мене хочъ одъ Київа, коли не заїду, нажене. Спасибі тобі за гроші що ты приславъ для Богдася, я учора приїхавши ихъ одібрала и останній твій листъ. У насъ тепло и ясно. Грошей поки ще мені не треба, а коли треба буде, той тутъ дістану. На сі що ти приславъ хочу книжокъ купити, шукала Кониською, — нема, то куплю Бантиша Каменского. Тільки тутъ и є: Б. К. Марк. и Ригельмъ. Якъ не шукала-нема. Напишижъ якъ твої пословиці? Чи пише И. П. географію? Кланяюсь ему и Петру Гавриловичу. Не гарно що вінъ забуває Вася, а що обіщавъ мені? Я вже й писала ему, казала не гарно. Паничамъ нашимъ ми усі клянємось и Дельсалямъ тежъ саме. Коли бъ вже хутко до дому! Якъ мене не розважають, а все мені бува такъ сумно часомъ що й не сказати. Я міркувала такъ щобъ до Богдасева рожденія дома вже бути, та мабїть не вспію. Ты не журись, прошу я тебе, мій друже, не журись, не сумуй, а краще якъ будешъ ще й мене лаяти за те що я сумую. Напиши міні чи все у васъ добре йде. Не сварись ни зъ кимъ, пиши.

Библ. д. чт. ще нема у мене, сегодня візму и прочитаю усе добре тамъ. Напиши жъ про *П. Дорошенка*, *Пушкаря* и всіхъ що я тебе прошу, всі преданя, факты, все що ты чувъ, або читавъ. Пиши, пиши.

Твоя

М. Маркъ.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

9-го октября 1857 г., Орель.

Чого се ти сумуєшь, мій друже, хиба хочешъ щобъ я зновъ нездужала? А я тепереньки совсімъ здорова, зовсімъ здорова, нічого у мене не болить. Виїду може

завтра; (10 октября). Сподіваюсь, що завтра, вже де що укладено и наготовлено. Сьогодні іду попрощатися зъ добрыми людьми. Богданко радіе, що до свого тата іде и все мене питае, чи буде у насъ озвонокъ. Онъ усе такъ робить якъ ты ему наказавъ. Тутъ мій дядько теперъ, Миколай Петровичъ, дуже Богдася полюбивъ, а Богдася его; зове его „маминъ дядько“. Дядько таки й добре говорить по нашому и се мене здивовало, я сего николи ни знала.

Мик. Карловичъ Рутценъ поїхавъ до батька у Покровское зъ жінкою. Дядько каже, що его можна ще вилічить, та знаешъ який вінъ докторъ добрый. Я вь его пытала за себе и за Богдася, може ще скаже, вінъ мене заспокоївъ на певно що усе добре.

Лист Н. Дорошенка до Маріі Марковички.

7-го Мая 1859 г., Черниговъ.

Прошлую почту я писалъ къ Вамъ, Марія Александрона, но неувѣренъ, что бы Вы получили то письмо, потому-что мнѣ выдали, какъ я послѣ замѣтилъ, росписку безъ номера; поэтому и вь этомъ письмѣ скажу все то, что и вь прошломъ.

Отчего Вы, Марія Александровна, ничего не пишете о состояніи своего здоровья? Это важнѣе всего. Я знаю только, что Вы лѣчитесь, но какъ себя теперь чувствуете, не знаю. Пишите, пожалуйста, объ этомъ подробнѣе.

Митя прожилъ у меня съ 9-го Мая до Іюня, я приготавлилъ его по математикѣ, снабдивъ книгами, и онъ опять уѣхалъ съ Иваномъ Ивановичемъ къ брату. Митя послѣ письма отъ маминьки, которая прислала ему и Ваше письмо къ ней рѣшился ѣхать вь Кіевъ, а поѣздку вь Елецъ отложилъ до удобнаго случая. Деньги 50 руб., которые выслалъ Афанасій Васильевичъ, я получилъ и отъ души благодарю Васъ и Афанасія Васильевича; только не хлопчите больше высылать денегъ, а приберегите ихъ лучше на всякій случай. Я скоро совер-

шенно не буду нуждаться въ деньгахъ, потому-что назначена намъ прибавка жалованья, т. е. я буду получать 600 руб., и вѣрно съ Августа будемъ получать по новому окладу; а этого жалованья съ меня будетъ очень и очень достаточно. —

Не думайте, что я много знаю о Дрезденѣ, я почти ничего не знаю, хоть когда то и проповѣдывалъ въ пансіонѣ М-те Гинцъ географію; поэтому все, что Вы скажете о Дрезденѣ, будетъ для меня ново. Я радъ, что Вы нескучаете въ Дрезденѣ, что нашли знакомыхъ, и еще такихъ, какъ Софія Карловна. Я же не могу похвалиться, что бы было весело въ Черниговѣ, иногда даже хандря мучить. Одинъ разъ случилось мнѣ быть на вечерѣ, гдѣ было довольно многолюдно, на меня нашла такая тоска, что я далъ слово избавить себя на будущее время отъ общества. Пусто, холодно. Сегодня тоже разстроилъ себя: пошелъ утромъ къ Носу и засталъ тамъ какого то франта Тамару и еще какихто двухъ, да смотрителя острога, они постоянно толковали о сѣченіи и подобныхъ вещахъ, спасибо Носу, замѣтилъ, что на меня непріятно дѣйствуетъ такой разговоръ и постарался прекратить его. Досадно, что *Институтка* и *Ледащица* явятся прежде въ переводѣ, а мнѣ бы хотѣлось видѣть ихъ прежде въ подлинникѣ. Что значить, что мнѣ выслали только двѣ книжки *Народнаго чтенія*, а больше не присылаютъ? Кромѣ Основяненка я такъ же ничего не получилъ и изъ нашихъ книжекъ. Неужели ничего не вышло больше? а *Шевченка сочиненія*? *Когда они выйдутъ?*

Сестру и племянницу я давно не видѣлъ, но благодарю Васъ за память объ нихъ, при свиданіи съ ними передамъ имъ отъ Васъ поклонъ. Саша посылки не получила, кромѣ тѣхъ вещей о которыхъ я Вамъ писалъ.

Носъ и Иванъ Ивановичъ кланяются Вамъ низенько; первый въ прежнемъ письмѣ прилагалъ отъ себя записочку. —

Пишите чаще, не забывайте меня. Если можно пришлите мнѣ портретъ всѣхъ себя и Алек. Рейхель съ

Богдасемъ, въ Дрезденѣ, кажется, не трудно это сдѣлать;
— не забудьте же портретъ.

Преданный Вамъ

Н. Дорошенко.

Спасибі, Богдасю, що здумавъ про свого Дорошенка. Давно бъ такъ треба було зробити, то бъ може лучше й писавъ; я думавъ; що ти вже дуже добре пишешъ; пиши частій до мене, то навчишся. Яжъ тебе дуже и дуже люблю; а у Дрезденъ не поїду, не пускають, приїзди вже ти лучше до мене, тутъ хочъ машини й нема, щобъ йшла ажъ зъ искрою, такъ за те муцикъ есть. Попроси, Богдасю, маму и тата, щобъ выслали твоєму Дорошенку свої портрети и твій съ Алек. Рейхелемъ. Прощай, будь здоровъ, цілую тебе кріпко.

Твій

Дорошенко.

Лист Дорошенка до Опанаса Марковича.

7 червця.

Оце, шановный друже и добродію Опанасе Васильевичу, и досі не зпромігся выслать Вамъ пословиць Ефименка, а ось черезъ що: Ефименко поїхавъ изъ Чернигова и обіцявся вернуться вчера, та и досі нема; а вінъ обіцявся дати мині усі ёго пословиці и надруковані и ті, що цензура наша кепська, Чернигівська не пустила до друку; я здався на Ефименка, та въ дурняхъ и зостався. Нехайже у четвер вышлю неодмінне. Спасибі Вамъ за гостынець, що за гарна штука, чимъ більш читаю, тимъ більш знахожу великость її. Нісь зразу не розжувавъ, и сьогодні казавъ уже, що й ёму дуже сподобалась. Книжки, яки будуть друковані на нашій рідній мові, нехай присылають мині, хоть съ 50 экз. я продамъ. Зъ Білозерскимъ зпишемось, якъ що въ чімъ небудь будемъ ёму въ помічъ. Борзенський повіть на Куліша дуже гримає за *Маіора*, мині певні люде казали,

що бытимуть якъ попадуть. Чого се Кулішъ повіявся на Кавказъ? Я хочъ не бувъ на Кавказі, а ось посилаю Вамъ пісеньку зъ Кавказа.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

3-го ноября 1859 г., С. Петербургъ.

Вотъ уже три недѣли, какъ я въ Петербургѣ и только, только, что могу улучить свободную минуту, чтобы написать Вамъ нѣсколько словъ и поблагодарить Васъ за письмо, которое я получилъ вчера отъ Васъ, Марія Александровна. Вмѣстѣ съ моимъ письмомъ посылаю Вамъ письмо Бѣлозерскаго и въ немъ 400 р. с. денегъ, на которыхъ Вамъ придется потерять все таки довольно много. Банкиръ Штиглицъ отказался отъ дѣль и переводъ денегъ за границу сталъ еще затруднительнѣе. Порученіе Ваше я старался по возможности исполнить и что могъ-сдѣлалъ. О паспортѣ Мотри Бѣлозерскій уже писалъ и выслалъ деньги. Вѣроятно все уладится какъ слѣдуетъ; срокъ же ея паспорта только въ Декабрѣ. Но вотъ еще что то такое, что Вы мнѣ не говорили. Лазаревскій говоритъ, что онъ сдѣлалъ все уже для какого то Секольниковкаго (что-ли?); онъ (т. е. Лазаревскій) просилъ губернатора. Ваша матушка приѣзжала въ Орель и тоже просила губернатора и губернаторъ обѣщалъ сдѣлать все, что нужно и все затрудненіе состоитъ въ томъ, что Секольниковкій не получалъ еще отставки.

Кажется я не навралъ.

Съ Кожанчиковымъ мнѣ не удалось переговорить по порученіи Афанасія Васильевича. Кожанчиковъ боленъ и ни съ кѣмъ невидится. Тургенева еще нѣтъ и не будетъ ранѣе конца этого мѣсяца. *Институтки* Вашей тоже все еще нѣтъ. Журнала малороссійскаго тоже нѣтъ. Сколько разладу произошло здѣсь отъ замедленія выхода журнала! Кулішъ и Симоновъ выходятъ изъ себя, затѣваютъ предпріятія (литературныя) хлопчуть, суетятся,

Бѣлозерскій отгрызается, оправдывается и желаетъ поддержать и осуществить ту идею о журналѣ, которую себѣ составилъ И тѣ и другой правы и этотъ и тѣ виноваты. Зачѣмъ такъ рѣдки люди, которые умѣютъ находить примирительныя средства между двумя крайностями? Отъ чего-бы не соединиться двумъ противнымъ сторонамъ, когда онѣ въ сущности желаютъ одного и того же?

Шевченко попрежнему очень любитъ Васъ, кажется даже, болѣе прежняго. Онъ часто задумывается и, кажется обдумываетъ и уже сочиняетъ что то очень хорошее. Кулишъ теперь въ Москвѣ, но скоро будетъ здѣсь. Каменецкаго я не видѣлъ. Мнѣ жаль его и досадно на себя. Онъ не такъ виноватъ, какъ казалось издали. Онъ педантически, узко честенъ и точенъ. Кулишу (даже Кулишу) не отправлялъ три мѣсяца денегъ Бѣлозерскаго по той же причинѣ, по которой и Ваши деньги были задержаны. Вообще жаль Каменецкаго.

Шевченко думаетъ, что Вамъ лучше оставаться въ Дрезденѣ на зиму, а я думаю иное. Безъ Васъ трудно и даже невозможно вести здѣсь Ваши дѣла. Я боленъ (совсѣмъ таки боленъ) и заваленъ работою; другіе заняты или просто не могутъ для Васъ много сдѣлать; я же который брался быть для Васъ всѣмъ, отказываюсь отъ своего обѣщанія и предлагаю одно — единственное чѣмъ могъ бы служить Вамъ отъ сюда, — это нѣсколько денегъ, если Вамъ встрѣтится въ этомъ надобность. Мнѣ кажется, что Вамъ бы слѣдовало хотя на время приѣхать сюда. Вотъ, что еще. Бога ради, не посылайте книгъ (да таки ничего не посылайте) по адресу, который я оставилъ Вамъ въ Дрезденѣ (Помните Alexandre Kotschoubej). Всѣ мои книги пропали. Предупредите же поскорѣе и Софію Карловну и Анну Павловну. Непремѣнно предупредите. Кромѣ непріятностей ничего не будетъ.

Что до меня касается, то мнѣ безъ Васъ скучно. Все это время я или видѣлъ Васъ или писалъ Вамъ или зналъ, что скоро увижу Васъ. Теперь же ничего

о Васъ не знаю и никакъ не могу надѣяться. Поправдѣ говорю, что грустно. Мы разъ въ недѣлю собираемся у сестры. Говоримъ о Васъ и читаемъ Васъ. Вспомните же и Вы о насъ когда нибудь.

Вашъ

Н. Макаръ.

Жму крѣпко руку Афанасія Васильевича и цѣлую Богдася.

Лист Білозерського (без підпису) до Марії Марковички.

4-го ноябра 1859 г., СПб.

Я писалъ бы къ Вамъ, Марія Александровна, гораздо чаще, селибъ не былъ такъ страшно занятъ службой, чтеніемъ поступающихъ, или имѣющихъ поступить въ журналъ вещей, и общественными отношеніями, поддерживать которыя необходимо. У меня, постоянно, такъ мало времени, что нисколько неудивительно, если письмо, начатое лѣтомъ я окончиваю зимою, — какъ сказалъ Вашъ Николай Як.¹⁾ (а Вы этому и повѣрили, хотя, къ счастью, я и невиноватъ передъ Вами въ такой неисправной перепискѣ).

На предпоследнѣе письмо Ваше, я, по моему мнѣнію обязанъ былъ отвѣчать дѣломъ, т. е. высылкою денегъ, которыя, по Вашему письму, Вамъ понадобятся въ концѣ ноября. Я выслалъ бы ихъ тотчасъ по полученіи Вашего письма, еслибъ самъ получилъ ихъ изъ банка; получивъ и узнавъ банкира, я передалъ, дня 4 назадъ, 400 р. с. Николаю Як., который взялся перевести ихъ на Каскела (?) и, вмѣстѣ съ моимъ письмомъ, отправить кредитивъ въ Дрезденъ. — Вчера я получилъ письмо Ваше отъ 28-го октября и спѣшу успокоить Васъ, что 150 р., не позже 2^{хъ} дней, будутъ отправлены въ Черниговъ, на имя Дорошенка, что «Оглядъ» или — «Основа» — будетъ, но въ 1861 году; что я готовъ исполнять всѣ Ваше желанія и порученія съ искреннимъ удовольствіемъ; что ни въ

¹⁾ мабуть Макарів.

какомъ случаѣ Вы не можете обезпечить меня ничѣмъ, кромѣ Вашей болѣзни и Вашего собственнаго безпокойства.

Какъ грустно читать, что Вы не здоровы! Если есть въ этомъ хорошая сторона, такъ это то, что Вы пробудете лишній мѣсяць — два — три за границей. Вамъ необходимо свобода, независимость отъ стѣснительныхъ общественныхъ отношеній; Вамъ необходимо разомъ укрѣпить свое здоровье вліяніемъ благопріятнаго климата и иного порядка жизни. Я нисколько не опасуюсь другихъ вліяній — ни относительно Вашихъ душевныхъ убѣжденій ни любви къ родинѣ, къ Вашей высокой художественной задачѣ. Въ женщинѣ, какъ въ дитяти, чрезвычайно — силенъ и глубоко инстинктъ правды; изъ всего окружающаго Ваша душа воспріиметъ только то, что ей свойственно, — что истинно, прекрасно, благородно. Изъ далека, какъ Гоголь, Вы, я увѣренъ, увидите многое, самое близкое, родное Вамъ, яснѣе и вѣрнѣе. Мнѣ, напр., кажется, что здѣсь Вы не написали бы такой чудной вещи, какъ «Два Сини»: впечатленіе которое сдѣлалъ этотъ душевный плачь заживо похороненной матери, — на меня и на Надю, — мы никогда не забудемъ: я прочувствовалъ, и свое дѣтство, и юность, и любовь матери, и всѣ страданія народа, и въ такой степени, что при первомъ чтеніи чуть съ ума не сошолъ отъ полноты ощущеній. Въ Вашей матери я видѣлъ — словно живыхъ, — милліонъ матерей, которыя рыдали передо мной — не слезами, а кровью собственнаго сердца. А Андрійко и Василько — что это за художественные типы! И что за языкъ у Васъ въ этомъ рассказѣ! Только «Сестра», да «Чумаки», да нѣкоторыя мѣста «Институтки» производили на меня подходящее впечатлѣніе. А Вы какъ обо всемъ думаете? —

Съ нетерпѣніемъ, для Васъ, я думаю, и невообразимымъ, жду «Три доли» и «Дяка». А «Чари?» Обратите вниманіе на легенды другихъ славянъ и на «Hausmägchen», Якова Гримма. Посылая мнѣ свои сочиненія,

— прошу Васъ, — пишите и условія, на которыхъ Вы передаете ихъ въ мою редакцію. Объ этомъ я подробно писалъ въ письмѣ посланномъ Николаемъ Як.

Афанасія и Богдася крѣпко цѣлую. Всѣ наши имъ кланяются. Я виновать предъ Афанасіемъ, что не отвѣчаю, да ей-ей нѣтъ времени, тѣмъ больше, что хочется написать побольше.

Что дѣлать намъ съ Мотрей? Въ послѣднее время она начала вести себя дурно, — по крайнѣй мѣрѣ — подозрительно уходила по ночамъ, — обманывала, ровно ничѣмъ не хотѣла заняться — не могла придумать для себя занятія, — и, наконецъ, сказавъ мнѣ, что ей нельзя жить безъдѣла, просилась на службу къ жильцамъ въ том же домѣ, на Вознес. пр. Пока мы жили тамъ, она иногда насъ посѣщала, но съ переѣзда нашего на новую квартиру, т. е. съ 1-го октября, не была ни разу. Не даватели добраго совѣта, какъ быть съ нею? При Васъ она могла быть хорошей, безъ Васъ едва ли ей не грозитъ участь общая весьма многимъ дѣвушкамъ въ Птрб. Жаль но предотвратить зло едва ли возможно. Плохо, какъ только начинаетъ стыдиться своей народной одежды; а съ Мотрей ужъ это было.

О Сокольниковѣ Вамъ, вѣроятно, писалъ Н. Як. Для него сдѣлали бы все возможное, — Губернаторъ даже хочетъ принять его въ свою канцелярію, да дѣло въ томъ, что онъ до сихъ поръ не получилъ отставки.

Эд. Юл. Жемч. посылаетъ Вамъ душевный привѣтъ и искреннее желаніе — здоровья. Знаете ли Вы, что Ваши оповидання переводятъ въ Варшавѣ на польскій и въ Прагѣ на чешскій.

Мы съ Костоморовымъ читали Ваше послѣднее письмо къ Т. Гр. и наслаждались Вашимъ искусствомъ писать свободно и изящно письма по малорос. И знаете, що мені прійшло на думку: якъ бы то добре було, коли бъ Вы да написали кѣлька листівъ зъ за границі въ «Основу». Опишіть те що бачите, чуєте и думаете, по своему и по нашему; себѣ послужило приміромъ и до-

брою — доброю наукою. Одъ Васъ бы навчились, що по нашому можно писать и говоритъ ясно и разумно обо всѣхъ речахъ на свѣтѣ. Н. Ив. Кост. утверждень гсударемъ въ профессорствѣ.

Нашъ козакъ Миколя дякуе Вамъ за память, посилае Вамъ привѣтний чоломъ и має надію, що ви ёго колись полюбите. Щодня розумнишае; вжей книжки читае и пише, и показуе якъ гулі на головку сіли, и багато де чого розуміе.

Лист Н. Макарова до Маріі Марковички.

14-го Января 1860 г., С. Петербургъ.

На Ваше прекрасное письмо, давнымъ давно уже мною полученное, я только теперь собрался отвѣчать Вамъ. На письмѣ Вашемъ по обыкновенію нѣтъ числа, но какъ подумаю, что я получилъ съ тѣхъ поръ два письма отъ Афанасія Васильевича, да маленькую записочку отъ Васъ (очень маленькую), то, право, становится страшно писать Вамъ. Боюсь, что Вы уже позабыли, что когда то писали ко мнѣ, когда то знали меня. Въ Декабрѣ мѣсяцѣ я былъ занятъ страшно, — до безобразія, — все поджидалъ праздниковъ, — думалъ удосужусь, чтобы написать Вамъ, но къ праздникамъ заболѣлъ и съ тѣхъ поръ не выхожу изъ комнаты (не изъ дому, а буквально изъ комнаты). Доктора рѣшили было, чтобы я немедленно ѣхалъ за границу; но потомъ опомнились, что зимою никакихъ водъ не поютъ и потому порѣшили продержать меня въ заперти до весны, а весною пустить за границу. Вотъ Вы и знаете уже, что я болѣнъ. Не спрашивайте же никогда лучше ли мнѣ? Отвѣчаю заранѣе, что мнѣ лучше не будетъ до тѣхъ поръ, пока не выдержу еще полного курса Аахенскихъ водъ. Если мнѣ сдѣлается гораздо хуже, то я поѣду за границу скоро, если же мнѣ будетъ только худо, то выѣду отсюда между 15-го и 20-го Апрѣля никакъ не позже и остановлюсь дня на два въ Берлинѣ или въ Дрезденѣ, а оттуда

прямо въ Аахенъ. Такъ мнѣ нужно будетъ проѣхать, но это впрочемъ, нисколько не помѣшаетъ мнѣ пріѣхать прежде всего туда, гдѣ будете Вы къ тому времени.

Вопреки правилъ вѣжливости, установленныхъ писемовниками, я началъ письмо свое съ себя, вмѣсто того, чтобы заговорить о Васъ или о томъ, что наиболѣе можетъ интересовать Васъ.

Каменецкій отправилъ Ваши книги, какъ слѣдовало, т. е. въ Глуховъ, на имя В. В. Марковича. Въ Русское слово я неимѣю возможности передать Ваше желаніе насчетъ *Ледацицы*, а купеческую Дочку (одинъ экземпляръ), я уже отправилъ Вамъ по почтѣ; кромѣ этого экземпляра я получилъ отъ Кулѣша еще два; если желаете, я могу Вамъ тоже или переслать по почтѣ или привезу съ собою. Письмо свое я началъ три дня тому назадъ, но приходъ Кулиша прервалъ его. Кулишъ много занимается и занимается дѣльно. Онъ навѣщаетъ меня довольно часто и наши разговоры очень интересны. Изданіе малороссійскаго журнала все еще неподвигается, несмотря на самые энергическія усилія Кулиша. *Стихотворенія Шевченка уже напечатаны; выходъ ихъ въ свѣтъ останавливается тѣмъ, что портретъ поэта еще не готовъ.*

Тургеневъ получилъ всѣ письма Ваши; онъ часто говоритъ о Васъ и всегда съ удовольствіемъ. Всѣмъ намъ, которые надѣялись пользоваться нынешнею зимою Вашимъ обществомъ, было прискорбно узнать, что Вы рѣшились остаться за границею. Тургеневъ написалъ прекрасную повѣсть «Наканунъ»; я читалъ ее въ рукописи. Три дня тому назадъ авторъ поѣхалъ въ Москву, чтобы напечатать свое произведеніе въ Вѣстникѣ. За день до своего отъѣзда Тургеневъ провелъ у меня вечеръ вмѣстѣ съ Анненковымъ и моею сестрою. Я сказалъ Тургеневу, что намѣренъ писать Вамъ, и спросилъ, что сказать Вамъ отъ него. Скажите ей, что я самъ буду писать ей, отвѣтилъ Тургеневъ, что я виновать передъ нею, но въ послѣдніе время не имѣлъ сво-

бодной минуты, и что ей слѣдуетъ получить отъ Краевскаго деньги, которыя передадутся Бѣлозерскому для доставленія къ Вамъ. Бѣлозерскій получилъ уже отъ Тургенева записку къ Краевскому, но денегъ, кажется, еще не получилъ. Впрочемъ все равно, онъ вышлетъ Вамъ на дняхъ 250 руб. с. Кажется, даже онъ хотѣлъ поручить мнѣ озаботиться пересылкою этихъ денегъ къ Вамъ. Въ какомъ положеніи Ваши финансы? Не нуждается ли Вы? *Отъ чего этотъ вопросъ кажется Вамъ всегда такимъ щекотливымъ, что Вы никогда не можете ничего отвѣтить просто. Если нуждается, то такъ бы и сказать. Кажется вещь обыкновенная не диковинная.*

На вечерахъ моей сестры кромѣ Тургенева началъ появляться въ послѣдніе время Писемскій. Онъ далеко не такъ симпатиченъ, какъ Тургеневъ. Онъ (кажется) немного эгоистъ. Повторяю-кажется. Но все же онъ весьма интересенъ, какъ писатель, какъ чтець и какъ рассказчикъ. Однажды вечеромъ онъ читалъ намъ послѣднюю свою драму «Горькая судьбина». Произведеніе это хорошо уже само по себѣ. Но въ чтеніи Писемскаго, который, обладая въ высшей степени сценическимъ дарованіемъ, играетъ (при чтеніи) каждую роль, «Горькая судьбина» произведетъ сильное, тяжелое впечатлѣніе. Писемскій обѣщалъ мнѣ одинъ экземпляръ для Васъ. Пересылка книгъ очень затруднительна. Я Вамъ привезу кое что съ собою, только, пожалуйста, напишите, что бы Вы желали имѣть.

Шевченка я что то уже давно не вижу; съ нимъ что то странное происходитъ. Онъ, какъ будто бы влюбленъ. Право. Притомъ онъ сталъ ужасно раздражителенъ; кромѣ того мнѣ какъ то почудилось, что онъ можетъ быть очень неблагодаренъ. Только пожалуйста пускай этого никто кромѣ Васъ не знаетъ. О Васъ же Шевченко вспоминаетъ всегда съ самою пѣжною любовью и жаждетъ получить портретъ Вашъ.

Прекрасное письмо Ваше, писанное мнѣ одному, вызвало бы меня на мой отвѣтъ, еслибы мое перо, кото-

рому уже пора остановиться, могло скольконибудь выразить чувства души моей, которымъ на всегда останется вѣренъ искренне преданный

Вамъ *Н. Макаровъ.*

Если только буду живъ, то мы скоро увидимся, къ 1-го Мая новаго стѣля я буду непременно въ Германіи; но до того еще я намѣренъ написать Вамъ нѣсколько разъ, если это не наскучитъ Вамъ.

Вмѣстѣ съ симъ пишу и къ Афанасію Васильевичу.

Записка А. Станкевича до Маріи Марковички.

17-го января (1860) Дрезденъ.

Водить Васъ въ Дрезденъ было бы очень хорошо, но только не рискуйте своимъ здоровьемъ. У Васъ въ Гейдельбергъ Вы отвыкли отъ нашего климата. Отъ Щейкина получилъ письмо вчера. Книжка Ваша еще не выпущена, но комиссія Ваша объ отсылкѣ денегъ куда назначено исполнена.

А. Станкевичъ.

Лист Н. Макарова до Маріи Марковички.

29-го Января 1860 г. С. Петербургъ.

Вотъ Вамъ, Марія Александровна, и деньги, о которыхъ я писалъ Вамъ въ послѣднемъ письмѣ. Въ этомъ векселѣ заключается 250 руб. с., изъ которыхъ незнаю сколько отъ Краевскаго за *Институтку*, которая напечатана въ первой книжкѣ этого года, а остальные отъ Бѣлозерскаго. Удобно ли для Васъ, что вексель данъ на Дрезденъ; — на Гейдельбергъ никто здѣсь не даетъ.

У насъ все попрежнему. Я не выхожу изъ комнаты; томлюся за свѣжимъ воздухомъ и за прогулками; нескучаю потому, что все таки занятъ и рѣдко остаюсь одинъ. Изрѣдка, по вечерамъ, собираются у меня Тургеневъ, Анненковъ и Писемскій. Впрочемъ Тургеневъ

еще не возвратился изъ Москвы, куда онъ уѣхалъ печатать свою послѣднюю повѣсть. Когда увидимся на-помните мнѣ, чтобы я рассказалъ Вамъ какого мнѣнія о Васъ Писемскій и чего онъ отъ Васъ ожидаетъ. Скажите только: «дѣлать козлы», такъ я уже буду знать, что говорить.

Выѣзжаю я отсюда между 15 и 20-го Апрѣля, скорѣе ранѣ, но никакъ не позже. Кулишу разрѣшено издавать Альманахъ «Хату». Онъ теперь занятъ приготовленіемъ этого изданія. Новаго болѣе нѣтъ ничего. Все идетъ какъ прежде, многое хуже прежняго. Какое то странное время переживаемъ мы, можно даже сказать скверное время.

Сочиненія Шевченко вышли; изданіе хорошее, а портретъ не очень удался, т. е. сдѣланъ то хорошо, да сходства мало.

Досвиданія, пишите хоть когда нибудь къ искренно преданному Вамъ

Н. Макаровъ.

Поклонитесь Афанасію Васильевичу и поцѣлуйте Богдася.

Лист Станкевича до Маріи Марковички.

Дрезденъ, 15-го февраля (1760).

Щепкинъ пишетъ, что книжка Ваша вышла въ свѣтъ 25-го Генвар. Онъ спрашиваетъ, какъ прикажете распорядиться съ Вашими деньгами. 75 р. изъ нихъ отослалъ по Вашему назначеню. У него остается 425 р. Переслать ли ихъ за границу или прикажете отдать кому въ Россіи? Безъ подобности не совѣтую выписывать ихъ за границу. Переводъ денегъ влечетъ большую потерю.

Книжка, пишетъ Щепкинъ, не смотря на крупную печать, вышла тоненькая, а потому нельзя было пустить ее дорожо 50 копѣекъ и онъ не можетъ доставить Вамъ болѣе 500 рублей.

А. Станкевичъ.

Лист П. Куліша до Марії Марковички.

1860 г. Февр. 24. С. Петербургъ.

Любезная Марія Александровна!

Послѣ долгаго молчанія, пишу къ Вамъ оиать, какъ во времена оны, — Немировскія. Литература еще разъ оживила меня и заняла въ *моей* душѣ обширное помѣщеніе. Чего я въ это время не предѣлалъ! Написалъ большой романъ, который, само собою разумѣется, цензура велѣла мнѣ хранить подъ спудомъ, привелъ въ порядокъ всѣ сборники пѣсень и сдѣлалъ изъ нихъ нѣсколько тысячъ выписокъ для украинского словаря, подготовилъ почти совсѣмъ къ печати самый словарь по образцу нѣмецкаго словаря братьевъ Гриммовъ, наконецъ издалъ украинскій альманахъ *Хату*. По поводу этого то явленія я и счелъ своимъ долгомъ писать къ Вамъ. Въ *Хату* вошли и Ваши *Чари*, на которыя, по прежнему, неотнятому у меня праву, я набросилъ покровъ старинной легенды. Если *Хата* пойдетъ успѣшно, Вы, какъ, и другіе сотрудники получите, какое окажется возможнымъ, вознагражденіе. Вслѣдъ за *Хатою* хочу пустить *Леваду*, потомъ — *Пасику*, потомъ *Гумно*, а на слѣдующій годъ оиать: *Хату*, *Леваду*, *Пасику*, *Гумно*, такъ какъ ни одинъ сборникъ подъ однимъ и тѣмъ же заглавіемъ явиться два раза въ годъ не можетъ. Не благоволите ли прислать что нибудь для *Левады*, которая уже обгораживается? Журнала рѣшительно не позволяютъ издавать. А то я хотѣлъ было подъ именемъ Оболонскаго издавать при *Нар. чтеніи* приложение *Село*. Никому и никакого журнала имѣющаго спеціальнымъ предметомъ Украину, рѣшено не дозволять. Избранный мною путь — покаместъ единственный. *Хата* — вся на украинскомъ языкѣ. Мои — критическія статьи и первый актъ драмы *Колій*. *Шевченко* далъ выбрать *десятокъ стихотвореній*.

Да ище отъ що? какъ говоритъ Тарасъ: *Чуєте?* Каменецкій издаетъ *Галлерею портретовъ украинскихъ*

писателей для приобрѣтенія денегъ на изданіе популярныхъ книгъ. Я, Костомаровъ и Шевченко подписали ему *листъ*, уполномочивающій его одного издать наши портреты. Для перваго выпуска не достаетъ Вашего портрета. Пришлите! Для добраго дѣла можно и Вамъ, кажется мнѣ, явить свое лицо міру съ подписью Вашей руки: Марко Вовчокъ. Пришлите! неотказывайтесь! Если еще и мы станемъ отпѣкиваться отъ общаго дѣла по домашнимъ, такъ сказать, причинамъ, тогда уже именно будетъ *кануть* Украинской народности.

Прошу передать мой поклонъ Афанасію Васильевичу. Богдася цѣлую.

Преданный Вамъ

П. Кулишъ.

Отвѣчайте [на имя Каменецкаго. Я можетъ быть скоро уѣду въ Малор., а пожалуй и не скоро. Это будетъ зависѣть отъ того, рѣшусь ли я печатать теперь же словарь, или отложу до осени.

Лист П. Кулиша до Маріи Марковички.

1860 г. Марта 15. Петербургъ.

Жаль, что Вы, Марья Александровна, нерѣшаетесь дать свой портретъ для такого святого дѣла! Переизданіе Вашихъ *Оповіданій*, изъ выручки за которыя Вы опредѣляете половину на изданіе общедоступныхъ книгъ, я нахожу пока мѣстъ неудобнымъ: надо что нибудь прибавить; а что у насъ есть, кромѣ напечатанныхъ въ Хатѣ *Чаръ*? Впрочемъ, если Вы желаете видѣть второе изданіе, напишите — и оно явится. ☞

Журналъ Василію Мих. разрѣтенъ; но Василіи Мих. хочетъ издавать его въ духѣ примиренія съ панами, и объявилъ, что хотя цензура и пропустила въ Хатѣ начало моей драмы *Колій*, но онъ ее въ журналѣ не напечаталъ бы, и проч. въ этомъ родѣ. Онъ присвоиваетъ себѣ право второй цензуры, хочетъ ублажить пановъ и полюбить имъ своимъ журналомъ, тогда какъ пянское

негодование противъ *Коліісъ* я считаю заслугой украинской литературы, по преимуществу демократической. Едва ли я дамъ ему хоть что-нибудь въ журналъ, потому что онъ хочетъ кормить читателей похлебкою неопредѣленнаго вкуса и, помѣстивъ Ваши рассказы, ради ихъ извѣстности, вѣроятно будетъ у *Кочубеевъ* *говѣть*, у *Галагана* *исповѣдываться*, а у *Тарновскаго* *причащаться*, во отпущеніе грѣха своего. Какъ бы то ни было, но я бы желалъ продолжать свое дѣло въ строгомъ литературномъ смыслѣ, и печатать *Левяду* немедленно. Съ нетерпѣніемъ ожидаю Вашей пьесы. Только за нею и остановка. Лишь только украинская словесность измѣнить свой величавый тонъ неуклонной правды, свидѣтельствуемой даже ея молчаніемъ, — ей угрожаетъ пошлое многословіе и безхарактерность. Василій Мих. разставилъ свои изнѣженные руки, что бы поняньчить ее по пански хоть одинъ годикъ и привить ей манеру говорить ни то, ни се, господствующую въ такъ называемомъ высшемъ кругу и усвоенную имъ самимъ по сочувствію. Я даю себѣ слово стоять на стражѣ простонародной прямоты и выразительности слова. Вотъ почему я издаю сборники, а между тѣмъ жду возможности основать журналъ противоположнаго недоляшеству направленія. Но довольно. Я позабылъ, что мнѣ слѣдовало подражать въ краткости Вашему письму.

II. Кулишъ.

P. S. Жаль, что Вы печатаете новыя Ваши пьесы безъ строгаго осмотра. Я читаю трагедіи Гете: какая умѣренность въ рѣчахъ, какая обдуманность плана и рижмовка большихъ и малыхъ частей пьесы между собою! Пока читаешь, чувствуешь гармонію подробностей; но когда прочтешь и вся пьеса начнетъ уходить въ отдаленіе; тогда наступаетъ наслажденіе той гармоніей, о которой я говорилъ Вамъ въ первое наше свиданіе, — гармоніей крупныхъ и мелкихъ частей между собою. Трудно это выражать; но Вы догадаетесь, о чемъ я хотѣлъ написать Вамъ въ этомъ постскриптумѣ

Лист Макарова до Маріі Марковички.

6/18-го мая 1860 г. Берлинъ.

Видители какъ я путать то умѣю, — писалъ, что не буду въ Берлинѣ, а между тѣмъ, не только очутился здѣсь, но и пробуду въ этомъ городѣ недѣль пять потому, что по рѣшенію докторовъ я долженъ еще лечиться, а потомъ уже ѣхать въ Аахенъ. Я пріѣхалъ сюда съ Павломъ Васильевичемъ Анненковымъ и живя въ одной гостинницѣ мы неразстаемся ни на минуту дѣлая по братски всѣ удовольствія покойной, нѣмецкой жизни. Завтра ѣдемъ въ Потсдамъ, послѣзавтра въ Витсбергъ, а потомъ расстаемся, — я остаюсь здѣсь, какъ уже выше сказано, а онъ ѣдетъ неизвѣстно куда, но, кажется, въ Швейцарію. Въ такомъ случаѣ Вы скоро увидите его и безсомнѣнія очень полюбите. Что это за прекрасная личность. Вѣдь Вы уже знакомы съ нимъ, но познакомьтесь по ближе. У него сильное желаніе видѣть Васъ. Если онъ ѣдетъ въ Лозанну, то я пришлю Вамъ съ нимъ нѣсколько книгъ и письмо, которое мнѣ передалъ Каменецкій; но между этими вещами Вы не найдете ни портретовъ, о которыхъ просили меня, ни Баратынскаго; — Баратынскаго нѣтъ ни въ одной книжной лавкѣ, а на толкучку я не успѣлъ завернуть, а портреты, хранившіеся у Каменецкаго всѣ въ рамкахъ, слѣдовательно уложить ихъ въ чемоданы было неудобно.

Передъ выѣздомъ моимъ изъ Петербурга я получилъ отъ Бѣлозерскаго 250 р. с., но отложивши внезапно свой отъѣздъ на недѣлю нашель приличнѣе переслать Вамъ эти деньги по почтѣ и надѣюсь, что Вы уже получили ихъ. Мнѣ неизвѣстно, находятся ли въ томъ числѣ деньги полученные Бѣлозерскимъ отъ Тургеньева. Если Анненковъ поѣдетъ къ Вамъ, то для всякаго случая и попрошу его передать Вамъ 100 р. золотомъ; я уже предупредилъ его объ этомъ, — и сказалъ, что это деньги посланные Вамъ Бѣлозерскимъ за статьи; но это деньги мои, которыя я тѣмъ охотнѣе предлагаю Вамъ, что вопервыхъ

я въ нихъ нуждаться не буду, а во вторыхъ, я Бѣлозерскому долженъ, слѣдовательно сосчитаться намъ не трудно; я только попрошу Васъ или Аѳанасія Васильевича, по полученіи отъ меня этихъ денегъ написать Бѣлозерскому, что Вы сверхъ 250 р. получили отъ меня еще столько то.

Тургеневу я говорилъ, что Вы писали ему въ Парижѣ. Онъ обѣщаль написать Вамъ и постараться съ Вами увидѣться.

Бѣлозерскаго посѣтило большое горе. У него умеръ сынъ, недавно родившійся. И жена его очень больна. Онъ очень несчастливъ и въ этомъ, можетъ быть, заключается причина *его неисправности въ отношеніи Васъ*.

Кажется все продѣла? Здоровы ли Вы и что подѣлываете? Мы както сдѣлались какъ будто нѣсколько чужіе другъ другу. Васъ трудно уговорить писать письма, да и грѣшно такъ поступать съ Вами. Но если бы я получаль отъ Васъ хотя изрѣдка извѣстія, что это было бы огромнымъ ресурсомъ и большою отрадою при той жизни которая предстоитъ мнѣ черезъ три дня. Меня запирають въ комнату, ничего не даютъ ѣсть, не выпускають изъ этой комнаты даже въ коридоръ въ теченіи 5 недѣль и ежедневно будутъ укладывать на два часа въ постель подъ перины и фланелевыя одѣяла. Какъ я радъ, что у меня не будетъ здѣсь никого изъ родныхъ и знакомыхъ. Вѣроятно въ теченіе всѣхъ четырехъ или пяти недѣль я буду золъ какъ тигръ. По прошествіи этого карантиннаго времени начну помышлять о томъ, чтобы увидѣться съ Вами и гдѣ бы Вы нибыли пріѣду къ Вамъ, а потомъ уже въ Аахенъ, а тамъ на Вайтъ.

Прочтите ка 71 Н. «Калакала». Увидите какъ Герценъ умѣетъ защитить тѣхъ кого любитъ. Какъ онъ мастерски защитилъ Васъ отъ нападокъ бібліотеки. Пишите же мнѣ. Если письмо мое придетъ къ Вамъ въ воскресенье или понедѣльникъ утромъ, то дайте мнѣ знать по телеграфу, гдѣ Анненкову искать Васъ. Телеграфъ пришлите на мое имя въ Hôtel St. Petersbourg, а

письма пишите мнѣ не иначе какъ по слѣд. адресу:
Nicolas Makaroff in Berlin, Schellingsstraße № 1 bei Kernke.
Вашъ *Н. Макаровъ*.

10-го іюля (1889), Межиріч.

Спасибі тобі за твоє письмо и за письмо М. А. . . .
Пошли мій коротенький лист Марії Александровні, та
щобъ недаромъ німці возили папірѣ, [то напиши и ти
ій на другімъ чистімъ боці; вона, я знаю, буде дуже,
дуже рада». *Шевченко*¹⁾.

Лист Станкевича до Марії Марковички.

10-го мая (1860) Миланъ.

Кто это виновать, Марья Александровна, въ томъ,
что Вы не были съ нами в Италіи? . . . Если Вы на это
время наслаждаетесь швейцаріей и Берномъ, то это по-
. . . ужасно! . . . *А. Станкевичъ.*

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Посилаю тобі письмо и слова. Мы доїхали добре, а
тільки Богдасъ посварився съ Австрійцемъ въ вагони.
Австріецъ щось сказавъ що въ Россіи недобре, а Богдасъ
ему Господы! Якъ закричить: ich habe mein Vaterland
lieb, ich habe mein Vaterland gern — що ажъ той похит-
нувся назадъ. А ще були тамъ німці що все стріляли
пистонами и Богдасъ зъ ними. А въ диліжансѣ такъ
такъ вінъ приподобився німцеві одному — говоривъ то
розмовлявъ и объ Іосефѣ якомусь и объ горахъ якихъсь
що ажъ німець до мене: хто сего дидяти мати, да хто
се ёго и де усёму навчивъ Так и у Швальбахъ приїхали
то німець отъ Богдася не одходивъ довго и просивъ ёго
не забути.

Тутъ усе добре. Листи зъ Англіи добрі дуже. Изъ
Россіи нічого ще. *Колоколъ* одібрала. Усімъ кланяюсь.

¹⁾ Цей лист друкований в «Оспові», 1862, III. 18—19.

Чи не забудь ти взяти въ купальні простиню — хоть теперь возьми, тамъ букви на ней М. М. Богдась теперь пише сидить. Обнимаемо тебе. *М. Марковичъ.*

P. S. Тамъ моя книжка польска десь есть, що мині прислана подивитись отъ Виса. Треба ему віддаты. Я її не куплю. Незабудь.

Лист Дорошенка до Опанаса Марковича.

5-го черца 1860 г. Черніговъ.

Обидва остатні листи Ваши, тановный добродію Опанасе Василёвичу, разомъ впали мині до рукъ; черезъ те и одповідь Вамъ за нихъ и дяка буде одна.

Въ передніхъ своихъ листахъ Ви таки подавали яку небудь надію скоро оглядаты Васъ своїми очима, а въ останнихъ листахъ я тієї надії не знайшовъ, хочъ якъ не шукавъ, та щей додаете, що пані Ваша, нехай легенько йкнеться, та здорова буде, іде до Парижу; а якъ вернеться зъ Парижу Ваша пані, тоді разомъ зъ нею поїдете на швабські води. *Се, мабуть, буде дуже довга пісня.* Перестали бъ Ви *волосатись*¹⁾ по тіхъ німецкихъ водахъ, кинулибъ усе, та вертались би до України, такъ чи не краще бъ було діло. Богъ знае який нашъ вікъ буде, чи довгий, чи ні: чи доведеться побачитись на сімъ світи, — справді. Ажъ сумно стане, якъ подумаю, що коли то ми побачимось? Не даромъ такъ важко було мені выпроважаты Васъ до Петербурха, що наче я провожавъ Васъ на той світъ. Охъ, цуръ ёму, важко про се згадувать.

Білозерський приславъ мені 100 р. грошей за Васъ, а я їхъ и розтринькавъ, бо и въ Чернигові були де які дірки. А тутъ приїздить до насъ панъ Кулішъ, отъ вінъ мені и каже, що и въ Васъ не густо грошей, а навіть и зовсімъ нема; я Васъ таки трохи, нігде правди діти и полаявъ за те, що Ви не вміете берегти кошійчини

¹⁾ мабуть польське: *walęsać się.*

про чорний день, та потімъ такъ мені жаль Васъ стало, що якъ би були ті сто карбованцівъ у мене въ кишені, заразъ пославъ Білозерському, щобъ одиславъ до Васъ. Лихо, та й годі!

Що жъ сказати Вамъ про Куліша? Вінъ уже цілий тиждень у насъ, живе у Носа. Я тільки одно завваживъ, що Ви одинъ одного не любите, и черезъ те не хочу більшъ нічого й казати, въ такімъ разі лучче мовчать. А все таки на мое вишло: лучче було бъ не їздить на столицю, жилибъ собі, та учительствовали, теперъ жалованне більше, та ще къ жалованню якъ би додали и те, що заробили бъ за литературу, такъ би й було зъ Васъ. Чомъ Ви нічого не пишете якъ Ваше здоровье, якъ здоровье Марї Александровни и Богдася, бо я все таки той же Дорошенко, що бувъ въ Немірові, хочъ Марья Александровна здається, и забула мене, та дарма, я все таки ніколи її не забуду. Прощайте, мильй друже, будьте здорові, ніколи більшъ писати, треба йти на экзамень, поцілуйте мого Богдася, и передайте мій низенький поклонъ Марї Александровні.

Вашъ до віку

Дорошенко.

Лист Н. Макарова до Марїі Марковички.

25-го іюня
7-го іюль 1860 г. *Аахенъ.*

Если бы я зависѣлъ только отъ себя, если бы я могъ дѣлать то, чего желаю, то вмѣсто этого письма я бы самъ полетѣлъ уже въ Швальбахъ. Но я въ Аахенѣ не одинъ, у меня на рукахъ зять мой (Карташевскій), для котораго присутствіе мое пока еще необходимо. Полагаю, что ранѣе двухъ недѣль мнѣ нельзя будетъ отлучиться отъ Карташевскаго, кромѣ этого къ выѣзду моему изъ Аахена предвидится еще одно препятствіе: это прїѣздъ Кочубеевъ, которые обѣщаютъ навѣститъ меня. Думаю, что и это посѣщеніе послѣдуетъ найпозже

черезъ десять дней или двѣ недѣли. Итакъ, черезъ двѣ недѣли мнѣ, вѣроятно, ничто не помѣшаетъ исполнить мое душевное желаніе навѣстить Васъ въ Швальбахѣ. Я еще не имѣю отвѣта отъ Бѣлозерскаго на мое послѣднее письмо. Слѣдовательно въ настоящую минуту мы не можемъ еще знать какъ принялъ онъ мое вмѣшательство въ Ваши съ нимъ дѣла и рѣшеніе по этому можетъ зависеть только отъ Васъ однихъ. Стоитъ ли Вамъ для этого одного пріѣзжать въ Аахенъ? Все равно, Вы теперь еще ничего не можете рѣшить на достаточномъ основаніи и, чего я очень опасаюсь, изъ за недоразумѣнія можете принять рѣшеніе ошибочное. Быть можетъ, если я сдѣлаю Вамъ выписку изъ письма Бѣлозерскаго, то это будетъ тоже самое, что личные переговоры? Такъ для чего же Вамъ отрываться отъ Вашихъ занятій, отъ отдохновенія отъ покоя (не мира) и пріѣзжать въ Аахенъ? Неужели я долженъ при этомъ сказать, что я былъ бы счастливѣйшій человѣкъ, еслибы увидѣлъ Васъ. Какъ бы Вы ни рѣшили, напишите мнѣ еще хоть три слова (Вы мнѣ и по три слова писали).

Вашъ *Н. Макаровъ.*

Зачѣмъ Вы остановились чортъ знаетъ гдѣ? Отъ чего непріѣхали прямо ко мнѣ? Буду къ Вамъ очень скоро, былъ бы уже если бы не не помѣхи которыя сокрушаю въ попытахъ.

Вашъ *Н. Макаровъ.*

Сейчасъ долженъ тоже Анненковъ пріѣхать въ Аахенъ.

Лист Н. Макарова до Маріи Марковички.

$\frac{11-20}{23-20}$ іюля 1860 г. Аахенъ.

А другого письма и нѣтъ какъ нѣтъ отъ Васъ. Неужели Вы въ самомъ дѣлѣ занемогли? Въ такомъ случаѣ пришлите мнѣ депешу, да поскорѣе. Депеша Ваша заставитъ меня сдѣлать глупость, но я ее непременно сдѣлаю. Только поскорѣе присылайте, а то будетъ

поздно. Въ среду въ часъ я долженъ ѣхать въ Гамбургъ, гдѣ останусь до понедѣльника, т. е. въ ночь съ понедѣльника на вторникъ найпозже я буду опять въ Аахенъ, гдѣ и останусь въ совершенномъ одиночествѣ еще недѣли четыре. Со мною все странныя вещи дѣются. Я уже въ Лондонъ не поѣду, совсѣмъ не поѣду. Объяснить все это въ письмѣ долго, да и не къ чему. Когда нибудь, можетъ быть, или лучше сказать навѣрное, Вы таки заставите меня проговорится. Ваше платье я отпривилъ какое славное это платье, — оно висѣло полдня въ моей комнатѣ и мнѣ никакъ не хотѣлось съ нимъ расставаться. Знаете ли что ничто намъ не напоминаетъ такъ женщины какъ платье ея? Особенно это платье напоминало мнѣ Васъ несмотря на то, что я Васъ никогда въ немъ не видѣлъ. Я понялъ почему Вы такъ нетерпѣливо ожидали прачку. Я знаю, что пишу вздоръ, но надѣюсь, что Вы будете снисходительны ко мнѣ, покрайней мѣрѣ на этотъ разъ. Я страшно встревоженъ, вопервыхъ Вашимъ письмомъ, а во вторыхъ совсѣхъ сторонъ безпокойства, получивъ телеграфическую депешу и пр. и пр., наконецъ ѣду въ Гамбургъ, не ѣду въ Лондонъ. А главное все же Ваше письмо.

Какая же она мнѣ тетинька? Я вѣдь Вамъ говорилъ, что это тетинька моего зятя и что мнѣ не было никакого дѣла до нее. Счастливъ я не былъ эти дни. Былъ несчастнѣйшимъ я человѣкомъ и глупѣйшимъ когда Вы уѣзжали и съ тѣхъ поръ не поправлялся. Хотѣлось бы привести здѣсь 6 стиховъ Пушкина, но не смѣю, а въ разговорѣ я Вамъ скажу ихъ. Говорятъ, что написать можно болѣе, нежели сказать. А у меня такъ напротивъ: скажу все, а писать немогу. Только пустяки, чему и служить доказательствомъ это письмо.

Цѣлую Ваши ручки миллионъ разъ. Когда то въ самомъ дѣлѣ придется мнѣ цѣловать ихъ

Вашъ *Н. Маковъ.*

Не франкирую письма потому, что уже поздно, и почта заперта.

Телеграмма

Monat Juli 1860, Hamburg,

Поданъ: 26, 12 ч. 25 п. Прибыли: 26, 2 ч. 18 п

Marie Markowitsch, Schwalbach.

Schöne Aussicht, Hoffmann.

Suis. Hambourg, donnez nouvelles sur santé. Aachen, lundi. Suis très inquiète. Niclas Macaroff.

Лист Н. Макарова до Маріи Марковички.

24-го іюля
5-го августа 1860 г. Аахенъ.

Благодарю Васъ за исполненіе моей просьбы; Вы исполнили ее буквально, отгадавъ, что одно лишнее слово заставило бы меня снова вернуться въ Schöne Aussicht bei Hoffmann.

Я засталъ здѣсь письмо отъ Андрея Маркевича, который по порученію Бѣлозерскаго, высылаетъ мнѣ 195 талеровъ, векселемъ на Берлинъ; завтраже постараюсь промѣнять вексель и вышлю Вамъ деньги; но отъ Бѣлозерскаго, который уѣхалъ къ Катенину, — ни слова, не сказано даже для кого и для чего деньги. Приготовте письмо, о которомъ я просилъ Васъ; теперь, кажется, время бы отправить его.

Анненковъ уѣхалъ сегодня въ Лондонъ. Я отгадалъ почему онъ не остался далѣе въ Швальбахѣ; но записки Вашей не захотѣлъ мнѣ отдать, а говоритъ что сохранить ее у себя. Онъ Вамъ кланяется.

Позвали ли Вы доктора? Неужели Вы тамъ совершенно однѣ лежите и не можете открыть глазъ? Это ужасно! Не мучте меня слишкомъ долго. Напишите еще чтонибудь. Умоляю Васъ. Мнѣ рѣшительно не живется въ Аахенѣ. Je suis sur le qui vive. Такъ бы хотѣлось куданибудь далеко уѣхать. Напишите же еще чтонибудь о себѣ только скорѣе.

Вашъ Н. Макаровъ.

Лист Макарова до Маріі Марковички.

27-го іюля.
8-го августа. Аахенъ.

Я страшно тоскую въ Аахенѣ, — немогу нигдѣ мѣста найти и съ тѣхъ поръ, какъ мы разстались съ Вами въ Швальбахѣ я уже переѣхалъ въ Аахенѣ на четвертую квартиру, но нигдѣ не живется. Неужели Вы никогда не напишете? Неужели Вы все больны? Хоть единое слово отвѣта!

Вашъ

Макаровъ.

Лист, мабуть Станкевича, до Маріі Марковички.

Курлокъ, 27-го іюля (1860).

Ваши письма изъ Гейдельберга и Швальбаха я здѣсь получилъ. Мнѣ бы хотѣлось написать Вамъ чтонабудь пріятное о Вашихъ дѣлахъ, но до сихъ поръ надежды мои на этотъ счетъ разлетались какъ дымъ. Продать Ваши «Оповідання» мнѣ не удалось. Щепкинъ занятъ въ настоящее время различными изданіями и рѣшительно отказался купить ихъ. Самъ я не знаю, рано или поздно возвращусь въ Москву осенью, а потому, если примусь за изданіе «Оповиданій», могу очень опоздать ихъ выпускомъ. По всему этому если можете продать ихъ куда за порядочную цѣну, то продайте. Зная, что Вамъ нужны деньги, я по прошлой почтѣ послалъ въ Москву двѣсти рублей, которые на векселѣ перешлются Вамъ черезъ Марью Каспаровну¹⁾. Адресовать ихъ прямо къ Вамъ я боялся, думая, что они могутъ не застать Васъ въ Швальбахѣ. Господинъ, пишу щій Вамъ изъ Петербурга объ «Оповиданьяхъ», какъ кажется не очень то добросовѣстный человѣкъ. Я никакъ не совѣтую Вамъ позволять печатаемыя Вами статьи въ журналахъ отпечатывать от-

¹⁾ здається въ Дрезд.

дѣльными брошюрами. Послѣднихъ выпускаютъ столько, что послѣ ни одинъ книготорговецъ не захочетъ купить для изданья Вашихъ разсказовъ. Позволить печатать разсказы отдѣльными брошюрами — все равно, что позволить издавать ихъ. Думаю, что Вы и сами это поняли, однако же пишу объ этомъ на всякій случай; есть же разбойники, которые хотятъ обмануть Васъ такою простою штукаю. Если продадите кому-нибудь «Оповиданія» — увѣдомите меня . . .¹⁾

. . . Въ предисловіи къ *Хатъ* Кулишъ весьма суетливуется на Вашъ счетъ: Вы еще не проявили самостоятельнаго творчества, но народный гений, такъ сказать, создаетъ Ваши разсказы и т. подобн. вздоръ . . .

. . . Все Вамъ пишу, знаю, что все знать любите. А Вы, Марья Александровна, все пишете? А мож. б. чего и не пишете интереснаго? А мы все знать любимъ.

Лист Н. Макарова до Маріи Марковички.

2/14-го Августа 1860 г. Аахен.

Яшевскіе еще здѣсь, если вѣрить Kiel- и Bader-Liste; но я немогу ихъ узнать въ толпѣ пьющихъ воду и гуляющихъ; ни одинъ мужчина не внушалъ мнѣ еще желанія подрѣзать ему волосы. Я на конецъ нашель квартиру въ Kaiser-Bad, гдѣ и пробуду ровно три недѣли въ совершенномъ одиночествѣ потому, что зять мой выѣзжаетъ послѣзавтра, а Ваксель вслѣдъ за нимъ. Меня застало здѣсь письмо отъ Анненкова, который видѣлъ уже Тургенева въ Лондонѣ. Вчера Ал. Ив. долженъ былъ выѣхать куда-то на морскія купанія, а Анненковъ вслѣдъ за нимъ возвращается въ Германію и будетъ опять въ Аахенѣ на дняхъ; но когда именно не знаю.

¹⁾ . . . Остаются ли Вы еще за границей, или осенью возвращается въ Россію? Хоть очень желаю видѣть Васъ, но не желаю послѣдняго для Васъ же.

Вотъ и все, что Вы желали знать и что можетъ быть интересно для Васъ. Купите себѣ калоши, будьте здоровы, — съ этими двумя желаніями остаюсь

Вашъ

Макаровъ.

Частина листу Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Коло 25-го сернія 1860.

.....
молиться Богу и все питае чи такъ вінъ молится. Тебе радуе. Зъ Аахена я пришлю и гроші тобі, а вже коли не зъ Аахена, то все таки хутко пришлю.

Пиши мені: England Ventnor, Iste of Wegst poste restante. Білозерскій давъ одъ мене Мотрі 39 рублівъ — я дуже рада тому. Кулішъ у Одессі теперъ. Якійсь Бубненко чи-що дуже добре пише, и хтось понаписувавъ про запорожцівъ дуже добре тежъ. Я пришлю тобі письмо Білоз. якъ ему одпишу, а то вінъ міні не писавши довго теперъ написавъ *кетрадочку* якъ мовлявъ Василь у Немирові и все по пунктамъ, та жалибненько — жалибненько каже: чому и Аѳанасій хочъ не озветься.

Може ще напишу завтра (у пятницу) зъ відси бо все прачка не несе білья. Бувай же здоровъ, милый Аѳанасій. Обнимаю тебе

т. М. Марк.

Лист Н. Макарова до Марії Марковички.

5/17-го Августа 1860 г. Аахенъ.

Вотъ что пишетъ мнѣ Тургеневъ, Марія Александровна: «у меня прелестная квартира — и островъ прелестный но сердце мое огорчено: Анненковъ измѣнилъ и не поѣхалъ, Марія Алек. больна, безъ денегъ и тоже не ѣдетъ — словомъ не хорошо. Не приѣдете ли Вы и не привезете ли ее? У меня цѣлая пустая комната съ отличною ^и постелью для Васъ: отъ Лондона до сюда

6 часовъ ѣзды черезъ Портсмуть. — Подумайте ка! Русскихъ здѣсь — никого, кромѣ милѣйшаго Ростовцова и Крузе — просто, рай воочию совершается. Я остаюсь здѣсь три недѣли; адресъ мой: Isle of Wight, Ventnor, Rock Cottage. Скажите Маріи Александровнѣ, что ей; только нужно похлопотать о томъ, чтобы сюда пріѣхать, а объ остальномъ ей заботиться нечего».

Тургеневъ находитъ, что разница между логикого мужчинъ и женщинъ заключается въ томъ, что у мужчинъ дважды два можетъ иногда значить $3\frac{1}{2}$ или 5 но у женщины дважды два даетъ не рѣдко въ результатѣ стеориновую свѣчку. — Теперь вотъ еще что я могу Вамъ сказать. При леченіи Швальбахскими водами по Вашей методѣ, поѣздка на Вайтъ не можетъ нарушить ни леченія ни дѣйствія водъ. Кромѣ того жить безъ денегъ можно точно такъ же въ Вептнорѣ, какъ и въ Швальбахѣ. Кромѣ того письма Ваши могутъ быть Вамъ присланы куда Вы укажете и наконецъ, кромѣ всего этого, я охотно предлагаю Вамъ перевезти Васъ на мой счемъ изъ Аахена на Вайтъ.

Неужели выйдетъ стеориновая свѣчка?

Я остаюсь въ Аахенѣ до 1-го Сентября новаго стиля безвыѣздно, а 1-го Сентября возвращаюсь прямо въ Петербургъ. Морскія купанья оказываются для меня ненужными.

Надѣюсь, что Вы здоровы, досвиданія.

Вашъ *Н. Макаровъ*.

Листъ Маріи Марковички до мужъ Опанаса Марковича.

26-го Декабря 1860.

Пишу тобі одъ Ешевского, того не буде(?) и Богдасева листика. — Я просто зъ лекціи Лабуле до Ешевского зайшла и вінъ збирае теперь чай, а я ось тобі пишу. Лекція була славна — славна дуже.

Вчора ввечери я одибрала твій листъ що ти пишешъ мені що будетъ въ Генвари печатать — то вже мабѣть

почавъ — и добре коли бъ тільки міні хотъ трохи грошей хутче.

Я ще роботи Каткову не одіслала затімъ що вона ще до сьогодні була въ Ив. Серг. Ешевському дуже вподобалася и усі хвалять, а міні вже хтілось бы хутче одіслать ту роботу. Вже якъ написано, то лежить якъ чуже — ты знаєшь. Ми обої здорові Богдась теперъ гуляє — день такий ясний та славний, хочъ и холодний.

Чи я тобі писала що слухала *обідню Керубини*? Я була и та добрая Шведка, що я вже объ ій тобі писала.

Коли бъ же хотъ трохи — трохи грошей да хутко прислали міні. Коли то почнешь печатати, зъ якого числа и дня? Пришліть же «Основу». Нехай пришло Вас. Мих. хотъ не міні, а Тургеневу чи Желіговському.

Тутъ въ мене е новий знакомий Трубецкой. Вінъ тутъ живе зъ семьею и у его музикальні вечора.

Вчора Богдась бувъ у Тургенева. Тамъ бувъ дитський обідъ — була Ольга, Віардо маленькі и ще маленький Тургеневъ. Таке було веселіе, гомінъ розрухъ — діточки славні створенічка! Богдась повернувсь зовсімъ счастливий до дому и заснувъ такий.

Пиши мені прошу тебе, пиши про гроши — дуже дуже треба. Кланяйся мени дуже Анненкову — а що вінъ обіщавсь до мени писати то не забудь скажи ему що я помню его обіцянку тільки не знаю коли він збереться, а вірить не можу не вірить після того як вінъ мені свій портретъ приславъ да ще хутко приславъ. Скажи ему усе отсе прошу тебе и дуже прошу.

Ешевській тобі кланяється. Вінъ недавно бувъ згорівъ на улиці — пальто загорілось одъ сірничківъ и вінъ ледви затушивъ въ канаві водою. Прогоріло до сорочки. Отъ таке то! Вінъ здоровъ. Прощай. Я сими днями — два дні — не писала тобі — бо усе дожидала того Богдася, а вінъ якъ почне виводити свої каракульки, та все хоче краще, та й робить не гарно. Теперъ вже пише великий тобі листъ. Обнимаемо тебе. Пиши хутче до насъ.

Н. Марковъ.

Лист Дорошенка до Маріі Марковички.

13-го февраля 1861 г. Черниговъ.

Ахъ, Марья Александровна, какъ обрадовало меня Ваше письмо! Я не могу да и не умѣю выразить то, что я испытывалъ, читая Ваше письмо; я перечитывалъ его нѣсколько разъ; я какъ будто снова ожилъ. Да, Марья Александровна, я не измѣнился, я тотъ же, какимъ Вы меня знали два года тому назадъ; еслибы даже Вы и измѣнились, то я все такъ измѣниться не могу; я имѣлъ время убѣдиться въ этомъ. Правда мнѣ было тяжело и очень тяжело замѣчать перемѣну въ Васъ (благодарю Бога, если я ошибался), но изъ этого не слѣдуетъ, чтобы я измѣнился. Неужели я Васъ никогда не увижу? Господи, что жъ это такое? Я рѣшительно не въ состоянїи писать; извините, если выйдетъ путаница. Право, я какъ будто вновь явился на свѣтъ. Напишите мнѣ, что Вы воротитесь, что я Васъ еще хотъ разъ увижу, напишите. Пришлите мнѣ Вашъ портретъ, ради Бога, пришлите; это будетъ доказательствомъ, что Вы неизмѣнились. Неужели Вы не уважите моей просьбы? О какихъ Вы портретахъ говорите, я, право, теперь не могу припомнить, какіе это портреты я Вамъ обѣщалъ. Портретъ Саши я Вамъ пришлю, какъ только потеплѣетъ таки, что она можетъ приѣхать въ Черниговъ. У насъ страшная зима. Сестра и илемянницы мои здоровы; благодарю Васъ, что Вы и ихъ не забыли. Скажите что Васъ удерживаетъ до сихъ поръ за границую? Возвращайтесь черезъ Малороссію. Не забудьте прислать описаніе Френолога о моемъ Богдасѣ, и онъ еще помнитъ Дорошенка! Отъ Дельсаля уже получено, чтобы меня оставили въ покоѣ. Вы знаете-ли, что Теодоровичъ уже директоръ Ровенской гимназїи, а Сорокинъ инспекторъ Житомирской гимназїи?

Если Васъ, въ какомъ нибудь отношенїи, не затруднитъ моя просьба, то потрудитесь достать слѣдующія книги: 1) *Moigno. Leçons sur le calcul différentiel et le*

calcul intégral. 2) *Lacroix*. Traité du calcul différentiel et du calcul intégral. 2e édit., 3 vol. in — 4°. Тільки, сдѣ-
лайте одолженіе, не

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса.

Отъ ище що казавъ френологъ про Богдася: що дуже буде чоловікъ правдивий, не зможе ніколи не правди вимовити; дуже буде розумний и розуму великого; що *organe de destruction* въ его розвитий, а поки що Богдасъ дуже добре учится, веселий и здоровий. Я вже кілька разъ тобі писала, що хотілось бы вже міні зъ відси поїхати въ Італію, що їде Ешевскій тудя и холи бъ гроши ябъ зъ нимъ побралась. Та ще грошей нема. Отъ же и *Основы* ще нема. Заразъ одібрала твій листъ що думаєшь продать Тиблену *Оповідання*. Коли се лучше ти думаєшь, то прошу тебе дуже хутко гроші. Міні такъ грошей треба, що й сказати не можу. Заразъ — заразъ таки и присилай. Присилай хутко. Полонскому я кланяюсь и для его щось постараюсь зробити, коли вінъ просить буде.

Теперь я хочу перевести *Три доли* и переводъ продати. Въ Італію дуже бъ хотілося міні теперъ зъ Ешевскимъ, а то й не можна буде кажуть, буде більша війна. Прошу тебе хутко продай ти вже кому небудь и ті. 300 р. міні хутче висылай. Неможна вибирати що краще й выгодніше коли мені тутъ конче треба. Прошу жъ тебе дуже, якъ цей листъ одберешъ *заразъ* висылай гроші, заразъ напиши мені одвітъ. Подумай що якъ міні тутъ треба. Прошу, прошу тебе зроби усе те хутко якъ тільки твоя сила. Міні зновъ говорю тобі мені гроші треба конче. А тутъ не давно було отъ що: хотіли забить маленького Наполеончика — и се не разъ вже перший, а другий такий бувъ замірь. Теперъ его водять гулять изъ стражею. Бідненьке хлопьятко! Я їхъ ще никого зъ близька небачила, а Богдасъ бачивъ и міні розказувавъ що гарний хлопчикъ. Сегодня зновъ якъ весна: пепло, славно, ясно.

Прошу жъ тебе гроши присилай хутко и одпиши мені. Заразъ коли я їхъ получу. Прошу тебе, прошу. Богдася зъ его писаннемъ не дождала. Ешевскій дуже кланяется. Ми здорові обое. Я работаю багато, да думаю коли бъ мині хочъ четири руки. Бувай здоровъ нашъ друже.

М. А. Марковъ.

Лист Дорошенка до Маріи Марковички.

28-го мая 1861 г. Черниговъ.

Какъ странно шли Ваши послѣднія четыре письма, Марья Александровна, первыя три я получилъ въ одинъ день, а четвертое черезъ два дня. Поэтому не удивляйтесь моему молчанію, я бы писалъ не дожидая Вашихъ писемъ, но куда писать?

За чѣмъ Вы стараетесь утѣшать меня, Марья Александровна? да и Вы и не можете скрыть Вашихъ чувствъ, грусть невольно въ каждомъ письмѣ видна; мнѣ тяжело, когда Вы стараетесь скрыть что нибудь отъ меня. Говорите всегда и все откровенно, пусть я буду все знать. Правда, мнѣ очень тяжело 'сознавать свое безсиліе; но если Вы будете не откровенны со мною, я буду предполагать гораздо хуже дѣйствительности. Если бы Вамъ удалось поскорѣе воротиться въ Россію; мнѣ все кажется, что Вы могли бы жить тѣми же средствами гораздо лучше и спокойнѣе гдѣ нибудь на Украинѣ, чѣмъ за границей. Но я, кажется, напрасно утѣшаю себя надеждою скоро увидѣть Васъ: Вы пишете нельзя ли мнѣ поѣхать за границу или не хочу ли служить при посольствѣ; это показываетъ, что Вы не надѣетесь скоро воротиться въ Россію. Эти предложенія сильно смутили меня, потому что я воспользоваться ими не могу; а вмѣстѣ съ тѣмъ теряю надежду видѣть Васъ. До сихъ поръ не баловала меня фортуна, да и на вѣкъ приходится остаться ея пасынкомъ. Что же сказать Вамъ, Марья Александровна, о себѣ. Если существовать не испытывая особенныхъ нуждъ въ средствахъ для поддержанія жизни,

составляетъ все для человѣка, такъ мнѣ жить не дурно, т. е. я прозябаю, но отрадного ничего не вижу въ жизни; Ваши послѣднія письма, право, лишили меня всего. Я уже писалъ Вамъ когда то, что мнѣ всѣ удивлялись, отчего меня ни что не занимаетъ, отъ чего я чуждаюсь общества, какъ будто я старикъ; то же и теперь со мною; только прежде я все таки имѣлъ хоть слабую надежду, а теперь и ту потерялъ. Туловъ все хлопочетъ вывести меня въ инспекторы. Недавно ѣхалъ черезъ Черниговъ изъ Новгорода-Сѣверска и сказалъ мнѣ, что тамъ открывається мѣсто инспектора и что тамошній директоръ представитъ меня, такъ я бы неотказывался; я согласился, потому что Черниговъ мнѣ наскучилъ. Если бы Вы воротились на родину, да поселились въ Новгородъ-Сѣверскъ; я бы былъ совершенно счастливъ. Новгородъ-Сѣверскъ, кажется, спокойный городокъ.

Шевченка похоронили въ четырехъ верстахъ отъ Канева на Чернечой горѣ. Едвали кому другому были оказаны такія почести какъ Шевченку; съ ними могутъ только сравняться проводы Пирогова изъ Кіева. Онъ уволенъ, и теперь избранъ мировымъ посредникомъ въ Винницкомъ уѣздѣ. — Мои всѣ здоровы; сестра и племянница здоровы; а Саша Васъ помнитъ, сказала мнѣ поцѣлуйте Богдася и тѣтю Богдасеву. Бабушка сестра и племянница Вамъ кланяются. Бабушка теперь совершенно довольна, недавно она выдала свою внучку, т. е. племянницу за мужъ, по этому то скучаю я и былъ у нихъ.

Не ужели Вы сомнѣваетесь во мнѣ, Марья Александровна, что хотите, чтобы повторилъ мои слова относительно Богдася? Не дай Богъ, чтобы онъ въ этомъ нуждался, но я и теперь скажу, что Богдася я такъ люблю, что никогда не оставлю его; если ему, Боже сохрани, случится потерять Васъ. Зачѣмъ эти грустныя предположенія.

Портрета не могу послать, нѣтъ въ Черниговѣ фотографчика. Если Вы похожи на свой портретъ, то Вы

очень измѣнились. Во всякомъ случаѣ, я не знаю какъ Васъ благодарить за него, да Вы впрочемъ знаете, что не умѣю писать и говорить благодарности.

Иванъ Ивановичъ Вамъ кланяется. Будте здоровы, поцѣлуйте Богдася, жду отъ него письма.

Вашъ навѣки

И. Дорошенко.

Лист Мокрицького до Марії Марковички.

Пані моя рідная!

Вибачайте, будте ласкові, лукавому чоловікові: чи я ж раз було візьму найкраще перце, з лівого крила, щоб так і впадало до пучки, да чикаю его ножем, чикаю, поки, гляди, усе зріжу: «ні» кажу «не взатороті мені заїздить до великих панів». От, як на сповіді признаюсь Вам. А се с чого? — Ви, колись, поздоров Боже Вас, приписали до мени в Опанасовому письмі, що сподівайсь, мов, я до тебе напишу — дай забули. Що ж? Забули й забули: чи мало ж чого є у тієї пані, щоб напам'ятаться усього? А робачок — самолюб (породи Кулішевої) — гризь! . . . Кусь! . . . десь там у темряві, на дні . . . От таке лихо з нашою комедною душею!

Боже мій, де той Тарась дівся! Він як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про Вас — наша радість! Співав мені Ваших пісень, да «ні» каже «далеко куцому до зайця» — не заспіває б то так. Тепер же як я прїїхав в Петербург — того часу до ёго, а він спав, голубчик, — непустили, кажуть трудно ему дуже. На другий день ми приходимо з Опанасом, а він на столі. Що будеш робить — смерти неодперти, як Вы кажете. Опанас Вам не те написав: Він хотів мені звірить Ваші діла, да почувиш од мени, що я тож виїзжу на Україну, дав право на се Василю Михайловичу. У Тіблена іде торг добре Вашими Оповідьми; і за инші Ваші українські легомини, чути, люде перепитують, а за Моськовські не

чув, а про те і незаймав, як Ви дали розказ п. Чернишевського. А одіздячи Опанас був у мене і бідкався, що *Руське слово* не хоче друковать *Трех доль*, що там де і иде есть «щоб» да «він» — давай ему «чтоб» да «он»; «вашої панеї», «каже» оповіді, як кружева — гладенькі дорого стоять, а помни їх — пропало все діло! Що ти будеш з Москалем робить! «Ке лиш мені» кажу, узяв — «ну, нехай вам и «чтоб», нехай вам і «уш и кобыші». Боюсь тільки, як не по вашому; як часом звів на пословицю: «лучше з розумним загубить, як з дурнем найти». Після того *Руське слово* напечатало і коректуру само держало — незнаю, чи вподобало? Переводячи Ваші ласоці треба як пайдовше чуб кошлать, да вдивляться у сволок, а так зразу не вкусиш — из тихого шляху, меж пахучим спешом, що геть покотився і сюди і туди — не сяктак перешморгнуть у ельничок, да березничок. Я по просьбі Опанаса, нагадував Благосвітлову — запитував его з боку, чи послав Вам гроші? так усе щось иборяється — налякав его чогось перевод *Трех доль*. казав він, що Ви ще ему прислали де чого, так він теперь кінчає книжку іонську, ніколи прочитать. Я буду у его завтра, або послѣ завтра, він за тим оглядиться с первою оповідью, так до ладу вже поговорю, скажу що Вам час дорогий у чужині. Боже мій! чужина! А свій то край? — не стоїть не якої чужини! Як би Вам не треба було спуститься у сю яму, то яб казав: літайте наша пташка по тім чужим гаям. Одначе, по моїй думці, Вам треба хоть навідаться. Ви тут багато дечого почуете, що треба Вам почутѣ Теперь моя братова, жінка Іванова, саме в Парижі, може захочете побачиться з свого людиного, вона родом із Свічкиної слободи, знаємої Вам, і хороша людина. Ми і їй пишемо з братом про Вас. Тільки вона там на часок, а відтіль візьме в Остенде. Прощайте вельможна моя пані. Я днів через три подамся на свою сторону. Заїду до Опанаса і відтіль напишем до Вас, коли він у Чернигові.

Вашому доброму паросточкові — Богдасеві, кланяюсь.

Цілую кінчик Вашої одежини.

Юня 25-го.

Петро Мокрицькій.

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

10-го Августа 1861 г. Черниговъ.

Не всякому слуху вѣрьте, Марья Александровна. Я, если не меньше, то никакъ не больше сталъ раздражительнымъ. Да скажите, какъ могутъ доходить до Васъ слухи о моей раздранительности, развѣ Аѳанасій Васильевичъ писалъ Вамъ чтонибудь обо мнѣ? Но изъ чего же онъ могъ заключить, что сталъ раздражительнѣе? Я при немъ всего разъ выбранилъ Носа, но не какъ *дьятеля*, а какъ челоуѣка. Какъ бы я былъ радъ, если бы ктонибудь меня побранилъ хорошенько; а стоитъ, право. Жаль, что Вы, Марья Александровна, далеко. Я сдѣлался очень лѣнивъ; хотя и никогда не былъ особенно дѣятеленъ, но все таки больше, нежели теперь.

Вы пишете, «не вспылите за эти слова». А знаете ли за какія слова я вспылить? Вотъ за какія: «Если бы Вамъ было тамъ лучше». Отъ этихъ словъ повѣяло на меня холодомъ. Едва ли мнѣ будетъ гдѣнибудь лучше, чѣмъ въ Черниговѣ; я вездѣ буду скучать, и въ другомъ мѣстѣ еще больше, потому что въ Черниговѣ я имѣю чтонибудь, а въ другомъ мѣстѣ ничего не буду имѣть. Да еще, за чѣмъ Вамъ ѣхать въ Іерусалимъ? Что Вы тамъ увидите? Не съ цѣлью же изучать Востокъ Вы поѣдите? Въ Америку еще я понимаю, что можно поѣхать, можно кое чему поучиться а въ Іерусалимѣ — не знаю. Не предполагаю такъ же, что бы Вы ѣхали туда молиться.

Письма Ваши, я получилъ всѣ и Богдася письмо тоже получилъ съ портретомъ Гарибальди. Фотографа у насъ рѣшительно нѣтъ и не знаю когда будетъ. Вы

пишете, що приїдете скорѣе, чѣмъ я думаю, а я такъ думаю, що вѣрно мнѣ не суждено Васъ видѣть; я жду этого уже два года и все напрасно, такъ судьба ко мнѣ не милостива; а я такъ немного отъ неї требую. Какъ мнѣ понравилось письмо Ваше къ Шевченку, въ немъ я узналъ Васъ такою, какою зналъ Васъ въ Немировѣ. Сестра и Иванъ Ивановичъ Вамъ кланяются. Сестра теперъ живесть со мною въ Черниговѣ.

Вашъ на всегда

И. Дорошенко.

Не гнивайся на мене, любий мій Богдасю, що не одписавъ на твій листъ до сеї пори. Бачъ, я виїздивъ изъ Чернигова и вернувся тилько позавчора до города, де заставъ твій листъ. Проси маму, Богдасю, щобъ іхала твидче въ Черніговъ до тата, и я тожъ въ Чернігові живу. Якъ я тебе, Богдасю, бажаю бачити, коли бъ ти знав, чи бажаешъ ти такъ бачити мене. Прощайцілую тебе крѣпко, а ти такъ поцілуй маму.

Твій Дорошенко.

Лист Марії Марковички до мужа.

Римъ.

Передъ своїмъ отъїздемъ з Парижу я бачила Толстого; того що написав *Дѣтство* и *Юность* и *Семейное счастье*. Він мабѣть честний и добрий чоловік и хороший. Я его бачила не раз и не два. Та ще от що: він хоче издавать журнал для народнаго чтенія и просив яку небудь роботу, чи то він просив *постоянного сотрудничества* моего. — Я сказала коли що буде то оддам ему, и теперъ хочу отсе работати для его книжки. Ся работа другим моїм работам не зашкодить хоч і буде *постоянно*. Плату дасть ту ж що і Катков 200, а ще лучше каже для него що якъ вийде набереться книжечка малесечка — два — три расказы то отдѣльно її напечатає и мині экземплярі. Я ему сказала нехай буде як він схоче, а коли трудно за гроші щоб платити то не треба і зовсім, — да і работа

тут не велика. Так я ще сама не знаю як тобі сказати за ціну, чи за плату. Отсе не можу переводити далі *Трохъ доль*. Що се В. М. робить и на що? Не можна більш мені дождити, а прошу тебе пришли мені свій екземпляр *Основи* — певно у тебе він єсть.

Сеї листик що тут прошу тебе отдай Тарасу Григоровичу, а другий оддаси Якову Петровичу. Чи одібрав ти перевод *Чарів* чи вже продав? За скілько? Я вже переписиваю другу главу. Дяка — може ціми днями вже пошлю її тобі и портрет іду зараз снимать, а листа не печатую — може Богдася вже готовий, то пошлю тобі его у сему листові.

Богдась здоровий и веселий. Сидить пише, переписує щось з *Хати* і тихенько підспівує і підсвистує. Ему усе весело і втішно, маленькому. Бере з собою карандаш: «підпишу татові, що се мій портрет» каже.

Ешевський тобі дуже кланяється. Я вже давно, дуже давно не маю вістей отъ мами. Не знаю чому вони мені не пишуть. Бувай собі здоров. Не забудь написати объ чому я тебе прошу. Обнимаемо тебе

М. Б. Маркович.

P. S. Кладу сюда тільки листик до Тараса Григоровича, щоб не дуже вже важко було, а у другий лист покладу лист до Полонського и портрет Богдася. Похожий, тільки зовсім гайдамакою вийшов — так постарався.

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Римъ, 26-го марта.

На вербну неділю була у Св. П. і бачила папу. Смішно було ніколи не бачивши дивитись що его винесли як пиріг, та коло мене Ирландка як впала на коліна то стало якось лучче. Багато може віруючий і щиро прихильний своєму вірінню! Шануеш его и бережеш. Кажуть що треба бачити ті пишні служби, щоб зрозуміти як вони величні і як чоловіка обгортають — а я того не скажу — сі червоні мантиї, се золото, пишнота, військо

сее, — бо ціле військо було — один полк з простих людей стояв, а другий ближче з вельможних, — ті повновиді монахи, ті страшні старики — кардінали — бо де які дуже страшні, — і сам папа з добрим обличчям як буває у домах хазяєва добрі — все те не приклоняє душі. Не так прийшов той, що був роспятий. Не такі були й ті, що поробили катакомби и що їх сліди ще видні там — ступені кам'яні стерті, схожені стопами. Де тепер хоч один такий!

Богдась здоровий — тепер іграється с знакомими хлопчиками сусідами. Тут ми стріли одного Швейцарця такий ввічливий і славний — се Богдась теж признакомив его. Тут казали трудно за білети на папскую службу — він був достав міні білет — та мені вже не треба було, бо русское посольство прислало міні пять білетів на всю страстну неділю і на Воскресенье. Богдась не був со много на веребне, а у катаком

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

12-го апрѣля 1861 г. Черниговъ.

Письмо Ваше, Марья Александровна, изъ Парижа я давно получилъ и на другой же день написалъ отвѣтъ и удивлялся, что Вы не пишете, и сказать правду, думалъ, что Вы вспомнили обо мнѣ какъ нибудь случайно, но теперъ больше этого не думаю. Послѣднія два письма Ваши, Марья Александровна, какъ будто опять воротили мнѣ то, что я считалъ давно потеряннымъ, я какъ — то ожилъ, а то послѣднее время я былъ въ очень дурномъ состоянїи, какъ никогда. Еще разъ скажу Вамъ, что я нисколько неизмѣнился: два года съ лишнимъ убѣдили меня окончательно въ томъ, что я никогда не измѣнюсь. У меня голова кружится при одной мысли, что я увижу еще Васъ, хоть разъ въ жизни. Увѣрте меня въ этомъ, Марья Александровна. Напишите когда Вы воротитесь въ Россію и воротитесь ли черезъ Чер-

ниговъ. Я думалъ сказать Вамъ много, но такая путаница въ головѣ, туманъ какой то, мысли невяжутся. Впрочемъ, я увѣренъ, Вы и безъ словъ повѣрите, что я тотже. Нѣтъ, мнѣ кажется, теперь я чувствую сильнѣе, чѣмъ прежде. Марья Александровна, пришлите мнѣ свой портретъ, умоляю Васъ пришлите. Свой я бы прислалъ Вамъ скоро, но теперь я заросъ бородою, которую не велятъ мнѣ брить до лѣта, потому что у меня ревматизмъ прежде всего открывается во всѣхъ частяхъ головы; а Вы быть можетъ хотѣли бы имѣть портретъ мой въ прежнемъ видѣ. Послѣдній портретъ нисколько не напоминаетъ мнѣ прежняго Богдася, я бы его даже не узналъ. Зачѣмъ Вы его такъ измѣнили? Развѣ онъ теперь сталъ лучше? — нисколько. На прежній его портретъ я немогу насмотрѣться, такъ онъ хорошъ. Но я все таки очень благодаренъ Богдасю за портретъ, а все таки лучше бы увидѣть поскорѣй подлинникъ. Богдасю, проси маму щобъ скорѣйше ѣхала въ Чернигивъ, та крѣпко проси.

Недавно я прочелъ Вашего «*Лихого челоуька*» — онъ мнѣ очень понравился, а «*Три доли*» — еще больше. Много ли Вы пишете? Чѣмъ Вы особенно занимаетесь? — Я бы готовъ летѣть въ Италію, но не для Италіи ... Пишите, Марья Александровна, чаще. Вы знаете значенія Вашихъ писемъ для меня. Богдася поцѣлуйте за меня крѣпко. Будьте здоровый. До свиданія. Вашъ на вѣки

И. Дорошенко.

Лист Станкевича до Маріи Марковички.

18-го апрѣля (1861) Москва.

Я Васъ спрашивалъ, Марья Александровна, куда прислать Вамъ давно полученныя много деньги отъ Карлова (340 р.) отъ Васъ отвѣта не было. Изъ послѣдняго письма Вашего вижу, что писать Вамъ надо во Флоренцію, а посылать ли туда деньги? Застанутъ ли они Васъ тамъ? Въ Италіи письма проподать часто, а

потому пошлю Вамъ вексель въ Парижъ, *poste restante*. По приѣздѣ туда идите съ паспортомъ на почту и получайте. Я назначенъ въ Воронежъ членомъ въ Губернское присутствіе по крестьянскимъ дѣламъ. Съ Москвою прощаюсь, можетъ быть, надолго.

... Что Вамъ сюда ѣхать тяжело — я очень понимаю. Прощайте!

А. Станкевичъ.

Лист Дорошенка до Маріи Марковички.

15-го мая (1861 г.)

Нѣсколько дней я опоздалъ съ отвѣтомъ на Ваше письмо, Марья Александровна, — ѣздилъ въ Кіевъ, по желанію Мулова, который хотѣлъ познакомить меня съ устройствомъ педагогической школы для учителей для народныхъ училищъ, которыя теперь Туловъ заводитъ въ западныхъ губерніяхъ нашего округа; а съ августа намѣренъ открыть и въ Черниговѣ педагогическую школу.

Кто же бы это выкидываетъ съ Вами такія штуки? Хороши, нечего сказать. Когда у насъ будетъ ладно; я не знаю. — Вы просите, Марья Александровна, писать по больше о себѣ; но что писать? что я живъ и здоровъ, и больше ничего; я, кажется, нисколько неизмѣнился; а если измѣнился, то къ худшему, даже не ручаюсь, какъ прежде, впрочемъ не отъ равнодушія людей нѣтъ, Марья Александровна; да самъ то я ни къ чему, кажись, неспособенъ. Какъ попали тѣ фразы, за которыя Вы меня упрекаете, въ письмо къ Вамъ, я совершенно не знаю, вѣрно какъ нибудь случайно, въ такомъ ужъ вѣрно былъ дурномъ настроеніи. Со мною иногда бываетъ такъ, что я забываю только что сказанное мною же.

Вы задали мнѣ задачу, которая и трудная, если ее отчетливо рѣшить, и легкая потому что можно безъ ошибочно почти сказать, что у насъ въ Черниговѣ общество мерзость, кромѣ двухъ женщинъ, да Голицыной. Го-

лицына прекрасная особа, да еще Тризна, жена Романа Дмитриевича, да Марковская; а все остальное просто дрянь. Приѣдите и сами убѣдитесь, что я правъ, вѣдь Вы писали мнѣ, что все то сбылось, что я говорилъ, помните еще изъ Петербурга, и въ этомъ случаѣ я, кажется, не ошибаюсь.

Богдася цѣлую крѣпко и благодарю за портретъ. Когда я его и Васъ, Марья Александровна, увижу? Я не шутя говорю, что потерялъ всякую надежду: и Аѳанасій Вас. уже — и квартиру нанялъ для Вашего приѣзда. Онъ теперь въ Стародубѣ, а въ Черниговѣ будетъ къ 20-го мая.

Сестру и Сашу я не засталъ въ Черниговѣ, возвратясь изъ Кіева, они уѣхали въ Олишевку.

До свиданія, Марья Александровна, будьте здоровы.
Вамъ всегда

И. Дорошенко.

4-го марта 1861 г. Парижъ.

P. S. Кланяюсь и Пассеку.

Лист Дорошенка до Маріи Марковички.

18-го Апрелья 1862 г. Черниговъ.

Не знаю, право, какъ и благодарить Васъ Марія Александровна, что Вы, не смотря на то, что такъ давно не получали отъ меня писемъ, все таки не забываете меня. Я передъ Вами виноватъ и очень. Вотъ въ чемъ: кажется въ трехъ послѣднихъ письмахъ писали Вы, что не получаете отъ меня извѣстій, а я между тѣмъ отвѣчалъ всегда на Ваши письма, недоразумѣвая, чтобы это значило, я рѣшился не писать къ Вамъ, и на послѣднее письмо дѣйствительно не отвѣчалъ, да и теперь пишу на удачу.

Правда Ваша, Марья Александровна, что я вспыльчивый и скорый и до сихъ поръ такимъ остался, только не думайте, что я способенъ разсердиться на Васъ по

слухамъ въ особенности. Что же сказать Вамъ, Марья Александровна, о себѣ? Я все тотъ же, что и былъ, и мнѣ кажется, Вы не найдете во мнѣ никакой пере-мѣны; я нисколько не измѣнился, развѣ постарѣлъ. Здоровье мое совершенно удовлетворительно. Смерть племянницы и одного очень близкаго мнѣ товарища, который умеръ на моихъ рукахъ, да сверхъ того разныя мелкія непріятности нѣсколько было разстроили меня, но двѣ недѣли совершеннаго спокойствія возстановили, кажется, мое здоровье совершенно. Какой это Кома-ровъ? не студентъ ли Петербургскаго университета? — Если такъ, то дѣйствительно онъ меня видѣлъ. Это поклонникъ Кулиша, личность несостоятельная.

Мнѣ бы очень нужны книги, но не хочется Васъ затруднять, да и каталога не имѣю въ настоящее время подъ рукою. Впрочемъ если Васъ нисколько не затруднить, то потрудитесь купить физику — Латэ и геометрію Sonnet, настоящихъ заглавій этихъ книгъ я не знаю. Только прошу Васъ, Марья Александровна, исполнить эту просьбу тогда, когда она Васъ нисколько не затруднитъ. Что Богдась? Отъ чего Вы объ немъ не пишете? —

Вашь всегда

И. Дорошенко.

Лист Маріи Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Четири дні не писала до тебе бо нездужала — теперь здорова, Богдась здоровий і веселий. Одібрав він твій листъ — хоче теперь одписувати. Я послала тобі начало *Тюлевои баби* і *Казки*, чи не можно сихъ казокъ помістити у Основі? Чого ж їмъ дурно лежати? Скажи мені що ти об сему думаешь? Та я вже стілько тебе питала і за те і за друге і за третє тільки ти одвіту не даеш. Напиши мені, прошу тебе об чім я питала тебе. Од Василя Михайл. досі нема одвіту — не знаю чи діждуся. Спасибі Чернишевському що пише і усе там порядкуе.

Сего прохати не треба навіть — сам усе робить що може. Сьогодні ще пишу до Білозерс. прошу щоб росписку с почти показав кому треба грошей досі нема. А за ті гроші що ти думав, міні послало общество Литтератор. Чернишевській теж пише — він узнав усе — се гроші дані Жадовській, а мені ніхто не посилав. Нічого ж сім тобі і журитись. Од маменьки нема листів од Миті теж нема — що там з їми робиться нічого незнаю.

Знов теперь приймаюся за роботу — коли б добре пішла! У Русске слово вже одіслала из тиждень. Треба теперь ще дати у Современник. Вони міні кажуть не поспішати коли можу добре, а ні, то ждати скілько хочу. Се їм дуже спасибі, а я таки сподівалась хутко їм послати. Зовсім би работала, колиб отсе не занедужала. Недужала так, як колись у Київі як мене лічив Щербина — тільки теперь хутче видужала. Прошу тебе, друже наш; пиши хутче, що там, як а то не спокійно мені. Бувай здоров. Обнимаю тебе щиро. Пиши до нас хутче, і об чім питали.

М. Б. Маркович.

Лист Марії Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Благосвѣтлова и казала ему, щоб вернув мою роботу, коли не треба ему. Рада б була колиб послухав сіх моїх слов. Господи! Який сей світ! тільки і добра як ідеш за других, а як станеш за себе то хоч і не ставати і нудно і трудно. Я скажу тобі, що коли б примогла то б лучче що робила як писала. Що ті писання? Читають ті їх, кому не дуже потрібно, а що тім, якім ні читати ні робити, тім що їм одна дудка в очереті? Я отсе усе жду да думаю що робити краще.

Бувай здоров. Пиши до нас наш друже. Я тепер ледви од столу одхожу роботаю, то читаю. Богдась листь особне шле. Обнимаемо тебе

М. Б. Маркович.

Не читай голосно.

Я вже писала тобі, що думаю, та може недійшло, то я знов скажу тобі те саме.

Діждусь грошей, росплачуся з Гофманами і поїду у Росію. У Росії хочу завести школу дітску — (не говори сего нікому — не треба знати сего нікому, щоб не мішали, прошу тебе нікому не говори). Писання не багато до чого доводить, се буде користній для людей. Думаю я одну завести школу, а там і другі скільки зможуся.

Ми обоє здорові тільки що без грошей сидимо — досі Білозерський не шле. Я вже написала до Чернишевського, его просила знов пійти побачити Василя Михайловича. Спасибі що в мене ще добрая хазяйка, хоть горує та дожидає.

Скінчила я роботу у *Современник* (перву часть). У сентябрі мабуть і напечатають. Переводу досі не писала. Читаю *Тюлеву бабу*, бо ся робота увесь час взяла.

Богдась писав до тебе. Чи ти его листь одібрав чи ні? Я сего листу не франкирую бо нічим — віддай сам Гудимі гроші ті.

Мині нема одвіту ні од Миті (на два листи) ні од мами — чому се не знаю, та добре те що ти пишеш що вони всі здорові. Я хочу маму перекликати.

Лист Опанаса Марковича до жінки.

Новгородок. 11-го Мая.

Спасибі за любі, ласкаві, хоч і журливі листи. Книгъ я й досі не получавъ, квартиру нанявъ 20 руб. на місяць д. Прокопенковой коло д. Халанського, недалеко Красного Мосту, по сей бікъ къ міському, великому саду: туди як Богъ принесе и прямуйте. Дорощенко в половини травню (Апр.), а я у киньці писав до Васъ ще на Парижъ, а другий листь тодіж послав на Берлінъ. Теперъ пишу на Пар., на Бер. и на Петерб. Ждемо Вас дуже и терпемо одъ Вашого неприїзду більшъ

як ви. А тамъ Богъ знае, бо все таки ми на місті. А якъ на листі верстовъ 600 що місяця кружаю, то зъ 125 руб. с. нічого і недолічуюся а то бъ я Вамъ давно вже пославъ, мої мили. Ивана прошу, щоб за виїздомъ передавъ річі Білоз., або Валеркові. Прощу Валерка, щоб не казавши що одъ мене чувъ, або одъ тебе, а подавшись на якогось тамъ приїзжого, правивъ гроші для тебе зъ «Руського Слова». Як би було гарно, щоб хоч і въ Павловському, а ви ізнайшли Иванівъ, бо врядь чи є щиріші люде до нас на світі одъ їхъ. А вже як Богдася любять! Далі все скучніш, все жалніше становиться за вами. Чи Богъ не приведе отсе и побачити вас. А якъ згадаю якъ Вашу щирість вамъ дешево дають, то ажъ сердце кривлю обкіпае. Друженьки мої! Наважтеся та мерщій приїзжайте. Трудно становиться намъ безъ Васъ.

А тутъ іще загадали видавати «Десну» сподівавшись вашого приїзду, тай руки попустили. Ваш на віки

Опанася.

У Новгородъ я приїзжаю уже не до Сендаровської, а до Горобинського надъ Десну, живописьца старого, недужого великосемянистого и на лихо тяжко убогою. У Глухові я становлюсь у Лихошерстової на Веригні, тамъ і вамъ будуть тяжко раді. Чомъ се Богдась до мене слова одного не напише. Я боюся чи живъ вінъ?

У *Основі* вже ввійшов и *Чорнокрил* и *Институтка* се твоя свіжа підновленная слава. Що «Дяк»?

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Початок червня 1862 г.

Одобрала листъ од тебе ще один, а ти певно вже теперъ одібрав і мої і усе знаеш — що гроші одобрала та чекати на другі мусимо і що дамо знати по телеграфу як поїдемо. Богдась здоровий і буде завтра тобі писати.

Дяк лежить — ще не бралася за его, а отъ тобі завтра або по завтраму пошлю що написала для *Вечорниць* у Львові *Пройдисвіт* — усі кажуть що вже краще ніби й не можна, а я се тобі переказую бо знаю що любишь таке слухати. Перешлю теж и лист тобі що одібрала из Львова.

Колиж се буде газета? Я вже для неї заходилася робити і вже посилаю тобі чешські пісні, переложенні на українську мову. Я вже здається писала тобі що тут до мене прийшов чех *Фрич* — поета і чоловік такий що его не описувати на папери, а бачити всякому дай Боже. Живе у 7^{му} этажі з жінкого і з хлопчиком пикатеньким, над усе у світі кохає свою Чехію а з нею разом усяке добро. Був він приговоренний до смерті, сидів у темниці, а визволившись мусить тутоньки жити а у Чехію ему шляху нема. Читав тут лекції — колись я їх тобі передам і книжку его що він дав мені.

Знов ще тут недавно познали пана Лашнякова із Ніжина. Чоловік добрий і не лінивий — лає моєкалів і аж руками розводить які то люди вони. Щож треба для газети Черніговської. Хутко пиши і хутко вже її починайте — се дуже добре. Мене запишіть там наймичкою. Ти пишеш міні щоб *бути добре* з Білозерським — а як же з ним бути добре чи зле коли він і не озивається? Я до его писала 7 листів, листь за листом, а що перше писано того ліку не знаю — а од его ані одради, ані поради. Чи вже він за зле прийма що я більш до его не пишу. Кого не побачу усі лають *Основу* — той писав, другий прохав, третій благов, четвертий ошукався — ні однісенькому не одвічено. І вже як — як — як Білозерського не узивають — колиб розказати тоб ані він сам себе ані ёго знаемі не пізналиб б ёго. А він собі сидить як на патреті тай годі.

Чи одібрав вже ти книжки мої з Петербурга чи ще ні? Міні писали з Петерб., що вже хутко їх тобі пошлють. Склади їх гарненько — давай читати усімь хто схоче, тільки проси щоб обережно — нехай не рвуть

і *ах* не пишуть по боках — нехай буде і другим почитати після їх. Що робить Нос? Недавно питаю одного сердитого чоловіка: а знаєте Носа? — А се чоловік славний! Каже. Поклоніть від мене тому славному чоловікові Носу. Чи варить він мед (квас) як колись у Києві?

Напиши мені я дуже прошу, що Митя — я вже таки часи нічого об ёму не знаю, що аж неспокій но не лічивши що й нудно без вісток од ёго. От мами тежъ нема листів мабіть пишуть вже до мене у Петерб. як я казала їм.

Бувай собі здоров. Пиши хутко. Ми тебе обнімаємо і згадуємо.

М. Б. Маркович.

Учора одібрала листа из Англіи от одного Гаррисона — хоче тлумачити мої повістки, дуже хвалить и перше хоче писати объ міні — що вінъ напише я тобі пришлю. Теперъ я кинчаю *Пройдисвіта* и пишу другу — нехай скінчу тоді вже хвалитимусь. Прошу тебе хутко, хутко, хутко гроші. Для прошу тебе гроши хутче би не було лихої потреби

.
взято тогді 800 франків, та ще тамъ перше щось — а ти вишли скільки можеш — хоть тільки ті 800 франківъ і то добре. Сонечка дуже тобі кланяється; прибірається вона тутъ дати концертъ — не знаю ще Богъ що даєть. Коли ще мама у тебе, то скажи, що я позав

Лист Дорошенка до Марії Марковички.

4-го іюня. Черниговъ.

Что Вы, Марья Александровна, не пишете? Какъ Вы поживаете? Здоровы ли Вы? и когда думаете къ намъ на родину? Пишите.

Мой хорошій знакомый Павелъ Алексѣвичъ Косачъ отправляется въ Парижъ, примите его, Марья Алексан-

дровна, какъ знакомаго и земляка, отъ него Вы можете все узнать обо мнѣ и Аѳанасію Васильевичѣ; поэтому я ничего и не пишу о себѣ, а только прошу Васъ, если Косачъ будетъ нуждаться въ Вашей помощи, не откажите ему помочь своимъ вліяніемъ.

Аѳанасій Васильевичъ переѣзжаетъ на жительство въ Новгородъ — Сѣверскъ, куда онъ назначенъ акцизнымъ надзирателемъ. Причину его перехода въ новую службу узнаете отъ Косача. Я надѣюсь, Марья Александровна, что это Вамъ не помѣшаетъ заѣхать въ Черниговъ.

Будьте же здоровы, Марья Александровна; Поцѣлуйте за меня Богдася. Пишите, пишите, да побольше; меня удивляетъ краткость Вашихъ писемъ.

Вашъ навсегда

И. Дорошенко.

Лист Дорошенка до Маріи Марковички.

15-го іюня.

Повѣрте, Марья Александровна, что я не для того написалъ «хуже прежнаго сталъ», чтобы только Вы сказали: «Вы вѣрно все такіе же». Право мнѣ такъ кажется. Боюсь, Вы опять подумаете, что я пишу «въ грустный часъ», или въ разсерженомъ состояніи. Впрочемъ, откровенно говорю, я давно уже не имѣю веселыхъ часовъ; но не отъ того, чтобы много требовалъ отъ людей, а въ особенности, чтобы они жили для насъ; Вы знаете, я этого отъ нихъ никогда не требовалъ. Я даже прощаю имъ и то, что они удѣляютъ время на то чтобы и *много заняться*, что дѣлать — нельзя безъ этого. Но вотъ бѣда не видишь въ людяхъ стремленія къ лучшему; они все остаются такими же крепостниками, какъ были, даже Ст. Дан. Носъ не отстаеетъ въ этомъ отъ прочихъ. Вотъ что грустно, Марья Александровна. Недавно одинъ изъ арестократовъ Дунинъ-Борковскій просилъ меня посоветовать ему кого нибудь для занятій съ дѣтьми на

лѣто въ деревнѣ, и при этомъ прибавляетъ: «Только чтобы онъ не говорилъ по Малороссійски.» Я отвѣчалъ, что такого не знаю. «Я не ставлю условіемъ, спохватился панъ, чтобы онъ не зналъ по Малороссійски, но съ дѣтьми бы не говорилъ.» Это предводитель сильной партіи въ губерніи. Эти господа вооружили Голицына противъ тѣхъ, которые носятъ національный костюмъ. А губернской предводитель и его супруга, что это за твори, Боже унасы! Они заглавляли благородными спектаклями зимой въ пользу бѣдныхъ и пріюта; кто-то изъ участниковъ предложилъ сыграть «женихъ изъ (Ножевой?) миніи». «Какъ можно, — возразилъ Предводитель, — я несогласенъ, тамъ выставлено преимущество купечества надъ дворянствомъ.» Вотъ люди! — Хороши. — Вотъ Вамъ еще одинъ случай, про который можно бы и прозвонить. Прошлой весной въ южныхъ уѣздахъ нашей губерніи вылегла саранча (въ особенности пострадалъ нѣжинскій уѣздъ); Губернаторъ (Голицынъ) сдѣлалъ распоряженіе, чтобы употребить всѣ мѣры къ уничтоженію саранчи. Въ черниговскомъ уѣздѣ помѣщикъ Дурново (извѣстный всему міру падлецъ; онъ же и отецъ уѣзд. Черн. Предводителя и тестъ Черниг. исправника) отлично воспользовался этимъ распоряженіемъ. Онъ настроилъ пристава донести, что въ дачахъ Дурново появилась саранча въ значительномъ очень количествѣ (нужно замѣтить, что въ Черн. уѣздѣ ее вовсе не было). Получивши это донесеніе, исправникъ немедленно распорядился выслать изъ уѣзда до 1000 человекъ на мѣсто появленія саранчи и откопать канавою мѣста не занятая саранчой; такимъ образомъ дачи Дурново были всѣ окопаны — (хотя саранча была только въ уѣздахъ лежащихъ по лѣвую сторону Десны). Потомъ, когда созрѣлъ хлѣбъ, то такимъ же образомъ вторично собрали больше 1000 человекъ съ серпами и косами, что бы спасти хлѣбъ отъ летучей саранчи и опять въ одинъ день сняли хлѣбъ у того же Дурново. Итакъ нѣтъ худа безъ добра. Кому саранча причинила разорѣніе, а Дурново

пользу; и какъ кстати: въ 1861 году не у одного помѣщика остался хлѣбъ на корнѣ, получаго обнародованія положенія 19 феврала, а у Дурново былъ снятъ въ одинъ день. Одного казака спросили: видѣлъ ли онъ саранчу? Та хто її тамъ бачивъ, то пани выдумали, та дурять людей, що сарана літа въ ночі, а на день десь ховається.» Палата Госуд. Имущ. завела дѣло, потому что туда выгоняли казаковъ и каз. крестьянъ, Голицынъ нарядилъ слѣдствіе, но потомъ велѣлъ предать дѣло волѣ Божіей. Да все ли это, Марія Александровна, это капля въ морѣ. На этотъ разъ будетъ. Пусть въ другой разъ напишу еще про Черниговъ, а о себѣ нечего писать. Цѣлую Богдася и жду его портрета; а когда я дождусь Васъ, Марья Александровна? Вашъ *Дорошенко*.

Вы хотите знать кто такіе хорошіе женщины? Жена пред. Граж. Пол. Тризна а другая жена уполномоченнаго по размежеваніи Марковская; а что они дѣлають — ничего, но хорошіе дѣйствительно.

Лист Маріі Марковички до мужа, Опанаса Марковича.

Доймло, 28-го іюля 1862 г. вже в Нівгородку.

Боже тебе борони замінати твою службу хорошу й чесну на ту нікчемну й ледачу! Ніколи я не хочу нічого од неї — та й тобі руки будуть палити гроші ті великі що братимеш там. Чи ж таки можно було навіть й подумати мінати. Дуже тебе прошу не мінай. Я копіечки щербатої не візьму з тих акцизних грошей хоч би мені було холодно й голодно. Се гріх.

Ми обсе здорові. Богдась тобі послав лист сам особно. Написали ми до Кушелєва і ждемо одвіту, а поки що він учиться, я потроху работаю. Чи ти прочитав у Русским Слові *Глухий Городок*? Чи прочитав першу главу *Пройдисвіта*? Чи дійшла до тебе перша глава *Вора*? А що Митя? Я так вже неспокійна за его що й не сказати. Колиб можна зараз зараз би поїхала.

Теперь сижу сама у свім покою — Богдася нема — у школі. Коло (мене?) по цілому столі усе пословиці і пісні — хочешь часами слово вишукати то й забудеш яке — зачитається, — наче ті два дяки, що на молоду задивилися у книжечці помилилися.

Тобі Желіговський кланяється — недавно я его бачила. Дуже він сумтний усе — щось тепер пише. Од мами вже давно — давно нема листів, нема вістей чи вони там усі живі чи здорові? Чи нечув ти чого небудь об Миті Писаревѣ? Тут була чутка що его взято — чи ж правда сему? Тут у мене есть одна моя знайома — її сина взято — вона ще не знає, а я не знаю як їй сказати. А од біди ні в воду а ні в піч заховатися.

Кажуть що Костомарова студенти и вилаяли і вигнали за щось. Добре дознаться що робиться можно тут рідко — більш тут тіх бачиш надрігончиків що викрашаються і собою втішаються як поважних і вважливих людей.

Бувай здоров. Пиши до нас частіш щоб ми знали що там у тебе робится *а що ж газета ваша Чернигівська чи буде чи ні?* Я вже на неї тут дещо назбирала. Чи читав у *Дні* Мокрицького статью? Жвавий чоловік. Вже так лає як огнем смалить. Де він сам теперь пробуває? Бувай же здоров. Ми тебе обнімаємо і забуваємо.

М. Б. Марковичь.

Лист П. Лашнюкова до Марії Марковички.

Париж (між 20—25 іюня 1862 г.

«Я не могу уѣхать, не сказавъ Вамъ нѣсколько словъ. Можетъ быть Вамъ покажется лишнимъ и неумѣстнымъ мое письмо, но во всякомъ случаѣ Вы будете на столько великодушны, что простите мнѣ безцеремонность. Я хочу передать Вамъ мое мнѣніе о Васъ. Я не берусь очертить Вашъ характеръ, не смѣю говорить о Вашихъ. Достоинствахъ. Васъ поняли и оцѣнили лучшие избранные люди — безпристрастные почитатели Ва-

шого таланта. Я хочу передать Вамъ, то впечатлѣніе, которое произвела на меня Ваша личность. Я вижу въ Васъ два существа: одно — это женщины авторъ въ высокомъ смыслѣ этого слова; другое — это просто женщина глубоко чувствующая, страдающая, связанная разными узами и отношеніями, изъ которыхъ нѣтъ выхода. Вашъ талантъ перенесъ Васъ въ другой міръ, въ другую сферу; Вы навсегда и безвозвратно оторвались отъ того темнаго прозаическаго міра, въ которомъ Вы провели лучшіе годы Вашей жизни, въ которомъ Вы видѣли только чудные сны и слышали волшебную музыку Вашего собственнаго сердца и воображенія. Въ окружающей Васъ дѣйствительности Вы увидѣли только горе, слезы, страданія. Вы видѣли и поняли бѣдную человѣческую жизнь, подавленную рабствомъ, нищетою, невѣжествомъ и это-то грустную жизнь Вы изобразили въ высоко-художественной картинѣ. Потомъ Вы ушли въ другой міръ, созданный творческою силою человѣческаго ума и сердца. Въ этомъ-то идеальномъ мірѣ и счезла для Васъ природа въ ея первобытной простотѣ, горе и страданія въ ихъ наготѣ и весь этотъ темный стихійный міръ, гдѣ *человѣкъ мало чѣмъ рознится отъ животнаго, отъ природы*. Теперь Вы живете въ томъ мірѣ, гдѣ царствуетъ гармонія, высшіе интересы, высшія стремленія, очищенная природа и облагороженная человѣческая натура. Изъ этого то міра, съ этой высоты Вы смотрите на бѣдную жалкую прозу жизни и на бѣдныхъ смертныхъ, не созрѣвшихъ до истинно человѣческой жизни. Я полагаю, что Вы такъ взглянули и на мою личность, разумѣется, съ полнымъ сочувствіемъ Вашего прекраснаго сердца. Признаюсь откровенно, я все еще стихійный человѣкъ, предпочитающій дикую природу, безискусственную натуру многимъ прекраснымъ произведеніямъ искусства и многимъ изящнѣйшимъ существамъ. Для меня, напр. древній, темный, печальный образъ Богоматери (разумѣется, не суздальской работы) святѣе и выше всякихъ геніальныхъ созданий въ этомъ родѣ.

зичае

У меня всегда показываются слезы на глазахъ, когда я завижу бѣдное село, въ которомъ я родился, кладбище поросшее бурьянномъ и ветхую хату, въ которой я провель свое дѣтство. Не думайте, что я плачу отъ того, что вижу бѣдность, дикость, неподвижность, — нѣтъ, я не созрѣлъ до такого созерцанія, я не знаю, отчего плачу Простите, если я составилъ объ Васѣ ложное миѣніе. Вѣрьте, что я все таки уважаю Васѣ безпредѣльно и люблю Васѣ всего душою.

Всей душою преданный Вамѣ

Вашѣ

П. Лашнюковѣ.

**Виімок з листу, мабуть Лашнюкова
до Маріі Марковички.**

(Прага)

. . . . Г. Бѣлозерскій напечаталъ мою сратью о козачествѣ, но не считалъ нужнымъ увѣдомить; другую статью о Галиціи онъ не напечаталъ по причининамъ хорошо мнѣ извѣстнымъ. Я напечатаю ее; я не желаю заискивать [у]людей, которыхъ не люблю, не люблю двусмысленныхъ сдѣлокъ, для меня плохой миръ хуже доброй драки. Я ясно высказалъ мой взглядъ на исторію зожно-русскаго народа и никогда не измѣню моего взгляда. Меня глубоко огорчаетъ заносчивость нѣкоторыхъ господъ, ихъ гордое презрѣніе къ народу, котораго они не знаютъ, и тупоуміе другихъ, которые, увлекаясь временными интересами и личными отношеніями, забываютъ дѣло для котораго, повидимому, работаютъ; я не люблю партій, обществъ, компаній, которыя работаютъ болѣе для себя, чѣмъ для другихъ и приобрѣтають монополію. Я не ищу денегъ за мои статьи, но я не желаю, чтобы со мной обращались какъ съ рабочимъ, какъ съ поденщикомъ. Я потерялъ вѣру въ авторитеты и въ такъ называемъ передовыхъ людей. Я буду работать одинъ.

Виїмок, як і вище.

Прага (августъ 1862).

Если желаете получать «Словянинъ», то увѣдомите редактора, Г. Зезберу. Онъ человекъ отличный, но несчастный съ своимъ панславизмомъ. Настоящихъ панславистовъ нѣтъ и быть не можетъ. Есть люди которые любятъ славянскія пѣсни или славянскія нарѣчія или славянскія деньги или другія славянскія издѣлія и произведенія. Каждый любитъ себя и по инстинкту немного любитъ свой народъ.

По моему совѣту, издатель газеты «Словянинъ» Г. Зезберъ посылаетъ Вамъ первы Н. газеты.

Лист Маріи Марковички до Опанаса Марковича.

6-го жовтня 1862 г.

Я вже тобі писала що поїду у Петербург, а из Петербурга у Чернигів. Сама ще не знаю коли поїду, бо грошей нема. Дожидаю от Кожанчикова. Так довго не присилали що більш прибавилося платіжа. Колиб не Добролюбов то би не знаю що й робила. Він був у Білозерською і хоть трохи дещо розпитав. Білозер. прислав мени 180 р. 90 от *Основи* — за що? невідомо а 90 от *Русского слова*, а білет був одімя Тиблена, а про Тиблена й слуху більш нема, навіть Добролюбову не помянуто. Хто їх зна без попа і не розбереш. Вчора послала Гофман. 100 р. да ще гроші щоб знов білети перемінила. *Не хочеться щоб Шевченкова даровизна пропала.*

Отсе я й не знаю коли виберусь хоч бы в місяць дав Бог. Сегодня 6-го октября нового — хоть би 6-го ноября — сама не знаю. Їхати буде тепло — у Богдася кожух новий дуже теплий і в мене теж е бурнус міховий. У Петербургу зостанусь тільки днів три, та в Орлі може два, а то просто у Чернигів.

Богдась здоров, а в мене так болить голова, щока і тіло що ледве не бігати від болю. Захолодилась десь. Чому Илья Петрович ані словеччко не напише. Писав,

писав, а почувши що буду і перестав. Спитай що се таке як той учитель Білоцерк. говорив: їм фантазія, а мені лихо.

Обнимаємо тебе. Я телеграфом дам знати з Петербургу і як тут расплачуся так і поїду.

Бувай здоров. кланяйся усім і Голіциной. Ціни за повісті я не зменшала, а хутко буду ще більш получати — вже давали не знаю скільки листів. Тюлева баба 300 грошей дали — мабуть $1\frac{1}{2}$

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

(Осінь, мабуть листопад 1862 г.)

Спасибі тобі, що пишеш — висилаємъ гроші. Дуже їхъ треба тутъ. Що Білоз. напугавъ, такъ мабуть безъ попа і не розберешъ. Вінъ мені пише що ти ему виненъ 295 р. а не 150 и що ти ему казав за ті гроші оповідання. Щось таке поробилося чудне. Теперъ дожидаю грошей, що ти шлешъ, а якъ дожду, то попрошуся у своїй господині нехай мене пустить въ Петербургъ — сама усіхъ побачу и пороблю *условія*. Я сподіваюсь що вона мене пустить зоставивши що в мене найдорожче, хлопця мого. У Петерб. приїду побачуся зо всіма, попрошу грошей на пред, тай зновъ

Виїмок з листу (мабуть Макарова) до Марії Марковички.

. торые Вы получили от Бѣлозерського.

От Вас Редакція «Основы» получила слѣд. вещи:

Три долі	$4\frac{4}{8}$	печ. листа . .	1000 р. с.
Чорнокрил	2	„ „ . .	400 „ „
Институтка	3	„ „ . .	225 „ „
Не до пари	$\frac{3}{8}$	„ „ . .	75 „ „
Ледащиця	$\frac{6}{8}$	„ „ . .	56 „ „
Два сини	$\frac{3}{8}$	„ „ . .	75 „ „
Дяк	$\frac{6}{8}$	„ „ . .	150 „ „
Мотря	$\frac{4}{8}$	„ „ . .	50 „ „

Итого 2031 р. с.

Мотря оцѣнена только 50 р. с. за полулистъ вмѣсто 100 р. с., потому что цензура едвали пропустить ее. Необходимо еще сказать, что расчетъ рукописей по листамъ сдѣланъ весьма широко так, что по напечатаніи предполагаемая плата в общемъ итогѣ вѣроятно убавится; при томъ же за *Три доли*. полагается 1000 р. с. въ то время, когда і по широкому расчету въ ней неоказывается 5 листовъ. Несмотря однако на это все — все вы еще остаетесь должны Редакціи 205 р. с. В настоящую минуту Бѣлозерскій не можетъ Вам выслать денег, но если Вы ему и ничего болѣе не пришлете, то все таки Вы получите отъ него между послѣдними числами ноября и 15 декабря нашего стилиа еще 1000 франков. Все это я уже написалъ Ивану Сергѣевичу, который взялся быть Вашимъ казначеемъ и распорядителемъ Вашихъ суммъ.

Такимъ образом, по полученіи этого письма Вы совершенно

Листъ Богдана Марковича до Маріи Марковички.

Ma chère maman.

Bientôt les jours approchent de mon jour de nom et je voudrais que tu m'envoyes des timbres de Russie un petit livre russe de traduction et un peu d'argent. M-me Wachi voudrait avoir de l'argent. Elle tu fait ses compliments. M-sieur Vachi de même. P. . . . comme les autres. Maman j'apprends bien le russe et l'allemand seulement. M. Випт et venu que le lundi de ton départ. Bibi va bien et moi je vais bien aussi. Maman je voudrais savoir comme tus vas et Papa aussi (réponse). Paul apprend le russe avec moi. Maman, j'ai pas beaucoup de lingue, je n'en seulement que

Mamon, est ce que je pourrais prendre chez la pape-terie. Chartier un cahier à 70 cent. Mamon, je t'aime de tout mon cœur et je pens à toi ma chère maman. Em-

brasse papa de ma part et en l'embrasse Tu lui diras: Я люблю очень тебѣ. Ton fils

Богданъ Марковичъ.

Paris 1862. 19 dècembre.

Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича.

Поздоровляємо тебе з праздником. Нехай дає Бог здоровья, на все добре. Давно дуже не маємо листів. Тут вже в нас зовсім весна тепла. Богдась здоровий і учиться. Я вже писала тобі, та не знаю чи дійшло, що Богдась, учиться у Циммерманна, у того самого що іздив в Америку і що писав об своєму подорожью у Рус. Вѣстникѣ колись. Він теперь вчить своїх трох небожчатъ і четвертого Богдася. Хлопці що день дуже ходять і нема в їх нічого *по дисципліні*. Самому Цім. говорять *ти*, а часом то й сваряться на его, як треба. Теперь він іде з ними у Швейцарію і оселиться у Лозанні і пішки будут ходити усюду. В мене грошей нема їхати за ними, я тут застаюся і буду тут робити, як мога. Теперь щось добре в мене іде робота, а у маю поїду у Петербург і прошу тебе мене стріти у Вірочки. Не знаю чи повезу Богдася із собою, а сама приїду аби жива була. Богдася для того може не повезу що таке теперь діється там всюди. Чи знаєте ви сидячи на місці самому що ми тут знаємо? Я надумала теперь его пускаю у Швейцарію хоч важко, хоч тяжко, та не вже ему сидіти у камьяному місті теперь, коли така благодать на полі? То він теперь поїде, буде там, а коли втишиться усе то я его візьму із собою, а ні то zostавлю і поїду сама. Коли в маю не встигнула б приїхати так в началі іюня нашого. Теперь знов грошей немаю — одне тільки мене і затримує сее лихо. Пиши, пишу їдо всіх і жду жду одвіта. Та вже на певно до маю одберу. А тебе дуже прошу збери хоть трохи грошей і пришли міні щоб заплатити що тут Гоф. винно і що тоді на дорогу ти взяв тутъ. Та таки зберай гроші. Може буде ще гірш

з тима усіма ділами красвими, то щоб було за що тобі поїхати до Богдася. Він вже дуже хоче тебе бачити.

Я тебе прохала міні прислати усі преданья, повірья, усе, усе, що до часів історического иде, для того, що я буду писати історію для дітей — то не присилай, а тримай у себе і зведи *по часу*, що до якого часу йде. А теперь, зараз таки не гаючи часу ані трошки пришли міні усе що знаєшь, що маєш про *Кармелюка*, усе, усе і де родився, якого року, як его звали усе, усе чисто. Я теперь пишу повістку *Кармелюк* (нікому не кажи) для дітей. Друга повістка буде *Бондарівна*, чи то *Лемерівна* може, а може і *Бондарівна* і *Лемерівна* — теж що до них избери мені, прошу тебе дуже. Кажуть люди про мого *Кармелюка* що се в мене найкращий і дуже я жалую що тобі зараз не можу его послати, щоб прочитав. Робота в мене стала теперь на тому, як він покинув жінку, мати і дитину й призяхнув зеленому гаю. Прошу ж тебе дуже присилай хутко, зараз усе що маєш і знаєш. Міні мила та робота тим що наче б вона мене заносила у степи, гаї і поля українські. Вірочка мені пише що їх відсилають дальш — десь і пише щоб порадити чи їхати їм до Василя. Що ёго тут радити? Може вони съ Таней так наживуться у купі, як горщики ті, що один був черепьяний а другий з чугуна. Знов вона каже що в тебе єсть якась місце для них чи б то не краще в тебе взяти? Незнаю яке місце і там краще як ви самі із собою поговорите і зробите як лучче вам усім. Тільки пишіть міні де буде усе те, щоб я не приїхала до якого небудь чужого неповинного пана замість Сокольникових.

Бувай здоров і пиши хутко. Я послала вже давно тобі новий адрес, та може не дійшов, так ось знов: *Paris, Avenue Marbœuf, N 3 bis, chez Mme Noury.*

Хоть часом зле, та перебувай добре. Пиши до Богдася. Кланяйсь мами . . .

Обнимаю тебе

М. М.

Чи ти гадаєш, чи ти думаєш
Та сидячи край віконечка
Як місяць світить, а огонь горить
Ніхто тобі не промовить словечка?
Чи ти гадаєш? Чи ти прикликаєш:
Та верніться колишні ви часи,
Що на серцю легенько, на походці швиденько
На личеньку веселенькая краса?
Ой я гадаю, тай одпоминаю
Що було колись тай минулося
Тиж години моя, одрадоце моя
Та бодай вже по вік не вернулася!
Чи ти гадаєш, чи ти думаєшь
Та сидячи край віконечко
Як місяць світить, а огонь горить
Ніхто близько не промовить словечка?
Чи ти гадаєш, чи споминаєшь
Сподіванки хороші розкішні?
Чи їх збіраєш, чи їх згортаєш
Як прибиті квіточки і — пишні?
Ой я гадаю, ой я і думаю
Сподіваннячка проминули
Журно ж не журуся і в тугу не вдаюся
Що як галічка проминули.
Бо опав Ваш квіт, як рожевий цвіт
Сподіваннячка мої красні
Що в квіту стояв весь світ звеселяв
Й опавши ще серденько счастить.
Чи ти гадаєшь, чи ти думаєшь,
Та сидячи край віконечка,
Як місяць світить, а огонь горить
Ніхто тобі не промовить словечко.
Чи ти гадаєшь, чи ти думаєшь
Та й сидячи самотнесенько
Десь мої друзі давні кохані
Та прийму ж їх ріднесенько?
— Десь мої друзі давні незабуті

Що щирое серденько їх вірно кохає
А той найрідніший, сердцю наймилішій
Та нехай вже назад небуває.

Августъ 1863 г.

**Лист Марії Марковички до Опанаса Марковича
(мабуть осінь 1863 р.).**

Ти самий такий як колись й хутенько зараз поніве-
чишь християнську душу. От се так забувши злаяв до
кости Василя Михайловича ніби то він усе на тебе таке
понаговорював чого з роду не було, а він показав міні
лист від тебе і тую *росписку* де ти сам пишеш, що
винний єму гроші 150 ф. і я сама прочитала очима. Так
і теперь отсе забув ти, що винний zostавсь Гофманам
більше як 200 francs, та що на виїзд брали у двох лю-
дей, в одного 500, а в другого 700. Колиж помиляюсь
я, то кажи що я помиляюся, чого ж сердитися та таке
говорити, самому журитися й інших журити? Теперь
ти В.М. не винний, бо він заплатив Мокрицькому, чи кому
з тих грошей, що взяв за издание па́на Лобка. Торік ти
прислав 780 фран. та сего року 200 через Симонова.
Вже одібрала, спасибі. Що отсе ти пишеш, щоб я сказала,
коли я тобі писала, що не маю за що їхати за тим що
багато тут винна. Тисячу, коли не більш рублів треба.
Отсе кажеш, що маєш, чи матимеш хутко гроші якійсь,
то ж я прохала, щоб сам приїхав. — Ти ж хваливсь, що
написати тобі, то ти приїдеш. Я теперь працюю так, що
вже й руки не болять приболівшись і на весну запра-
цюю може так, що заплачу усе і приїду на Україну з
хлопцем.

Поки що, теперь велику до тебе маю просьбу, от
яку: справ як чим можеш, і словом і ділом, щоб мама
до тебе не гаючи часу їхала. Я нездужаю, міні її треба.
Коли житиму, буду поки життя за сєе дякувати, а коли
що вмру то теж не забуду подякувати. Коли ти одкла-
дуєш щоб зобачитись до весни, нехай мама зараз приїде.

Ще за тим я не можу їхати тепер, що болю, й кажуть, щоб бралась на *юг* до Італії, коли хочу одужати, або поправитись, а що до Руської землі то борони Боже, кажуть. Я була здужала, а се щось знов на вісень таке погане вхопило та ще й міцно. Прошу ж тебе дуже, нехай мама до мене приїде, вона мене порадить у життю, що дешевше буде, то за те, що лишня людина нічого клопотатись їй. Я сподіваюсь деякі гроші одібрати і може поберуся до Італії таки до першого містечка тихого й теплого, та не знаю чи поїду, коли її не діждуся, нехай вона міні здоровья не збавля, кажи їй. Таще прошу тебе дуже, коли що усе піїде на добрий лад та телеграфіруй, будь ласка, що от *іде, тоді чи тоді виїзджя* — Avenue Marbeut 3 bis chez Madame Noury — се мій адрес. Я б її стріла тут де небудь а коли буде мені гірш, тоб я попрохала кого небудь, можеб знайшла, щоб її стріти. Від границі можно просто взяти білета до Парижа, їхати через Берлин. Тепло ще тут і зелено, не треба теплої одежини. Як мені смутненько, що сестрин хлопчик вмер маленький. Дуже мені жалко і дуже я плакала як почула. Усім хт́о згадає, поклонись від мене. Прочитай *Галю* у Биб. і *Лемерівну*, там таки. Я вже писала тобі чи ні, що теперь дають 1000 р. с.¹⁾ тільки за лист та усі ще завидують що я беру такі гроші — теперь кому перш платили 100, платять 40 або й меньш. Грошей зовсім ні в кого нема та щей те, що зговорилися редактори надавати *нікому* більш 75 — вже се не знаю як дали мені се по 100, — та ще два журнала хочуть мене *Соврем.* — в его буде *Пройдисвіт* і *Библ. для чт.* В мене багато є роботи.

Тільки що не здужаю до остатнього ладу довести. Приїде мама, то легше буде і клопоту меньш. Буду краще робити. Вже в мене може листів п'ятнадцять єсть печатних. Будь ласка не барись з одвітом. Хлопець здоровенький, пише лист до тебе хутко.

¹⁾ мабуть похибка — 100, а не 1000.

Лист Марії Марковички до мужа Опанаса Марковича.

(Без дати.)

Після твого остатнього листа, що за єго дуже дякую і де писав що мама їде — нема ніякої вісти. Вчора одібрала лист від В'їрочки — говорить щоб через Вас. Мих. прохати якогось Нольде — так то се хутко ми з Вас. Мих. обертаємось! Поки суд да діло, то може й суда не треба буде ані Діла — отсе пише вона а про маму ані однісенького словечечка, начеб то її й на світі не було. Дуже я боюся що ті гроші на її виїзд підуть там десь на підмогу бо здається й там усюди не роскоші. Тільки що гірше од усіх я знаю Отже прошу тебе дуже, постарайсь, щоб вона як найхутче виїхала до мене. Та нехай зараз би виїхала і нехай би зараз написала, що, і як, і коли буде. Вже мабуть теперь прочитав *Галю*, може й *Пройдисвіта* і *Кармелюка*. Я вже вчора *Галю* одібрала і Богдась як узявсь читати аж не дихав. Пізненько читав усе. Поклала спати — на другий день скочив і зараз знов за *Галю* та й не одірвавсь, кофє не пив аж скінчив і похвалив мене і сам задумавсь і замисливсь. То добре. Може й другі дітки читатимуть. Се ж буде книжка для діток, що там піде *Галя*, *Кармелюк*, *Ведмідь*, *Невільничка* — по українськи й по московськи вийде та книжка к *15-го Декабря*. Далі к *1-му Апрѣлю* вийде друга книжка (теж по українськи і по москов.) де піїде: *Пройдисвіт*, *Лемерівна* і *Дяк*. За се дав мені Яковлев 1775 рублів. Тешерки дав 600 рублів і, я трохи розплатилась хоть ще зосталось багато та й пребагато платити. Далі гроші розложив на *два строка* Яковлев, а поки їх діждуся щось візму з Биб. для Чт. та с Соврем. де по російськи друкують. Найбільш мутить мене довгъ за Богдася 500 франків та ще 500 одному доброму чоловікові, що тут доставив міні від якогось банкира — я дала банкиру вже процент, а грошей. ще ні — не примоглася. Та вже таки теперь може краще поведеться міні у ділах тих.

Здоров'є усе сливе так як і було, та я маю надію, що хутко поправиться воно хоть же й погане здоров'є а роблю так щой би здоровому то добре й хіть є й сила. Перш у ранці тільки праця моя була, а ось тепер той ввечері, а часом пізно у ночі пишу.

Ще тепер почала малювати вчитися, давно вже хотілось міні страх як — тепер почала. Вчитель каже, що аби хотіла то й навчусь добре і сама я бачу що йде не по-лихому. Та ще чи б не можна було тобі прислати міні з мамою ноти ті Натал. Полт. що Лангер положив — копію у себе zostавивши з них? Колиб можна, то пришли, дуже прошу. Богдась буде писати тобі, вже й написав та ще не зовсім скінчив свій лист¹⁾, щось там розказує, а тепер десь зник, побіг з другим хлопцем гратись, а я не хочу гаїти більш часу, бо й так вже давненько нічого не писала за тим нездоров'єм, та за роботою доброю.

Бувай здоров та напиши будь ласка щож то мама чи вона ж приїде к празднику чи ще ні? колиб же хутенько.

Бувай здоров. Обнимаємо тебе.

М. Б. Ма.

Лист Марії Марковички до мужа.

(Без дати.)

Пишу тобі щоб попрохати нехай би ти порадив Вірочці, щоби не писала листів до мами таких, що аж вона плаче читаючи. Яке таке в неї несчастя, щоб турбувати так бідну стару душу що вже не трохи потерпіла. Скажи їй від мене що мабуть вона ще не знає що таке за горе у світі живе, коли так не береже людей. Як дитина маленька зарепетовала тільки що навіть не штуркнулась, а злякалась. Такеньки не ниють і бідолаки справдешніі як вона ние. Я нічого не бачила як мама плакала, вона мені тільки казала сьогодні що то написати про Макарова? а я кажу — ні чого ще

¹⁾ М. В. пише: листь.

не знаю. Богдась зараз прийшов і шепоче: бабуся чогось плаче — чи не ти сему винна? Та Богдась коли каже що плаче, то плаче. Що ж за Макарова? Се я тобі кажу, а ти нікому не кажи — Макаров як я его знаю хороша, добра душа — та тепер він кажуть великий пан і до мене вже давно не пише. ані я до ёго. Переїзжаючи через Петербург постараюся зобачити его и хоч дуже

.....

.....

думаю, ще не надумала як довести до ладу се купанне. Може якось ще справляюся, — хоч і проситиму добрих людей ради. Питаєшь ти за мене — я усе постарому — часто нездужаю и тежь доктор приказуе усякі міні вимисли лікарські. Дуже я тебе прошу будь ласкав заразъ відпиши мені.

Де жив Савва Чалий; якая в его була з ляхами змова? Якого року? Якії діла тоді робилися на Україні? Якії були поговіри, мислі, чини? Де вбыто Савву? У який час?

Дуже прошу тебе усе те міні зараз напиши, бо я Савву Чалого тепер пишу і припиняюся, не жадаючи помилитись. Не закладуй сієї мої просьби у скриню панську за роблений замок, а якъ добрий ти чоловік і українець так і відпишеш мені не гаючи часу.

Я писала до Ильї Петровича про пісні, — чи одібрав він мій лист?

Усім я кланяюсь хто мене памятає, а найбільш Мел. Авдієвні.

Листи Марка Вовчка до мужа, Опанаса Марковича.

(Дата непевна.)

Дуже прошу не гаючи часу вислати мені слова сієї пісні: «Пішла жінка на базар, а я її три дні ждав.». Я колись їх післала тобі звідсі. Ще ж я прошу вислати разом з словами теж голоса отціх пісень:

- 1 «Коваль кує, заліза не має»
- 2 «Годі гомоніти, час додому їхать.
Шелесь — шелесь по шів ведра
Пив сьогодні, буду й завтра
Гей же!»
- 3 «Ой служили ж ми на волі
А тепер zostалися босі й голі
Да хотіли ж ми щоб у вольности жити.»
- 4 «Ой приїдь до мене Семене Палію
Та приїдь на пораду.»
«Ой прошу ж тебе та не зрадь мене
Та на великую зраду!»

Сей лист був вже давно початий, та я занедужала і тому він початий до сего часу і заставався. Сьогодні я одібрала два листи від тебе і дякую. Що ти пишеш за Богдасеві злоті, то чому б тобі не послати їх на ім'я Михаила Матв'євича Лазаревського, у Москву, у Арбатських Воротъ на Молчановкѣ, в домѣ Баскакова, бо ти знаєш сам, що Валерка викіпає гнівом на мене, — як міні казав один земляк колись, — а тому не може він дуже старатися і на Богданову пораду. Колись, ти памятаєш може, він брав у мене гроші батькові, що ти їх ще і судив відбирати, так я йому написала на свою голову, чи не може він тепер міні теж віддати, що брав, а він розсердився, каже, що то було йому за труда, що він хлопотався для мене, визволяв їх з Палати чи що. І лист міні написав недобрий — що на его і одписувати було не гаразд. С того часу сердиться — се вже більш року — і все б засипав мені сіль у вічі, як би мога. Вже і писав мамі, що Богдана від мене треба відібрати, що він чув про мене таке, що його ушеньки повяли, — та усе не перекажеш та й не варто й казати. Ти усе цеє знав, та мабуть призабув, а я більш се для того пишу, щоб ти не дожидав поради від него, та щоб казав Мел. Авд. що я, коли б що чула, то вже знаю як

ції ласощі приймати. Тобі я скажу, що дещо чула недобре, а ти їй не кажи, бо то гріх нещасливу душу та ще труїти. Я ж на поговір не ласа — та й не дано мені велике місце у Бога під полою, як то кажуть, бо всі ми нібито за Бога стоїмо, за його святі закони, а може то й частенько, за свої ласощі бемось.

Що усі за люди в Бога не вважливії, — світе мій! світе Божий! Та годі вже. Втішатимусь тим вже, що нема того лиха, щоб у його Мати Божа як то говориться, капилиночки меду не впустила хоч з мізінної пучечки — буду вже тут лічитися, коли ще прийдеться бути місяців зо три, сили набиратися, а найкраще того, тії пісні доладу доводити. Вже німець той чепурний, поклав 167 на голос, — 167 — еге! Доводимо до 200 та й зараз би видавати треба, щоб вже привести із собою друковані. Ти багато знаєш людей, прохай щоб зробили громадську складчину на той друк, то піjde на друге таке добре діло, а їм увесь від видавців лік пришлеться. Не занедбай ти сего діла, прошу тебе дуже так, аж серце моє рветься. Що дня пропадає, та пропадає щось — помремо й те, що зібране нами пропаде марно
.....

Я дуже прошу тебе, щоб ти мені завістив завчасу — одібравши цей лист — коли ти не можеш більше нічого Богдасеві дати. Мені се треба знать, — роскину яюсь розумом то постараюсь для него. Чи одібрав мій лист пан Понамаревський? Прошу тебе, не забувай мене завістити, бо як він не одібрав, то я писатиму йому ще, аж доти, доки відбере і вичитає мою щирю дяку за ті 10 карбованців, може кривавих, що він шле на пісні. Поки є на світі люде може не зовсім заросте полинем душа.

Теперечки от що: може я сама приїду, привезу пісні сією зимою. Я приїду до Петербурга і зараз хотіла би Богдася післати до тебе, бо я сама мушу у Петрб. зоставатись діла свої опоряджати. Се усе ще не так певно,

як те що сонце світить, то я й прошу тебе нікому за се не казати слова. Коли я приїду то може на рік, а може й більш.

Поки що, бувай здоров і дай Боже тобі усього доброго тай не трощки. Богдась здоровий, тільки доктор каже купати його неодмінно хоч місяць і дуже мене журить що як я не
.

Paris. — Neuilly, 70 rue de Longchamp.

Такий дивний та чудний лист я від тебе відібрала, що не знаю добре які на його слова прибрати. Отсе вже не по праву й не по добрости ти його написав, бо я, коли памятаю ані жадного разу у шість чи у сім літ, що минули, не написала тобі слова вразливого. Сам ти казав, що так виходить: за що усі лають і судять тебе, я одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла з-за лихого поговору. Се було усе чим я замішалася у твої діла й чини, — сам се добре знаєш, та й те ще знаєш, що ти сам питав моєї ради.

Що до грошей, то я дуже жалую, що написала тобі за хлопчика. Повинна я була знати, що коли ти сам не присилаєш, то не треба казати: пришли, треба знати, що або не сила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться. Се добре докучати за яку небудь бездільничку, бо казатимеш собі: може за якими іншими добрими та красними ділами і чинами, або за якою тугою своєю забув, а вже нагадувати що живе і росте на світі чоловік однокровний, що потребує світу і вчення! Се не забувається у людей ні в якому царстві. С сего часу я вже ніколи й нічого за се не казатиму. Коли я казала, то для хлопця, а трохи і для тебе самого, щоб він знав що ти маєш об йому піклування, та щоб за сє і сам тебе не забував і мав би до тебе прихильність. Він вже у ті літа уступив, що дещо розуміє і мислить, хоч дуже чудно йому знати (?) було, як ти зробив, усі ліки і виліки, куди ти гроші свої покладаєш. Він

ще дитина, ще грається у коники, хоч і розуміє вже хто до його і як прихильний, і не йому лічить твої гроші. Я сподіваюся, що він і виросте, то не стане нічиїх лічити, тільки свої власні. Колиб мені здумати за що і з якого права ти мені такий лист написав? Наче б до неправого судії, або до необачного наслідника! Я тебе не судила, не казала слова прикрого, а що до твоїх маєтків, коли вони єсть, або будуть, то давай їх мені у руки я не візьму. Я не із таких, що попросившись з людиною вищипляю якесь шматячко і тим живлюся. Коли добре памятаєш, то знаєш. І здається мені, що було б краще — справедливій і чистіш — як би ти не писав мені таких листів уперед. Я нічого ніколи не жадала, тільки того, щоб ти знайшов собі усяке щастя й долю. Коли ти писав що «от добра душа» або «ось правдива людина» я тільки раділа. Се ти мусів бачити по моїм листам. Ніколи жадного слова негарного ніхто не чув від мене, — і ще краще жадної думки негарної мені із роду не наvertsалося. Ти правиш, що ти як сонце, що я тебе завиняю у гріхах якихсь невинно, а я і гріхів тих не бачу і не знаю і не моє се діло. Де ти попав таке перекоти-поле, хто тебе зна! А я й не питаю.

Кажеш що ти терпиш дуже — подумай часом, що може Господь не все вже лихо на тебе одного потратив — иньшим де-що зоставив — і мені часом може зернятко перепадає, — то не прибильшай своєю кривдою бо хоч я пожила вже на світі і знаю, що люде не святі, а все таки не без знаку козаку: хоч й у десяте по лобу шаблюкою рубоне!

По сій мові бувай собі здоров і дай тобі Боже усього доброго.

Марко Вовчок.

Богдан здоровий, та все трохи ще блідий, усе доктор каже, що треба його купати у морі, як торік ще сев казав.

Меланії Авдієвні низенько кланяюсь. Я багато слів не маю, та вони в мене щирії: ніколи я нічого не виду-

мала на неї негарного, тільки усе добре. Коли хто мені що казав погане, то у друге не починав. Вірю, що вона нещасна, жалую як жалувала її, і теперки як у прошлости рада я, як моя сила і мога, їй послужити. Коли вона буде мене ще боятися як ворога і не шійме віри, що я щирим серцем жичу їй усього доброго то обидить вона безвинно людину до її добра прихильную. Що мені поговір людський? Я була ще з репяшок, а вже мене ніхто переконати не посилив, а вже тепер, коли може більш шляху пройдено ніж проходить!

(Відривок листу Марковички.)

А вже ж з роду не чудні, а чудні листи пишете. Хто се сказав, що я не хочу їхати? Я казала що хочу, що треба, та не можу, бо грошей нема тепер. А вже як я кажу, то так треба й розуміти, бо я ще словом нікого не зрадила. Зрозумійте, будь ласка, що не можу я приїхати, а що хочу і треба мені, й діло й робота кличе і у П. і на Україну. Я дуже сподівалась цім літом поїхати, та не так то діється, як сподівається. Тепер буду вже ще лучче старатись, щоб заробити собі на проїзд і як зароблю, то зараз приїду. А що Богдася самого пускати, то сеє дуже важно мені та й теж йому самому. Якось казала йому чи не поїхав б, то він відказав мені: «поїхав би радий, та тебе не хочу кидати Ти, каже, може вмреш, то нікому буде відвезти на Україну, а я вже одвезу. Вже, — каже, хоч горенько що ще не можу їхати, а таки перебуду — тебе не покину.»

Отже ж приїдемо у двох вже. Жалько мені, що впустили сеє літо, бо мені найбільш у літі треба бути. Вже ж я приїду не за пічкою сидіти та вареники їсти, а хочу — не їздити, — ходити з села у село. Так мені дуже бажалося наїхати туди у свіжому місяцю Маю, тоді як «під гору зелененько по місяцю видненько, серденько!» Дуже, дуже багато в мене роботи у голові моїй бідній, та здалека я не можу нічого робити. Вже дождатиму. То ж прошу вас знайте, що я не нехочу,

ане можу я їхати, і дожидаю як буде мога, то й поїду зараз.

Жаль мені на маму — і вже ж бачила вона на свої очі усе та й до того радить мені розлуку з хлопцем — ніби я то витребенька яка чи що моя власна, що я не їду ніби то самій мені тее не важко й не нудно й не трудно. Що

Частина листу Марка Вовчка

до невідомого адресата.

Василій Васильевичъ самъ Вамъ скажетъ бѣло, а я прошу Васъ объ этомъ дѣлѣ похлопотать. Пожалуйста сдѣлайте это. Это человекъ за которого говоритъ не только то, что ему надо дѣло, но и то что онъ сѣумѣетъ его дѣлать. Напишите Вашему брату объ этомъ. — Я бы сама написала, да адреса его не знаю. Да еще разъ прошу Васъ помогите въ этомъ дѣлѣ Василю Васильевичу. До свиданія. Я скоро буду въ Орлѣ и увижусь съ Вами.

М. Марковичъ.

19-го Октября 1861 г.

Парижъ.

№ 1001.
Рукописи. Музей українських древностей. (Тарновського.)

Листи Ешевського до Марії Марковички.

Москва, 27-го фебр. 1864 г.

. О себѣ Вы очень мало пишете, но между строкъ читается, что Вамъ живется далеко не совсѣмъ хорошо и привольно. Простите, что я заболтался по поводу моей археологической лѣтописи, позвольте обратиться къ Вамъ съ моею усердною просьбою. Ради Бога, если вздумаете написать намъ, не пишите объ археологической дряни, а пишите побольше о себѣ, а то цѣлая четверть Вашего письма занята божками и пряж-

кою, а это совершенно непозволительно. Богъ съ нимъ. Если попадется Вамъ что-нибудь для меня, пришлите или привезите сами (крѣпко жму Вамъ руку за Кельтскаго воина, котораго я и укрѣпилъ на щегольскомъ пьедесталѣ), но не пишите или же пишите только вконцѣ письма, наговорившись от А то только досада. Сколько бы вопросовъ задалъ Вамъ, прежде всего о Васъ самихъ, о Вашей жизни, о Вашихъ работахъ — а тутъ пряжка.

Въ «Петербургскихъ Вѣдомостяхъ» я прочиталъ три отрывка изъ Вашихъ парижскихъ писемъ и очень обрадовался что Вы взялись за это. Вы столько ѣздили, столько виѣли и такъ умѣете смотрѣть, что Ваши замѣтки будутъ очень интересны и я бы стоялъ за то, чтобы Вы ихъ не бросали, тѣмъ болѣе, что подобная работа можетъ быть особенно хороша для Васъ уже потому, что не требуетъ сосредоточенія, а напротивъ требуетъ, чтобы Вы заняты были тѣмъ, что передъ Вами, а не въ Васъ, а въ нехорошія минуты — это очень хорошая вещь А Вамъ еще скажетъ большое спасибо наша публика, потому что Ваши письма очень интересны . . .

Вотъ кстати Вы пишете, что когда Вы въ маѣ приѣдете в Россію, Вы вѣроятно надолго остановитесь въ Петербургѣ. Гдѣ Васъ тамъ отыскать?

С. Ешевскій.

Аахенъ, 17-го іюля 1864 г.

. Что значить, что Вы еще не уѣхали въ Россію? Я никогда бы не оживалъ что Вы еще во Франціи . . . Если Вы поѣдете въ Россію, Вашъ путь черезъ Аахенъ. Вспомните, что здѣсь живетъ бѣдный калѣка, который Васъ любитъ, какъ любилъ онъ очень немногихъ и которому лучшее утѣшеніе было бы перемолвить съ Вами нѣсколько словъ. Крѣпко жму Вашу руку,

Весь Вашъ *С. Ешевскій.*

Аахенъ, 22-го іюля.

..... Въ первый разъ жизни обрадовался я, что Васъ обманули на деньгахъ. Я писалъ Вамъ наудачу, почти увѣренный что письмо мое не найдетъ уже Васъ въ Парижѣ, что Вы уже проѣхали въ Россію.

..... Я не надѣюсь впрочемъ, чтобы Вы что нибудь получили съ тѣхъ, которые Васъ надули На Корша, кажется, Вы можете вполне рассчитывать т. е. рассчитывать на его честность, на нежеланье обсчитать и украсть, но за аккуратность я и тутъ не ручаюсь

..... Вѣдь я больше 3-х лѣтъ не видался съ Вами съ тѣхъ поръ, какъ оставилъ Васъ въ Римѣ Хотѣлось поговорить съ Вами Одна Польша чего стоитъ! Мнѣ невольно приходитъ на память Вашъ превосходный Варшавскій выговоръ и то, что Вы жили въ центрѣ польской исторіи в самое горячее ея время

Весь Вашъ *С. Ешевскій.*

11-го авг. 1864 г.

..... Ваша поѣздка въ Россію можетъ затянуться на долго

..... Каждый день смотрю теперь «Петербургскія Вѣдомости». Вашихъ писемъ тамъ совсѣмъ нѣтъ. Какъ мнѣ хотѣлось бы прочитать то, что Вы написали о бытѣ нашихъ церковниковъ. Въ печати пожалуй и не все придется прочесть, благодаря нашей лихой цензурѣ. Куда Вы отправите эту работу, Вы ничего объ этомъ не пишете

..... *С. Ешевскій.*

15-го августа 1864 г.

..... Не повезетъ ли Алекс. Вадим. (Писсекъ) въ Россію послѣдней написаной Вами вещи о духовенствѣ?

..... *С. Ешевскій.*

30-го августа 1864 г.

(Ешевскому М. Ол. прислала повѣсть, — очевидно «Записки Причетчика»).

..... Я сильно боюсь за ея дальнѣйшую участь. Цензура едва ли пропуститъ, а если и пропуститъ съ

многочисленными урѣзками, такъ это значить почти то же, что не пропущено. Дневникъ потеряетъ много своей цѣны. Какъ это Вамъ Богъ помогъ поддѣлаться такъ. подѣ семинарскій языкъ! Признаюсь, этотъ языкъ мнѣ во многихъ мѣстахъ сильно не нравился. Вы какъ будто добровольно отбиваете отъ себя многихъ читателей. Особенно въ нѣкоторыхъ мѣстахъ тяжела эта искусственная форма и мнѣ не разъ хотѣлось поймать какую нибудь ошибку, неправильность, чтобы на ней сорвать мою досаду. На бѣду для меня, я не нашелъ такихъ ошибокъ и Вы можете этому радоваться. Но мнѣ все таки досадно, что Вы потратили столько труда и я думаю, тяжелого труда, чтобъ овладѣть этой тяжелой, искусственной формой.

.... С. Ешевскій.

2-го сентября 1864 г.

..... Что Вы думаете дѣлать съ дневникомъ? (тоб то з «Зап. Причетчика»). Куда Вы его думаете послать? Я ужасно боюсь за цензуру..... Для меня было неожиданнымъ Ваше извѣстіе о второй части. Первая представляетъ такое законченное цѣлое, что не напишете Вы, я бы думалъ, что тутъ и конецъ.

..... С. Ешевскій.

7-го сентября 1864 г.

..... Неужели правда, что Вы, быть можетъ, до весны не поѣдете в Россію? Я думалъ, что А. В. (Пассек) въ Петербургѣ устроить Ваши отношенія къ литературнымъ торгашамъ и Вы не будете сидѣть безъ денегъ

.... С. Ешевскій.

Аахенъ, 14-го Сент. 1864 г.

..... Ваше письмо очень обрадовало тѣмъ, что есть надежда увидѣться съ Вами зимой въ Россіи, если ужъ нельзя увидѣться здѣсь.

..... С. Ешевскій.

Лист А. Станкевича до Марка Еовчка.

30 генваря 1861 г. Москва.

Послѣ полученія отъ Васъ послѣднихъ тетрадей разсказа и доставленія ихъ Каткову, явился наконецъ ко мнѣ отъ послѣдняго еще разъ господинъ въ гороховомъ пальто и вручилъ мнѣ 500 руб. сереб. Это, говоритъ, деньги для Маріи Александровны, а остальные, по расчёту, по напечатанію ея разсказа. Я ѣду сейчасъ съ этими деньгами къ банкиру и Вы ихъ получите вмѣстѣ съ этимъ письмомъ или скоро послѣ него. По полученіи немедленно и непремѣнно меня уведомите: столько то получили. Помните же — это нужно. Письмо отъ Васъ съ новыми порученіями къ Каткову получилъ, но долженъ сказать Вамъ, что къ сожаленію не могу ихъ исполнить. Я не долженъ бы вступать ни въ какія сношенія съ Катковымъ, но нарушилъ такой долгъ въ угоду Вамъ. Продолжать же съ нимъ переписку еще далѣе я не могу и не долженъ, а потому о новой своей статьи и о переводѣ объяснитесь съ нимъ сами письмомъ адресуя его въ Москву, въ редакцію «Рус. Вѣстника» на имя Михаила Никифоровича Каткова въ собственныя руки. Такое объясненіе будетъ лучше и ближе къ цѣли во всѣхъ отношеніяхъ.

А. Станкевичъ.

Лист Тараса Шевченка до Марка Вовчка.

25. Мая.

Спасибі тобі, моя доню любая, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, — не пускають до дому. Печатать не дають. Не знаю, що й робити! Чи не повіситься часом? Ні, не повішусь, а втечу на Україну, оженюсь і вернуся як умитий в столицю. Коли Ви вернетесь до нас? Як би через рік, то дуже добре було б. З Кожанчиковим я бачився позавчора і він мені нічого не казав про «Ледацицю». Серденько мое! Не посылайте покищо нічого отим книгарям — поки Вас лихо не при-

скрипало, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні. А в тім робіть як Самі знаєте. В осени буде у нас свій журнал під редакцією Б. Білозерського і Макарова. Підождіть трошки. А поки-що нехай Вам Бог помагає на все добре. Тричі цілую Вас і Вашого Богдася.

Амінь

Т. Шевч.

«Правда, 1875, Нр. 14, стр. 574 «Два листи Шевченка».

Редакція Правди додає: «М Вовчок нам передала его тепер, приобіцявши враз заслати у редакцію до нас деякі з нових своїх українських повістей.»

Записка невідомого.

При перепискѣ продолжавшейся почти до смерти, спрашивалъ какъ назовется повѣсть? Она отвѣтила: «Гайдамаки, — или иначе, сама еще не знаю.»

Остатки подобной «Дівочої виспи» автор видѣл в с. Качаловкѣ, в имѣнні только что передшедшемъ отъ умершаго дяди къ В. В. Тарновскому. При послѣднемъ «Дівоча виспа» была только памятникомъ минувшаго.

Листи М. Лобача до Василя Доманицького.

10-го (3) Октябръ 1907 г., Нольчикъ.

Я обѣщаль Вамъ прислать отсюда перечень фактическихъ данныхъ изъ жизни Маріи Александровны за тотъ огромный періодъ времени съ 1878 года, о которомъ никто кромѣ меня и еще 2—3 самыхъ близкихъ къ ней людей не имѣлъ до сихъ поръ никакого понятія. — Простите что даю здѣсь именно только краткій перечень, такъ какъ все еще не могу спокойно думать, глядя изъ окна своей комнаты на свѣжую могилу такого близкаго человѣка и не въ силахъ облекать въ какую либо литературную форму свои воспоминанія о ней.

Вотъ эти данныя:

Въ 1870—1872 гг. редактированіе Журнала «Переводовъ лучшихъ Иностранныхъ писателей». Исключи-

тельное участіе въ немъ трудящихся женщинъ-повидимому главная цѣль изданія Журнала.

Суতোлка по такому дѣлу какъ изданіе журнала, безъ всякихъ помощницъ, кромѣ Н. А. Бѣлозерской, крайне утомляла М. А. и мѣшала самостоятельной работѣ. Отсюда — постоянное стремленіе поселиться не въ городѣ и тѣмъ менѣе въ столицѣ, а въ деревнѣ, на лонѣ природы, которую такъ любовно описывала покойная, а куда не заглянула бы ни одна знакомая человѣческая душа.

Послѣдующіе годы жизни въ Петербургѣ — участіе въ «Отечественныхъ Запискахъ» и масса переводныхъ работъ съ ея именемъ, которыя доставлялъ извѣстный въ то время французскій издатель Ж. Этзель, самъ писавшій подъ именемъ «Сталя», старинный другъ М. А., который первый далъ ей возможность жить въ Парижѣ литературнымъ трудомъ послѣ выѣзда за границу въ 1859 году — кажется. Къ этому человѣку М. А. относилась съ глубокимъ уваженіемъ до самой его смерти въ 1882 году.

Въ 1876 году — серьезная болѣзнь М. А. и наша поѣздка на лѣто для поправленія здоровья въ Полтавскую губернію.

Въ 1878 году — окончательный выѣздъ изъ Петербурга въ Ставропольскую губернію. — Возобновленіе знакомства Фед. Мат.¹⁾ въ Ставрополѣ и моя служба съ нимъ.

Въ 1880 году — переѣздъ въ Черноморскій округъ въ удѣльное имѣніе Абрау-Люрсо, на берегу Чернаго Моря. — Тяжелыя условія жизни тамъ созданыя Лазаревскимъ, нѣкогда ярымъ украинофиломъ и покровителемъ Шевченка въ изгнанію, а въ то время — чиновникомъ въ самомъ отвратительномъ значеніи этого слова, который за послѣднее время своей службы писалъ на меня по начальству даже доносы, аттестуя меня соціалістомъ.

Въ 1882 году М. А. ѣздила въ Петербургъ спеціально хлопотать у людей, знавшихъ ея литературное имя, чтобы

¹⁾ Лазаревскій (?).

насъ избавили отъ Лазаревскаго. Вскорѣ послѣ этого Лазаревскій былъ уволенъ въ отставку и мы въ 1883 году опять могли переѣхать въ Ставрополь. Здѣсь — въ Ставрополѣ — впервые у М. А. обнаружались признаки сердечной болѣзни послѣ бывшего остраго ревматизма.

Съ лѣта 1885 г. М. А. переѣхала въ Кіевскую губернію и тамъ въ деревнѣ близъ М. Богуслава, Каневскаго уѣзда, мы прожили около 9 лѣтъ — до конца 1893 г. Кіевскими врачами она была приговорена къ смерти отъ женской болѣзни требовавшей операціи, на которую она не рѣшалась. — Пользовавшаяся замѣчательно здоровымъ организмомъ, никогда не страдавшая никакими женскими болѣзнями, М. А. невѣрила врачамъ (и знаменитому въ то время Рейну — профессору акушеру), тѣмъ не менѣе приговоръ къ операціи (и болѣзнь сердца) дѣйствовалъ на нее крайне угнетающе. То былъ самый тяжкій періодъ въ ея жизни, когда она почти ничего не писала и послѣ разгрома «Отечественныхъ-Записокъ» никуда не желала давать того, что было ранѣе написано. — Весьма скупая на знакомства вообще, она — особенно въ этотъ періодъ — избѣгала какихъ либо общеній съ окружавшимъ провинціальнымъ обществомъ, по мѣсяцамъ не выходила изъ дому. Доступъ къ ней — какъ и въ послѣдующіе годы имѣли только учащій школьный персоналъ и лучшіе люди изъ крестьянской среды, — особенно кіевскіе штундисты. Вожаки этой секты охотно дѣлилась съ М. А. своимъ тяжелымъ положеніемъ того времени, подолгу бесѣдуя о преслѣдованіяхъ и — прямо — истязаніяхъ полиціи и мѣстнаго духовенства.

Бъ 1893 году мы переѣхали въ Саратовъ, впервые поселившись въ одномъ городѣ съ Б. А. Марковичемъ, въ то время уже находившимся на свободѣ, послѣ отбывки и тюремнаго заключенія и полицейскаго надзора. М. А. была уже не въ такомъ мрачномъ настроеніи, какъ въ Кіевской губ., но на всѣ предложенія Б. А. участвовать въ мѣстной пресѣ, или дать что нибудь въ со-

временные мѣсячные журналы, категорически отказывала и только дала въ «Саратов. Дневникъ» нѣсколько переводовъ съ своимъ именемъ польскихъ писателей — своихъ любимцевъ — Б. Прусса и К. Юноши. — Кромѣ того дала Б. А. согласіе на новое изданіе «Полнаго Собранія Сочиненій» своихъ, куда должны были войти и новыя работы.

Въ Саратовѣ М. А. вновь начала работать. Но въ послѣдіе 3 года жизни въ этомъ городѣ (1896—1898) приступи болѣзни сердца стали чаще давать о себѣ знать. На этотъ разъ они могли быть вызваны возмущившею ея душу служебною травлею, направленною противъ меня, благодаря которой намъ въ 1899 году пришлось опять поселиться въ Ставропольской губ., въ условіяхъ несравненно лучшихъ чѣмъ въ Саратовѣ, а 7 лѣтъ спустя (въ 1896) — Нальчикѣ, Терской Области. — Всѣ эти послѣдніе годы М. А. хорошо работалось. Коѣ что она давала въ »Русскую Мысль». При поѣздкахъ въ Кіевъ въ 1902/3 гг. завязались знакомства съ нѣкоторыми Кіевскими литераторами и она обѣщала давать работы въ «Кіевскую Старину», дала согласіе на изданіе «Оповідання» и отдѣльныхъ рассказовъ Кіевскимъ Обществомъ Грамотности.

Жизнь на дачѣ близъ Нальчика, въ мѣстности съ богатою природою, лучше которой трудно было желать для сердечно больной, была такъ обставлена что казалось сердечный недугъ не сокрушитъ все еще чрезвычайно крѣпкаго отъ природы организма М. А. — За 7 мѣсяцевъ болѣзни М. А. почти все время оставалась на ногахъ, продолжая читать газеты и 3 лучшихъ ежемѣсячныхъ журнала и выправлять нѣкоторыя рукописи на малороссійскомъ языкѣ, — одна изъ нихъ переписывалась мною по ежедневнымъ ея выправкамъ почти за недѣлю до смерти. Въ концѣ Мая и въ Іюнѣ казалось здоровье начинаетъ возстановляться: М. А. стала ходить по саду безъ посторонней помощи и цѣлые дни проводила на воздухѣ въ качалкѣ подъ тѣнистою грушею,

имѣя подѣ руками на столикѣ послѣднія украинскія писанія — въ тетрадахъ исписанныхъ карандашомъ. Но съ 5 Юля основная болѣзнь — неврозъ сердца — осложнилась инфекціоннымъ воспаленіемъ заушной железы. Этотъ новый серьезный недугъ и вызванная имъ операція (19-го Юля) такъ ослабила дѣятельность сердца, что 26-го Юля наступилъ отекъ легкихъ и больная, не приходя въ сознаніе, скончалась 28-го Юля въ 3½ часа дня. Похоронена М. А. 30 Юля въ склепѣ въ саду, не вдалекѣ отъ своей «груши».

Послѣдніе дни, мѣсяцы жизни М. А. еще такъ свѣжи въ памяти, что мнѣ тяжело описывать ихъ. Но у меня сохранились всѣ данныя для восполненія этого моего долга передъ тѣми людьми, которымъ память о М. А., какъ общественномъ дѣятелѣ, такъ же дорога какъ и мнѣ. Упомяну только, что однажды въ Февралѣ, когда приступы задыханія были особенно тяжки, больная видимо думала о возможности смерти и сказала мнѣ: если умру, смотри «не бросай меня здѣсь». Втоже время она высказала сожалѣніе, что «многое» у нея не впорядкѣ, — это очевидно относилось къ литературнымъ работамъ. — Я прожилъ съ М. А. 36 лѣтъ и исполню ея завѣщаніе.

М. Лобачъ.

Агб, 13-го Декабря 1907г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

На дняхъ получилъ Ваше письмо, которое очень утѣшило меня прежде всего, что здоровье Ваше восстанавливается. — Признаться, Вашъ скорый отѣздъ и объясненіе Богданомъ его причины наводили меня на довольно мрачныя размышленія, хотя Богданъ и говорилъ, съ Вашихъ словъ, что однажды съ Вами уже былъ такой же приступъ болѣзни и что Вы поправились въ въ той же мѣстности, гдѣ находитесь въ настоящее время. — такъ, что теперь больше надежды гдѣ нибудь свидѣться съ Вами. — Порадовали меня вѣстью и о пред-

стоящей работѣ, дорогой моему сердцу. Какъ былъ бы счастливъ, еслибы мнѣ удалось чѣмъ нибудь быть Вамъ полезнымъ въ ней! Можетъ что нибудь такое найдется. Съ Ешевской — относительно разговора покойной М. А. съ своимъ первымъ мужемъ въ Дрезденѣ — я спишусь и она обязательно дастъ все, что можетъ объ этомъ разговорѣ, — въ этомъ ручаюсь, хотя она очень стара и многого не помнитъ. — О нотахъ украинскихъ пѣсень; собранныхъ покойною М. А., я на дняхъ напишу г. Кошицу. Незнаю только, какъ его познакомить съ этою работою: всѣ ноты — по желанію М. А. — переплетены въ одну большую книгу и отослать почтою въ Кіевъ такой оригиналъ, съ разными помѣтками и выписками покойной, неудобно. Впрочемъ я опишу это г. Кошицу и вѣроятно онъ дастъ мнѣ какой нибудь совѣтъ. — Эти пѣсни, какъ я кажется говорилъ Вамъ, были собраны непосредственно М. А. въ народѣ и гарантіей сохраненія ихъ въ неприкосновенной чистотѣ можетъ служить та высокая добросовѣстность, съ какою она относилась ко всякой вообще работѣ и какъ любительница музыки и пѣнія дѣйствительно была въ состояніи удержать ихъ въ памяти до покладки на ноты въ Дрезденѣ. — Изъ разговоровъ съ Ю. П. Ешевской я знаю что въ Дрезденѣ М. А., нерѣдко бывая у Ешевскихъ, съ которыми была хорошо знакома, пѣла по ихъ просьбѣ многія изъ тѣхъ пѣсень своимъ пріятнымъ контральто. Покойная такъ любила украинскія пѣсни, что еще за 1—2 мѣсяца до заболѣванія — кажется въ Декабрѣ 1906 года я лично изъ сосѣдней съ ея кабинетомъ комнаты слышалъ напѣваніе ихъ уже слабымъ утраченнымъ голосомъ ея. Одну изъ нихъ (Ой пійду я та до моря, Сыне море грае ...) я хорошо запомнилъ и недавно въ Нальчикѣ нашелъ ее въ ея сборникѣ. Это — самая прелесть. Думаю, что въ общей масѣ такихъ наберется немало, и что для изданія ихъ время не могло уйти. Можетъ оказаться много и такихъ какія уже вошли въ сборники другихъ знатоковъ украинской пѣсни, но все это свѣдущій человѣкъ мо-

жетъ выяснитъ и издать то, что должно имѣть интересъ независимо даже отъ имени.

Посылаю Вамъ обѣщанный снимокъ съ могилки М. А. Не совсѣмъ удачно отпечатанъ, да и снятъ въ неблагопріятное время — зимою. Весною будущаго года сниму въ зелени, лучше. — Кстати, посылаю также копію съ недавно полученнаго мною письма врача Сорочинскаго, у котораго она лечилась въ послѣдніе мѣсяца. Письмо — о ея болѣзни, исторія болѣзни описанная по моей просьбѣ для будущихъ біографическихъ работъ ... Можетъ быть оно пригодится и Вамъ.

Желаю Вамъ всего хорошаго и прошу не забывать, душевно преданный Вамъ и уважающій.

М. Лобачъ.

16. 1. 1908.

Дорогой Василій Николаевичъ!

28 Января — полугодіе со дня кончины Маріи Александровны, — Не зная ничего о намѣреніяхъ здѣшнихъ украинскихъ Обществъ помянуть ее хоть въ такой день, если этого почему либо непришлось сдѣлать раньше, я во 1-хъ въ прошлое воскресенье побывалъ у г. Лотоцкаго и не заставъ его дома, оставилъ ему по этому вопросу записочку, а во 2-хъ вчера видѣлся съ С. Θ. Руссовой, чтобы ей — какъ одному изъ дѣятельныхъ здѣсь членовъ общины напомнить, что петербургскія общества только несобрались воздать должное имени покойной М. и что быть можетъ полугодовой день — 28 января — былъ бы для этого подходящимъ. Она таки сказала, что «намъ стыдно» не почитать память М. А. до сих поръ и что постарается обезательно поставить этотъ вопросъ на предстоящемъ — 20 числа — собраніи Украинскаго Клуба (. — оказывается — уже функціонируетъ) по поводу юбилея артистки М. К. Заньковецкой. Спрашивала могу ли дать портретъ М. А. на вечеръ въ ея память и вообще, видимо преисполнена самих хорошихъ намѣреній нацетъ моихъ заботъ. Отъ г. Лотоцкаго получилъ открытку о

томъ, що «реферат, який рехтувався для читання тут в Петербурзі, не читався через де-які непорозуміння, та притичини», — что Вы об'ящали выслать этотъ рефератъ, но его нѣтъ, и онъ — Лотоцкій — послѣ моей записки написалъ Вамъ о немъ въ виду близости дня чествованій памяти М. А., который просить приурочить не на 28, а на 27 января — воскресенье, такъ какъ украинскій клубъ можетъ пользоваться найденнымъ помѣщеніемъ только въ четвергъ и воскресенье. Кстати, просить меня на вечеринку въ честь Заньковецкой, прибавляя что «дуже будуть раді бачити й мене у своїм гуртку».

А вчера же вечеромъ я былъ у Богдана, чтобы похвалиться всѣмъ этимъ и у него засталъ только что полученный съ почты оттискъ «Дяка¹⁾» отъ Редакціи «Літер. Наук. Вістн.» и тамъ въ концѣ на оборотѣ послѣдняго листика увидалъ начало — одну страничку — Вашего реферата, уже въ отпечатаномъ видѣ.

Незнаю что Вамъ писалъ г. Лотоцкій. Но съ своей стороны кланяюсь низенько Вамъ и усерднѣйше прошу, если можете, — пришлите намъ сюда или корректур. листики, или копію своего реферата съ такимъ расчетомъ, чтобъ онъ получился здѣсь къ 27 числу, — и былъ бы въ рукахъ на случай предполагаемый вечеръ въ память М. А. дѣйствительно состоится. Очень буду благодаренъ за исполненіе этой просьбы. Богданъ поручилъ передать Вамъ поклонъ и самыя лучшія пожеланія къ которымъ присоединяюсь и я. Душевно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

13 февраля 1908.

Дорогой Василій Николаевич!

Вчера получилъ Ваше послѣднее письмо и руками развелъ когда нашель въ немъ прежнюю просьбу о высылкѣ копіи съ письма М. А. о Кулишѣ, гдѣ она за-

¹⁾ написано неvirазно.

щищаетъ его отъ несправедливыхъ нападокъ Пантелѣева. Вѣдь я уже давно исполнилъ ту просьбу. По полученіи Вашей открытки (2 или 3 января) я бралъ у Богдана ту тетрадку, гдѣ рукою покойной М. карандашемъ написано то письмо, снялъ съ него точнѣйшую копію на двухъ листикахъ бумаги — отпечаталъ ихъ на своемъ Ремингтонѣ и выслалъ Вамъ, — не помню точной даты, но навѣрное около середины января же. — Письмо было адресовано такъ же какъ и прочіе и вѣроятно гдѣ нибудь пропало, если Вы не получили его. — Этими днями опять возьму у Богдана ту же тетрадку и вновь сниму для Васъ копію съ того письма. — А теперь хотѣлъ написать только эти нѣсколько строкъ, чтобы завѣрить Васъ въ своей аккуратности по исполненію просьбы Вашей.

Очень радъ, что Вы такъ здорово поправляетесь и дай Боже, чтобы совсѣмъ раздѣлались съ своимъ злымъ недугомъ. — А я съ наступленіемъ ранней здѣшной гнилой весны, приблизительно около 15 марта, хочу опять въ Нальчикъ пробраться и уже оттуда пришлю Вамъ воспоминанія Ешевской о М. А., о чемъ Вы писали мнѣ: она вѣдь очень старая женщина и необходимо будетъ лично побесѣдовать съ нею по этому поводу, чтобы ея записка была обстоятельнѣе. — Я буду помнить объ этомъ.

Письмо Ваше Богдану я передалъ вчера же, такъ какъ вижу съ нимъ ежедневно и былъ вчера. Онъ просилъ передать Вамъ поклонъ и ликовалъ по поводу увеличенія вѣса на цѣлихъ 23 фунта! Вѣроятно онъ самъ будетъ писать Вамъ.

Искренно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

31. января 1908.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Я таки дождался в Петербургѣ того собранія здѣшняго украинскаго клуба, на которомъ поминали покойную Марію Александровну — 27 января, за день до полугодія съ момента смерти. Я слыхалъ, что на томъ собраніи

былъ какой то корреспондентъ «Рады», который лично спрашивалъ тамъ Богдана¹⁾, можетъ ли сообщить той газетѣ его докладъ съ біографическими свѣдѣніями до сихъ поръ мало извѣстными. И если Вы получаете «Радугу», то вѣроятно прочтете замѣтку объ этомъ вечерѣ. Все же я хочу и отъ себя написать Вамъ нѣсколько строкъ о томъ вечерѣ.

Прежде всего отъ щирого сердца шлю Вамъ большое спасибо за рефератъ Вашъ, который только наканунѣ того дня я прочелъ въ полученной книжкѣ «Литер. Наук. Вѣстника» а и на вечерѣ прослушалъ вторично. Вы знаете, какъ мнѣ тяжело было раньше читать объ отчетахъ засѣданій кievскихъ, гдѣ на Марусю, на мертваго человѣка досужная критика взваливала обвинения въ присвоеніи чужого литературнаго имени, такъ ее прославившаго, и потому поймете, съ какимъ огромнымъ интересомъ и теплою признательностью я слушалъ Вашу работу въ прекрасномъ чтеніи г-жи Забѣло. — Чтеніе этого реферата, посвященнаго специальному вопросу о человѣкѣ, котораго современная, молодая публика знаетъ только по имени и двумъ книжечкамъ «Народних Оповідань» и впервые — вѣроятно — увидѣла на портретѣ выставленномъ передъ нею въ залѣ собранія, заняло ³/₄ часа напряженнаго вниманія и наградило чтицу аплодисментами.

Передъ чтеніемъ Богданъ въ словесномъ докладѣ, длившемся болѣе часа, далъ вкратцѣ всѣ до сихъ поръ мало извѣстныя данныя о жизни и дѣятельности своей мамы.

Преній по реферату и докладу, ни возраженій (подобно кievскимъ) въ собраніи не было. Предполагалось чтеніе чего нибудь изъ неизданныхъ рассказовъ — между прочимъ «Халко», но за позднимъ временемъ (залъ въ началѣ вечера часовъ до десяти былъ занятъ спѣвкой какого то хора) не читали. А въ концѣ только А. А. Ру-

¹⁾ Богдана Марковича, сына Маріи та Опанаса Марковичів.

совъ разсказаль объ одномъ своемъ, посѣщеніи покойной М. А. въ Петербургѣ въ 70-хъ годахъ, когда просилъ у нее воспоминаній о Т. Г. Шевченкѣ, да жена его въ своей небольшой рѣчи указала, что въ борьбѣ съ крѣпостничествомъ Марко Вовчокъ занимаетъ такое же мѣсто въ украинской литературѣ, какъ Тургеневъ въ русской и что въ этомъ отношеніи его надо поставить въ ряду съ Тургеневымъ и Шевченко.

Еще разъ шлю Вамъ искреннѣйшія пожеланія всего хорошаго, главное здоровья. Дай Боже увидѣться когда нибудь и лично сердечно пожать Вашу руку. Искренно уважающій Васъ

М. Лобачъ.

P. S. Вчера ночью я былъ экстренно вызванъ къ Богдану и ночеваль у него. Вѣроятно благодаря усиленной работѣ въ теченіи послѣднихъ 1½—2 недѣль и безвыходнаго сидѣнья на мѣстѣ въ комнатѣ ему сдѣлалось дурно, — головокруженіе до обморочнаго состоянія. Сейчасъ же былъ призванъ врачъ и предпринято все что слѣдуетъ въ такихъ случаяхъ. Остатокъ ночи онъ провелъ спокойно и сегодня я оставилъ его бодрымъ. Это первое «предостереженіе» — къ возможности удара и мы — окружающіе — будемъ употреблять всѣ усилія чтобы предотвратить повтореніе. Прежде всего, конечно, надо прекратить это безобразное сидѣніе за работою безъ передишки, а такъ какъ и моему «склерозу» врачъ велѣлъ совершать прогулки, то и хочу тащить его съ собою каждый день на улицу, на свѣжій воздухъ.

Отъ Груницкаго онъ получилъ съ недѣлю назадъ письмо съ денежнымъ купономъ въ уплату за наслѣдіе покойной М. А. Онъ собирался написать Вамъ по этому поводу и если не писалъ еще, то вѣроятно — напишетъ, когда оправится немножко послѣ вчерашней передраги.

М. Лобачъ.

15-го Февраля 1908 г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Въ этомъ конвертѣ вторично посылаю Вамъ — на этотъ разъ уже заказнымъ — копію съ письма М. А. о Кулишѣ по поводу воспоминаній Пантелѣева, черновой отпускъ котораго оказался въ одной изъ небольшихъ тетрадокъ написанный карандашомъ рукою покойной. — Какъ видно письмо адресовано въ Редакцію «Рус. Вѣдомостей». Эту газету мы одно время выписывали въ теченіи нѣсколькихъ лѣтъ. М. нравилась опрятность этого изданія, серьезное — вполнѣ объективное отношеніе — по всякому вопросу и хорошая освѣдомленность газеты. — Не могу съ своей стороны указать ни даты посылаемого въ копіи письма, ни даже утверждать, что оно дѣйствительно было отправлено, — не помню послѣдняго обстоятельства.

Копію я отпечаталъ съ точнымъ соблюденіемъ всѣхъ сокращеній подлинника. До смерти М. я не зналъ о его существованіи, хотя лично о Кулишѣ приходилось въ жизни неразъ слышать отзывы покойной. — Кажется, я говорилъ Вамъ какъ она относилась къ нему какъ къ человѣку, который изъ окружавшихъ ее почитателей того времени такъ откровенно заявилъ о своихъ чувствахъ къ ней, что она — какъ человѣкъ высоко нравственный и строгій въ выборѣ личныхъ друзей — прекратила съ нимъ всякія сношенія послѣ — тоже откровенныхъ — но неприятныхъ для него объясненій.

Въ виду такихъ личныхъ отношеній письмо это, по моему, является лучшимъ указателемъ того, на сколько покойная М. была въ высокой степени правдивый честный человѣкъ: есть въ числѣ ея замѣтокъ одна (краткая), въ которой имя К. сопровождается эпитетомъ, какимъ онъ лично представлялся ей, и однако это не помѣшало ей воздать должное ему, какъ общественному дѣятелю.

Не знаю, извѣстно ли о существованіи этого письма супругѣ П. А. К., собирающейся писать или уже на-

писавшей какія то «воспоминанія» о М. А., судя по Вашему отзыву, неодобрительнаго характера? Думаю, что если бы знала, то была (бы) по меньшей мѣрѣ скромнѣе въ тѣхъ своихъ «воспоминаніяхъ». — Впрочемъ, надо смотрѣть на эти «воспоминанія» такъ, какъ указываетъ сама покойная въ письмѣ о «воспоминаніяхъ» Пантелѣева.

Вчера, когда былъ у Богдана, говорили мы по поводу Вашего предложенія присоединить къ изданію отдѣльной книжки посмертныхъ работъ М. А., найденныя въ тетрадяхъ матеріалы — пословицы, приказки, образныя выраженія, данныя для словаря и проч. — Вы все это имѣли въ рукахъ и знаете характеръ этихъ матеріаловъ. Я говорилъ Богдану, что прежде чѣмъ переписывать, слѣдовало бы его класифицировать, такъ какъ записывалось все съ ряду и матеріала очень много. Быть можетъ, можно выбрать для отдѣльн. изданія сначала пословицы, оставивъ словарь. — Онъ собирался написать Вамъ объ этомъ. — Когда это рѣшится, я могу самъ переписать, — хотя рассчитываю остаться здѣсь не дольше середины Марта и такъ скоро не усиѣю, т. к. кажется тамъ много работы.

Желаю Вамъ отъ щырого сердца хорошенько набираться здоровья. — Крѣпко жму Вашу руку. Душевно преданный Вашъ

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 8-го августа 1908 г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Ужъ не знаю какъ и оправдаться передъ Вами въ nepозволительной медленности отвѣта на Ваше письмо. Сидя здѣсь, въ горахъ, въ безлюдьи, какъ то совсѣмъ разучиваешься писать. Между прочимъ поджидалъ и отъ г. Ешевской обѣщанныхъ воспоминаній о М. А., полученныхъ только третьяго дня. Но больше всего помѣшала писать Вамъ моя недавняя женитьба, на которую рѣшился послѣ того какъ увидѣлъ, что — при немѣннй близкихъ людей — жизнь здѣсь, въ одиночествѣ

должна была извести меня въ конецъ. Женился на пріятельницѣ и поклонницѣ покойной М. А., на рукахъ которой она умерла и которая, сохраняя о ней благоговѣйную память, помогаетъ мнѣ ухаживать за ея могилой. Въ отношеніи Васъ немножко утѣшаю себя тѣмъ, что Вы по своему письму ко мнѣ уже давно получили откликъ отъ Богдана, которому я тогда же, какъ только онъ пріѣхалъ ко мнѣ на дачу, читалъ Ваше письмо и знаю, что съ того времени онъ уже писалъ Вамъ раза два. Онъ говорилъ мнѣ что писалъ о словарѣ М. А. и о Дм. Ал. Виленскомъ, обѣщавшемъ Вамъ дать свои воспоминанія о М. А. — За всю свою жизнь съ М. А. я видѣлъ этого ея брата всего раза два, въ 70^{-хъ} годахъ въ Петербургѣ, такъ что его воспоминанія могутъ относиться еще къ тому отдаленному времени, когда я М. А. не зналъ и которое могло быть памятно Богдану; поэтому хорошо вышло, что самъ Б. написалъ Вамъ о немъ.

Что касается Ю. П. Ешевской, больной 72^{-хъ} лѣтней старухи, то ея воспоминанія я самъ получилъ только въ письмѣ отъ 6-го Августа. Посылаю Вамъ въ подлинникѣ это письмо. — Посылаю также — и особою бандеролью — два номера Журнала «Союзъ Женщинъ», въ которомъ въ началѣ года былъ помѣщенъ біографическій очеркъ о М. А., составленный по указаніямъ и при участіи Богдана. Быть можетъ тамъ найдется что либо нужное для Вашей работы. — Я просилъ Богдана послать Вамъ копію того реферата, который былъ читанъ имъ въ Украинскомъ Клубѣ въ Петербургѣ въ Январѣ, или дать мнѣ снять съ него копію для Васъ. Онъ отвѣтилъ, что эта работа нужна ему для статьи, которая имѣла быть помѣщена въ журналѣ «Путь». Во всякомъ случаѣ Вы получите ее отъ него или отъ меня.

Въ годовщину смерти М. А. — 28-го Іюля — въ нѣкоторыхъ газетахъ, по словамъ Б., были помѣщены сочувственныя замѣтки о ней. Одна изъ нихъ хорошо живо написаная въ «Русскихъ Вѣдомостяхъ» есть у меня и если хотите, могу прислать съ нея копію.

Въ заключеніе хочу посовѣтоваться съ Вами вотъ о чемъ:

Не знаю, осуществится ли когда нибудь мое предположеніе (высказанное въ первомъ письмѣ къ Вамъ по поводу смерти М. А.) о томъ что со временемъ-у почитателей ея вѣроятно явится желаніе похоронить ее на Украинѣ, а не на чуждомъ ей Кавказѣ. Во всякомъ случаѣ, клочекъ земли, гдѣ она провела послѣдніе годы и дни жизни и самое мѣсто, гдѣ она была погребена здѣсь, въ Нальчикѣ, должны быть содержаны въ такомъ же порядкѣ, въ какомъ находятся и будутъ находиться, пока я самъ постоянно живу здѣсь. — Будутъ ли постоянно жить при могилѣ М. А., послѣ моей смерти, мои наслѣдники — Богданъ и Борисъ съ ихъ семьями, — я сомнѣваюсь: тотъ и другой живутъ въ Петербургѣ, у нихъ совсѣмъ иной складъ жизни чѣмъ у меня и самое большее — тотъ или другой будетъ только пріѣзжать сюда на лѣто, дѣти же ихъ, почти не знавшіе покойной, годами могутъ не заглядывать сюда. А при такихъ условіяхъ не только дачный участокъ, гдѣ на каждой цвѣточной клумбѣ, на каждомъ растущемъ кустѣ или деревѣ побывала заботливая рука М. А., а и ея могила, окруженная теперь живыми вѣточками изъ розъ, шалфея, любистка, калуфера — всѣхъ любимыхъ покойною кустарниковъ и пахучихъ травъ, можетъ обратиться въ пустырь.

Поэтому я считаю себя нравственно обязаннымъ передъ Украиной, не чуждой и мнѣ, завѣщать этотъ участокъ со всѣми постройками, въ которыхъ живу теперь, и съ могилкой какому либо Украинскому учрежденію или обществу, которое охраняло бы могилу на будущіе времена такъ же заботливо, какъ она охраняется теперь у меня. — Кромѣ того, такъ какъ Нальчикъ считается вообще горною станціей и сюда врачи присылаютъ грудныхъ и сердечныхъ больныхъ лечиться здѣшнимъ воздухомъ, то я желалъ бы еще и при жизни своей представить въ распоряженіе того же общества или учреж-

денія помѣщеніе въ домѣ для лѣтняго проживанія при-
сланнаго имъ лица, имѣющаго непосредственное отно-
шеніе къ украинской пишущей братіи и нуждающагося
въ леченіи горнымъ воздухомъ.

Не дадите ли добраго совѣта, къ какому Украин-
скому обществу или учрежденію мнѣ можно было бы
обратиться съ своими намѣреніями по этому вопросу и
какъ оформить все это, чтобы послѣ моей смерти не
могло выйти недоразумѣній, какія часто разыгрываются
въ подобныхъ случаяхъ съ наслѣдственнымъ иму-
ществомъ. — Очень буду благодаренъ за всякій добрый
совѣтъ, такъ какъ увѣренъ, что никто больше Васъ не
можетъ сочувствовать моему искреннему намѣренію со-
хранить въ неприкосновенности и могилу М. А. и все,
чѣмъ можетъ быть почтена память о ней. — 28-го Іюля
послѣ того какъ укрѣпилъ на крестѣ вѣнки связанные
женою, снималъ могилку своимъ аппаратомъ, но такъ
какъ пластинки старыя, то неуверенъ выйдетъ ли что
по этой фотографіи. — Нѣсколько дней назадъ снималъ
ее стереоскопическимъ аппаратомъ еще одинъ почитатель
М. А. — Если снимки окажутся удачными, то какой ни-
будь пришлю Вамъ. — Въ концѣ своего нескладнаго
письма шлю Вамъ сердечныя пожеланія добраго здо-
ровья и всякаго благополучія. Дай Боже когда нибудь
побачитись и дружески пожать Вамъ руку. Искренно
Васъ уважающій

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 16-го марта 1909 г.

Дорогой и глубокоуважаемый Василій Николаевичъ!

Болѣе недѣли какъ получилъ Ваше послѣднее
письмо. Большое спасибо Вамъ, что вывели меня изъ
нѣкотораго недоумѣнія по вопросу о завѣщаніи какому
либо изъ Кіевскихъ просвѣтительныхъ обществъ участка
съ могилою покойной М. А. — Отъ Кіевской «Просвиты»
я по этому поводу пока ничего не получалъ. Когда
получу, то сдѣлаю все что нужно, опять же посовѣто-
вавшись съ Вами, т. к. не сомнѣваюсь въ искренности

Вашихъ совѣтовъ мнѣ о томъ, какъ наилучше обезпечить уходъ за дорогою могилою въ будущемъ послѣ того, какъ я самъ переселюсь на тотъ свѣтъ.

Впрочемъ, какія бы случайности ни выпали на мою долю, здѣсь — въ лицѣ моей жены теперешней — останется человѣкъ, которому извѣстны всѣ мои намѣренія и который доглядитъ за могилою такъ же, какъ доглядаю теперь я.

Одновременно съ Вашимъ письмомъ я получилъ изъ Кіева номеръ «Рідного Края», въ которомъ напечатаны «Спомини» Ганни Барвинокъ про М. В. — Собственно они то и задержали этотъ отвѣтъ Вамъ, т. к. прочитавъ ихъ, я прежде всего занялся снятіемъ копіи съ этого пасквиля и отсылкою его Богдану. — Богдана просилъ безотлагательно написать Вамъ все, что найдетъ нужнымъ по этому поводу, чтобы Вы успѣли получить отъ него письмо прежде чѣмъ дадите отвѣдъ на эти замѣчательные «спомини».

Оставляю въ сторонѣ личное мнѣніе пані Кулішевой въ вопросѣ объ авторствѣ М. В., высокую «саможертву» ея мужа по исправленіи Вовчковыхъ оповіданій и проч., такъ какъ Вы съумѣете лучше меня оцѣнить по достоинству правдивость этихъ литературныхъ ея сужденій. — Лично меня, бывшего втеченіи 30-ти послѣднихъ лѣтъ жизни М. А. свидѣтелемъ ея жизненныхъ отношеній къ людямъ и слышавшаго не мало изъ ея устъ откровенныхъ отзывовъ о давнихъ литературныхъ и иныхъ знакомствахъ, возмущаютъ подлыя бабьи розказни и намеки на то, що «М. мала багато добрихъ приятелівъ, а свою красну дружину, спасителя (!), дорогу квітку нашу (Аф. В.) як він вернувся зъ Чернигова, то вона зъ Тургеневымъ поїхала до Парижу (!) — И дальше багато було балачокъ, та не хочу казати — переймати те що пливе!

О, несчастная злая баба клеветущая на мертвую! Отъ собственного мужа (П. О. Куліша) — царство ему небесное — она могла бы узнать, какой отпоръ дала ему покойная М. А., — эта женщина — семьянинка высокой

нравственной чистоты, строгая прежде всего къ себѣ самой, а потомъ уже къ другимъ, — послѣ первыхъ же его покушеній стать не только добрымъ знакомымъ, а и близкимъ къ ней — во всѣхъ отношеніяхъ — человѣкомъ! Хотя въ то время совмѣстная жизнь съ «красною дружиною» (— раздражительнымъ, ревнивымъ, мелочно подозрительнымъ человѣкомъ) становилась невозможна, но до самой его смерти она не переставала отзываться о немъ съ полнымъ уваженіемъ за все доброе прошлое, относилась какъ къ честному человѣку, посвятившему всего себя служенію родному краю. Гордая, неприступная она въ своихъ отношеніяхъ къ землякамъ въ Петербургѣ не шла дальше добраго, вполне корректнаго знакомства и такъ себя держала, что за извѣстную грань его ни одинъ изъ пріятелей не осмѣливался перейти. Помню рассказъ о пламенныхъ объясненіяхъ Кулиша вскорѣ послѣ переѣзда въ Петербургъ: какъ она негодовала, что этотъ женатый человѣкъ, народникъ преклонявшійся передъ чистотою народныхъ нравовъ, самъ былъ способенъ дѣлать нѣжныя признанія женѣ своего пріятеля! Послѣ этого такой землякъ въ ея глазахъ былъ и въ этомъ отношеніи остался — «негодяемъ».

Что касается Тургенева, то достаточно прочесть его письма къ ней того времени (нынѣ напечатанныя), чтобы понять, что въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ «нічого не плыве» такого, къ чему были способны Кулиши и Кулишихи. — И такую она оставалась до послѣдняго дня своей жизни. Изъ всѣхъ людей того времени особенно почтенны были отношенія Шевченка, отношенія какъ къ дочери, въ которыхъ не было ни малѣйшаго эгоизма, ни фальши, а за границей — отношенія Этзеля, извѣстнаго французскаго писателя (псевдонимъ Сталь) и издателя, при участіи котораго она могла жить тамъ въ Парижѣ литературной работой.

Что Кулишъ — послѣ извѣстныхъ объясненій — «давнѣшнюю повагу до неі (М. А.) втратив» — это вѣрно. Но приводимый въ «спомынахъ» эпизодъ съ какою то зем-

лячкою-дівчиною, брошеною — будто бы — въ Петербургѣ при отъѣздѣ въ Парижъ, послѣ котораго Шевченко разочаровался и «стукавъ кулакомъ», то это невѣроятно. — По поводу дівчини землячки смутно припоминаю, что съ ними дѣйствительно приѣхала въ Петер. какая то служанка, но кажется она ушла отъ нихъ и пристроилась гдѣ то еще ранѣе поѣздки за границу. Незнаю черезъ кого изъ окружавшихъ людей того времени можно досконально выяснитъ этотъ эпизодъ, если его не припомнитъ Богданъ? Быть можетъ знаетъ его Надежда Александровна Бѣлозерская, жена Василя Михайловича большая пріятельница М. А., съ которою она издавала свой журналъ въ началѣ 70-хъ годовъ. — Въ прошломъ году я видѣлся съ нею въ Петербургѣ. Можно написать ей, узнать, не слышала ли объ этомъ эпизодѣ.

О томъ что Богданъ «въ Парижі служивъ за разнощика газетъ» я отъ роду не слыхалъ и когда прочелъ это, то расхохотался. Думаю что и на самого Богдана такое же впечатлѣніе произведетъ это открытіе г. Барвінокъ. Конечно, онъ напишетъ Вамъ объ этомъ. — Это повѣдано свѣту, конечно, тоже въ качествѣ порока «Марковички», которая, по приѣздѣ въ Парижъ съ Тургеневымъ, отдала де Богдася въ разнощики, чтобы онъ не мотался передъ глазами! Того самого Богдася, въ воспитаніе и образованіе котораго она вложила всю свою душу и сдѣлала такимъ хорошимъ носителемъ идей правды на землѣ, какимъ знаю его болѣе 35 лѣтъ. М. А. говорила что по живости характера, отзывчивости, добротѣ — во многомъ напоминаетъ отца.

Не понимаю еще, что означать должны — въ панегирикѣ Аф. Вас. — фразы: «він її спасъ, він їй дав імя, а вона його одчалила». Отъ чего и отъ кого спасъ? и какое имя? Просто возмутительно это шамканье беззубой старухи, которая въ своихъ жалкихъ «споминахъ» задумала сводить счеты соперничества съ умершей, съ которой — при жизни — 50 лѣтъ не имѣла никакихъ сношеній и могла только «переймати те що пливе» въ мірѣ

зависти и лжи при видѣ чловѣка* сколько нибудь выдающагося на аренѣ жизни. Хотѣлось бы, чтобы въ своей отвѣди «споминам» Вы пристыдили ее за плохую услугу родному краю своимъ писаніемъ съ датой 30 Септя 1907 р., — и очень прошу прислать мнѣ если такая отвѣдь появится гдѣ нибудь. . . .

Богданъ пишетъ, что все набирается у него матеріалъ для полной — по возможности — біографіи М. А., которую надѣмся помѣстить въ «Вѣстн. Европы», и быть можетъ она будетъ полезна и для Вашей работы, которую я все мечталъ скоро увидѣть напечатанною.

Да долго ли Вамъ еще нельзя будетъ вернуться въ Россію! Въ прошломъ (1907) году, пріѣхавши въ Петербургъ въ половинѣ Ноября уже послѣ Вашего выѣзда за границу, я не подозрѣвалъ, что такой выѣздъ былъ обязателенъ не только для поправленія здоровья. Собственно для поправки здоровья можно было бы и въ нашихъ краяхъ пожить съ не меншею пользою чѣмъ въ Австріи, тоже Нальчикъ состоитъ еще непризнаннымъ курортомъ и не переполняется грудными и сердечными больными. — Вотъ бы утѣшили! Къ будущему лѣту надѣюсь отстроить дачный домикъ на жениномъ участкѣ, гдѣ будемъ сами жить, а Вамъ съ удовольствіемъ предложилъ бы помѣщеніе въ домѣ на своемъ хуторѣ, гдѣ сейчасъ живемъ.

Вы спрашиваете, гдѣ буду лѣтомъ? Здѣсь же дома, а если куда поѣду, то на короткое время и не дальше Пятигорска на совѣтъ съ врачомъ, такъ какъ слегка похварываю; осматривавшій меня прошлую зимою въ Петербургѣ, сулилъ, что здоровья у меня хватить еще лѣтъ на 20, да такимъ посуламъ не всегда можно вѣрить. — Б. въ этомъ году вѣроятно не будетъ здѣсь, по крайней мѣрѣ ничего не писалъ объ этомъ. — Желая Вамъ отъ всего сердца поправиться здоровьемъ и дать на себя посмотрѣть. Искренно уважающій Васъ и преданный

М. Лобачъ.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Давненько получилъ изъ Кіева № 85 «Ради» въ Вашею статьею по поводу «споминів» Г. Барвинокъ о Маріи Александровнѣ. Не сомнѣваюсь, что статья была прислана миѣ по Вашему порученію, и прочтя ея въ первый разъ, мысленно обнялъ Васъ и крѣпко пожалъ руку, которою она написана. — Къ стыду своему, я плохо владѣю роднымъ литературнымъ языкомъ и потому при первомъ чтеніи не сразу понялъ значеніе нѣкоторыхъ мѣстъ Вашей отповѣди и Барвинокъ и Редакторшѣ газеты, гдѣ появились на свѣтъ эти интересные «спомини», года черезъ 1½ — якобы — послѣ ихъ написанія. — Сейчасъ опять перечиталъ все и еще разъ шлю Вамъ сердечное спасибо за то, что не оставили безъ отвѣта ни одного изъ подлыхъ поклеповъ на челоуѣка мертваго тѣломъ, но живого своими писаніями, которыя — какъ и слѣдовало ожидать — не давали покоя завистливымъ букашкамъ. — Къ критическимъ взглядамъ на эти писанія покойная относилась совершенно спокойно и если бы Г. Барвинокъ только повторяла отзывъ о нихъ О. Пчѣлки въ письмѣ ея¹⁾ къ Огоновскому (въ «Исторіи Литературы» за 1893. р.), меня не возмутили бы эти воспоминанія, тѣмъ болѣе что послѣ Вашихъ предъидущихъ статей всякій, кому было дорого литературное имя Марка Вовчка убѣдился, какую цѣну имѣетъ тотъ отзывъ. Миѣ, знающему всякую мелочь этой жизни за послѣдніе 35 лѣтъ, представляется несомнѣнный, что такая высоконравственная, справедливая, честная женщина какъ М. А., не могла давать ни малѣйшаго повода къ бабьимъ злословьямъ извѣстнаго сорта и въ тотъ періодъ времени, къ какому относятся воспоминанія Барвинокъ. — Слава Богу, что свидѣтели Богданъ и я еще живы и что при Вашемъ участіи имя дорогой намъ покойницы не будетъ трепаться особами въ родѣ г-жи Кулишъ. —

¹⁾ Положительно утверждаю, что М. А. не имѣла понятія о существованіи этого письма.

Мое дѣло съ Кіевскою «Просвитою» подвинулось таки: съ мѣсяць назадъ я получилъ отъ рады «Просвиты» письмо съ просьбою прислать формальное заявленіе о своемъ намѣреніи передать по завѣщанію — хуторъ съ могилою М. А. для доклада этого вопроса общему собранію членовъ, которое должно было быть 24-го Мая. Я отвѣтилъ на письмо ихъ тогда же въ скорости, подробно описавъ что это за хуторъ: сколько земли, какія постройки на ней и проч. Не знаю чѣмъ они рѣшатъ. По полученіи отвѣта напишу Вамъ.

Какъ Вамъ живется? Какъ здоровье Ваше? Скоро ли наступитъ конецъ Вашему вынужденному пребыванію за границей? Или Вы такъ свыкаетесь съ нею, что нѣтъ охоты опять очутиться въ такихъ условіяхъ, какія гнетутъ теперь родной край? Собственно для здоровья Вашего здѣшнія наши мѣста вѣроятно были бы не хуже тѣхъ, гдѣ живете теперь. — Хотѣлось бы посмотрѣть на Васъ. — Въ моей жизни — Слава Богу — все мирно. Время — этотъ цѣлитель всякихъ душевныѣхъ ранъ — на столько успокоило меня, что хочется еще пожить, посмотреть на прелестную здѣшнюю природу. Дорогая могила моя сплошь покрыта растущими при ней и на ней живыми цвѣтами, для которыхъ я въ этомъ году нѣсколько увеличилъ при ней участокъ земли.

Прощайте. Будьте здоровы. Искренно жму Вашу руку и прошу не забывать сердечно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 29-го Декабря 1909 г.

Дорогой Василій Николаевичъ!

Вчера получилъ Ваше письмо съ извѣстіемъ о томъ, что Вы съ лѣта все болѣете. Такъ огорчили меня этою вѣстью, что руки опускаются писать о чемъ нибудь кромѣ Васъ самыхъ, о Вашей серьезной болѣзни и способахъ избавиться отъ нея.

Не выходитъ изъ головы мысль: какъ же Вы за все это время жили безъ литературной работы, которая

(какъ Вы раньше однажды писали) даетъ Вамъ всё средства къ жизни! Не пріймите моихъ вопросовъ за нескромность, но я уже такъ привыкъ считать Васъ близкимъ себѣ человѣкомъ, что хотѣлось бы знать: есть ли у Васъ здѣсь — въ Россіи или на Украинѣ — семья, родные, которые могли бы прійти къ Вамъ на помощь во время болѣзни, чтобы жить въ хорошихъ условіяхъ и лечиться, — напримѣръ въ какой нибудь санаторіи? Или Вы могли пользоваться въ такихъ случаяхъ помощью какой либо Кіевской или иной общественной организаціи, — если есть что нибудь въ родѣ литературн. фонда? Незнаю какъ въ Галиціи, гдѣ я никогда не былъ, но вообще заграницей жизнь такъ дорога, и если къ болѣзни прибавляется и нужда въ средствахъ, то тяжело думать объ этомъ, не только на себѣ испытать. — Еще здѣсь, на родинѣ, среди знакомыхъ и близкихъ людей, которые и у Васъ, конечно, есть, какъ то легче переживалась бы всякая невзгода. Но Вамъ — пишете — еще цѣлый годъ нельзя вернуться. Дай Боже, чтобы этотъ годъ не былъ такимъ плохимъ для Васъ. Только не отягчайте своего слабаго здоровья такими работами, которыя могутъ въ конецъ изнурить Васъ. Когда судьба опять смилуется надъ Вами и поправитесь, успѣете все сдѣлать.

Вы пишете, что если бы и удались хлопоты Вашихъ знакомыхъ о сокращеніи срока пребыванія заграницей, то не могли бы вернуться, потому что здоровье требуетъ пребыванія въ горахъ. Но вѣдь и здѣсь можно жить въ горахъ, — хотя бы въ Нальчикѣ. Правда, здѣсь пока нѣтъ и десятой доли такихъ жизненныхъ удобствъ, какъ заграницей, — хотя съ каждымъ годомъ они улучшаются, — но климатическія условія для людей, которымъ нуженъ чистый воздухъ, здѣсь очень хорошіе. Не далѣе какъ въ этомъ году, почти весь Декабрь — до 24 числа — стояла такая погода, что у насъ въ саду рабочіе перекапывали землю до Рождества подъ виноградникъ въ однихъ рубахахъ. (Такого — впрочемъ — года давно не было) Особѣнно осень здѣсь бываетъ прекрасна.

Вы спрашиваете какъ мнѣ живется?

Пережитое испытаніе за 2^{1/2} года постепенно улеглось и я опять ухожу въ свое маленькое хозяйство — свои цвѣты, садъ, виноградникъ. Теперь его немножко прибавилось потому что у жены есть тоже небольшой дачный участокъ, минутахъ въ 10^{ти} ходьбы отъ моего стараго хутора, въ очень красивомъ мѣстѣ, окруженномъ горами, лѣсомъ, рѣчкою, гдѣ тоже есть для меня работа по бесѣдамъ съ природою. На этомъ участкѣ теперь и живемъ мы въ построенномъ въ этомъ году дачномъ домикѣ. Лѣтомъ жили на старомъ хуторѣ. Получаемъ газету («Рус. Вѣд.») и нѣсколько журналовъ, чтобы знать что дѣлается на Божьемъ свѣтѣ. А дѣлается теперь еще очень много такого, что лучше бы не знать! По поводу Вашихъ слуховъ объ ожидаемыхъ гоненіяхъ на украинцевъ вспоминаю телеграмму въ «Рус. Вѣд.» изъ Одессы о закрытіи Толмачевымъ мѣстной «Просвіти». Не есть ли это начало реальности Вашихъ слуховъ.

Номера «Діла» съ Вашею статьею о М. А. получилъ. Обязательно выпишу ихъ, если не пришлютъ. Въ Петербургъ не ѣздилъ и въ эту зиму не поѣду: дорого обходятся такія поѣздки да и неудобны они зимою съ жинкою. Пишите же хоть изрѣдка, какъ Ваше здоровье. Отъ всей души желаю поправить его. Искренно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

Нальчикъ, 8-го Января 1910 г.

Многоуважаемый и дорогой Василій Николаевичъ!

Посылаю Вамъ въ этомъ конвертѣ фотографическія карточки, снятыя мною праздниками съ покойной Маріи Александровны. Все лѣто и осень — а въ этомъ году даже и въ Декабрѣ — могила была вся въ зелени. Нѣкоторыя розы (ремонтантныя) въ половинѣ Декабря, передъ закрытіемъ на зиму, были еще въ бутонахъ которые пришлось срѣзать. А шалфей (изъ котораго женою сдѣланъ вѣнокъ на крестъ) и въ снѣгу не теряетъ

листьявъ. Но съ 25-го Декабря и у насъ стала зима, поэтому около креста все бѣло. — У основанія креста эмальированная дощечка, привезенная мною изъ Петербурга еще въ 1908 г. съ такою подписью:

«МАРКО ВОВЧОКЪ»

Марія Александровна

Марковичъ — Лобачъ

† 28 Іюля 1907 г.

На одной изъ карточекъ въ лупу можно прочесть эту надпись. — Въ прошломъ году съ весны участокъ занятый посадкою кустарниковъ и цвѣтовъ при самой могилѣ, обнесенъ проволочною колючей изгородью, независимо отъ такой же изгороди, которою обнесенъ участокъ съ садомъ, дворъ при постройкѣ отдѣленъ отъ сада такою же изгородью съ запирающимися воротами, которые видны на одной изъ карточекъ. —

Не помню писалъ ли я Вамъ что еще при жизни М. А. нами рѣшено было прикупить къ тому участку, гдѣ теперь ея могила, еще одинъ участокъ, смежный, такой же величины, — т. е. $\frac{1}{4}$ десятины, — чтобы расширить садъ и вообще ради того, чтобы этотъ крайній въ дачномъ поселкѣ участокъ не перешелъ въ постороннія руки и намъ не былъ бы заслоненъ съ балкона видъ на горы. Послѣ ея смерти я купилъ этотъ участокъ, засадилъ его фруктовыми деревьями и обнесъ проволочною изгородью. Теперь когда вопросъ о завѣщаніи «Просвіті» участка съ могилою, (т. е. того участка съ постройками, гдѣ мы жили съ покойною), выяснился и для меня онъ окончательно рѣшенъ, я рѣшилъ — по совѣту жены — передать еще при жизни, по дарственной записи, прикупленный участокъ моимъ близкимъ по сердцу и по родству съ М. А. — Богдану и Борѣ съ тѣмъ условіемъ, что бы они построили на немъ дачи (съ денежнымъ пособіемъ на это съ моей стороны) и имѣли такимъ образомъ — возможность жить лѣтомъ при дорогой всѣмъ намъ могилѣ и напоминать о ней

своимъ дѣтямъ, изъ которыхъ нѣкоторые и не видѣли своей бабки живою, а на меня не сѣтовали бы за то, что я передаю участокъ съ могилою Обществу, а не имъ. — Я уже писалъ имъ обоимъ объ этомъ моемъ желаніи и они обѣщаютъ начать строить дачки при первой возможности. Буду очень радъ, если все это осуществится: хотя я слава Богу — еще здоровъ и умирать не собираюсь, а все лучше — легче умирать будетъ съ сознаниемъ, что къ могилѣ М. А. будутъ наѣзжать близкіе ей люди.

Третьяго дня получилъ изъ Кіева «Посмертні Оповідання» и № газеты «Село» съ статьею Шаповала. — Спасибо Вамъ за то и другое. На «Село» хочу подписаться, чтобы не забывать языка, да можно будетъ и давать кое кому для чтенія.

Отъ Богдана вчера получилъ письмо. Пишетъ что хотѣлъ бы на лѣто пробратъ въ Нальчикъ. Для него и для семьи это будетъ не плохо, потому что въ 1908 г. за пребываніе здѣсь всѣ они очень поправились. Плохо только то, что у него теперь страшная безработица и нужда, а поѣздки такія, какъ въ Нальчикъ — самъ шость — обходятся дорого. —

До свиданія. Дай Богъ Вамъ поправиться. Очень буду радъ, если хоть изрѣдка будете подавать вѣсточки о себѣ.

Искренно преданный Вамъ

М. Лобачъ.

Лист Б. Марковича.

С.-Пб., 30-го марта 1909 г.

Вас. Остр., 6-ая линія, 17.

Многоуважаемый Василій Николаевичъ!

Уже больше недѣли, какъ получилъ отъ Михаила Демьяновича письмо съ приложеніемъ копіи удивительной статьи госпожи Кулишъ. Болѣзнь помѣшала мнѣ тотчасъ Вамъ написать мое мнѣніе. Конечно, нашелъ

бы силы написать это мнѣніе хотя бы вкратцѣ, если бы оно было интересно для дѣла, но, право, въ немъ мало интереса.

И вотъ причины:

1) На главное обвиненіе — будто мать не сама писала украинскіе рассказы — Вы уже отвѣтили два раза, и Ваше мнѣніе гораздо болѣе авторитетно, чѣмъ мое.

Это не только главное, — но единственное серьезное обвиненіе. Остальное — чепуха, — и также Вы могли, — что называется, не вставая съ мѣста, — разнести эту галиматью въ пухъ и прахъ.

Думалъ, что же я могъ бы прибавить къ Вашимъ опроверженіямъ?

Нѣкоторыя сплетни относятся къ тому времени, которое я не помню, такъ какъ мнѣ тогда было 6 лѣтъ, — напримѣръ, а) относительно прислуги, будто бы завезенной въ Петербургъ.

Сплетни возмутительныя, — Вы сами знаете эпизодъ съ «Мотрею» — у Васъ были документы.

б) Ссылки на «Василя», т. е. Бѣлозерскаго. Это былъ, отъ котораго отступили всѣ порядочные люди и его собственная жена — Надежда Александровна Бѣлозерская.

в) Объ «яремѣ», въ которое будто «запріг себе» Кулишъ — Вы также знаете документально.

г) Что М. В. »з Тургеневим поїхала до Парижу» — видно, (Кул.) не читала даже писемъ Тургенева о встрѣчѣ заграницей, и вообще поѣздка матери съ отцомъ, а не съ кѣмъ инымъ, офиціально установлена и въ послужномъ спискѣ отца (Вы это знаете) и въ литературѣ.

д) «Просила грошей» то у Макарова, то у Мих. Лазаревскаго.

Просила — свои гроши; иногда, быть, можетъ, въ видѣ «аванса», но у Васъ былъ счетъ ея заработковъ въ 1860—1862 годы — и Вы знаете, что она просила свои гроши.

е) О поѣздкѣ въ Варшаву — точныхъ свѣдѣній не имѣю.

Но это могло быть только въ 1862 году (какъ мать приѣзжала изъ Парижа въ Петербургъ) кажется, тогда Бѣлозерскій не считался еще ренегатомъ — обрусителемъ. Впрочемъ, сама Куліш ничего характернаго не сообщаетъ: М. В. просила денегъ, — и опять таки своихъ, потому что сама Куліш тутъ же добавляетъ, что Бѣлозерскій «неймовірно багато їй передавав (грошей), платючи дорого за її оповідання».

ж) «Шевченко і Куліш тоді вже давнішу повагу до неї втратили». Куліш да, но Шевченко — нѣтъ; и это Вы лучше меня знаете.

з) «Богдась въ Парижі служиль за разнощика газетъ».

Вотъ тутъ я живой свидѣтель и могу завѣрить, что ни одинаго гроша не зарабатывалъ и не могъ заработать (до университета), потому что, при всей бѣдности М. В. въ Парижѣ, она меня баловала, какъ могла, и въ ужасъ пришла бы, если бы предложили пользоваться моею «рабочею силою».

И такъ, я лично могъ бы опровергать только «разнощика газетъ» . . .

И потому я былъ, и остаюся при убѣжденіи, что Вы могли отвѣтить (Кул.) лучше, чѣмъ кто либо — безъ всякаго моего содѣйствія.

И Вы это еще раньше дѣлали. И глубокое, сердечное Вамъ спасибо, дорогой Василій Николаевичъ! Спасибо за прошлогоднюю статью въ «Вѣстникѣ» (рефератъ), и за «Авторство Марка Вовчка», котораго я не читалъ, потому что до сихъ поръ не могу достать. Въ Петербургѣ нѣтъ. Хлопоталъ черезъ малороссовъ. (Между прочимъ, обѣщаль мнѣ Филипповъ) — и до сихъ поръ нѣтъ.

Очень прошу, вышлите мнѣ эту брошуру сами, — или, если надѣетесь, что кіевляне «Вістника» исполняютъ Вашу просьбу, поручите выслать немедленно наложеннымъ платежомъ. Я просилъ и контору, и Грушевскаго высылать, за мой счетъ все, что появится о матери, но,

увы, кромѣ книжекъ «Вѣстника», въ которыхъ печатались посмертные рассказы, и то неправильно, съ заданіями — ничего не получалъ.

Пожалуйста, Вас. Ник., вышлите мнѣ. Пока жму руку. Очень радъ что поправились. Я же все хвораю — и сейчасъ еще не оправился. До другого раза.

Вашъ *Б. М.*

(З боку:) *Б. Марковичъ.* Жена кланяется.

Письмо врача Сорочинскаго о болѣзни М. А. Лобачъ.

9-го мая 1907 года я былъ приглашенъ для осмотра больной Маріи Александровны ЛОБАЧЪ. Дама пожилыхъ лѣтъ, на видъ лѣтъ 50 съ лишкомъ, выше средняго роста, почти атлетическаго сложенія; судя по многочисленнымъ складкамъ и отвисающей кожѣ, нужно было думать, что питаніе за послѣднее время сильно пострадало; слизистыя оболочки блѣдны; на ногахъ слѣды отековъ. Жалобы на общее недомоганіе, приступы одышки по ночамъ, неприятное ощущеніе давленія въ лѣвомъ боку и области сердца. Ходить почти не можетъ, сидитъ подпираясь руками.

При изслѣдованіи установлено: глухіе звуки и перебои сердца безъ видимаго расширенія его границъ, затѣмъ свойственная старикамъ небольшая эмфизема легкихъ и атероматозъ сосудовъ, моча безъ бѣлка и цилиндровъ.

Распознаваніе: неврозъ сердца съ приступами удушья. Лѣченіе: валерьяна, бромистые препараты, строфантъ; было проведено лѣченіе каломелемъ, индифферентныя ванны (27—26°) на ночь, — больная прекрасно переносила холодъ, — и затѣмъ совѣтъ — побольше времени находиться на свѣжемъ воздухѣ.

Означенное леченіе дало замѣтное улучшеніе самочувствія и Іюнь мѣсяцъ больная провела сравнительно бодро, — могла ходить по саду безъ посторонней помощи, сонъ сталъ спокойнѣе и сердечные приступы уменьшились.

Не безъ вліянія оставались и чисто психическое воздѣйствіе на больную врача, которому она вполне довѣряла и котораго ожидала съ нетерпѣніемъ. Дѣло въ томъ, что по роду службы я нечасто (1 или 2 раза въ недѣлю) могъ навѣщать Марію Александровну и свои обѣщанія посѣтить именно въ такое то число часто не-сдерживалъ. Послѣ этого, она встрѣчала меня, какъ бы холодно, но уже черезъ нѣсколько минутъ она превозмогала свое тяжелое состояніе, забывая про-веденную безъ сна ночь и съ оживленіемъ говорила на различныя темы, давая впечатлѣніе человека здороваго не только духомъ, но и тѣломъ, человека съ непоколебимыми убѣжденіями и недюжинной силой воли. Однако Марія Александровна ниразу не сказала мнѣ, что она писатель и до самой смерти я этого не зналъ.

Въ концѣ Іюня и началѣ Іюля отеки на ногахъ стали увеличиваться, перебои участились. Больная уложена въ постель; массажъ и бинтованіе ногъ. Жалобы на сухость во рту, рѣзкое отсутствіе аппетита. 3 Іюля жалуется на неприятное ощущеніе, переходящее въ боли около праваго уха. 6 Іюля впервые была замѣчена припухлость правой околоушной желѣзы, которая начала постепенно, но весьма медленно увеличиваться; вмѣстѣ съ тѣмъ стало развиваться безразличное отношеніе къ окружающему и угнетенность психики переходящая въ сонливость, и повышенная температура 38,5. За все это время со стороны полости рта и зѣва особенныхъ не нормальностей (рѣзкой красноты, жабы) не замѣчалось. Назначался внутрь іодистый натръ; снаружи на опухоль желѣзы теплое камфарное масло и ватная повязка; дезинфекція полости рта растворомъ бертолетовой соли. Только къ 19 іюля появилась слабая флюктуация.

„Теперь нужно сдѣлать разрѣзъ“, — сказалъ я Маріи Александровнѣ. „Будетъ больно, но если нужно, дѣлайте“, — твердо и лаконически отвѣтила она.

Было сдѣлано два довольно большихъ разрѣза, черезъ которые вышло немного — чайная ложка — густоватаго гноя.

Угнетенное состояніе, несмотря на это, растетъ, по временнамъ сознаніе теряется, сердце слабѣетъ, температура не болѣе 37,5; при означенныхъ явленіяхъ общаго сепсиса, начавшагося, какъ я уже выше упомянулъ, вмѣстѣ съ воспаленіемъ около ушной желѣзы, больная скончалась 28 Іюля въ 3^{1/2} часа дня послѣ длительной и мучительной агоніи.

Окружной Врачъ Нальчикскаго Округа

Докторъ медицины Сорочинскій.

10-го Ноября 1907 года сл. Нальчикъ, Терск. Обл.

А. Я. Конисскій. Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка.

О. 1898 г. стр. 550.

Еще в Нижнем, узнавши, что автор „Народнихъ Оповіданъ“ женщина, онъ записалъ въ своемъ Дневникѣ подъ 18-го февр. 1858 г. „Какое возвышенное прекрасное созданіе эта женщина! Надо будетъ написать къ ней и благодарить ее за доставленную радость ея вдохновенною книгою“. Познакомившись лично съ авторомъ той книги въ концѣ 1858 г. или въ самомъ началѣ 1859 г., поэтъ посвятилъ ей 24 генваря 1859 г. прекрасное стихотвореніе:

Недавно я по-за Уралом
Блукав і Господа благов,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало, —
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка,
І обличителя жестоких,
Людей неситих. Світе мій,
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!

Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднее, — і оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову,
І думу вольную ... О, доле,
Пророче наш, моя ти доню! —
Твою думу назову!

Петербург, 17. феравля 1859 р.

Сон.

(М. А. Марковичці).

На панщині пшеницю жала;
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, — пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом;
Розповіла, нагодувала,
Попестила, і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий,
На вольній, бачиться, — бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
У двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть ...
І усміхнулася, небога.
Прокинулася — нема нічого! ..
На йвася глянула; взяла
Його, гарненько сповила,
І копу дожинать пішла,
Поки не чути ланового.

Петербург, 13-го іюля 1858 р.

Марко-Вовчокъ

(Воспоминанія)

Умерла Марія Александровна Марковичъ, безызвѣстная писательница въ литературѣ преимущественно малорусской.

Марія Александровна, урожденная Вилинская-, благодаря замужеству попала въ малоросски, но по рожденію, — она великороска, и родилась въ семьѣ потомственныхъ дворянъ Вилинскихъ, — въ семьѣ, къ которой принадлежу и я, ея родной братъ. Недавно, въ одномъ изъ малороссійскихъ журналовъ — «Вѣстникъ», — мнѣ довелось прочесть статью о покойной сестрѣ — г. Доманицкаго. Въ статьѣ этой есть много правды, но есть и неточности — и многое недоговорено, и поэтому я считаю себя обязаннымъ сказать все, что мнѣ извѣстно о сестрѣ; а извѣстно мнѣ болѣе, нежели кому бы-то ни-было, — говорю это смѣло, потому что въ семьѣ сестры, — въ семьѣ Афанасія Васильевича Марковича, ея мужа, извѣстнаго малоросса — Опанаса, собирателя малорусскихъ былинъ и пѣсенъ (но не писателя), которому многіе приписывали произведенія Марка Вовчка, — я жилъ съ 8-милѣтняго возраста, въ теченіи 10 лѣтъ, и впечатлѣнія, пережитыя мною въ періодъ этаго времени хорошо сохранились въ моей памяти. Несомнѣнно, что многое могло ускользнуть отъ моего вниманія, — собственно такія вещи и обстоятельства, которыя не могли интересовать меня, какъ малолѣтка, — но впоследствии, въ юношескомъ возрастѣ, я жилъ вполне сознательной жизнью, и для меня, хорошо знавшаго покойнаго мужа сестры, Афанасія, совершенно ясно, что онъ не только не былъ творцомъ произведеній Марка Вовчка, но даже не могъ быть вдохновителемъ, и кто хорошо зналъ Опанаса, тотъ не можетъ въ этомъ сомнѣваться.

Приступая къ описанію того, чему я былъ свидѣтелемъ, я долженъ сказать, что скажу только то, что мнѣ хорошо извѣстно: ничего выдуманнаго, или пред-

полагаемаго, ничего съ чужихъ словъ . . . Въ замѣтки мои можетъ вкрасться непослѣдовательность, потому что я пишу ихъ безъ всякой обработки, прямо набѣло, но въ нихъ никто не найдетъ ни одного слова неправды, ни какого пристрастія: родство родствомъ, а правда — правдой.

Начну со старины.

Жили были два брата, великорусскіе столбовые дворяне, Даниловы: Петръ Гавриловичъ и Димитрій Гавриловичъ; первый родной нашъ дѣдъ по матери, второй — стало быть, дѣдъ двоюродный. Въ тѣ отдаленныя времена русское дворянство б. ч. принадлежало къ служилому военному сословію, и дѣдъ нашъ, бывши на стоянкѣ съ полкомъ гдѣ то въ Царствѣ Польскомъ, увлекъ княжну Радзивиллъ и женился на ней; слѣд., въ жилахъ нашихъ, — по матери — есть частица польской крови. Что касается нашего отца, то онъ былъ великороссъ, уроженецъ г. Ярославля, и я слышалъ, будто отецъ его (т. е. нашъ дѣдъ) назывался просто Вилинъ, но поступивши на службу въ синодъ, прибавилъ, вѣроятно для благозвучія — «скій», и сталъ именоваться Вилинскимъ. Отецъ нашъ служилъ тоже въ военной службѣ и дѣлалъ Польскую Кампанію (31 г.) съ своимъ Симбирскимъ гренадерскимъ полкомъ.

Итакъ наша мать, дочь Петра Гавриловича, Параскевія Петровна, вышла замуж (14 лѣтъ) за капитана Вилинскаго, а наша тетка, дочь Димитрія Гавриловича, Варвара Димитріевна, вышла замужъ тоже за капитана, Писарева, — у первой родилась дочь Марія — Марко Вовчокъ, у второй — Митя Писаревъ, — впоследствии извѣстный писатель, критикъ, утонувшій въ Дуббельнѣ, въ 1868 году, на глазахъ моей сестры.

Семьи Вилинскихъ и Писаревыхъ жили въ большой дружбѣ, и сестра Марія Александровна часто проживала у нихъ въ имѣніи, на Варглѣ. —

Мать наша выйдя замужъ, получила въ приданое небольшое имѣніе, въ Елецкомъ уѣздѣ, Орловской гу-

берніи, сельцо Екатерининское, въ которомъ всѣ мы росли. Отець умеръ рано, и мать, оставшись вдовой, съ малолѣтними дѣтьми, имѣла неосторожность выйдти замужъ за своего двоюроднаго брата — Дмитріева, который былъ страстный игрокъ, и въ скоромъ времени совершенно разорилъ имѣніе, и лишь благодаря родству, матери нашей удалось пристроить старшихъ дѣтей: брата Валеріана — взялъ дядя Н. П. Данилов, а сестру Марію — тетка Екатерина Петровна, — по мужу Мордовина, проживавшая въ г. Орлѣ.

Выйдя замужъ вторично, когда старшему брату Валеріану было не болѣе 11 лѣтъ, а сестрѣ Маріи Александровнѣ не болѣе 10-ти лѣтъ, наша мать, кроткая, любящая и въ высшей степени добрая женщина (крѣпостные ее очень любили), получившая по тому времени прекрасное домашнее воспитаніе, вѣроятно поняла, что держать бывшихъ на возрастѣ дѣтей при отчимѣ, человѣкѣ разнузданномъ, грубомъ и отчаянномъ кутилѣ-картежникѣ, страшно угнетавшемъ крестьянъ, не представляется возможности, и поэтому, посовѣтовавшись съ родными, отдала ихъ на попеченіе, хотя и не въ чужіе люди, а роднымъ, но все-таки — изъ дома навсегда. Сестра Марія Александровна благодаря заботамъ тетокъ Мордовиной и Писаревой попала въ Харьковской Институтъ, который окончила и поселилась у тетки Екатерины Петровны, въ г. Орлѣ, и жила тамъ до выхода замужъ. Когда мать вышла замужъ, то я былъ совершеннымъ малышомъ, жилъ при ней и все хорошо помню съ двухлѣтняго возраста . . . это фактъ. Я помню бурныя сцены отчима, помню когда появилась моя сводная, черненькая сестренка (отчимъ былъ брюнетъ, а нашъ отецъ блондинъ, и мы всѣ трое — блондины); помню, какъ мы росли, какъ отчима хотѣлъ убить нашъ крѣпостной человѣкъ, Михайло-портной; и могу утвердительно сказать, со дня своего отъѣзда сестра Марія Александровна ни разу не была въ Екатерининскомъ, у матери, и для свиданія съ ней мать сама ѣзжала въ Харьковъ, на Варголь и въ Орель.

А между тѣмъ — у насъ, съ деревнѣ оставались памятки того, что старшіе братъ и сестра жили въ Екатерининскомъ Тутъ былъ и Валерочкинъ прудикъ, и Машина елка. . . . Наша древняя старуха, кухарка Катерина, часто рассказывала мнѣ про сестру, Марью Александровну, величая ее умницей и красавицей . . . Наша мать была опытная терпѣливая, свѣдующая и разумная воспитательница. Она отлично знала музыку и языки, въ особенности французскій, безъ котораго намъ, дѣтямъ, нельзя было шагу ступить, и я хорошо помню, какъ намъ приходилось вымалывать французскими фразами прощенье русскому человѣку за какую нибудь провинность . . . Старуха Катерина рассказывала мнѣ, что во время дѣтства сестры Маріи Александровны кто-бы что ни разбилъ, — чашку ли, графинъ, тарелку, — тотчасъ бѣжалъ къ ней, и сестра всегда принимала вину на себя . . . Помню, мать рассказывала мнѣ, что въ теченіи 4-хъ лѣтъ Маша перебила столько разной посуды, что можно бы было открыть посудную лавку . . .

Сестра отличалась пытливымъ умомъ и большою любознательностью. Своимъ умственнымъ развитіемъ она отчасти обязана студентамъ Харьковскаго Университета, которые вмѣстѣ съ ней проводили каникулярное время у тетки Писаревой, всесторонне образованной, знавшей нѣсколько языковъ, не исключая англійскаго. Достаточно сказать, что сынъ ея, Митя Писаревъ 14 лѣтъ былъ отлично подготовленъ ею въ Университетъ и блистательно выдержалъ экзамень. Родной братъ тетки Варвары Дмитриевны Писаревой, Андрей Дмитриевичъ Даниловъ, былъ только года на четыре старше сестры, съ которой былъ очень друженъ, и ему она, больше другихъ, обязана своимъ развитіемъ; онъ занимался литературой и писалъ оч. недурные стихи. Съ самыхъ молодыхъ лѣтъ сестра тяготѣла къ наукѣ, не имѣла ни малѣшаго пристрастія къ модничанью, одѣвалась всегда просто, чесалась безъ вычуръ, гладко или косы короной, и это осталось въ ней на всю жизнь. Она не любила выѣздовъ, тяготилась

балами, и я помню, мать была въ отчаяніи, что музыка совѣмъ не давалась сестрѣ, и даже такая орловская знаменитость, какъ піанистъ Розовъ, у котораго Марія Александровна брала уроки, совершенно напрасно потратилъ время, и сестра, по выходѣ замужъ, совершенно забросила музыку . . . По окончаніи института она поселилась въ г. Орлѣ, у тетки, гдѣ занималась съ ея дѣтьми, Колей и Катей. Бъ Орлѣ-же Марія Александровна вышла замужъ.

Тетка наша, Екатерина Петровна, держала въ Орлѣ свой домъ на открытую и притомъ большую ногу. Она по тогдашнему времени располагала большими матеріальными средствами: во-первыхъ, приданое ея было сбережено, и во-вторыхъ мужъ ея, Михаилъ Саввичъ Мордовинъ, выслужившійся изъ простыхъ приказныхъ, состоялъ секретаремъ казенной палаты, былъ великій дѣлецъ и пр. и пр. и прочая. . . . Однимъ словомъ, домъ тети Екатерины Петровны былъ первый въ Орлѣ, и тамъ можно было встрѣтить и лицъ мѣстнаго beau mond'a, и народника Павла Ивановича Якушкина, съ его вѣчной нагайкой, которой онъ изъ-подъ-тишка стегалъ теткинскихъ собаченокъ, и административно сосланныхъ студентовъ, къ которымъ, не потеперешнему, и частныя лица, и администрація относились въ высшей степени добродушно — участливо. Бывалъ у ней и Афанасій Васильевичъ Марковичъ.

Въ «Воспоминаніяхъ», которыя приходилось мнѣ читать, и о которыхъ я раньше упоминалъ, А. В. Марковичъ названъ «Правителемъ Канцеляріи Орловскаго Губернатора». . . Это не вѣрно. . . Во первыхъ, въ данное время Марковичъ бѣлъ слишкомъ молодъ для этой должности, а во-вторыхъ — въ г. Орелъ на службу въ Губернское Правленіе или Канцелярію Губернатора онъ попалъ не добровольно, а по волѣ начальства, благодаря тому, что былъ замѣшанъ въ какой-то студенческой исторіи Кіевскаго Университета. . . . Однимъ словомъ, попалъ онъ въ Орелъ, кажется, совмѣстно съ своими товарищами по

Университету Нарбутомъ и Улазовскимъ, за какую то политическую строптивость. Строптивость эта, можетъ быть, и проявилась, но, должно быть, въ самой легкой формѣ, потому что въ орловскомъ изгнаніи онъ пробылъ не долго, и какъ только опала миновала, онъ тотъ часъ же выѣхалъ изъ Орла и перевелся на службу въ канцелярію Черниговскаго Губернатора, гдѣ завѣдывалъ редакціей «Губернскихъ Вѣдомостей». Опала, въ которой онъ находился, миновала безслѣдно, потому что не помѣшала его государственной службѣ, на которой онъ служилъ до самой смерти своей.

Афанасій Васильевичъ Марковичъ, уроженецъ Полтавской губерніи, гдѣ у его родителей въ Пирятинскомъ уѣздѣ, было имѣніе. Я зналъ его братьевъ Аполлона, (владѣльца имѣнія), Модеста (гусара) и Василія (офицера корпуса лѣсничихъ), и онъ не былъ похожъ ни на одного изъ нихъ. Это былъ типъ народника Малоросса въ высшей степени характерный и своеобразный, отличавшійся и внѣшностью, и пошибами своей исключительной натуры. Это былъ крупный человѣкъ, брюнетъ, типъ истаго малоросса, съ задумчивымъ взглядомъ куда-то въ пространство, не обращающій на свою внѣшность ни малѣйшаго вниманія. Я иначе не могу себѣ представить, какъ всего истертаго и испачканнаго, въ отрепанныхъ брюкахъ, стоптанныхъ сапогахъ. Онъ былъ крайне забывчивъ и нетребователенъ въ жизненномъ обиходѣ. Страстей у него ровно никакихъ не было. Вся его жизнь, всѣ его стремленія сводидись къ малороссійскому пѣнію, театру, пословицамъ и поговоркамъ. Онъ былъ истый народникъ, но того особаго пошиба, который погружаясь въ старину казачества, до того утопалъ въ прошломъ, что о благосостояніи современнаго человѣка вовсе не думалъ. Словомъ сказать, это былъ идейный человѣкъ до самозабвенія, и честный до глупости. Я не думаю, чтобы онъ могъ надъ чѣмъ нибудь сосредотачиваться, кромѣ записыванія старинныхъ былинъ, и едва ли былъ къ чему нибудь другому способенъ. Это онъ доказалъ всей своей

жизнью, тою жизненною безалаберностью, которая не выпускала его изъ когтей. Получая на послѣдней своей службѣ акцизнаго надзирателя крупное содержаніе, онъ все раздавалъ, жилъ въ-проголодь и умеръ бѣднякомъ. . . . Чѣмъ — чѣмъ только онъ не былъ! . . . Чиновникомъ губернатора, стряпчимъ, управляющимъ имѣніемъ (у Качановскаго), учителемъ географіи въ гимназіи и наконецъ акцизнымъ надзирателемъ, и нигдѣ онъ не могъ найти пристанища по себѣ. Чиновникомъ губернатора онъ не остался потому, что губернаторъ былъ по его мнѣнію взяточникъ. Изъ стряпчихъ онъ ушолъ, такъ какъ во время Севастопольской Кампаніи какой то поставщикъ быковъ осмѣлился предложить ему взятку. Поступивши управляющимъ, онъ такъ распустилъ бразды управленія, что управляемые имъ начали растаскивать и его собственное и хозяйское добро. Учительство въ гимназіи не задалось изъ-за разсѣяности, и наконецъ, находясь въ должности акцизнаго надзирателя, онъ былъ вѣчнымъ мученикомъ, хотя сослуживцы его были честны, но заводчики и арендаторы изыскивали всевозможныя средства къ обкрадыванію казны и достигали желаемыхъ результатовъ. Онъ это сознавалъ и мучился. . . . Спрашивается, — могъ ли такой человѣкъ быть, не говорю творцемъ чего нибудь цѣльнаго и законченнаго, а даже руководителемъ Маріи Александровны въ ея литературныхъ работахъ? Конечно, нѣтъ. Онъ самъ это сознавалъ, и какъ человѣкъ абсолютно правдивый, на вопросы малознавшихъ его людей, не желавшихъ почему то въ Марьѣ Александровнѣ признавать самостоятельнаго творчества, безъ всякой задней мысли отвѣчалъ, что — у ней, т. е. его жены, Маріи Александровны, талантъ отъ Бога. Это была святая правда; опираться на то, что великороска не могла въ теченіи 3—4 лѣтъ освоиться съ малороссійскимъ нарѣчіемъ, болѣе чѣмъ странно. . . . Сестра Марія Александровна, была съ молодю красива, и красота ея была чисто великорусская. Свѣтлая блондника, съ голубыми глазами, круглолицая, съ тяжелыми, золотистыми косами и пра-

вильными чертами, — она несомнѣнно могла понравиться А. В. Марковичу, потому что нравилась всѣмъ, но чѣмъ именно увлекалъ ее Афанасій Васильевичъ — положительно рѣшать не берусь, но думаю, что преимущественно своею оригинальностью. Онъ былъ безусловно красивъ, мечтателенъ пѣвецъ и дѣвочка-институтка, развитая не по лѣтамъ, подобно своему брату Д. И. Писареву, — увлеклась и стала его женой. . . .

Я хорошо помню пріѣздъ изъ Орла молодыхъ въ нашу деревню, сельцо Екатерининское Елецкаго уѣзда. Наши крѣпостные люди приходили съ поздравленіями и находили, что барышнинъ мужъ, хоть и хохоль, но челоуѣкъ, какъ быть надо, т. б. что Афанасій Васильевичъ хорошо говорилъ по-русски, зато бывший съ пріѣзжими, крѣпостной Марковича, Иванъ, представлялъ изъ себя до сихъ поръ невиданнаго у насъ истаго хохла. . . . Вѣчно заспанный, со щетинистой бородой, которую онъ стригъ, съ своимъ характернымъ украинско-полтавскимъ говоромъ, Иванъ явилъ собой такую диковинку, на которую сбѣгались смотрѣть и старые и малые, и если гдѣ нибудь слышался необычайный реготь (гром. смѣхъ), тамъ навѣрняка былъ Иванъ и даровые зрители. Въ дополненіе къ Ивану, который былъ порядочный поваръ, мать предагала сестрѣ взять съ собой, изъ нашихъ крѣпостныхъ горничную, молодую, 15-лѣтнюю дѣвушку Маринку, но сестра на-отрѣзъ отказалась и просила мать отпустить Маринку на волю, что и было исполнено. Сестра съ мужемъ пробыли въ деревнѣ нѣсколько дней и собравшись въ путь, выѣхали въ Черниговъ, взяли съ собой и меня Помню, мнѣ было очень жаль бросать нашу деревню, оставить мать, меньшую сестренку Вѣрочку, и старуху Катюшку, и горничныхъ Надежду и Маринку, и пасѣчника Прохора, и Максимку форрейтора, и нашихъ лошадей, и нашихъ гончихъ. . . . Всего — всего, мнѣ было страшно жаль, и я горько плакалъ, и въ горѣ моемъ ѣхавшій съ нами Иванъ принялъ самое живое участіе. . . . Онъ началъ меня утѣшать разказами про Малороссію,

и хотя я понималъ изъ его рѣчей лишь половину, но вскорѣ утѣшился и заснулъ у Ивана на рукахъ: этотъ огромный и добродушный-человѣкъ держалъ меня 8-лѣтняго ребенка, какъ куклу. Впослѣдствіи я всей своей дѣтской душой привязался къ Ивану, и когда его обижали, мнѣ бывало страшно жаль его: душа у него была мягкая и онъ умѣлъ плакать горько и жалобно.

Въ «воспоминаніяхъ» — коснулись и этого Ивана. Тамъ сказано, что у Афанасія Васильевича былъ крепостной человѣкъ, который, будто бы, обокралъ его и ушелъ въ бѣга. Что Иванъ ушелъ и пропалъ безъ вѣсти, на всегда это фактъ, но онъ ничего не укралъ и ушелъ лишь въ томъ, въ чемъ ходилъ.

Я отлично помню этотъ случай, потому что принималъ въ немъ непосредственное участіе

Нужно замѣтить, что не смотря на прежнюю дешевизну жизни, когда въ Кіевѣ можно было купить на базарѣ за 20 коп. осеняго гуся, а за 7—10 руб. въ мѣсяцъ можно было имѣть хорошую и удобную квартиру, семья наша, т. е. Афанасій Васильевичъ, сестра и я жили не только скромно, но даже съ небольшими лишеніями, потому что жили ежедневно съ готовой копѣйки, двадцатымъ числомъ. Афанасій Васильевичъ былъ стряпчимъ, — жалованье небольшое, самъ онъ былъ въ высшей степени безалаберный, сестра имѣла очень мало понятія въ хозяйствѣ и прислугой былъ одинъ Иванъ, который служилъ за все, какъ тотъ дворовый человѣкъ, о которомъ гдѣ то было написано:

Въ понедѣльникъ Савка мельникъ, а во вторникъ — Савка шорникъ.

Съ среды да четверга — Савка въ горницахъ слуга и т. д.

И поэтому нѣтъ мудренаго, что медлительный Иванъ не успѣвалъ то тутъ, то тамъ Къ тому — же онъ иногда выпивалъ, хотя и понемногу, но подъ рюмочкой дѣлался дерзокъ Насколько любилъ онъ меня, настолько недолюбливалъ Паню т. е. сестру Марію

Александровну, которая дѣлала ему замѣчанія по поводу его неряшества. На замѣчанія эти Иванъ отвѣчалъ дерзостью, дерзость его вызывала у сестры слезы, а за эти слезы Афанасій Васильевичъ жестоко билъ Ивана Это истина, изъ пѣсни слова не выкидаютъ Человѣкъ — всегда человѣкъ и всегда со слабостями Побои страшно ожесточили Ивана, но однако самому Афанасію Васильевичу, онъ никогда не сказалъ ни одного грубаго слова онъ только чаще жаловался мнѣ на свою горькую судьбу и рѣшился, наконецъ, бѣжѣть Въ этомъ онъ открылся мнѣ и просилъ моего содѣйствія: во что бы то ни стало ему на это дѣло, непременно нужно было, три карбованця; взять ихъ было не откуда, и онъ надумилъ меня утащить ихъ у сестры Замыселъ нашъ созрѣлъ и окрѣпъ, но нужно было выждать, потому такую сумму, какъ 3 руб. нельзя было утащить незамѣтно. Получая ежемѣсячно жалованье, Афанасій Васильевичъ, обыкновенно послѣ получки, заходилъ въ лавки, накупалъ разной дребедени, особенно сластей — для Маничьки, какъ онъ обыкновенно называлъ сестру, и затѣмъ рѣшительно всѣ деньги отдавалъ сестрѣ, потому что рѣшительно не зналъ онъ счета, и у него, по первому слову, можно было взять все, до копейки И вотъ наконецъ подошла пора дѣйствовать Афанасій получилъ жалованье и отдалъ сестрѣ, сестра дала мнѣ три рубля отнести ихъ въ аптеку, а я эти три рубля потерялъ, попросту отдалъ Ивану О томъ, что я потерялъ эти три рубля узнали не скоро, чуть ли не недѣли черезъ двѣ, когда Ивана и слѣдъ простылъ; узнали изъ присланнаго аптекаремъ счета и призвали меня, раба Божьяго, къ отвѣту. Я сталъ заператься, сказалъ сначала, что деньги потерялъ и, наконецъ, сознался, что отдалъ ихъ Ивану. Афанасій жестоко избилъ меня веревкой и, помню, какъ сестра Марія Александровна горько надо мной плакала.

Иванъ исчезъ безслѣдно, и послѣ него появилась у насъ въ домѣ женская прислуга.

По истеченіи полутора года послѣ замужества, у сестры родилась дѣвочка, которая однако жила недолго, и сестра послѣ родовъ, долго болѣла. Вообще говоря, до переѣзда въ м. Немировъ жизнь сестры Марьи Александровны текла съ большими лишеніями, но она умѣла во всемъ себѣ отказывать. Мать наша, имѣя на рукахъ младшую сестру Вѣру, не могла оказывать матеріальной помощи, а отъ тетки она если и принимала, то только имянинные подарки, въ видѣ дорогихъ матерій. Такого подарка нельзя было не принять, но такъ какъ сестра никогда не была модницей, то обыкновенно вещи эти сбывались и вырученныя деньги уходили на жизнь.

Послѣ мыканій и мытарствъ на служебномъ поприщѣ Черниговскаго и Кіевскаго губернаторъ тѣвъ, Афанасій Васильевичъ попалъ учителемъ географіи въ Немировскую Гимназію и сталъ, наконецъ, на матеріальную почву твердой ногой. Гимназія эта имѣла директоромъ незабвеннаго Михаила Андреевича Тулова, инспектора Дельсаля и превосходный составъ учителей. Воспитанники этой гимназіи были преимущественно Поляки, дѣти богатыхъ мѣстныхъ помѣщиковъ Подольской губерніи. При гимназіи былъ пансіонъ, и кромѣ того, такъ называвшаяся гимназическая колонія, другими словами — общежитіе учителей, содержавшихъ на полномъ иждивеніи гимназистовъ. Жизнь была очень дешева въ этомъ торговомъ мѣстечкѣ Немировѣ, а между тѣмъ за содержаніе учениковъ богатые паны платили отъ 500 до 700 руб. сер., по тогдашнему времени — громадныя суммы. Колонію учителей составляли: Афанасій Васильевичъ Марковичъ (географія), Илья Петровичъ Дорошенко (математика), Автономъ Григорьевичъ Теодоровичъ (исторія), Никита Васильевичъ Барщевскій (русскій языкъ и словесность). Одинъ Марковичъ былъ женатъ, и потому хозяйствомъ правила сестра Марія Александровна, и около нея группировались всѣ эти милые люди, — рыцари чести и дружества. Всѣ они

были малороссы, поклонники Тараса Шевченка, народники, можетъ быть мечтавшіе о судьбѣ меньшого брата, но въ широкомъ значеніи всѣ они любили Малороссію, всѣ чтили ея старину, но узкихъ мыслей о возрожденіи единой Малороссіи не питали, а интересовались судьбой всей Россіи. Никогда я не замѣчалъ въ нихъ той мелочности, которая выражается въ наружныхъ знакахъ одѣяній (свиткахъ и шитыхъ сорочкахъ) и малороссійскомъ говорѣ. Одѣвались они какъ слѣдуетъ учителямъ, прилично, говорили между собой на общепринятомъ русскомъ (не совсѣмъ чистомъ) нарѣчій, но думали широко и обстоятельно, и надо думать осмысленнѣе теперешнихъ одесскихъ Украинцевъ. Они чтили не только Шевченка, но и великорусскихъ мыслителей, и думали объ общемъ благѣ

Немировское житѣе, надо думать, дало возможность сестрѣ поработать надъ собой и стать твердой ногой на литературномъ поприщѣ, при чемъ та оболочка, въ которой она пребывала, стала тѣсна, и ее, разумѣется, потянуло впередъ. Это было въ 57—58 годахъ. Въ данное время Богдасъ былъ должно быть лѣтъ пяти и сестра сама выучила его читать. Я помню нерѣдко ходилъ съ нимъ гулять по мѣстечку, онъ останавливался, прочитывалъ вывѣсочныя надписи и тѣмъ удивлялъ многихъ прохожихъ, дивившихся знаніямъ такого малыша.

Сестра уѣхала за границу, и я не видалъ ее до 1877 года, когда случайно встрѣтился съ ней въ Петербургѣ.

По отъѣздѣ сестры, Афанасій Васильевичъ поступилъ на службу по акцизу, надзирателемъ акц(изныхъ) сборовъ, сначала въ Самару, а потомъ въ Новгородсѣ-верскъ. Съ сестрой онъ переписывался. Переписки этой я никогда не видалъ, но могу увѣрить, что при жизни моей съ ними, они всегда разговаривали по русски: сестра его называла Афанасіемъ, а онъ ее Маничкой, и я почти увѣренъ, что приведенныя въ воспоминаніяхъ Доманицкаго ея письма къ Афанасію, пересказаны, такъ

сказать, своими словами, съ сохраненіемъ смысла, а не текста.¹⁾

Мнѣ приходилось читать воспоминанія приверженцевъ предположеній, будто рассказы Маріи Александровны написаны Афанасіемъ, что на вопросы объ этомъ, онъ всегда коротко отвѣчалъ: «да, талантъ, отъ Бога» — и въ этомъ почему то видѣли нежеланіе высказаться откровенно, что то скрыть А въ сущности онъ говорилъ правду, въ чемъ глубоко былъ убѣжденъ, передъ чѣмъ благоговѣлъ.

Я, лично, тоже грѣшу перомъ, и желающихъ ознакомиться съ моимъ писательствомъ, отсылаю къ моимъ «Охотничьимъ рассказамъ». Грѣшитель я началъ давно, еще въ гимназіи писалъ и для товарищей сочиненія на задаваемые темы — и прозой и стихами, и руководителями моими не были ни Афанасій Васильевичъ, ни сестра Марія Александровна, писалъ я самъ по себѣ, и нерѣдко двадцать варьянтовъ на одну тему . . . Такъ мнѣ Богъ далъ

Съ отъѣздомъ сестры (вмѣстѣ съ Богданомъ) за границу и съ поступленіемъ Афанасія Васильевича на акцизную службу, семейная связь сестры оборвалась. Въ 1864 году я гостилъ у Афанасія Васильевича въ Новгородсѣверскѣ; онъ жилъ одинъ, но уже въ то время сошелся съ малорусской актриссой-любительницей З-ой, замужней женщиной, съ которой (кажется, едва ли не съ согласія ея мужа) сжился тѣсно и прижилъ нѣсколько человѣкъ дѣтей. На нихъ онъ расходовалъ всѣ свои служебныя средства, и сестра Марія Александровна жила своимъ литературнымъ трудомъ. Въ теченіи періода времени съ 1858 по 1868 годъ я получилъ отъ нея только одно письмо, изъ Дуббельна, въ которомъ она сообщала мнѣ, что Митя Писаревъ утонулъ на ея глазахъ. Богдана, по отъѣздѣ его изъ Немирова, я не видалъ ни разу.

¹⁾ Це не згідне з правдою. М. Марковичка писала до мужа лиш українською мовою і то так гарно, як ніхто другий не міг би написати.

Миръ праху пожившихъ, въ память о нихъ я не сказаль ни одного слова неправды, ни одного сообщенія по догадкамъ. Все пережито и прочувствовано, многое, можетъ быть, не договорено, но не сказано ничего лишняго.

Аминь.

Димитрій Вилинскій.

3. VII. 1908 г.

Король.

Марко Вовчок.

(Спогади.)

Вмерла Марія Олександрівна Маркович, відома письменниця в літературі, — переважно українській. Марія Олександрівна, з роду Вілінська, через шлюб стала українкою, але родом вона великоросіянка і народилася вона в сім'ї потомствених дворян Вілінських, в сім'ї, до котрої належу й я, — брат її рідний. Нещодавно, в одному з українських журналів, у «Вістнику», довелося мені прочитати статтю про небіжчицю сестру п. Доманицкого. В цій статті багато є правди, але трапляються й неточности, і багато чого недоговорено, тому я маю собі за обов'язок сказати все, що відоме мені про сестру; а відомо мені більше, як кому іншому, — кажу це сміло, бо в сім'ї сестри, — себ-то в сім'ї Опанаса Васильовича Марковича, її чоловіка, відомого українця, — Опанаса, збірача українських дум і пісень (та не письменника), що йому багато людей нав'язували авторство творів Марка Вовчка, — я жив з 8-ми років аж 10 літ, і вражіння, що їх тоді саме я пережив, добре збереглися в моїй пам'яті. Нема що казати, чимало могло перебігти по-за мою увагою, — а то власне такі речі та обставини, що не могли мене, як малолітка, цікавити, — але згодом, в юнацькі роки, я жив зовсім свідомо, і мені, добре знавши небіжчика чоловіка сестри моєї, Опанаса, ясно, що він не був не то що автором творів Марка Вовчка, але не міг і нав'язати ці твори, а хто знав Опанаса, той не може мати сумніву що до цього.

Приступаючи до оповідання про те, чого я свідком був, повинен сказати, що скажу тільки те, що мені добре відоме: нічого вигаданого, чи такого, що догадуватись можна, нічого за чужими словами В замітки мої може потрапити яка непослідовність, бо пишу їх ніяк не обробивши, прямо на чисте, зате в них ніхто ні слова неправди не знайде, ані кривого суду: рідня ріднею, а правда — правдою.

Почну за старовини.

Було на світі двоє братів — великоруські столбові дворяне, Данилови: Петро Гаврилович і Дмитро Гаврилович; перший — це рідний дід наш з матиного боку, а другий, виходить, дід двоюрідний. За тих далеких часів дворянство здебільшого було служилою військовою верствою, і дід наш, будучи на постою з полком десь у Польщі, приподобався князні Радзивіл і оженився з нею; отож в жилах наших — від матері — єсть частина польської крові. Що до батька нашого, то був він великоросіянин, з міста Ярославля, і я чув, ніби батько його, а наш дід, звався иросто Вілін, та поступивши в Синод на службу додав, мабуть для окраси, — «ський», і став зватися Вілінський. Батько наш також був на військовій службі і брав участь у Польській Кампанії (31 року) зо своїм Сибірським Гренадерським полком.

Мати наша, дочка Петра Гавриловича, Параскевія Петровна, заміж пішла (14 років) за капітана Вілінського, а тітка наша, дочка Дмитра Гавриловича, Варвара Дмитровна, вийшла заміж також за капітана, Писарева, — в першій народилася дочка — Марко Вовчок, — а в другій — Мітя Писарев, — згодом відомий письменник, критик, що втонув у морі в Дубельні, року 1868, на очах моєї сестри.

Родини Вілінських та Писаревих жили у великій приязні, і сестра Марія Олександрівна часто гостювала у них в маєтку, на Варглі.

Матір наша заміж вийшовши, дістала в придане невеликий маєток, в Єлецькому повіті Орловської губернії,

село Катерининське, де ми всі виростили. Батько помер рано, а мати, вдовою позоставшися з малими дітьми, необачно вийшла заміж за брата свого двоюрідного — Дмитрієва, що був гарячим картярем, скоро до щенту розмантачив масток, і тільки через рідню матері нашій пощастило дати собі раду з дітьми: брата Валеріяна взяв до себе дядько Н. П. Данилов, а сестру Марію — тітка Катерина Петровна, по чоловіку Мордовина, що проживала в м. Орлі.

Удруге вийшовши заміж, коли старшому братові Валеріяну було не більше 11 років, а сестрі, Марії Олександрівні не більше 10-ти, наша мати, що була повна любови та лагідна, по-над міру добра (кріпаки її дуже любили), що мала як на той час дуже добре домашнє виховання, мабуть зрозуміла, що тримати дітей вже на вирості при вітчимові, людині розбещеній, грубій та гіркій гуляці-картяреві, що тяжко гнобив селян, нема спроможности, і тому, порадившись із ріднею, віддала їх під опіку, хоч і не в чужій люди, а рідні, а проте ж — з дому, навіки. Сестра Марія Олександрівна, клопоту тіток Мордовиної та Писаревої дякуючи, вступила до Харьківського Інституту, скінчила його і оселилася в тітки Катерини Петровни, в м. Орлі, і жила там аж поки вийшла заміж. Як мати заміж виходила, я був зовсім малий, жив при ній і все добре пам'ятаю з двох років мого віку це факт. Я пам'ятаю бучі мого вітчима, пам'ятаю як з'явилася моя нерідня, чорненька сестриця (вітчим був чорнявий, а наш батько білявий, і ми всі троє — біляві); пам'ятаю, як ми виростили, як вітчима наважувався вбити наш кріпак Михайло-кравець; і можу певно сказати, що з того дня, як вона виїхала, сестра Марія Олександрівна а ні разу не була в Катерининському в матері, і щоби побачитися з нею, сама мати їздила до Харькова, на Варґол і до Орла. А тим часом, у нас на селі були знаки того, що старші брат і сестра жили в Катерининському. Тут був Валерочків (Валеріянів) ставочок і Машина (Маріїна) ялинка Наша стара

баба куховарка Катерина часто оповідала мені про сестру, вживаючи її розумницею та красунею Мати наша була досвідчена, терпелива, тямуща та розумна вихователька. Дуже добре знала вона музики та язиків, французького особливо, без якого нам дітям, бувало, а ні поткнися. і я добре пам'ятаю, як нам дітям доводилося вимолювати французькими словами милосердя руській людині за якусь там провину Стара Катерина оповідала мені, що за часів дитинства сестри Марії Олександровни, як хто що небудь розіб'є — чашку, карафку, миску, — зараз біжить до неї, а сестра завше брала вину на себе Пам'ятаю, мати оповідала мені, що за чотирі роки Маша «набила» стільки посуду, що й на цілу посудну крамницю настачило б.

Сестру було знати за її допитливим розумом і великою цікавістю. Розумовому росвіткові почасті допомогли студенти Харківського Університету, що разом з нею пробували вакаційний час у тітки Писаревої, що була всебічно освічена, знала кілька мов, а в тім і англійську. Досить того, що син її Мітя Писарев вже 14 років був добре приготований до університету і як найкраще склав іспити. Рідний брат тітки Писаревої Андрій Дмитрович Данилов, був тоді всього на чотирі роки старший від моєї сестри, з якою дуже дружився, і вона йому більше як кому має за розвиток дякувати; він займався літературою і писав дуже непогані вірші. З малого віку сестру тягнуло до науки, не була а ні трохи модницею, вбіралася завжди просто, причісувалася без викрутасів, гладко або в коси короною, і це в неї зосталося на все життя. Не любила вона виїздів, нудилась вечірками; я пам'ятаю розпач матері, що з музикою не велося сестрі, — навіть такий славетній в Орлі піяніст Розов, що навчав Марію Олександровну, зовсім змарнував час — а сестра, вийшовши заміж, зовсім покинула музику. Скінчивши інститут оселилася вона в Орлі, в тітки, де навчала її дітей, Ксю і Катю. В Орлі ж таки Марія Олександровна вийшла заміж.

Тітка наша, Катерина Петровна, жила в Орлі на широку ногу. Вона, як на той час, мала великі кошти, — перше, що придане своє приховала, а друге, чоловік її, Михайло Савич Мордовин, що вислужився з звичайних собі приказних, був секретарем казенної палати, був спритний ділець і всяке таке инше . . . Коротко кажучи, господа тітки Катерини Петровни була перша в Орлі, і там можна було бачити і персон з місцевого beau mond'a: і народника Павла Івановича Якушкина, з його вічним гарапником, що ним він крадькома стібав тігчиних пекіків, і адміністративно засланих студентів, до котрих не так, як тепер, і приватні особи, і адміністрація ставились до найбільшої міри добродушно-сердечно. Бував у неї й Опанас Васильович Маркович.

У «Споминах», що мені доводилося читати і що про них я раніше згадував, О. В. Марковича названо «правителем Канцелярії Орловського Губернатора» Це не так. . . . Перше — саме тоді Маркович був за-молодий для цієї посади, а друге — в місто Орел на службу в Губернське Правління чи Канцелярію Губернатора він потрапив не своєю волею, а з волі начальства, бо був причетний до якоїсь студентської історії Київського Університету. . . . Одно слово, попав він до Орла, здається, разом зо своїми товаришами з університета Нарбутом та Улазовським, за якусь то там політичну непокірливість. . . . Непокірливість цю, може, він і появив, але мабуть у найлегшій формі, бо в орловському вигнанні пробував він не довго, і як тільки неласка минулася, він зараз таки виїхав із Орла і перейшов на службу в канцелярію Чернігівського Губернатора, де завідував редакцією «Губернскихъ Вѣдомостей». . . . Неласка, у котрій він пробував, минулася без сліду, бо не зашкодила його державній службі, на якій він був аж до самої смерти своєї. . . .

Опанас Васильович Маркович, родом з Полтавської губернії, де в його батьків у Пирятинському повіті був маєток. Я знав його братів, — Аполона (власник маєтку),

Модеста (гусар) і Василя (офіцер корпусу лісничих), і він не був нічим схожий з ними. Це був тип народника Українця, в найбільшій мірі характерний і своєрідний і визначався, як зовнішнім виглядом, так і стибом своєї видатної натури. . . . Це був великий на виріст чоловік, чорнявий, тип щирого українця, з задумливим поглядом десь у просторінь, що не звертав ніякої уваги на свій зовнішній вигляд. Я собі його й уявити инакше не можу, як усього потертого та заялозеного, у стріпаних штанях, підтоптаних чоботях. Був до крайньої міри забудькуватий та невибагливий у життєвих потребах. Пристрастей аж ніяких не було в нього. Все його життя, всі змагання приходили до українського співу, театру, приказок та приповідок. Був щирий народник, але тогo особливого стибу, що вдаючись у козацьку старовину, так потопає у минулому, що про добробут людини сучасної зовсім не думав. Словом сказати, була це людина ідейна до самозабуття і чесна до глупоти. . . . Не думаю щоб він міг чогось пильнувати, окрім записування дум, і навряд щоб був на щось инше здатен. Це він довів своїм життям, тою життєвою безладністю, що не випускала його з своїх рук. Мавши на останній своїй посаді акцизного доглядача велике утримання, він усе роздавав, жив напів-голодний і вмер бідолохою. Чим тільки він не був! Урядовцем у губернатора, діловодом, управителем маєтку (в Качановського), учителем географії в гімназії і нарешті акцизним доглядачем, і ніде він не міг знайти собі притулку. Урядовцем губернатора не лишився тому, що губернатор був на його думку хабарником. Діловодство покинув, бо під час Севастопольської кампанії якийсь поставщик биків насмілювався пропонувати йому хабаря. Взявши управительство маєтком, він так попустив віжки, що його підлегли почали розкрадати і його власне і хазяйське добро. Учителство в гімназії не повелося через те, що був забудькуватий і, нарешті, будиши акцизним доглядачем терпів вічні муки, і хоч його співробітники були люде чесні, але фабриканти й

арендатори все добирали усяких способів обікрадати державу і свого таки добувалися. Він це знав і мучився. . . . Чи могла ж така людина бути, не кажу вже творцем чогось суцільного і закінченого, а то навіть керовником Марії Олександрівни в її літературних працях. Ну, звичайно, що ні! Він сам це знав, і як людина абсолютно правдива, на питання людей, що мало знали його, та чомусь не хотіли признати за Марією Олександрівною самостійної творчости, без жадної кривої думки, відповідав, що в неї, себ-то його жінки, Марії Олександрівни, талан від Бога. Це була свята правда; покладатися на те, що великоросіянка не могла за яких три чотири роки засвоїти української мови — це надто чудно. Сестра Марія Олександрівна була замолоду гарна, і краса її була щира великоросійська. Ясна блондинка, з блакитними очима, кругловида, з тяжкими золотими косами, і нормальними рисами, — вона безперечно могла впасти в очі О. В. Марковичу, бо подобалася усім, але вже чим її захоплював Опанас Васильович, — певно рішати не беруся, але думаю, що найбільше своєю оригінальністю. Був він зовсім гарний собою, мрійник, співак і дівчинка-інститутка, розвинута понад свої літа, як і брат її Д. І. Писарев, — закохалася і стала його жінкою. . . .

Я добре пам'ятаю приїзд з Орла молодих до нашого села, Катерининського, Єлецького повіту. Наші кріпаки приходили поздоровляти, і вважали, що чоловік панночки, хоч і хохол, але людина, як і слід бути, тим більше, що Опанас Васильович добре говорив по-московському; а зате кріпак Марковича, Іван, що прибув з приїзжими, був типом досі у нас невиданого щирісенського хохла. . . . Завше заспаний, із щіткуватою стриженою бородою, з своєю характерною українсько-полтавською мовою, Іван появив собою таку дивину, на яку збігалися дивитися і старі й малі, і як де вже розлягався незвичайний регіт, там запевне був Іван і глядачі на дурничку. В додаток до Івана, — що був собі порядним кухарем, мати пропо-

нувала сестрі взяти з собою з наших кріпаків покоївку, молоду 15-тилітню дівчину, але сестра на-відруб одмовилася і просила матір пустити Маринку на волю, що й було зроблено. Сестра з чоловіком пробули на селі скільки днів і, зібравшись в дорогу, виїхали в Чернігів, взяли з собою й мене. Пам'ятаю, шкода мені дуже було кидати наше село, лишити матір, меншу сестричку Віру, і стару Катерину, і покоївок Надію й Маринку, і пасічника Прохора, і Максимка форејтора, і наших коней, і наших хортів. Всього-всього було страшенно шкода, і я гірко плакав, а Іван, що їхав з нами, у моїм лихові найбільше мені спочував. Почав він мене розважати оповіданнями про Україну, і хоч я розумів з його речей хиба що половину, але скоро втішився і заснув у Івана на руках: цей величезний і добрячий чоловік тримав мене, 8-літню дитину, на руках, як ляльку. Згодом, я всею своєю дитячою душею прив'язався до Івана, і як його кривдили, мені бувало дуже його шкода: душа в нього була м'ягка і вмів він плакати гірко й жалібно.

У «Споминах» торкнулися і цього Івана. Там сказано, що в Опанаса Васильовича був кріпак, котрий ніби-то обікрав його і втік. Що Іван пішов і пропав безвісти, навіки, це факт, але він нічого не вкрав і подався тільки в тому, що на йому було. Я дуже добре пам'ятаю цю пригоду, бо брав у ній близьку участь.

Треба сказати, що не вважаючи на колишню дешевизну життя, коли в Києві можна було купити на базарі годовану гуску за 20 копійок, а за 7—10 карб. у місяць можна було мати добре і вигідне помешкання, сім'я наша, — себ-то Опанас Васильович, сестра і я, — жила не тільки помірно, але й з деяким нестатком, бо що-дня жили ми з готової копійки, себ-то двадцятим числом. Опанас Васильович був діловодом, платня невелика; сам був він до найбільшої міри безладний, сестра надто мало тямала господарювати, і прислугою був один Іван, що був за все, як той дворак, що мовляли:

В понедѣльник Савка — Мельник,

А во вторник Савка — шорник.

С середи до четверга

Савка — в горницах слуга.

і тому нічого дивного, що нешвидкий Іван не встигав і сюди і туди управитися. До того ж він випивав, хоч і по-трохи, але під чаркою робився на язик гострий. В якій мірі любив мене, в такій самій не любив Паню, себ-то сестру Марію Олександровну, котра йому все дорікала за неохайність. На ці уваги Іван огризався, огризаня викликали в сестри сльози, а за ті сльози Опанас Васильович нещадно бив Івана. Це правда — з пісні слова не викинеш. Людина завше людина і завше з огріхами. Биття страшно в'їлося Іванові, та самому Опанасу Васильовичу він ніколи слова прикрого не сказав. він тільки частіше жалівся мені на гірку свою долю і наважився, нарешті, тікати. В цьому він мені признався і прохав моєї допомоги; у що б там не стало, йому, на цю справу неодмінно треба було три карбованці; взяти їх було нізвідки, і він навчив мене вкрасти їх у сестри. Намір наш визрів і зміцнів, але треба було вичікувати, бо таку суму, як з карб., непомітно вкрасти не було спроможности. Дістаючи що-місяця платню, Опанас Васильович, звичайно після видачі грошей, заходив до крамниць, накуповував усякої дурниці, особливо ласощів — для Манічки, як він звичайно називав сестру, а потім усенькі гроші оддавав сестрі, бо сам зовсім не давав собі ради з грішми, і в нього за першим словом можна було все забрати, до копійки. Отож, нарешті, настав слухний час. Опанас дістав платню і віддав сестрі, сестра дала мені три карбованці однести їх в аптику, а я ці три карб. загубив, себ-то віддав Іванові. Про те, що я загубив ці три карб., довідалися не скоро, трохи не через два тижні, коли Івана й сліду не було; довідалися з присланого аптикарем рахунку і покликали мене, раба Божого, на суд. Я було почав викручуватись, — сказав спочатку, що

гроші загубив — і нарешті признався, що віддав їх Іванові. Опанас нещадно вибив мене канатом і, пам'ятаю, як сестра Марія Олександровна гірко плакала наді мною.

Іван зник без-вісти, і після цього з'явилася у нас в домі жіноча прислуга.

Через півтора року, як вийшла заміж, в сестри родилася дівчинка, що жила одначе не довго, і сестра після родів довго слабувала. А взагалі, до переїзда в м. Немирів, життя сестрі велося з великим нестатком, але вона вміла у всьому собі одмовляти. Мати наша, маючи на руках меншу нашу сестру Віру, не могла матеріально допомагати, а від тітки вона як і брала, то самі лиш подарунки на іменини, коштовними матеріями. Такого подарунку не можна було не прийняти, але що сестра ніколи модницею не була, звичайно ці речі збувалися і добуті гроші йшли на прожиток.

Після никання і бідунянь на службі Чернігівського і Київського губернаторств, Опанас Васильович попав учителем географії в Немирівську гімназію і став матеріально твердо на ноги. В гімназії цій був директором незабутній Михайло Андрієвич Тулов, інспектор Дельсаль і дуже гарний склад учителів. Вихованці цієї гімназії були здебільшого поляки, діти багатих місцевих поміщиків Подільської губернії. При гімназії був пансіон і крім того, так звана гімназична колонія, іншими словами — інтернат учителів, що брали на повне утримання гімназистів. Життя було дуже дешеве в цьому торговому містечку Немирові, а тим часом за утримання учеників заможні пани платили від 500 до 700 рублів сріблом, що по тодішньому часу було великою сумою. Колонію учителів складали: Опанас Васильович Маркович (географія), Ілля Петрович Дорошенко (математика), Автоном Григорович Теодорович (історія), Микита Васильович Барщевський (російська мова і словесність). Тільки Маркович був жонатий, і тому господарством заправляла сестра Марія Олександровна, а коло неї купчилися всі ці милі люде, — лицарі чести і содружества.

Всі вони були українці, прихильники Тараса Шевченка, народники, що, може бути, мріяли про долю меншого брата, але в широкому розумінню, всі вони любили Україну, всі шанували її старовину, але вузьких думок про відродження єдиної України не плекали, а цікавилися долею всієї Росії. Ніколи я не помічав у них тої дріб'язковости, котра виявляється в зовнішніх знаках, одежі (свитках і вишиваних сорочках) та українській говірці. Убіралися вони, як і годиться учителям, пристойно, говорили між собою звичайною російською (не зовсім чистою) мовою, але думали широко і докладно, і мабуть з більшим глуздом, ніж теперішні одеські українці. Шанували вони не тільки Шевченка, але й великоруських проводирів думки і думали про спільне добро.

Немировське життя, треба думати, дало сестрі спроможність попрацювати над собою і стати твердо на літературному полі, при чому те оточення, де вона пробувала, стало за-тісне, і її звичайно, потягнуло вперед. Це було року 57—58-го. Саме тоді Богдасеві повинно було бути років зо п'ять, і сестра сама навчила його читати. Пам'ятаю, частенько ходив я з ним гуляти по містечку, він спiniaвся, прочитував написи на вивісках і тим дивував багатьох, що таке мале вже дещо знає.

Сестра поїхала за кордон, і я не бачив її до 1877 року, коли випадком стрівся з нею в Петербурзі.

По від'їзді сестри Опанас Васильович, пішов служити в акцизі, доглядачем акцизних податків, спочатку в Самару, а потім в Новгород-Сіверський. З сестрою вони листувалися. Листування я цього ніколи не бачив, але можу запевнити, що за спільного життя мого з ними, вони завжди розмовляли по-російському: сестра називала його Афанасієм, а він її Манічкою, і я майже певен, що наведені у спогадах Доманицького листи її до Опанаса, переказано, мовляв, своїми словами, зберігаючи зміст, а не текст¹⁾.

¹⁾ Це не згідне з правдою. Б. Л.

Мені доводилося читати спогади прихильників здогадів, ніби оповідання Марії Олександровни писав Опанас, що на питання про це, він завжди коротко відповідав: еге, талан, од Бога, — і в цьому чомусь добачали неохоту висловитись одверто, охоту щось ісховати. . . . А він таки говорив правду, в тому він був глибоко переконаний, перед тим він благоговів.

Я собі також грішу пером, і як хто має охоту ознайомитися з моїм писанням, може прочитати мої «Мисливські Оповідання». Грішити я почав давно, ще в гімназії писав я для товаришів на дані теми — і прозою й віршом, — і керовниками моїми не були ні Опанас Васильович, ні сестра Марія Олександровна, а писав я сам по собі, і часом двадцять варіантів на одну тему. . . Так мені Бог дав. . . .

За виїздом сестри (разом з Богданом) за кордон і службою Опанаса Васильовича в акцизі, родинне життя сестри порвалося. Року 1864-го гостював я в Опанаса Васильовича в Новгороді-Сіверському; він жив сам, але вже тоді зійшовся з українською артисткою-аматоркою З-ою, жінкою заміжною, з якою (здається; трохи не за згодою її чоловіка) зжився близько і мав скільки душ дітей. На їх він видавав усі свої зароблені від служби гроші, і сестра Марія Олександровна жила з власної літературної праці. За час од 1858 по 1868 рік я одержав од неї тільки одного листа, з Дубельна, в якому вона повідомляла мене, що Мітя Писарев потонув на її очах. Богдана по виїзді його з Немирова, я не бачив ні разу.

Мир прахові тих, що пожили на світі, — пам'яті їх, я не сказав ні одного слова неправди, ні одної речі за здогадом. Все це я пережив і перечув, багато, може не доказав, а не сказав нічого не до речі¹⁾.

Амінь.

3. VII. 1908 р.

Дмитро Вілінський.

Корон.

¹⁾ Перевід цих споминів належить д. Ніковському.

Замітки і спомини про О. В. Марковича.

Димитрія Марковича («К. С.», 1893 г., IV; 50—77) (Д. Маркович — небіж О. М-ча.) Зімою 1858—9 рр. О. В. з жінкою й симом гостював у свого брата Василя; лісничого в Чернигівщині. Епізод: — «Шо ти сказав, шо сказав»? Заикаясь я (Д. М.) отвѣтилъ: «мужики краденый лѣсъ повезли.» — «Мужики?! Хто тебе вчив? які мужики? Такого слова немає; забудь його! Словом «мужик» люде лаються. Не мужик, а крестянин, селянин, хлібороб, гречкосій. Памятай і ніколи не кажи «мужики» — це лайка, а лаяться гріх, Бог битиме, грім убо!... А звідки ти знаєш, що крадене, що ліс не купований, а крадений? Це вже гріх найбільший на чесного хлібороба сказать: крадене везе, украв!» [Д. М-чу тоді було трохи білш 5-ти років].

Стор. 53. «Тетка Марья Александровна ... отличалась отъ А. В. всѣмъ, рѣшительно всѣмъ: блондинка съ сѣрыми красивыми глазами, ровными, плавными и покойными движеніями: въ моменты рѣзкихъ порывовъ дядька Опанаса она смотрѣла на него широко раскрытыми глазами, не улыбаясь.»

Пісні й коляди співає й записує на ноти. Теж: повір'я, приказки, помовки й т. и. записує — ходить по селі.

Стор. 58. — «Дядя! Развѣ людей продають?» — «Продають, какъ скотовъ, какъ лошадей, не по правдѣ это? Цего, Митю, коханий мій, уже скоро не буде. Це гріх великий: вони роблять, працюють, а ми їмо те, що вони заробляють ... — Скоро, скоро сонечко засвітить, хмари розійдуться і люде вільні будуть»

Стор. 63. «Марья Александровна еще, кажется, с 1859 г. жила в Парижѣ. Почему они жили врозь, я не знаю; но твердо знаю, что дядько Опанасъ страшно тосковалъ, и любимая его тема разговоровъ со мною, гимназистомъ 2-го класса в 1860 году — это разговоры о сынѣ Богдасѣ, о его ученѣ и письмахъ его.»

Стор. 64. — «Энтузіазм, неподдѣльное глубокое чувство, рѣзкіе переходы отъ гнѣва къ похвалѣ» й т. и. Під виливом. О. М. — «пѣніе мужицкихъ пѣсень вошло въ моду; идеалізація крестьянства» ... «мужикофільство» і т. д. (стор. 65).

Завжде О. М-ча окружають гимназісти старших класів. Націон. вплив. — Опісля директор це їм забороняє.

Стор. 72. «Дядька я засталь (въ Сосниці р. 1866) въ убогой обстановкѣ; въ его распоряженіи были 2 комнаты, въ остальныхъ помѣщалось акцизное управление. Эти 2 комнаты наполнены были столами, а на нихъ масса книгъ, тетрадей и исписанныхъ листовъ, все это въ безпорядкѣ. Здѣсь лежала груда листковъ съ народными пословицами, там — ноты, между ними рукописи и опять лоскутки съ записанною гдѣ-нб. пѣснею, стихотвореньемъ, стаканъ недопитаго чаю, — обстановка столь знакомая студентамъ. Опанасъ горячо меня привѣтствовалъ и долго расспрашивалъ ... и рассказывалъ о Марьѣ Александровнѣ и Богдасѣ, что они бѣдуютъ въ Парижѣ, что, несмотря на посылки денегъ, они никакъ не могутъ пріѣхать и онъ страшно тоскуетъ.»

Стор. 75. Не дождался онъ пріѣзда семьи из Парижа: жены Марьи Александровны и сына Богдана. Здѣсь, кажется, у мѣста будетъ сказать, что я лично посылалъ нѣсколько разъ по порученію А. В., деньги Марьѣ Александровнѣ, и этимъ опровергнувъ возложенную на его доброе имя хулу и клевету. Такъ, въ Вѣстн. Евр. за 1885 г. кн. 3, стр. 36 въ статьѣ Анненкова «Переписка съ И. С. Тургеневымъ» въ письмѣ изъ Парижа отъ 12 октября 1860 г. значится: «Пристройте, т. е. помогите устроить черезъ Є. Ковалевскаго, Марковича (мужа г-жи Марко Вовчокъ). Жена его здѣсь несовсѣмъ здорова и груститъ. Но это пройдетъ, и она оправится. А главное, она безъ гроша. Хотя мужъ ей посылать не будетъ, но если у него будетъ порядочное жалованье, так онъ, по крайней мѣрѣ, не будетъ ее грабить.»

Очевидно, ідеально честного и геніального писателя кто-то ввелъ въ заблужденіе ...

Мы ждали опроверженія со стороны тѣхъ, кто получаль отъ него деньги и кому должна быть дорога память А. В., но тѣ молчали и молчатъ. И пусть на ихъ совѣсть падеть гнетъ такого позорнаго обвиненія.

Стор. 76. Болѣлъ онъ туберкулезомъ кишекъ и затѣмъ и легкихъ.

Децо про Опанаса Марковича.

Коли в народів багатих на письменство, у народів, де на ниві друкованого слова працюють сотні людей, коли у таких народів швидко ідуть в непамять імена другорядних діячів, то се не диво, але прикро і тяжко, коли така доля постигає трудовників слова і в народі так убогому на письменство, як наш українсько-руський народ, де письменників чи буде хоч два на кожен мільон кароду! Скрізь по світах, опріч нашої України, людина, беручись до праці на ниві письменства, певна, що вона не тільки виконує свій перший і найсвятійший обов'язок патріотичний, відповідно пориванням і вдачі власного духа, але вона певна, що коли й не придбає собі з тієї праці шматка хліба, не забезпечить свого старого віку, то вже-ж не придбає єдине через ту працю неспокою, убожества і взагалі якого будь іншого лиха. Зовсім інча річ на Україні: тут і школа і письменство і взагалі уся культура російська не тільки не сприяють по людськи розвиватися нашому письменству, а навпаки пильнують знищувати ёго! «Обще-русская» школа у купі з законом 18 мая 1876 прямо пильнують до того, щоб письменство наше не зростало і нові письменники не з'являли ся. Ми не зазнаємо на своїм віку ні одного письменника українсько-руського на Україні (про Галичину інча річ), щоб ёго праця літературна оплачувалася хоч би так убого, щоб нагодувала ёго хоч черствим хлібом. Через цензурні умови і гнобителство нашого

слова часто-густо і талановиті українські твори не знаходять собі видавництва: автор або видає їх власним коштом, або ховає в «шухлядці» до слухного часу. Нарешті робота на ниві українського письменства була і є небезпечна для авторів; найневинніший твір, написаний не для базару Гомолинського, або не для театральної галерії, викликає і косий погляд «начальства» і патент на «неблагонамѣренность». Мій не український читач ледві чи й зрозуміє усю силу і вагу отсего патенту! Се перший ступінь на стежку в «мѣста не столь отдаленныя»; се стежка, хоч і невидима, каменяка привязана на шию людині, скинути її не так то легко, та чи й можливо не ганьблячи свого духового і морального я! Службові двері, значить в більшості — і двері до шматка хліба задля українського письменника, замкнені; хиба вже він загорнеться таким густим псевдонімом, що й рідна мати не пізнає його. Правда трапляється, хоч вельми, вельми рідко, що український письменник розживеться на яку добру посаду, так-же тоді вже він перестає бути українським письменником а робиться «особою»!, він прилюдно відрікається від того коня, що поміг виїхати йому на «пость» і хиба де нишком в закутку з ока на око промовить до свого старого приятеля рідне слово!! Темні се типи, спложені темним «обще-рускимъ» життем; за те добре, що вони докищо зустрічаються ще не часто. Гнобительство українських письменників сферами урядовими що року більшає, ще літ 20—25 можна було здибати на урядовій посаді такого урядника, що не ховався з своїм українським авторством, що пишучи по українськи, прямо підписував власне імя. За нашого часу ми такого не зазнаємо; за те знаємо доволі письменників, що за працю коло рідного слова попадали на заслання, або що найменш страчували службову посаду; згадаймо тільки Чубинського, Глібова, Носа, Шухина й т. д.

Таким чином не бачимо ми на Україні жадного приводу, щоб приманював людей до літературною праці українською мовою. Але-ж нові письменники з'явля-

ються! — скаже хто. — Правда, лічба письменників зростає, не вважаючи, ні на що, і сей факт свідчить про величезну, невмірущу силу українського слова і ідеї! І легко зрозуміти, яка велика сила духової потреби сидить в тих людях, що виходять на вольне мучеництво, аби вдовольнити ту потребу і виконати свій обов'язок. Тим то ми не повинні пускати в непамять ні одного найменшого, аби тільки чесного свого письменника.

Тим часом минає двацять два роки, як помер один з видатніших діячів нашого слова, нашої музики, а ми про його не тільки не згадуємо, а навіть зовсім, здається, забули. Я не скажу, чи був навіть де написаний некрольог його! Я веду річ про Опанаса Марковича, чоловіка, імя котрого і житте були найтісніше звязані з іменем і життем його жінки Марусі (Марко Вовчок).

Не все ще нині можна розказати про Опанасове житте; не про всі ще заслуги його можна нині говорити; та на се я й не спроможен. Я бажаю лишень хоч трохи оновити пам'ять сего славного Українця, оголосивши хоч дещо з його життя; тай то не моє власне, а більш того, що переказали мені приятелі небіщика. Сподіватимуся, що може мої слова зворушать пам'ять тих людей, що вельми близько стояли до Опанаса Василевича і примусять їх подати докладну життепись його.

Рід Марковичів вийшов за давних давен на Україну з Сербської землі і тепер, роспавшись на кілька віток, він доволі людний по лівобережжю, найпаче по Прилуцькому і Пириятинському повітах Полтавщини; хоча правду мовити, рід сей тепер змарнів. В історії України знаємо чимало людей з роду Марковичів, що записали свої імена не лихими вчинками. Опанас Василевич Маркович походив с тієї вітки Марковичів, що жила в Пириятинському повіті. В Опанасового батька, Василя, була в селі Калужинцях велика маєтність і семьею його Бог наділив не малою. З синів його опріч Опанаса треба згадати Василя і Йвана — обидва щирі патріоти, а Іван до того і письменник. В «Основі» була надрукована

вельми важна його праця «Географическое обозрѣніе южно-русскаго края». Невідаю, чи живий ще Іван, але Василь поліг ще р. 1864 в Вологодській губернії, куди закинула його з семьею лиха доля. Се була людина не тільки щира, але незвичайно честна. Син його Дмитро прегарно був виступив на літературну ниву в «Степу» (альманасі, виданому в Херсоні його дружиною). В другому випуску «Степу» мусілаб явитися драматична праця Дмитра Василевича, як чув я, дуже добра праця; але-ж цензура загризла II вип. «Степу», — а Дмитро Василевич с Херсону перебрався десь аж в Майкоп (десь в закутку на Кавказі на чорноморській країні).

Близький сусіда старого Василя Марковича П. М. Таволга-Мокрицький, каже, що Опанасів батько був типичний український пан того часу і добро своє сплюндрував і перевів ні на чому більш, як на гостинності. Звістно, що Україна спокон віку вславила себе гостинністю. Ще на моїй пам'яті були пани, як от Любомірський і Дунїн-Борковський в Чернигівщині, що про гостинність їх луна йшла далеко. Той день-не в-день, коли у такого пана сідає обідати мало гостей, інколи були між ними такі, що господарь не відав і не питався, що вони за люде? «Гість в хату — Бог в хату» — каже наша приказка і отся то філософія і кермувала нашою гостинністю.... Звістно, гостинність та дорого коштувала, а кошти ті постачала даровизна крепацької праці! Часто-густо добутками тієї гостинності було ніщо більш як перевід добра. Я знаю декого с тих панів, що під старість не було у них що їсти. Одначе причиною тому була вже не сама гостинність, а те що вихованне «благороднаго російскаго дворянства» до національної гостинності примішувало антінаціональний «разгуль».

Вже-ж як там не було, а у таких українських панів трохи що не увесь час марнувався на клопіт, щоб як ліпше прийняти, нагодувати і напоїти гостей. Так було і в Опанасового батька; клопіт сей починався, каже д. Таволга, о год. 11 зранку; слуги захожувалися лаштувати

до столу, а Василь Іванович увесь віддався догляду, щоб усе було улаштовано як слід. «Там знайде він, що тарілка не так стоїть, інде чарка далеко від тарілки, інде шклянка наче не витерта добре, або пляшки з вишнівкою стоять «не в лїнїю» і т. інч. Та отак годин зо дві, або й зо три ходить він округ столу та вказує слугам, що те або се треба поправити.

Наступає година обїду — торжественна година! У Марковича, як і в багато де в кого з дуків, були свої музики і сьпїваки з крепаків. Усі вони одягнені в однакове убрання: часом не можна було не звернути уваги на карі очі і рожеві личенька дишкантів, та альтів.... Такі вони гарні та приязні.... Ба! то були дївчата або й молодицї, повбирані по хлопячому!.... Так от — музика заграла полонез і панство їде парами до великої салї, посеред котрої довгий стіл, вкритий білою, наче сьніг, льяною скатертиною. В головах салї висїв великий патрет графа Безбородька (Катерининського канцлера і фунда-тора висшої гїмназїї у Ніжинї). По першій, чи по другій страві господарь підняв шклянку, певнїйше «бокал» (кубок) і хор сьпїває:

«Громъ побѣды раздавайся,
Веселися храбрый Россъ!»....

Не знати, до чого згадував Маркович сьпівати сю пісню, що хотїв він визначити нею? чи російський патріотизм, чи іронїю? певнїйше буде вважати останнє, бо опрїч інчого всего, зараз за «Храбрымъ Россомъ» хор сьпївав:

«Ой гай мій, гаю, густий, зелененький!»
за нею «Чайку», а потім

«Гей гук, мати, гук! де козаки пють!» і т. д.

Більшу частину синів Василь Іванович повернув до військової служби, а Опанас був єго «мазуном»; здається він любив єго більш за всіх і випестив з єго людину, незвичайно добру, м'яжку, гуманну, але живу і

палку. «Немов зараз бачу я чорну кучеряву Опанасову голівоньку і ясні оченята, стоїть він перед батьком, взявся, за вухо, а батько напучує ёго.... — «Чи чуєш. що я тобі кажу, Опанасе?» — питається батько. — «Нічогісїнько не чую! — відповідає хлопя, — а старий, глянувши на ёго, не втерпить і зареочеться», розказує д. Мокрицький.

Незвичайна добрість, прихильність до людей, щирість, були видатнішими рисами Опанасової вдачі цілий вік ёго; а через те, не вважаючи на ёго оригінальність, часом ніби якусь торопливість, усі, хто знаёмився з ним, сердечно любили ёго і не було у ёго ворогів до могили. «Здається, каже д. Мокрицький, оден тільки чоловік інколи косо дивився на Опанаса; то був Шевченко; але причиною тому був не Опанас і не Тарас.... тай не довго стояли таки ніби неприхильні відносини у сіх двох художників!.... Опанас душею був не тільки поет, але ідеаліста»....

Коли родився Опанас, певної відомості у мене нема; одначе можна, без великої помилки, гадати, що родився він р. 1822, бо вже р. 1846 він скінчив у Києві університет «дѣйствительнымъ студентомъ». Урядова відомість каже, що 23 вересня р. 1847 затвержено за ним учене звання (тепер вже нема такого) «кандидата»; але я не тямлю, яким се чином зробилося. Відомо, що Опанас Василевич, перебуваючи у Києві, спізнався з Миколою Костомаровим і, певна річ, належав до Кирило-Методієвського товариства. Одночасно с Костомаровим Опанаса, по доносу студента Петрова, арештовано в марті р. 1847, а в червні тогож року Опанас був вже на засланні в Орлі, на службі в канцелярії губернатора.... Розум і хист Опанаса знати вже з самого того, що ёму в Орлі дано значну для того часу посаду «старшого помічника правителя канцелярії». Губернаторові наказано було пильно і непосредно доглядати за Марковичем. Губернатором в Орлі був тоді відомий, «самодур» князь П. Трубецький.... Одначе Маркович зумів і з ним в ладу

жити. Небавом (звістно с погляду російського — небавом!) поталанило Марковичу перебратися в грудні р. 1851 в Чернигів «корректоромъ Чернигов. Губ. Вѣдомостей». Перебуваючи в Орлі, Опанас закохався і одружився з Марією Олександрівною Велинською, що стала потім так відома в нашому письменстві за «Народні оповідання» Марка Вовчка. Що в тих оповіданнях велику участь брав Опанас Василевич — про се певен кожний, хто раз на своєму віку чув Опанасову бесіду рідною мовою! Я не хочу сказати, що великоросіянци засвоїти трудно народню українську мову і, головна річ, задержати чистоту *народної* складні *так*, як се приходить в «Оповіданнях», найпаче в I і II т., але длятого треба довшого часу. Нарешті не тільки мову — а й *життє і психольотію* народню трудно *так* спізнати і зрозуміти як се бачимо в «Оповіданнях». За такий короткий час: переїхали Марковичі на Україну р. 1851, а «Оповідання» надруковано р. 1857, значить — пані Марковичка знала Україну ледві 5—6 літ. Та ще й те, що за сей час Опанас, будучи на службі, перебував до 19 серпня р. 1854 по великих українських містах Чернигові і Київі, де чистота *народного* життя, мови і психольотії немало вже поповані мійською цивілізацією. — Тай опріч сего усего цілком натурально гадати про вплив чоловіка на жінчину працю! Тим-то запевне можна мовити, що через перші два томи «Оповідань» перейшла строга редакція Опанаса Василевича. Все отсе ні на макове зерно не зменшає заслуг пані Марковички, а говориться єдине через те, щоб і Опанасові віддати справедливо придбану їм заслугу перед Україною.

А вжеж і любив він свою Україну! любив її щиро, безмежно, усім серцем, усею душею, усіма своїма думками. Єдине тільки любов до рідного краю примусила єго лишити Орел і посаду і перебратися і до меншого міста і на злиденну посаду, котру, як прирівняти до тієї, що мав він в Орлі, так гірш — ніж с протопопа та перейти на паламаря. Тай сієї посади треба було триматися в Чер-

нигові, аж доки 19 марта р. 1853 не поталанило ёму при-
братися до Київа бухгалтером в Палату «Госуд. Иму-
ществъ (домень)».

Підчас кримської війни наказано було Опанасові
організувати в Київщині «валовую полубригаду и кон-
ную роту подвижного магазина дѣйствующихъ войскъ». Отсю місію він виконав так добре і так шпарко, що за
неї царь Микола звелів подякувати ёго Цілий рік
потім аж до серпня р. 1855 Опанас був без служби; так
остогидла вона ёму! Та не з ёго чистою душею, не з ёго
непосидячою жвавою вдачею було сидіти бухгалтером
або їнчим урядником в чернильному чаду! Одначе-ж
треба було щось їсти. Опанасові здавалося, що ёго сфера —
педагогія, а правду мовити до сієї сфери він найменш
був вдався! Сфера ёго була *народ, етнографія*, та на
лихо у нас ся сфера не дає ще й досі хліба, а поміж
нашими тодішніми дуками-меценатами, не трапидося
чоловіка, щоб розумів велику вагу етнографії і зрозу-
мівши Опанасів хист і вдачу, «дав ёму службу» от в сій,
власній ёго сфері! Педагогічна діяльність для Мар-
ковича була зачинена, аж доки не вмер царь Микола:
тільки в серпні р. 1855 роздобув собі Опанас Василевич
посаду вчителя географії в Немирівській гімназії (на
Поділлю). Тут береться він скінчити ту роботу, яку провів
вже не один рік. З листу ёго, писаного до Шишацького,
що друкуємо тут, знати, яка то була робота і як в загалі
дивився Маркович на етнографію і на свій збірник при-
казок. Збірник той видав Михайло Симонов (Номис)
р. 1864 в Петербурзі. Се такий скарб народної мови, що
ліпшого досі не маємо: він повинен би бути на столі у
кожного осьвіченого Русина, найпаче у кожного пись-
менника і вчителя руської мови. Се така керниця, з якої
учителі повинні напувати школярів-чистою, як роса,
пародною українсько-руською мовою. Одначе мені зда-
ється, що більшість наших учителів чи й бачила коли
той збірник! На збірнику стоїть Опанасове імення,
і в передмові сказано, що «тулаючись по різних сьвітах»,

Опанас Василевич назбирав більш півсотні *тисячів* приказок!.... Тепер Опанасів лист свідчить нам, що нікому як ёму, мусимо дякувати і за укладку приказок в систему і за саму систему.

Тимчасом за нового царя, дякуючи кримській війні, почалося в Росії розвиднювати і стало можливим з'явитися і українському слову. Між інчим скарбом Куліш видав і «Народні Оповідання» Марка Вовчка!.... Якої слави нарobili ті оповідання — чейже річ відома.... Пані Марковичка згадалася їхати за границю з сином Богданом (родився 27 жовтня 1853), вже-ж і Опанас рушив за нею, але з Берлина, чи що, вернувся, як пише д. Мокрицький, «свідомий, що становище ёго якесь — неякове».... До Немирова, де жителював до марця р. 1859, Маркович вже не вертався....

Рік 1859 був мабуть найгірший в житю Марковича; се був початок того недугу, може й непримітного для сторонного ока, що немов той шашель, поточив здорове ёго. Але про сей час нехай розкаже хто с тих людей, серед котрих перебував тоді в Петербурзі Опанас Маркович. Піклуючись про хліб не тільки для себе, але й для й жінки, що перебувала з сином в Парижі, Маркович шукає собі знов урядової служби, але такої, де хоч чим будь — був би він користен народови. Скасовано крeпaцтво, заведено нові посади задля крeпaцько-панських справ: і вже-ж певна річ, що на посаді мирового посередника Опанас Василевич положив би для народа усі свої сили; та на лихо не було у ёго матеріяльного цензу, через що не можна було обірати ёго на посередника, дано ёму посаду «члена отъ правительства при мировыхъ съѣздахъ посредниковъ» в Чернигівщині; одначе не подобалася ёму ся посада; здається головна річ була в тому, що посада вимагала сталих роз'їздів, а через те таких коштів, що на їх ледві хватало платні. Життєві обставини примушшували піклуватися про гроші, хоч і не для себе.... Та ще й те треба знати, що Маркович був натура цілком не практична, зберегати грошей

він не вмів, тай не любив. «Що є в печі, усе на стіл мечи», отсе була його філософія!... З уст М. К. Чого, що вельми шанував Марковича я чув такий факт: «Іду якось р. 1858, каже М. К. повз оден заїздний двір на Подолі (у Києві), дивлюся, під вікном сидять Марія Олександрівна і Опанас Василевич. Зайшов я до їх; бачу, бідують люде. Взяв я у них щось чимало «Оповідань», метнувся в гімназію, попродав, зібрав щось 50 р. і одніс Опанасові. За день — сижу собі в своїй квартирі під вікном, дивлюся під'їхав мій Опанас на фіякрі, в циліндрі, під пахами повнісенько у його — для себе цигари, для жінки — якісь ласощі, — для сина іграшки... і всі 50 руб. видав на дурниці, навіть фіякрові нічим було заплатити... «Грошей в Опанаса ніколи не водилося... Алеж що він піклувався раз-у-раз про жінку і сина, про се свідчить д. Мокрицький, говорячи, що Опанас після того, як його жінка перебралася за границю, давав їй гроші. То се знати і з других фактів напр. с прозьби його до свого начальства, як був вже акцизним урядником: він прохав запомоги грошевої, бо жінка його, перебуваючи з сином в Парижі, немає спроможності вернутися в Росію, і йому на се видано 350 руб. запомоги.

Отож, як скасовано горільчані відкупи, та заведено акциз р. 1862, управителем акцизу в Чернигівщині був щирий і честний Українець Федор Павл. Ряшевський: він і дав Опанасові посаду «надзирателя» в Новгороді-Сіверсокому. Тут би здається й гаразд йому повелося, бо і начальство було людське, і платня добряча, і товариство щире; але-ж лихо лізло наче шило з мішка! гризота їла чоловіка... точив і недуг. Здоровле підупадало. Рік 1866 переходив недуг за недугом і мусів Опанас переправитися в Сосницю, щоб бути ближше до лікарів (в Чернигові). Та що вже там поможуть лікарі, де болить *душа*... А душі Опанасовій було від чого боліти! немов умисне усе складалося, так, щоб троїти його житте: загальна реакція, утиски українського слова, смерть «Основы», а потім р. 1863

і «Чернигівського Листка», засланне щирих і близьких до Опанаса Українців, найпаче С. Д. Носа, нарешті нагла смерть в далекій чужині брата його Василя, не могло все отсе подолати надломленого вже Опанасового організму.... В лютому р. 1867 він прибув чогось в Чернигів, за якоюсь урядовою справою, та так захорював, що вже не було сили вертати до Сосниці. 5 серпня мусів він іти до земського шпиталю («Богоугодное заведеніє»). Смотрителем шпиталю був тоді Олександр Іван. Коніський, щира і чесна українська душа, типічний Українець! Варто-б було багацько дечого росповісти і про сего чоловіка, та вже нехай на друге: але не можна не додати, що д. О. І. Коніського можна визнати за зразок того, як треба «ходити в народ», щоб не словом а приводом зробитися користним народові. Д. Коніський взяв до себе Марковича на квартиру і с цілої душі щиро, запопадливо побивався коло його; але недуг своє взяв і 31 серпня (ст. ст.) Опанас Василевич на віки спочив. Похоронено його на Бондиній горі (в Чернигові) біля Ильїнських печер, недалеко біля церкви Св. Ильї, сієї найдавнішої Чернигівської сьвятині....

«Пам'ятаю я (казали мені д. Коніський і О. А. Т-ий), що під час недугу Опанас Василевич не покидав «Кобзаря»; раз-у-раз «Кобзарь» лежав у головах у його під подушкою; читаючи його, Маркович глушив в собі тяжкий біль остатніх днів свого непривітного життя». — Опріч довгів по смерті Опанаса нічого не лишилося: міністерство фінансів дало вдові його (Марку Вовчку) 1300 руб. запомоги. «за службу мужа» її....

Нехай вже дотепна критика вкаже те місце, яке припадає імени Опанаса Марковича зайняти в українсько-руській етнографії; а я згадаю ще про його музичний талант. Народню пісню і голоси її Маркович не тільки знав, як ніхто, але він жив нею, він розумів її *душу*: «в кождому гуку, що давала струна с під пучок, чути було слова незримої народної душі». Найліпша музика до «Наталки Полтавки» була Марковичева. Концерт, спо-

ружений Українцями в Петербурзі 27 квітня р. 1862 на заповітку Шевченковим братам і сестрам, найбільш зо всіх узяв праці в Марковича. Відомий маестро С'єровъ заводив до того концерту в ноти українські пісні під проводом Марковича «Захожу я, каже П. М. Мокрицький, до С'єрова і бачу таку сцену: С'єровъ і Маркович, обнявшись, сидять на дивані і цілуються, раюючи українською мелодією: С'єровъ душею і хистом музичним був рідним братом Опанасові».

Р. 1861—3 в Чернигові під проводом Марковича було споружено дилетантами кілька українських спектаклів. Про ті спектаклі ось що каже добрий знавець сцени і штуки О. А. Т-ий: «багацько бачив я спектаклів, бачив і трупу Кропивницького, але не бачив нічого подібного до тих спектаклів, які споружав Опанас Василевич!!» Тай сили-ж були добірні! М. О. Загорська — «Наталка», Борсучка — «Терпелиха», С. Д. Ніс — «Микола»; не диво, що с такою «Наталкою, могла рівнятися хиба тільки та, що в Полтаві грали такі дилетанти, як Ганна Сидоренківна («Наталка»), Дмитро («Виборний»), Кузьма («Петро»), Старицькі, та Тимохвієв (Возьний). В трупі Кропивницького, навіть в грі його самого (Виборний) не обходилося без шаржу, а в Чернигівській і Полтавській «Наталці» його ніколи не спостереже було й на макове зерно».... Маркович, як і Дмитро Старицький з великою шанобою і увагою становили спектаклі і вже було доти не призначать дня спектакля, доки на репетиціях не запевняться, що в спектаклі ніхто ні разу не сфальшить ні словом, ні голосом, ні рухом. «Бував я, каже Т-ий, на тих репетиціях і бачив як Опанас лютував за найменшу фалш! бачив і те, як щиро плакав він, коли Загорська співала на сцені:

«Видно шляхи Полтавській і славу Полтаву,
Пожалійте сиротину і не вводьте в славу»....

«Природа вельми щедро наділила Марковича найвисшими дарами духовими; та на нашій, не своїй землі

«не знайшлося захистку тим дарам», мовив мені колись, небіжчик вже Костомаров, і се велика правда, та разом і сором нашій, теж «не своїй», інтелігенції.... «На серці у Опанаса не було ні капелиночки злості, ёго не можна було не любити», так характеризує ёго П. М. М-кий!.... Вже-ж, здає ься, можна — б було ёму ремствувати і на Шевченка і на Тургенева; але треба було бачити, як він сумував, вбивався за Шевченком!.... Прийшовши на першу панахиду по Шевченку, Опанас промовив: «Боже, ти мій, яка сила пішла в домовину».... «Отсі слова ёго я завів до своїх віршів над гробом Шевченка», каже Петро Николаєвич!

Скінчу свою, нашвидку писану замітку словами Петрова: «Як вмер Опанас Василевич, то з ним вмер за для українського письменства і Марко-Вочок».

«Правда», Львів, 1889*.

К.

Къ біографіи А. В. Марковича.

Знакомство мое съ Аѳанасіємъ Васильевичемъ началось очень давно — еще во время нашего студенчества, въ 1844 году. В «Воспоминаніяхъ» своихъ, помѣщенныхъ въ «Кіевской Старинѣ» за 1889 годъ, говоря о профессорѣ Н. Т. Костырѣ, я упомянулъ о Марковичѣ, какъ о знатокѣ малорусской народности, уже тогда отличавшемся горячею любовію ко всему родному, и потому избранномъ Николаемъ Трофимовичемъ для участія въ проектированномъ нами археологическомъ путешествіи по Малоросіи: ему предназначалась губернія полтавская. По окончаніи университета, въ томъ же 1844 году я оставилъ А. В-ча на четвертомъ курсѣ словеснаго факультета. Оставаясь въ Кіевѣ и послѣ окончанія университета, онъ, по своему настроенію, не могъ не примкнуть къ Кирилло-Мефодіевскому братству, за что и былъ удаленъ на жительство въ Орловскую губернію, гдѣ и познакомился съ будущей своей женой, дѣвицей М. А. Вилинской.

1) Передуковано не зміняючи правопису.

Встрѣтился я съ нимъ послѣ возвращенія его изъ ссылки въ концѣ 1852 года въ Кіевѣ¹⁾. Служилъ онъ тогда въ Кіевской Палатѣ Государственныхъ имуществъ бухгалтеромъ. Узнавъ о моемъ перемѣщеніи изъ немировской гимназіи во вторую кіевскую, А. В. тотчасъ же явился ко мнѣ и сталъ канючить, чтобы я передалъ ему для напечатанія нѣсколько пѣсенъ, записанныхъ мною въ Подольской губерніи, такъ какъ въ то время готовился къ печати сборникъ народныхъ пѣсенъ профессоромъ Метлинскимъ. Послѣ этого, въ продолженіе двухъ лѣтъ, занятый службой, я встрѣчался съ нимъ очень рѣдко.

Какъ-то вечеромъ весною 1854 года мы сошлись на террасѣ Андреевской церкви полюбоваться Днѣпромъ и, идя оттуда, зашли къ нему на квартиру. Жилъ онъ тогда на большой Владимирской улицѣ въ домикѣ, уцѣлѣвшемъ какимъ-то чудомъ отъ прежняго Кіева доселѣ подъ брандмауеромъ большого дома Лаппо; принадлежалъ онъ тогда Мандрикѣ. Въ первой комнатѣ сидѣла съ груднымъ ребенкомъ на рукахъ Марія Александровна. Обстановка квартиры была неособенно богатая. Хотя А. В. занималъ уже въ той же палатѣ должность чиновника особыхъ порученій съ тысячерублевымъ окладомъ, но онъ не переставалъ жаловаться на недостаточность содержанія и высказывалъ желаніе бросить эту службу и поискать чего-нибудь получше.

Не прошло послѣ нашего свиданія и недѣли, какъ онъ явился ко мнѣ на Васильковскую улицу съ просьбой принять на квартиру мѣсяца на два брата жены своей гимназиста Митю. Имѣя лишнюю комнату, я согласился взять мальчику на время экзаменовъ бесплатно; самъ же А. В. уѣхалъ съ женой изъ Кіева въ с. Коченовку, къ помѣщику В. В. Тарновскому, приглашенный имъ для статистическаго описанія его владѣній. Швагеръ

¹⁾ Изъ ссылки А. В. былъ возвращенъ раньше другихъ: въ 1851 г. онъ былъ уже въ Черниговѣ на должности корректора «Губернскихъ Вѣдомостей».

его Митя не по лѣтамъ оказался большимъ любителемъ нумизматики и надѣлалъ мнѣ не мало хлопотъ....

Прошли каникулы. Въ началѣ сентября, проходя мимо братскаго монастыря, въ окнѣ второго этажа Московской гостинницы я увидѣлъ какъ будто знакомое лицо, всматриваюсь — Марія Александровна. Предполагая, что она пріѣхала одна на время изъ деревни, я зашелъ въ номеръ побесѣдовать; но оказалось, что она съ мужемъ оставили г. Тарновскаго навсегда.

— Аѳанасій, объясняла она, нашелъ, что ему, не имѣя почти никакого дѣла, даромъ брать деньги приходится и потому мы и уѣхали въ Кіевъ¹⁾.

Оставшись такимъ образомъ безъ всякихъ средствъ къ жизни, А. В. поселился съ семьей на Куреневкѣ, въ самой бѣдной лачугѣ, даже безъ дверей, вмѣсто которыхъ входъ въ квартиру былъ завѣшенъ какой-то дерюгой. Такая нищета произвела на меня удручающее впечатлѣніе. Измышляя способы, какъ бы помочь земляку, не оскорбляя его самолюбія, я замѣтилъ на полу въ углу кучку книгъ.

— А что это у васъ, А. В., за книги? спрашиваю его.

— А это оставшіяся непроданными пѣсни Метлинскаго.

— А сколько ихъ у васъ осталось?

— Кажется, экземпляровъ 30.

— Хотите, я ихъ продамъ. Кстати въ это самое время мнѣ приходится читать моимъ ученикамъ о народной поэзіи — они ихъ и разберутъ.

Книги эти я взялъ съ собою на извозчика и на другой же день черезъ Митю отослалъ А. В. вырученные за нихъ 30 рублей²⁾.

¹⁾ По словамъ настоящаго владѣльца Коченовки В. В. Тарновскаго, А. В. занимался въ Коченовкѣ больше собираніемъ народныхъ нѣсенъ и пословицъ, чѣмъ статистикой, проводя цѣлые дни на мельницѣ съ помольцами.

²⁾ Это были остатки экземпляровъ, полученныхъ отъ издателя за доставленныя ему пѣсни для сборника, изд. въ 1854 г.

На слѣдующій день къ квартирѣ моей, въ новомъ цилиндрѣ отъ Огюста и сиреневыхъ перчаткахъ, подкатилъ на лихачѣ А. В.; подъ мышкой ящикъ бомбическихъ сигаръ, другой — съ сухими конфетами отъ Балабухи и еще что-то въ сверткѣ — такъ что какъ я посчиталъ все, что было куплено, то изъ 30 рублей едва ли что-нибудь осталось на продовольствіе.

Ну, думаю себѣ, тутъ не поможетъ никакая субсидія. Нужно придумать что-нибудь другое. Посовѣтовавшись съ нѣкоторыми изъ своихъ сослуживцевъ, я склонилъ въ пользу А. В-ча инспектора казенныхъ училищъ Тулова, который и представилъ ему должность учителя географіи въ немировской гимназіи, гдѣ оставались еще на службѣ мои недавніе сотрудники: Теодоровичъ, Барщевскій и Дорошенко, ребята теплые, которые участливо отнеслись къ новоиспеченному учителю и приняли его, какъ говорится, съ распростертыми объятіями. а юный педагогъ Илья Петровичъ Дорошенко даже поселился вмѣстѣ на коммунистическихъ началахъ, вложивъ въ общую кассу всѣ свой заработки.

Зажили мои Марковичи въ Немировѣ припѣваючи. Отсюда то, какъ плодъ обеспеченной жизни, и были отправлены въ Петербургъ приведшія въ неописанный восторгъ Кулиша и Шевченка «Народни Оповидання» Марка Вовчка. Достоверно неизвѣстно, кто подъ этимъ псевдонимомъ скрылъ свое имя — мужъ ли, кровный украинецъ или жена его, орловская уроженка?....

За симъ немедленно послѣдовала поѣздка въ Петербургъ, оваціи, учиненныя столичными земляками, путешествіе Маріи Александровны съ сыномъ за границу и поступленіе Аѳанасія Васил. на службу по акцизу.

И вотъ мнѣ пришлось еще разъ въ жизни встрѣтиться съ старымъ университетскимъ товарищемъ на родинѣ. — въ Новгородѣ-Сѣверскѣ. Въ первый годъ своего пребыванія въ этомъ городѣ А. В. квартировалъ въ домѣ сестры моей, недалеко отъ Десны, подъ Замкомъ. Занималъ онъ семейную квартиру въ 3 комнаты съ кух-

ней, частію потому, що со дня на день ожидавъ при-
бытія изъ заграницы милой подруги, частію ради не-
рѣдкихъ приѣздовъ изъ с. Мезина семейства Загорскихъ
или точнѣе г-жи Загорской, извѣстной пѣвицы, съ
малыми дѣтьми и вѣчно пьянымъ мужемъ. Сестра
жаловалась, что посѣщенія эти всегда сопровождались
для нея сильнымъ безпокойствомъ, потому что въ то
время въ большую комнату обыкновенно вносились нѣ-
сколько кулей соломы и вся семья ложилась вповалку
на полу, при чемъ папаша съ дѣтьми спавъ безъ про-
сыпу всю ночь, а хозяинъ съ мамашей отъ зари до зари
«все спивалы, да ставылы самовары», что было весьма
небезопасно въ комнатѣ, наполненной соломой.

Въ Новгородъ-Сѣверскѣ А. В., помнится, оставался
не болѣе двухъ лѣтъ; затѣмъ онъ былъ перемѣщенъ на
службу въ Черниговъ и тамъ вскорѣ умеръ, не дож-
давшись своей «Манички» и страстно любимаго имъ
сына Богданка.

Изъ воспоминаній М. К. Чалаго.

Спомини про Марка Вовчка.

«Рідний Край», 1908, № 1.

П. О. Куліш, дружина моя, і брат мій В. М. Біло-
зерський зналися з Опанасом Василевичем Марковичем,
дружиною Вовчка, ще до 1847 р. Бували у його часто.
Багато читали, співали багато й розмовляли. Був у його
кумедний прислужник з крепаків. Отсе, було, як Куліш
читає у Оп. Марковича святе письмо, (тоді поводилось
так, що й молоді люде освѣчені любили з сього розвагу
собі уживати), то слуга його увесь той час стояв на
вколішках коло Куліша й благоговійно слухав. Василь
Б. і Опанас Маркович ще були молоді й не жонаті, так
само й Куліш. А як було братство Кирило-Мефодієве,
то й Маркович був у тій спільці. Як в 1847 р. се то-
вариство розігнали і розсадили їх пд різних кутах, то
заслали нас у Тулу, Василя в Петрозаводск, Марковича,
Навроцького й інших в Орел. Я було їду з Тули до

матері в Чернігівську губ. і вертаючись відтіль назад, затримаюсь в Орлі, й Марковичові завезу баночку варення. Нас не забували проїздом через Тулу великоросси з високою освітою. Хомяков, Армашевській, Гусев і інші. Гусев навіть у своєму дворі і дім нам хотів збудувати, аби ми жили у його. Та Куліш сказав: «Скільки вовка не корми, а він усе в ліс дивиться». Що ми бували в лихих матеріяльних обставинах, до моєї матері ми не хотіли писати, щоб її ще більш не сокрушати. Вона й так через те непорозуміння мало не збожеволіла, од жаху і альбом дорогий з малюнками й віршами П. О. Куліша і старшого боярина нашого, Шевченка, закопала десь — і потім ніколи ёго не знайшла.... І все їй здавалось, що я йду пішки, в старечій одежі, в вікно заглядаю; худа, бліда, згнічена, і такого зятя втеряла, котрим пишалася так.

Перед весіллям якось Оп. Маркович завітав до нас, до мами, у хутір Мотроновку, і, памятаю, мені трохи оповів про знайомість з Марією Василівною, ще не будши жонатим. Що якось чудно поводитилась тітка її з нею, у котрої вона жила.... Чимала хата, доволі й покоївок з розмаїтими жіночими працями (се-ж ще за кріпацтва було); а в кутку стоять ширми, там заслонене її ліжко. Отсе й була оселя.... будучого Вовчка.... І багато дечого розказував, та як я про се не думала, шо з сього вийде, «спиця у нашому колесі», то й байдуже.

Опанас Маркович бував у моєї сестри в Кіїві з одним студентом і було співає: «Чом, чом, чорнобров, чом до мене не прийшов». Приємний був чоловік, і гарний з себе—чорнявий, чорні, яскраві очі. Весело співав і мімікою домовляв....

Як вони вже одружилися, теж були у сестри; їй, Марковичці було ще літ 17-ть. Таке ще молоде і так чудно було убане, видно що було пригнічене: гладесенький білий кісейний чіпчикок без кружева й всякаго убрання; та дарма, за нею сестра так упадала, мов вона в найкращих брюсельських кружевах. Була мовчазна, мало

говорила, так що трудно було узнать її розум. Може од того Куліш і назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуца. Очі в неї були гарні, голубі, великі, сама біла рум'яна, середнього росту, постать так собі, бо була огрядненька не по літах. Носила накидку широку (мантілію), — се й ховало її бюст.

Після того, як вона одружилася, не знаю чи швидко, а вона вже сама, ідучи з Житомира в Петербург, в х. Мотроновку до нас заїхала, — се б то до мами. Незабаром і ми поїхали теж у Петербург. Здається, се було в 50-тих роках. Нам вона здалась боязкою, чи не світською, не прикидливою до людей. Якось ні до хазяйки, ні до мене, ні до Куліша, не горнулася; як по нашому темпераменту, — була не привітна, не гаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо.... Мов — «Ви мене любіть, а я в світі нікого...» Тільки ми й чули одновідь на свої речі, а сама нічим не цікавилася. Я так подумала: «Бідна! може, її горе ще дитячого життя прибило; і таке пониження терпіла у тітки між людьми.... Може, вона й од прислуги терпіла яку наругу, то їй усе й здається не людяне»....

Як ми зїхались у Петербурзі, то вона вже бувала у Василя¹⁾; там ми і вбачалися. А у нас ще друкарня була зовсім не впорядкована. Хата в одно вікно й друга невеличка. Ні мебелі ще доброї, ні порядку, щоб вітати своїх знайомих; клопоту було страшенно багато. Саме все ще тільки наклюнулось. А Маркович ще чогось гаявся, не приїздив до столиці. То там, у Василя, ми і вбачалися з Вовчком часто, і обідали там вкупі. Василь і Куліш, і казати нічого, як щиро упадали коло Вовчка, дуже люблячи Опанаса Марковича; а то-ж ще і те, що письменниця *Московка* — служить нашій ідеї українській....

Наше жіноцтво ще й не ворушилось тоді²⁾.

¹⁾ Білозерського, брата Ганни Барвінок.

(Ред.)

²⁾ Однак виявлявся вже український рух проміж жіноцтвом: виступала вже Ганна Барвінок, О. Псьол, були прихильні полтавки; такі як пані Милорадовичка.

(Ред.)

Отже не знали, де її посадить Марковичку. Одно те, що Московка — і по нашому так щиро загомонила, дуже — служить нам, скрашає нашу ниву, третє — дуже Куліш і Василь любили щирого Опанаса Марковича, що збірив українські пісні й клав на ноти. Ще тоді в Петербурзі Шевченка не було, а листування Куліша з Шевченком ішло. Куліш писав до його високорадісно, що проявилася зірда на нашому небосклоні: Московка, та по нашому пише! (Потім Шевченко підїхав з Нижнього Новгорода, з заслання вертаючись).

Ми всі раді були Марковичці, за дорогу гостю приймали. А щоб особисто вона знала мову нашу, — як тепер вбачаємо иноді людей письменних, що нею володіють та говорять, як з книги читають, — сього не помічали. Хоча пісеньку Марковичка співала приємно:

«Ніхто не винен, сама я, сама я,
Що полюбила гультяя, гультяя.
А гультяй не робить, усе п'є, усе п'є,
Прийде до домоньку, мене б'є, мене б'є»....

Куліш зараз себе в ярмо запряг, на «громадську роботу», для матері України. Сів провадити діло, справляти Вовчкові оповідання й видавати їх на свій кошт. Таку високу саможертву й любов до України Куліш через все своє життя показував: він се робив і для Квітки, на свій кошт і повивдавав. Серед тієї праці ми й віку свого дожили любовно і в правді, 50 літ у-купі. Усім Куліш жертвував для рідної України. Йому в журналах добре платили; за «Чорну Раду» 1000 р. гонорару получив. Рідна Україна, може, одна його «не забуде». А інші осьміяли та й посунули на бік, без жертв для України, а тільки балачками бавилися.

Тургенєв ще саме під той час змалював нас характерно — по своєму, що буцім тільки хто скаже: «сідь козак на могилі, грав, грав, воропає», то, каже, малоросси й плачуть. А тут Вовчок з'явився і він коло неї теж став упадати. А Куліш і Василь узялись за його й при-

силували навчитись української мови; він се й зробив, і переложив Вовчкові оповідання на великоруську мову; сим спокутував свій гріх великий. Гріх було Тургенєву насміхатися з українців, бо «лежачого не б'ють».... та ще ж і нісенітниця то була яскрава, що Тургенєв написав у своїй присмішці отій.

Тургенєв думав по своєму, поки йому глибиню нашої поезії народної не показали. А як узнав, то й зачарувався....

Потім розвелось багато у Вовчка знайомих і прихильників. Росіяне де-які, а то й свої: Михайло Лазаревський, Макаров, Василь Білозерський, Куліш, та якийсь моряк, забула як на призвище. Як знайомився з Кулішем, то казав: «Великий світ, та нема де дітись», а тут же й Вовчок під'їхав. Ще бував і поляк Желеховський поет. І ще якісь великоросси були, та перезабула. Багато мала Марковичка добрих приятелів; а дружину свою красну, спасителя її, дорогу квітку нашу — одчалила. Потім Маркович вернувся до Чернигова, а вона з Тургенєвим поїхала до Парижу.

Багато було балачок, та не хочу казати, «переймати те що пливе». З Парижу все писала, просила гроші у Н. Маркова і в Михайла Лазаревського, дуже прихильних до рідної України; по 300, по 500 р. посилали їй, яко писательці.

Вовчок розійшлася з прекраснішою дружиною своєю. Проживши-ж скілька літ у Парижі, нежданно з'явилася у Варшаві. Там були тоді Василь Б—ий і Куліш. Приїхала прямо до Василя, і я з нею в дверях спіткалася у самого входу в його квартиру. Тільки-що я взялась на східцях за дзвінок, а тут і вона підійшла. Ми поздоровкались і разом увійшли до Василя. Я посиділа півгодини й поїхала до дому. Вона оповідала своє нещастя, — що її дорогою обікрали, і прохала грошей знов у брата. А той вже неймовірно багато їй передавав, платючи дорого за її оповідання. Але дав знов їй трохи.

А Шевченко і Куліш тоді вже давнішу повагу до неї втратили.

Син Марковички, Богдась, в Парижі служив за рознощика газет; випадково він утрапив до Плетньових, — вони саме тоді були в Парижі, то й нам розказували....

Марковичка писала завжди про знущання над кріпаками поміщиків, а сама завезла землячку-дівчину в Петербург і, їдучи в Париж, не одіслала її на Україну до матері, а покинула без шматка хліба, серед чужого народу в столиці. І так та дівчина тинялась безпритульно по Петербурзі, поки й розпустилась.... То Шевченко розчарувався в Вовчку і хоч і присвятив був їй свої вірші, та потім стукав кулаком по столу й казав: «Я їй, я їй розкажу!...» То ж і другу квітку з нашого поля збавила, Опанаса Марковича. Він її спас, він їй дав ім'я, а вона його одчалила. Він як її сподівався у Чернигів, то квітками хату вбрав, і всі хати ілюмінував, а вона й не приїхала.... Чутка була, що ні в Житомері, ні в Немирові не було йому доброго життя. Жінка страшно розкидала гроші, і він не мав од неї ніякої одради. А як вона з сином своїм поводитись як виріс, — не знаю.

Ше згадала. Бувало сестра підійде до столу, як Куліш саме справляв оповідання Вовчка, та тільки — черк-черк. А сестра, стоячи за спиною, й каже: «та що ж там *Вовчкового* зостанеться?!».... Надвое думають: що то не вона писала.... З *розмови* її не видно було, щоб вона мовою володіла. Усе розмовляла не по нашому. А як пісеньку співала, то вимовляла добре¹⁾.

1907 р. 30 серпня.

Ганна Барвінок.

Куліш — про Марка Вовчка²⁾.

Марко Вовчок с своїми оповіданнями, надто близькими до бувальщини, явився ніби на те, щоб побачили з-близька, уже не скрізь Шевченків стих або Квітчині

¹⁾ Друковано без змін у правописі.

²⁾ „Хата“ 1860. р., VI—XV (Переднє слово до громади. Погляд на укр. словесність). Передруковано без змін.

поетичні й сміховинні повісті, що то справді за багатий наш геній народній! Печатаючи „Народні Оповідання“, я додав од себе до них переднє слово. „Великого стоять сії оповідання тим“, говорив я, „що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, — живописують не так, як звикли на них дивитись ізверху, а так, як вони сами на себе дивлятця... Се не видумки на потіху гулящим людям: се жива етнографія, котору зрозумів писатель здоровим умом и гарячим серцем.“

Справді Марко Вовчок, зобравши поміж народом первообрази Шевченкових Катерин и Наймичок, ніби тим додав ёго „Кобзареві“ автономію, що справді наш сільський люд, у своїй занедбаній долі, носить у собі, розбитими частинами, той високий поетичній образ, которий Шевченко надав ёму в своїх поемах.

Дуже тіі помиляютьця, що, не бачивши, з-роду нашого сільского люду, як він поводитця поміж собою, взяли тіі оповідання за якісь поеми з народної жизни. Ще раз кажу: „се жива етнографія“, и під тим-то поглядом мають вони найвищу свою коштовность. „Сам по собі Марко Вовчок ище не виявивсь“, говорив я в передньому слові, „а велике ёго діло, яко речника народнього, которий говорить не од себе. Не свої мислі він об'являє нам, як Квітка; не своєю душею за народ боліє, як Тарас: писатель тут одступився геть, назад свого писання, ёго сам народ, лицем до лица, промовляє до нас словом своїм також, як у вищі свої години промовляє піснею.“

Ото ж Шевченко, один Шевченко дознавав иноді таких вищих годин, и се вже не народній геній помагав ёму, а сам він додавав орлових крил народньому генію. Коли судилося й Марку Вовчкові піднятись на рівню з ним висоту творчества, то станетця се тільки тогді, як ескиза з натури не буде в ёго видно за самостайнім творчеством. Хто в Шевченковій Катерині, або хоть и в Марусі Квітчиній, бачить ескиз, копію з людини, котора б стояла перед очима, а не перед душею поета?

Катерина похожа на живих людей — правда, тільки що таких Катерин на світі тисячи, и ні одна кругом на неї не похожа; а Вовчкові Одарки, Сестри й Козачки жили, або и досі живуть на світі, як натурщиці, с котрих зняв собі маляр портрети для картини. Тим-то й остерегав я своїм переднім словом сусідню критику (нашої ще немає) од неумисної хиби (бо наш народ и ёго людськість для неї діло нове, або й зовсім невідоме). Здається, що більше всіх зрозумів мене переводчик „Народніх Оповіданій“ з Українського, пан Тургенев, бо вподобавши поетичній дух и склад тих невеличких повістей як найщирше, остерігся додати од себе статечний суд и указати їм у словесності праведне місто. Передне словце ёго коротеньке аж-надто, и здався шановний переводчик на нас, Українців, що ми-то їх поставили високо.

Пан Марко Вовчок напечатав недавно свою „Институтку“, котору переложив по-своєму той же пан Тургенев. Тут, здається, ступив він дальш од первих оповіданій; а все ще скрізь картину пробиваютьця в ёго натурщики й натурщиці, с котрих він пописував собі етюди. Самостайнёго творчества ми ще и в „Институтці“ не вбачаємо. Геній народній виносить на своїх крилах фантазію Вовчкову; сам автор не здолав и досі пробити нову дорогу народнёму генію, як от Шевченко. Спасибі ёму, служить він гарно чистим смаком своїм народнёму слову и духу. Дай же, Боже, самому ёму колись за весь народ голосне слово сказати: не то щоб яка гарна людина з-міждо народу Вовчковим голосом до нас озивалась, — ні, щоб той голос такиї проглаголав речи, на которі ані сама краща истота з-міждо селян и городян не споможетця. Такіи речи почули ми од нашого кобзаря Українського в 1846. року, и вони-то зробили ёго паном над самим генієм народнім.

У всякого народу бували такі поети, которі брали найчистійші тони в народніх піснях и балладах. Покидавши й старосвітські свої пісні й баллади, слухало все,

що жило, їх нових поетичних творів, слухало, переймало и окривало їх имя широкою славою. От між такими талантами несхибно можемо ми указати місце пану Вовчкові за ёго дотихчасові оповідання. Велику робить нам він підмогу, очищаючи смак рідної мови од Польщизни на Волині й Подоллі, од Московщини и школярства на Подніпрянщині. Ёго гарні, теплі етюдики з натури дають нам способ придивитись як найближче до народнёго обличчя, Не раз, не два натякне нам пан Вовчок и на глибиню народнёго нашого духу; а все ще більш од ёго осталось нам жадати, ніж він дає нам. Злинув він ясным соколом з-міждо людей починающих писати, дійшов до межі самостайнёго творчества и — зупинився. По сей бік межі стоять такі люде, як Боккачіо у Італьян, як Гофман у Німців, Вашингтон-Ірвінг у Ангелян, — доволі їх було на світі, по той бік виступають невеличкою громадою такі мужи, як Шекспир, Вальтер Скотт, Шиллер, Мицкевич, Пушкин, Гоголь, Квітка, Шевченко. — Гоголь у „Вечорах на хуторі“ стояв у-рівні з Марком Вовчком, а далі переріс ёго неизмірно. Шевченко в первих балладах не пійшов вище Вовчкової „Сестри“; в „Катерині“ він піднявсь до Пушкина, яко художник, а в 1846. року — и до Мицкевича, яко поет все-Славянський¹⁾.

Отож, складаючи ціну талантам поетичнім, ставимо ми високо Вовчкові оповідання, як почин новому якомусь ділу, а що с того почину виїде, те ще колись побачимо. Добра приміта отсе, що в два годи пан Вовчок не появив нічого нижшого од первих своїх оповіданій. Може він почуваєтця на щось и геть-то коштовнійше и не хапаєтця з великим ділом, щоб як найповажнійше ёго совершити. Надії нашої словесности Української підрастають що-року, бо взялась вона рости не в тепли-

¹⁾ Що послі 1846. року написав Шевченко, про те ми мовчимо, бо він не випустив ні одной поеми з своєї теки, а дрібненьких штукоч ёго подаємо десяток на суд громадський в нашій „Хаті“.

цях, и лежить перед нею безкрає плодоносне поле-цілина. Тільки зворуши землю уміючи да посій до-ладу — будуть колись добрі жнива на Україні.

І. Франко — про Марка Вовчка.

(ЛНВ, р. VI, т. XXI, р. 1903 — „Новини нашої літер-и).

Стр. 85. ... нова критика буде мусіла основно пови-мітати те павутине, яким обвішав Куліш сю незвичайну літературну появу, повикидати геть такі критичні абсурди, як його суд про „Інститутку“ та иньші оповідання, в яких Куліш не добачав самостійної творчости, а тільки зрисуване натурщиків і натурщиць.

Та поки що сама пані М. Жученко подала рішуче запереченє присуду пок. Огоновського, який повіривши на слово Кулішеви тай не добре зрозумівши його, заявив, що коли вмер Опанас Маркович, то й Марія вмерла для літератури української (ор. сит. 230) і в одній із остатніх книжок „Кіевской Старини“ (октябрь 1902 р. стор. 141—156) подала нам нове оповіданє пн. „Чортова пригода“. Се оповіданє виявляє нам фізіономію письменнички зовсім не подібну до тої, яка від молодих літ відома нам із „Народніх оповідань“ 50-их та 60-их років. Марко Вовчок являється тут — гумористом, іде слідами Гоголя тай то не його „Мертвих Душ“ і „Ревізора“, а його „Вечерів на хуторі близь Диканьки“. Се справді новість — коли не найважнійша, то з психольогичного й літературно-історичного боку найцікавійша з усього, що приніс нам 1902 рік.

Не думаю тут вдаватися в розбір і в критику сього нового твору пані Маркович-Жученко; зазначу лише, що з технічного боку він зложений бездоганно, а мова його блискуча, чиста та богата, як у давнього, всім нам дорогого Марка Вовчка. Правда, як плід артистичної творчости, з ідейного й суспільного боку се нове оповіданє глядить на нас якимись чужими очима, мов розбуджений із могили сьвідок давно забутого часу. Се поясняє нам

по троха історія зложеня сього твору. В редакційній увазі, доданій до нього, читаємо ось-що: „Містячи на сторінках нашого місячника отсю казку пані Марко Вовчок думаємо, що читачам буде цікаво знати, чому авторка узяла ся оброблювати казкову тему. Оповідасмо за словами самої авторки, що дозволила нам і зробити отсю невеличку передмову до казки. В маю 1859 чи 1860 р. перед виїздом пані Марко Вовчок за границю Т. Г. Шевченко заповідав авторці доконче взяти ся до оброблюваня казок. „Гляди-ж, доню, — просив її поет — щоб ти мені написала копу-дві, або пять, а то й сім кіп казок.“ Сповняючи волю поета і дане йому слово пані Марко Вовчок опрацювала декілька народніх казок. Отся казка власне й є одна з тих, що були написані по заповіту поета. Передаючи її в редакцію нашого місячника пані Марко Вовчок обіцялась нам ласкаво й на будуще ділити ся з читачами своїми працями в міру, як будуть оброблені.“

З сеї уваги не зовсім ясно видно, коли була написана отся казка; здавалось би, що вона була написана ще в 60-их роках, а тільки тепер перероблена. Та найцікавійше тут передане панею Марко Вовчок слово Шевченка, що наказував їй писати казки. Що могло привести Шевченка до такого наказу? Ми знаємо, що прочитавши „Народні Оповідання“ т. I Шевченко бачив у Марку Вовчку „тихого пророка і обличителя жестоких панів неситих“. Чи тож такому пророкови пару літ пізнійше наказують писати казки? Одно з двох: або Шевченко вчитавши ся ліпше в твори Марка Вовчка побачив їх голівну красу не в тій тенденції, задля якої величали їх тодішні критики в роді Куліша й Добролюбова, або познайомившись особисто з панею Марковичкою побачив, що в її вдачі й уподобаннях нема нічого пророцького та обличительного, а натомість був очарований її даром живого слова, оповіданя, може навіть оповіданя отаких на пів народніх, на пів власного компонованя казок, як отся „Чортова пригода“.

О. Пчілка до Огоновського про Марка Вовчка.

Свою автобіографію написала Олена Пчілка в 1888 р. на просьбу автора цієї історії руської літератури й прислала її в редакцію «Зорі», котра й сейчас її надрукувала¹⁾. Із-за того Пчілці було маркітно, що її життєпись, призначену до приватного вжитку, оголошено друком. Тому то трохи згодом писала вона ось що Ом. Огоновському: «Редакція «Зорі» зробила мені дуже велику прикрість, коли ні з того, ні з сього надрукувала ті біографічні замітки сама, — тоді, коли замітки послані були для Вас, по просьбі Вашій, переданій через редакцію. Може кому здасться, що то все одно, бо й посилаючи Вам, посилалося завідомо для друку. Але то велика різниця, коли сторонній біограф застосує подані звістки сам, між своїм писанням, а знов иньше вражіння (і то дуже погане), коли автор ніби сам друкує свою біографію, — виходить: «ось-то я!» До всього ж редакція «Зорі» зробила мені ще більшу прикрість тим, що відкинула останній уступ моєї замітки, власне той, котрий єдиний хотіла б я тоді бачити надрукований. Се-ж був той уступ, де я висловляла свої літературні переконання й власну думку про своє місце в українській літературі. Може бути, що та моя рукопись так і не дійшла до Вас цілком, (дарма, що пересилалась-Вам!), для того перекажу її знов. Я просила Вас в тій замітці не вважати мене «послідователькою» пані Марко-Вовчок. Правда, від того часу виявилось, що Ви вважаєте пані Марко-Вовчок за мию. І за се Україна повинна складати Вам велику подяку, бо справді, яке-то колись було неславне для української мови й літератури переконання, що нібито якась перша-ліпша кацапка, з-роду не чувши української мови, ледві захотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтоншими її власностями й почала писати по-українськи, — та ще як! — краще всіх українських повістярів! Далєбі се зневажало українську мову: що ж

¹⁾ «Исторія літературы рускои», ч. III., стор. 1086—87.

то затака осібна характерна мова й письменність, коли всякий чужосторонець возьме її зараз писатиме, та ще як досконало! Отже Ви перший прилюдно підорвали сю думку, на-половину скинувши з нахабної кацапки украдену нею українську личину, чи той почесний вінець прекрасного українського автора! Шкода тільки, що се не зроблено до останку, — хоть ще єсть живі люде, котрі могли б се зробити, знаючи близько час і обставини видавання «Основи» Але як би там не було, хочай би считаючи фірму «Марко-Вовчок» будь-кому належачу (власне п. Марковичу й Кулішеві), я хочу сказати, що не в той слід іду я, в який ішов той «Марко-Вовчок» і сучасні йому автори: я стала на нове поле, хоть властиво сказавши тільки на свіжу ниву того ж самого поля української письменности, українського життя. «Козачка Олена» — з народного життя цілком, але й в ній беру тип не героїнь Вовчка, Куліша, Шевченка, (тих ніжних коханок, сестер, жінок), а постать жінки — патріотки. Далі темами й типами інших оповідань, з побуту інтелігенції, схожу цілком з ниви «Марків-Вовчків». — Теж саме в мові. Не майте се за хвастощі, — і знаю я просту мову не-згірше тих, що писали за Марковичку, і там, де сеї мови мені досить, я нею обхожуся, — але де сеї мови мені буває за-мало, я тим не в'яжу собі рук, і добіраю, «творю (скажу власне — «кую») собі ширшу мову. Перед своєю совістю маю собі то не за ганьбу, а навіть за чималу заслугу.

М. А. Скабичевський про Марка Вовчка.

(Исторія новѣйшей русской литературы. Стр. 207—208).

Къ беллетристамъ сороковыхъ годовъ по характеру разсказовъ изъ народнаго быта слѣдуетъ отнести извѣстную писательницу — Марко-Вовчокъ (Марію Александровну Марковичъ).

Разказы ея появились впервые въ 1859 году на малороссійскомъ языкѣ и тотчасъ же были переведены

самимъ авторомъ на русскій языкъ и напечатаны въ лучшихъ и наиболѣе распространенныхъ журналахъ того времени. Въ томъ же 1859 году другая коллекція украинскихъ разсказовъ М. Вовчка была переведена И. С. Тургеневымъ, издана отдѣльною книжкою и удостоилась весьма лестнаго отзыва Добролюбова, который посвятилъ въ «Современникѣ» этимъ разсказамъ цѣлую статью.

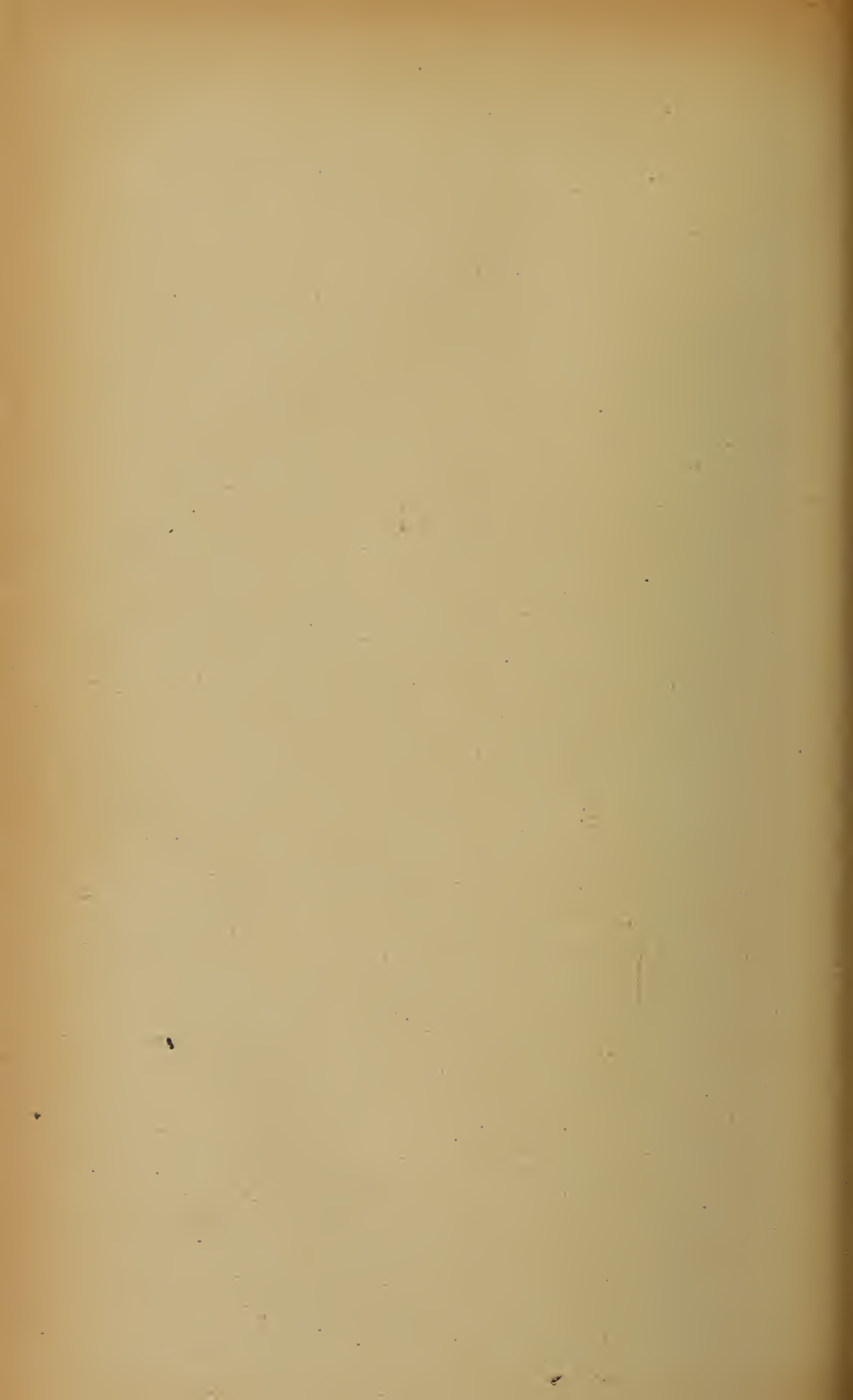
Разсказы М. Вовчка подкупили тѣмъ, что явились въ такое время, когда все были увлечены крестьянской реформой, и они удовлетворяли злобѣ дня, такъ какъ заключали изображенія страданій крѣпостныхъ подъ гнетомъ помѣщиковъ. Къ тому же, пользуясь свободой тогдашней цензуры, М. Вовчокъ не пожалѣла мрачныхъ красокъ для угнетателей и яркихъ для угнетенныхъ, и по силѣ и рѣзкости протеста превзошла все, что до того времени появлялось въ этомъ родѣ. Многіе видѣли въ ней русскую Бичеръ-Стоу, и сочиненія ея выдержали втеченіе шестидесятихъ годовъ три изданія.

Но слава М.-Вовчка закатилась съ такою же быстротою, съ какой и разгорѣлась. Въ концѣ пятидесятихъ и въ началѣ шестидесятихъ годовъ смотрѣли сквозь пальцы на слабыя стороны ея разсказовъ, благодаря ихъ политическому содержанію и тому, что народный бытъ былъ еще въ то время мало извѣстенъ; десять же лѣтъ спустя, разсказы утратили свое обаяніе, и тогда выступили наружу существенные ихъ недостатки: поверхностное знаніе народнаго быта, отсутствіе живыхъ, реальныхъ красокъ въ изображеніяхъ его, ограниченіе однѣми общими, стереотипными чертами, какія только можно заимствовать изъ чтенія народныхъ пѣсенъ и сказокъ, и сентиментальность. Нельзя отказать Марко Вовчку въ талантѣ, но этотъ талантъ субъективный, болѣе лирической, чѣмъ эпической; обнаруживая подчасъ способность къ тонкому психическому анализу, онъ находится въ то же время всецѣло на романтической почвѣ вымысла. Поэтому самими лучшими, и теперь еще не утратившими своего значенія, являются сказки

Марко-Вовчка таковы: Сказка о девяти братьяхъ разбойникахъ и о десятой сестрицѣ Галѣ, Невольница, Медвѣдь, Кармелюкъ, Маруся и т. п. Благодаря тому, что это сказки, — вы не требуете отъ нихъ живого и реального изображенія народнаго быта и миритесь съ ихъ сентиментальностью, подобно тому какъ не ставите въ вину тѣхъ же качествъ Ундины Жуковскаго. Въ то же время вы не можете не признать неотъемлемаго ихъ достоинства: гуманнаго и демократическаго духа, которымъ онѣ проникнуты.

М.-Вовчокъ впрочемъ и сама повидимому со временемъ сознала, что изображеніе народнаго быта не ея дѣло. Втеченіе шестидесятихъ и семидесятихъ годовъ она написала нѣсколько повѣстей и романовъ изъ интеллигентныхъ слоевъ общества, но произведенія эти, нынѣ почти забытыя, ничѣмъ не выдѣляются изъ уровня посредственности. Самымъ лучшимъ изъ нихъ являются Записки причетника, поразившія публику такимъ знаніемъ быта сельскаго духовенства, какого трудно было ожидать отъ женщины дворянскаго класса, равно какъ и такую объективность, какой въ прежнихъ ея разсказахъ не замѣчалось.

**ГОЛОСИ КРИТИКИ (1857—1868)
ПРО ПИСАННЯ МАРКА ВОВЧКА.**

I.

«Русскій Вѣстникъ», 1857, томъ XII (декабрь), отд. «Современная Лѣтопись», 227—234, П. Кулишъ «Взглядъ на малороссійскую словесность, по случаю выхода въ свѣтъ книги «Народні оповідання Марка Вовчка».

Счастливыи случай привелъ меня быть издателемъ этихъ вполне самостоятельныхъ, истинно оригинальныхъ рассказовъ, которымъ ничего подобнаго не являлось ни въ малорусской, ни въ великорусской литературѣ. Авторъ взявъ какъ дѣйствительно случившееся событіе, рассказываетъ его не отъ своего лица, а отъ лица дѣйствующихъ лицъ, или свидѣтелей происшествія, и рассказываетъ съ такимъ совершенствомъ, съ такою естественностью, что многія мѣста я самъ принялъ за стенографію со словъ малороссійскихъ поселянъ. Эти рассказы очень часто напоминаютъ по своему тону, записанныя мною и напечатанныя въ «Запискахъ о Южной Руси» преданія; но то, что записано мною, составляетъ отрывки, иногда краснорѣчивые, иногда нескладные, а интересные только въ документальномъ смыслѣ. У г. М. Вовчокъ напротивъ, каждый рассказъ, отъ начала до конца, представляетъ гармоническое во всѣхъ частяхъ и въ самихъ мелочахъ художественное созданіе. Все у него живо, выразительно, просто, какъ въ дѣйствительности, и все связано между собою общою идеей, которой авторъ не высказываетъ, но которая сама собой выражается въ каждомъ фактѣ. Прелесть языка въ этихъ рассказахъ дивная! Казалось, послѣ Шевченка нечего было требовать больше отъ малороссійскаго языка; но г. Марко Вовчокъ рассыпалъ въ своихъ рассказахъ такія богатства

родного слова, что, я увѣренъ, самъ Шевченко придетъ въ изумленіе.

Исторія появленія Марка Вовчка въ нашей словесности очень оригинальна. Въ числѣ матеріаловъ, доставленныхъ мнѣ изъ разныхъ концовъ Малороссіи для дальнѣйшихъ томовъ «Записокъ о Южной Руси» нѣкто, назвавшій себя Маркомъ Вовчкомъ, прислалъ одну тетрадку. Взглянувъ на нее мелькомъ, я принялъ написанное въ ней за стенографію съ народныхъ разсказовъ, по моимъ образцамъ, и отложилъ къ мѣсту до другого времени. Тетрадка лежитъ у меня на столѣ недѣлю и другую. Наконецъ я удосужился и принялся ее читать. Читаю и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведеніе! Было прислано сперва только два небольшихъ разсказа. Я пишу къ автору, я освѣдомляюсь, что это за повѣсти, какъ онѣ написаны. Мнѣ отвѣчаютъ, что живя долго съ народомъ и любя народъ больше всякаго другого общества, авторъ насмотрѣлся на все, что бываетъ въ нашихъ селахъ, наслушался народныхъ разсказовъ, и плодами его воспоминаній явились эти небольшія повѣсти. Авторъ трудился, какъ этнографъ, но въ этнографіи оказался поэтомъ. Его глубокій человѣческій взглядъ въ самую душу изображаемыхъ лицъ, чувство красоты во всемъ Божьемъ твореніи и гармоніи въ словѣ, которымъ выражается внутренняя жизнь человѣка, ставятъ его далеко выше описывателей съ натуры, слывающихъ нерѣдко въ журналахъ поэтами. Въ наше время ихъ появилось множество и каждый изъ нихъ могъ бы подписать свое имя подъ повѣстью другого, потому что всѣ смотрятъ на міръ Божій сквозь одни и тѣже очки. Для нихъ неосуществимъ совѣтъ великаго польскаго поэта:

*Martwe znasz prawdy, nieznane dla ludu,
Widzisz świat w proszku, w każdej gwiazd iskiere;
Nie znasz prawd żywych, nie obaczysz cudu:
Miej serce i patrzaj w serce. (Z «Dziadów»)*

послѣдній стихъ выражаетъ вполнѣ характеръ творчества г. М. Вовчка. Онъ рассказывалъ вещи обыкновенныя: о томъ, какъ сестра оставила семейство родного брата и служила въ наймахъ, о томъ какъ крестьянская дѣвочка взята была изъ числа дворовой прислуги; о томъ какъ козачка вышла замужъ за господскаго человѣка, о томъ какъ чумакъ приволочился за поселянкою, о томъ какъ откупился на волю крѣпостной паровокъ и т. п. Откуда же происходитъ глубокий интересъ его рассказовъ? отчего этихъ рассказовъ нельзя читать безъ слезъ? Тутъ нѣтъ ни страшныхъ бѣдствій, ни великихъ несчастій, ни трагическихъ катастрофъ. Люди живутъ, старѣются и умираютъ такъ просто, какъ обыкновенно бываетъ въ селѣ и однако-жь у читателя сжимается сердце и выступаютъ слезы при многихъ самыхъ обыкновенныхъ, повседневно видимыхъ сценахъ. Это не отъ чего другого, какъ отъ того, что эти рассказы прошли сквозь сердце автора и диктованы ему сердцемъ. Такою живою, не отвлеченною, не мечтательною любовью къ народу не загорался у насъ еще ни одинъ писатель. Личность автора совершенно исчезаетъ въ рассказахъ: вы видите передъ собою народъ, слышите народъ, знаете, какъ онъ живетъ, понимаете, какъ онъ чувствуетъ. Рассказы г. М. В. по размѣрамъ невелики, но открываютъ передъ читателемъ какъ то необъятное пространство; какой то мѣръ, который отчасти ему уже знакомъ, но въ который еще никогда не вводили его такъ запросто. Многіе бывали проводниками. . . .

II.

«Русскій Вѣстникъ», 1858, июль, кн. I., стор. 165—177, I. Сонъ. II. Свекровь.

Отъ редакціи:

«Предлагаемые рассказы вышли недавно на мало-россійскомъ нарѣчїи, особою книжкою. Читателямъ на-

шимъ извѣстно (см. «Русскій Вѣстникъ», 1857, № 2)¹⁾ о достоинствѣ этихъ разсказовъ. Они отличаются необыкновенною прелестью и свѣжестью народной малороссійской рѣчи, и удивительною художественностію въ воспроизведеніи народныхъ чувствованій и быта. Авторъ, самъ Марко Вовчокъ, взялся переложить ихъ для нашего журнала на великорусское нарѣчіе. На первый разъ мы предлагаемъ только три разсказа и будемъ продолжать въ слѣдующихъ книжкахъ. Переложеніе автора сохраняетъ прелесть подлинника. Какъ увидятъ читатели, онъ сумѣлъ въ формахъ великорусской рѣчи сохранить колоритъ малороссійскаго разсказа». *Ред.*

— Ів. іюль, кн. 2-ая, стр. 358—372, Максимъ Гримачъ, Чумаць, Отець Андрей (в оригіналі це оповід. названо: Знай Ляше!)

— Ів. августъ, кн. I, стр. 471—506, — Выкупъ, Даныло Гурчъ, Сестра.

III.

«Отечественныя Записки», 1859, мартъ, стр. 1—14 отд. «Русская Литература». Критика г. Эк. С-тъ на «Народні оповідання Марка Вовчка 1853 издав П. Куліш».

Со времени живыхъ художественныхъ очерковъ малороссійской жизни Гоголя, въ русской литературѣ мы не встрѣчали ничего подобнаго этимъ народнымъ оповіданьямъ. Въ нихъ вѣтъ что-то эпическое, народное, возвышающее надъ взглядомъ отдѣльнаго человѣка. Оттого ихъ языкъ такъ поэтически живъ и бьетъ такую чистою струею, а событія и лица проходятъ передъ вами не въ полусвѣтѣ личнаго воззрѣнія, а въ широкомъ взглядѣ цѣлаго народа, живое выраженіе котораго мы встрѣчаемъ только въ народной поэзіи. Не-

¹⁾ Це помилка, а справді — № 12, стаття Культурный взглядъ на Малороссійскую словесность, по случаю выхода въ свѣтъ книги „Народні Оповідання“ Марка Вовчка, стр. 227—234 Современная Лѣтопись.

зависимо отъ високаго, художественнаго впечатлѣнія, какое производятъ рассказы на душу читателя, вы встрѣчаетесь здѣсь съ тѣмъ сильнымъ груднымъ голосомъ, который невольно будитъ и возвращаетъ человѣка къ жизни, какъ бы ни была она тяжела и непривѣтлива. Въ этомъ (если можно такъ выразиться) гражданскомъ значеніи реального направленія нашей литературы, заключается вся его живая современная сторона: здѣсь оно приходитъ въ живую связь съ нашими кровными интересами и является дружнымъ помощникомъ на пути отреченія отъ выжившей старины; подымая вопросы самые жизненные и неотразимые, оно прямо указываетъ на настоящую необходимость положительнаго критическаго рѣшенія въ дѣлѣ общественной организаціи.

Ни въ одномъ явленіи современной литературы не рисуется такъ ярко поразительная картина послѣдней борьбы старыхъ изжитыхъ элементовъ, крѣпкихъ заднимъ умомъ и невѣжествомъ, какъ въ поэтическихъ рассказахъ автора названнаго нами выше. . . . Жизнь и явленія схвачены въ нихъ съ самой живой современной стороны¹⁾.

И вотъ въ чемъ въ нашихъ глазахъ главная заслуга книги г. М. В. а съ нимъ вмѣстѣ и всего реального направленія нашей литературы. Не лукавя и не лицемеря, не вступая въ намѣренныя сдѣлки ни съ какими практическими соображеніями, художественною рукою рисуется передъ нами жизнь, ея мрачныя и свѣтлыя стороны съ давняго времени; мы такъ привыкли ходить въ обманѣ, что великая благодарность да будетъ воздана честному автору за его честное, нельстивое, благородное слово о томъ, на что въ настоящее время обращены и мысли, и дѣла всякаго живаго современнаго человека.

¹⁾ Прим. «Въ небольш. книжкѣ, писаной по малороссійски, всѣхъ рассказовъ 11; изъ нихъ 8 извѣстны уже русской публикѣ, изъ переводовъ помѣщенныхъ въ «Русскомъ Вѣстникѣ» 1858 г. (опов.: Козачка, Одарка і Панська воля.)

«Современникъ», 1859, май, отд. «Русская Литература», стр. 103—113. Украинскіе народные рассказы *Марка Вовчка*. Переводъ *И. С. Тургенева*. Спб. 1859. К.

. Нѣсколько рассказовъ было переведено въ нашихъ журналахъ, но переводы эти не были удовлетворительны, потому что, какъ справедливо замѣчаетъ *И. С. Тургеневъ* въ предисловіи къ своему переводу. «носили на себѣ слишкомъ ясный отпечатокъ малороссійской рѣчи». Онъ говоритъ, что задача его, была — соблюсти въ переводѣ чистоту и правильность родного языка и въ то же время сохранить по возможности ту особую, наивную прелесть и поэтическую грацію, которою исполнены «Народные рассказы» Тургеневъ могъ приложить къ этому дѣлу свою душу, и это ручается намъ, что русская публика получаетъ теперь переводъ Украинскихъ рассказовъ *Марка Вовчка*, не уступающій оригиналу (подано цілу Одарку). Рецензія — перепечатка отзыва, написаного однимъ изъ лучшихъ знатоковъ малороссійскаго языка и писменности, К., еще при первомъ появленіи ихъ въ малороссійскомъ подлинникѣ». Вотъ что писалъ г. К. (передрук . . .).

Марко Вовчокъ въ Трехъ доляхъ прежде всего описывалъ уединенныя пещеры въ мѣловой горѣ, которыя какая то отшельница рыла въ теченіе сорока лѣтъ. Это описаніе, сдѣланное съ особенною, усиленною выразительностью, кладетъ въ воображеніи читателя подмалевокъ повѣсти и, при большей внимательности къ предмету, имѣло бы для нея существенное значеніе. Но *Марко Вовчокъ* оставляетъ свою картину и остановившагося надъ нею читателя, во вредъ послѣдовательности впечатлѣній, которыя произведены имъ въ нашемъ воображеніи, и уже подъ конецъ повѣсти обращается опять къ пещерѣ въ мѣловой горѣ, которая тутъ всего лучше и могла бы быть описана. («Основа», 1861, IX, 60—61 «Обзоръ Укр. Словесности» П. Куліша).

«Русскій Міръ», 1859, № 18, стр. 438. У відділі «Текущая литература» — про книгу «Украинскіе народныя разказы» Марка Вовчка, переводъ *И. С. Тургенева*.

Не богаты содержаніемъ разказы М. В., а между тѣмъ вы съ удовольствіемъ читаете и перечитываете ихъ, — и оторваться не можете. Авторъ умѣлъ вложить въ нихъ столько человѣческаго, столько теплаго чувства къ горю и несчастію ближняго, и — такъ прямо умѣлъ посмотреть на жизнь простого русскаго селянина, что вы невольно становитесь въ нимъ на ту же точку и яснѣе начинаете понимать эту жизнь трудовую, опутанную разными тяжелыми условіями, при которыхъ счастье бѣжитъ отъ человѣка, и не дается ему въ руки, хотя онъ почти возлѣ него, — протягиваетъ руку, чтобы схватить его, но тут — то убѣждается, что онъ не хозяинъ своего счастья, что не ему гоняться за нимъ съ опутанными ногами. (Приклади з оповідань) Большая часть разказовъ М. Вовчка говоритъ намъ: не судите этихъ бѣдныхъ простыхъ людей по одной наружности, посмотрите на ихъ человѣческую сторону; у нихъ такія же сердца, какъ и у васъ, съ тѣми же правами на жизнь; не оскорбляйте чувствъ, дорогихъ для человѣка, не унижайте этимъ своей собственной человѣческой природы; дайте имъ права — жить сердцемъ и искать своего счастья.

Авторъ выставляетъ передъ нами преимущественно женскія личности и нисколько не выдумываетъ для нихъ исключительныхъ, эффектныхъ, драматическихъ положеній; нѣтъ, онъ рисуетъ жизнь такъ, какъ она сложилась въ дѣйствительности и въ ней-то выступаютъ лица, какъ несчастныя дѣти этой дѣйствительности. У него нѣтъ при этомъ никакой задней мысли, не видно даже намѣренія, какъ это дѣлаютъ многіе; состраданіе тутъ является само собою изъ той правдивости, съ какою ведется разказъ. Изъ всего этого вытекаетъ удивитель-

ная простота, отличающаяся спокойнымъ, идиллическимъ тономъ; но въ этихъ идилліяхъ нѣтъ той искусственной идеализаціи, какую часто приходится встрѣчать въ подобныхъ разсказахъ. Передъ вами выступаютъ всѣ лица живыя, съ которыми вы невольно роднитесь, признавая законность ихъ человѣческихъ чувствъ.

При этомъ вы утѣшаетесь мыслию, что нѣкоторые изъ этихъ лицъ скоро перейдутъ въ прошедшее, въ воспоминаніе, въ будущемъ, при измѣняющихся условіяхъ жизни, они будутъ невозможны. И слава Богу! Поблагодаримъ же Марка Вовчка за его прекрасные разсказы и пожелаемъ, чтобы онъ продолжалъ свои труды, которые, мы увѣрецы, не останутся безполезными; такіе труды должны имѣть благодѣтельное вліяніе на общественныя понятія. Тотъ же г. Тергеновъ не откажется переводить ихъ; своимъ мастерскимъ переводомъ онъ оказалъ услугу нашей литературѣ. А. С.

VI.

«Русское слово», 1859, кн. X, стор. 1—15 в відділі «Критика». — Рецензія М. Де-Пуле на «Украинскіе народныя разсказы М. Вовчка. Переводъ Тургенева. Спб. 1859».

Поэтическіе очерки М. В. набросаны необыкновенно нѣжною, хотя и твердою талантливою рукою. Очертаніе фигуръ, сценъ и картины природы, нарисованныя авторомъ, до того сдѣланы воздушно, что, при дальнѣйшей заботѣ о подобной воздушности, при желаніи подражать ей, получится нѣчто совершенно безразличное, въ которомъ не будетъ никакой возможности различать — не краски: дѣло не въ нихъ, — а свѣтъ и тѣни. Но оставляя въ покоѣ подражателя, мы отъ всей души посовѣтовали бы самому талантливому автору рѣзче ударять кистью и не увлекатъсь воздушностью очертаній, хотя она ему и необыкновенно удается. Эта воздушность очертаній (правда милая и граціозная) дѣлаетъ то, что

фигуры, нарисованныя нашимъ авторомъ, удивительно однообразны; по крайней мѣрѣ таково большинство молоденькихъ женскихъ фигуръ.

Сверхъ того, неясность нѣкоторыхъ фигуръ увеличивается во многихъ мѣстахъ черезмѣрною краткостію исторической основы очерковъ, происшедшаго отъ ихъ сжатости, хотя историческая основа (fabula) въ поэтическомъ сочиненіи — дѣло, далеко не первостепенное. Словомъ, по прочтеніи небольшой книжечки М. В., заключающей 213 страничекъ, на которыхъ умѣстилось 10 рассказовъ, изъ 20—30 фигуръ, набросанныхъ авторомъ, въ вашемъ воображеніи, читатель, останутся живыми, типическими образами весьма немногія; остальные пройдутъ какъ тѣни, и вы даже забудете, что о нихъ рассказывалъ вамъ авторъ. Такъ что же послѣ того, вы спросите въ этой книгѣ? Что въ ней хорошаго? А въ этой маленькой книжечкѣ есть дѣйствительно много хорошаго, много такого, что никогда не забудется: это — поэзія, всюду разлитая, и прелестныя картинки простой малороссійской жизни.

Но какимъ путемъ дошелъ М. В. до того, что придалъ своей книжечкѣ тотъ поэтическій характеръ, о существованіи котораго мы сказали выше? Путемъ идилліи и драмы.

М. В. необыкновенный мастеръ на изображеніе идиллическихъ картинъ. Три его рассказа: Сестра, Чумаки и Сонъ — особенно богаты идиллическимъ элементомъ (подае выписку з «Сестри»).

М. В. ведетъ рассказъ не отъ своего имени, но отъ имени самыхъ героевъ, или лицъ, къ нимъ близкихъ — обстоятельство, безъ котораго невозможно бы было сохранить ту добродушную наивность, то эпическое спокойствіе, которыми богаты его очерки. Языкъ автора не просто языкъ малороссійскій простолюдный: это языкъ народной поэзіи, легендарный. Превосходно послуживъ для цѣлей автора, языкъ этотъ тѣмъ не менѣе, требуетъ осторожнѣйшаго обхожденія съ собою: легко увлечься его

прелестью, легко впасть въ утрировку и ложный лиризмъ (приклады з «Козачки»).

Вообще, легендарный языкъ даже въ поэтическихъ очеркахъ, представляющихъ народную жизнь, по нашему мнѣнію должно употреблять не одинъ, а въ перемежку съ обыкновеннымъ литературнымъ языкомъ, что и сдѣлалъ г. Тургеневъ въ превосходномъ своемъ очеркѣ изъ простаго быта, въ «Бѣжиномъ Лугѣ». Но спѣшимъ еще разъ оговориться, что мы разсматриваемъ М. В., какъ писателя русскаго: по малороссійски, можетъ быть, не нужно этой осторожности; можетъ быть легендарный языкъ есть пока единственно-возможный литературный южно-русскій языкъ.

Прелесть идилліи увеличивается еще у нашего автора превосходными поэтическими частностями, состоящими въ картинахъ природы и въ положеніяхъ, въ которыя онъ ставитъ своихъ героевъ.

Художественный инстинктъ и правда жизни подсказали автору, что и въ непосредственномъ, первобытномъ состояніи не возможны лишь да гладь да Божья благодать, что гдѣ жизнь, тамъ и борьба, тамъ и драма, если не вполне, до трагическихъ размѣровъ развитая, то сдержанная, подавленная. М. В. умѣлъ превосходно схватить все, что есть драматическаго въ жизни, надѣлать имъ своихъ героевъ и, что всегда бываетъ прямымъ слѣдствіемъ такого надѣла, придать ту прелесть своимъ рассказамъ, по которымъ имя его сдѣлалось роднымъ, домашнимъ для его соотечественниковъ. Что, какъ не драма — Казачка, эта бѣдная женщина, пережившая, если можно такъ выразиться, три драмы — борьбу съ рабствомъ дѣвушки, жены, матери — дѣвушки, жены и матери, надѣленныхъ богатымъ запасомъ живой свободы? Что, какъ не глубокая, потрясающая душу, драма Одарка, въ которой васъ поражаетъ скорбный образъ бѣдной дѣвочки, погибшей отъ чудовишнаго разврата и самовластия? Какимъ могучимъ драматизмомъ кипитъ рассказъ Данило Гурчъ. Въ умѣньи схватить это драма-

тическое жизни, въ умѣньи, такъ сказать, поймать чело-
вѣка въ ту минуту, когда онъ бываетъ челоуѣкомъ, т. е.
существомъ божественнымъ, а не животнo-прозябающимъ,
мы видимъ несомнѣнно поэтическое дарованіе. Но спра-
ведливость требуетъ сказать, что М. В. иногда неумеренно
пользуется собственными силами: авторъ забываетъ воз-
душность своихъ очерковъ, легкость очертаній своихъ
персонажей, а забывая упускаетъ изъ виду, что и героевъ
своихъ онъ долженъ былъ надѣлать чувствами и стра-
стями настолько, насколько надѣлъ этотъ гармонизуетъ
съ цѣлымъ. Выше мы замѣтили, что Козачка пред-
ставляетъ не одну драму; взвалить на плечи такого воз-
душнаго образа, какъ Олеся, такую тяжесть-будетъ и
не художественно, и не по силамъ героини.

. Посторонняя идея носится надъ цѣлою поло-
виною рассказовъ М. В.; это идея — крѣпостное право,
которое, подобно кошмару, давитъ и воздушныя созданія
нашего автора и изображаемую имъ жизнь. Въ настоящее
время странно благодарить автора за гуманныя идеи,
это значило бы — заподозрить его въ ихъ отсутствіи; не
благодаримъ и мы М. В. Мало этого, мы считаемъ своею
обязанностью указать почтенному автору, что онъ, увле-
каясь благороднымъ негодованіемъ противъ возмутитель-
ности факта, переноситъ свое увеличеніе и въ сферу
искусства. Если въ Одаркѣ посторонняя идея (крѣ-
постное право) нисколько не мѣшаетъ прелести картины,
то о Козачкѣ этого никакъ нельзя сказать; въ по-
слѣднемъ рассказѣ, несмотря на многочисленность драмы,
слѣдовательно, на несомнѣнный поэтическій интересъ,
крѣпостное право является чѣмъ то тяжелымъ прозаич-
ескимъ, отзывается поученіемъ, трактатомъ (стр. 52, 56,
63, 64). Здѣсь же кстати замѣтимъ нѣкоторыя ненуж-
ности, которыя мы нашли у автора и къ числу которыхъ
принадлежать: въ Выкупѣ — сцена съ писаремъ,
смахивающая на обличительную статью, и въ Сестрѣ
— излишнія подробности о кіевскихъ хозяевахъ героини
рассказа. — Подходя къ храму искусства, жрецъ дол-

женъ сложить у порога его все тревожное, излишне-страстное и личное: безъ этого жертва будетъ недостойна святыни храма.

Мы не дѣлаемъ никакихъ выводовъ изъ нашего разбора; пусть читатель сдѣлаетъ ихъ самъ. Мы старались быть строгими къ автору Украинскихъ Народныхъ Разказовъ, чтобы не заслужить отъ нашихъ читателей укора въ пристрастїи: къ Марку Вовчку весьма трудно, быть безпристрастнымъ.

VII.

«Библіотека для чтенія» 1859, № 11, стор. 1—14.
У відд. «Литературная лѣтопись».

Нельзя не любить М. Вовчка, нельзя не признавать въ немъ чувства, теплоты на которой, по временамъ, довольно сильной поэзіи, — и, вмѣстѣ съ тѣмъ, нельзя не сказать на послѣдней страницѣ: «ну, теперь можно вздохнуть свободнѣ!» Говоря безъ сравненій, книжка утомительна для русскаго читателя, не подкупленнаго національной прелестью изложенія, какого въ ней, по словамъ малороссіянъ, весьма много. Отдѣльные разказы М. В., прочитанные медленно съ большими интервалами времени между каждымъ, доставляютъ наслажденіе, — въ общей сложности ими остаешься недоволенъ. Корень этого недовольства, безъ всякаго сомнѣнія, заключается въ односторонности разказовъ, которые таковы, что прочитавши одинъ изъ нихъ, точно какъ будто бы прочиталъ всѣ остальные. Этимъ обстоятельствомъ мы объясняемъ причину огромнаго успѣха сочиненій М. В. между малороссами, въ то самое время, когда русскій читатель остается къ нимъ весьма холоденъ, не взирая на отзывы диллетантовъ и всѣ подстреканія снисходительной критики. При чтеніи г. М. В., уроженецъ Малой Россіи, до тонкости знающій свой край, испытываетъ тоже, что на примѣръ, испытываетъ русскій человѣкъ, слышавшій вдалекѣ жалобный мотивъ народной пѣсни: цѣлое море

родной поэзіи встаетъ передъ нимъ, совершенно непонятной для чужестранца. Малороссъ самъ дополняетъ каждый намекъ своего родного писателя, разыгрываетъ цѣлую фантазію на мотивъ или отрывокъ мотива, передъ нимъ пропѣтый. Мы этого сдѣлать не можемъ. Мы цѣнимъ и любимъ поэзію Малороссіи такъ какъ она является намъ въ истинно вдохновенныхъ разсказахъ Гоголя, гдѣ новая и былая жизнь народа всецѣло развивается передъ нами, исполненная юмора, удалства, величія и наивности: Но для оцѣнки отрывочныхъ, прерывающихся мотивовъ въ одномъ и томъ же минорномъ тонѣ, мы не годимся. Намъ хорошо лишь тамъ, гдѣ онъ касается всего пережитаго и перечувствованнаго, — и въ дѣлѣ уясненія малороссійской поэзіи, намековъ г. Марко Вовчка намъ слишкомъ мало.

«Сестра» (рецензентъ визнає) «лучшимъ изъ всего собранія. . . . Тутъ, есть поэзія и прелесть помимо всѣхъ мѣстныхъ условій. Героиня разсказа стоитъ передъ нами, какъ живая, во всей своей тихой преданности, во всей несокрушимой любви къ родному углу и роднымъ людямъ, съ душою, созданною для самопожертвованія, и руками, неутомимыми на трудъ. Это лицо, въ которомъ соединены свѣтлыя стороны женщинъ того края, не поблѣднѣетъ рядомъ съ малороссійскими женщинами Гоголя: оно создано свободно, со всею самостоятельностью, въ немъ не отыщете вы ничего напередъ заданного или навѣяннаго чужими образцами. Свѣтъ и прелесть, на немъ сосредоточены, мягко разливаются на весь разсказъ, отражаются во всѣхъ его подробностяхъ и дѣлаютъ изъ «Сестры» истинную идиллію, заслуживающую величайшихъ похвалъ. Вся вещь написана прекрасно, но в ней есть страницы, особенно удавшіяся, воспоминаніе о которыхъ надолго не изгладится изъ памяти читателя. (Подеє уривокъ із «Сестри»). Кто не скажетъ, что этотъ отрывокъ прелестный? Но кто, прочитавъ его, не побоится за дальнѣйшую дѣятельность автора? Діапазонъ голоса, пропѣвшаго намъ эту сладкую постороннюю пѣсенку,

такъ деликатенъ и такъ необъемистъ! Что будетъ со сказаннымъ голосомъ, когда въ пѣніи потребуетъ энергія, когда слѣдующая пѣсня окажется сложнѣй и громче? Не оборвется ли деликатный голосъ, которымъ мы сейчасъ восхищались? И ему точно суждено было оборваться въ самомъ непродолжительномъ времени. На разказахъ «Казачка», «Одарка», прямо слѣдующихъ за «Сестрою», голосъ г. Марка Вовчка оборвался. Оба разказа сложнѣе и печальнѣе предыдущаго. Темы (въ нихъ) не новыя чтобы сдѣлать изъ нихъ что нибудь хорошее, нужно много силы, много свѣжести во взглядѣ. Силы, къ сожалѣнію, не оказалось у нашего автора. Съ одной теплоты сердца не много сдѣлаешь тамъ, гдѣ все избито и изношено, обращено въ спекуляцію и кинуто на разхищеніе писакъ задирабельнаго свойства. Г. Марка Вовчокъ слишкомъ уменъ и чистъ для того, чтобы погрузиться въ задирающую литературу, рамки его разказовъ слишкомъ тѣсны для обширной картины, талантъ его слишкомъ объективенъ для поучительнаго лиризма.» (Даліе реценз. каже, що автор малює двох овечок, а з другого боку — вовків). «Олесья и Одарка — «скромнѣе кроткихъ овечекъ», а «госпожа» Олесі та пан — «свирѣпѣе голодныхъ волковъ». Рідня Одарки й Олесі — «плачуть какъ рѣки», а противники ихъ выкидываютъ каннибальскія потѣхи. Самимъ панскимъ дѣтямъ нѣтъ пощады: онѣ впиваются въ Одарку какъ пьявки, щиплютъ ее и заставляютъ плясать для своей потѣхи. Просто за человекъ становится страшно, а за автора вдвое болѣе, — потому что въ искусствѣ есть свои непреложные законы на счетъ преувеличенія сантиментальнаго.

Вторая половина книги, особенно — «Сонъ» и «Максимъ Гримачъ», отчасти изглаживаютъ непріятное впечатлѣніе произведенное «Одаркою» и «Козачкою». Въ обоихъ, только что названныхъ разказахъ, тѣло идетъ о любви, любви дѣвической, робкой и, тѣмъ не менѣе, очень страстной. Такая любовь съ особенной удачей вдохновляетъ нашего автора: ей обязянъ онъ не одною

свѣтлою страницей въ своей книгѣ, и чуть онъ замѣняетъ ее чѣмъ нибудь другимъ, голосъ его тотчасъ же оборвется. И дѣйствительно, женщины г. Марко Вовчка словно не женщины, а дѣвочки. Онѣ бѣгаютъ по цвѣтамъ, какъ живые цвѣтки, слабыя и ломкія, хоронятся за своихъ подругъ при взглядѣ паробка, плачутъ и ждутъ сватовъ, при свиданіи съ женихомъ только замираютъ и цѣпенѣютъ. Съ бракомъ онѣ утопаютъ въ морѣ любви, и исторія ихъ прекращается. При несчастной любви онѣ томятся и сходятъ съ ума. Какъ онѣ живутъ замужемъ и ведутъ хозяйство, этого мы не знаемъ. Не смотря на все наше малое знакомство съ малороссійской жизнью, мы смѣемъ замѣтить, что тутъ не вся жизнь, а лишь одна изъ ея частныхъ сторонъ, можетъ быть слишкомъ ужъ опоэтизированная. Такъ жить и любить едва ли въ состояніи простой человѣкъ, окруженный тысячею заботъ о первѣйшихъ потребностяхъ жизни. Если бы малороссійскія дѣвушки, послѣ брака, проводили такъ много времени, глядя въ соколиныя очи своимъ супругамъ, — бѣдные ихъ мужья, лѣнливые по натурѣ и несклонные къ домашнему хозяйству, сидѣли бы зачастую безъ борща и галушекъ. Но на дѣлѣ мы видимъ совершенно противное; всякій знаетъ, что въ Малороссіи у простолюдина весь домъ держится доброй хозяйкою, несравнено способнѣйшею въ этомъ отношеніи, чѣмъ наши великорусскія женщины.

Эта хрупкость и слабость героинь г. М. В. — какъ мы уже сказали выше, ведетъ за собою ихъ полную безотвѣтность передъ враждебными событіями жизни. Ни потягаться съ лютой свекровью, ни побороться съ ревнивымъ мужемъ онѣ не въ состояніи. Свекровь ихъ гонитъ со свѣта, какъ Орлиха Галю (въ повѣсти «Свекровь»), ревнивый супругъ беретъ жену за косу и убиваетъ ее острою саблей, что и сдѣлалъ Данило Гурчъ хотя катастрофа (къ неслыханному нашему удивленію!) происходила на водѣ и самъ убійца плылъ въ челнокѣ, за неимѣніемъ весла, разсѣкая воду острой саблей.

При всякомъ столкновеніи любящей горлицы съ злымъ человѣкомъ или лихой бабой, возобновляется то, что мы замѣтили въ Одаркѣ. Чудовище глотаешь бѣднѣжку, и дѣло кончено. При такомъ роковомъ условіи неизбѣжны два неудобства — разсказъ выходитъ коротокъ и, что страннѣе, утомителенъ въ своей краткости. Драма не завязывается по невозможности борьбы и хоть какой нибудь коллизіи, а раздѣленіе дѣйствующихъ лицъ на чудовищъ и жертвъ порождаетъ однообразіе мотивовъ. Немного нравственной стойкости какой нибудь Галѣ или Наталѣ, немного человѣческихъ чувствъ злему пану или Гурчу, все бы измѣнилось и жизнь пошла бы передъ нами совсѣмъ иначе. Для того, чтобы продолжать свою дѣятельность и написать что нибудь обширное, г. Марко Вовчокъ долженъ, во что бы то ни стало, примириться съ многосторонностью жизней, — безъ этого мы — при всемъ уваженіи къ его таланту — не предвѣщаемъ ему замѣтной будущности.

Мы едва было не забыли маленькой повѣсти «Выкупъ», которая произвела на насъ утѣшительное впечатлѣніе. Она подала намъ надежды, которыхъ мы не имѣли до ея прочтенія, въ ней нашли мы кое-что отличное отъ предыдущихъ разсказовъ, именно искорки юмора и наивной наблюдательности, съ особенной силой высказавшіеся, напримѣръ, при описаніи панскихъ хормъ и сутяги Захаревича. Если эти задатки развернутся и принесутъ свой плодъ, то талантъ и значеніе автора измѣнятся во многомъ. Съ юморомъ, который уже самъ по себѣ предполагаетъ широту физическаго взгляда, г. М. В. не останется чисто-мѣстнымъ писателемъ въ родѣ Гогга или провансальца Мистраля, а съ трудовъ его сгладится та печать слезливаго однообразія, которую видятъ въ нихъ русскіе читатели, незнакомые съ красотою украинской рѣчи.

Переводъ Тургенева очень гладокъ и простъ, — это лучшая похвала всеобщему переводу. *Ред.*

VIII.

«Современникъ», 1860, Октябрь, стор. 27—28. Отд. «Русская Литература». «Черты для характеристики русскаго простонародья» *Н. Бова (Добролюбов)*.

По поводу «Разказовъ изъ народнаго русскаго быта» М. Вовчокъ. Изданіе К. С. Солдатенкова и П. Шепкина.

«Въ малороссійскихъ разказахъ мы видѣли злоупотребленіе помѣщичьей власти, и злоупотребленія нерѣдко довольно крутыя. Это даже подало, говорятъ, поводъ одному извѣстному русскому критику объявить произведенія М. В. «мерзостно-отвратительными картинами», и причисливши ихъ къ обличительной литературѣ, вслѣдствіе этого отвергнуть въ авторѣ ихъ всякій талантъ литературы.

Теперь дѣло литературы преслѣдовать остатки крѣпостнаго права въ общественной жизни и добывать порожденныя имъ понятія. Марко Вовчокъ въ своихъ простыхъ и правдивыхъ разказахъ, является почти первымъ и весьма искуснымъ на этомъ поприщѣ. Въ послѣднихъ своихъ разказахъ онъ даже не старается, какъ въ прежнихъ, выставлять передъ нами преимущественно то, что называется обыкновенно «злоупотребленіемъ помѣщичьей власти».

Сознаніе значенія народа едва начинается у насъ, и рядомъ съ этимъ смутнымъ сознаніемъ появляются серьезныя, истинно и съ любовью сдѣланныя наблюденія народнаго быта и характера. Въ числѣ этихъ наблюденій едва ли не самое почетное мѣсто принадлежитъ очеркамъ Марка Вовчка. Въ нихъ много отрывочнаго, недосказаннаго, иногда фактъ берется случайный, частный, рассказывается безъ поясненія его внутреннихъ или внѣшнихъ причинъ, не связывается необходимымъ образомъ съ обычнымъ строемъ жизни. Но строгой оконченности и всесторонности, повторяемъ, невозможно еще требовать отъ нашихъ разказовъ изъ крестьянской жизни: она еще не открываетъ намъ себя во всей пол-

нотѣ, да и то, что открыто намъ, мы не всегда умѣемъ или не всегда можемъ хорошо выразить. Для насъ довольно и того, что въ разказахъ М. В. мы видимъ желаніе и умѣніе прислушиваться къ народной жизни; мы чуемъ въ нихъ присутствіе русскаго духа, встрѣчаемъ знакомые образы, узнаемъ ту логику, тѣ чувства, которыя мы и сами замѣчали когда-то, но пропускали безъ вниманія. Вотъ этимъ и дороги для насъ эти разказы; вотъ почему и цѣнимъ мы такъ высоко ихъ автора (стр. 34).

IX.

«Свѣточъ», 1860, кн. 1. Відділ «Критическое Обзорѣніе», стор. 65—76. «Украинскіе народныя разказы Марка Вовчка. Переводъ И. С. Тургенева. Спб. 1859» (безъ підпису).

Починає з глузливого анекдота про камергера і Ротшильда: він грошей не дав, але пройшовся під ручку з камергером. Так і Тургенєв — під ручку з М. Вовчком.

Года два назадъ въ Малороссіи явились на народномъ языкѣ съ признаками несомнѣннаго, но чистомѣстнаго дарованія, изданные подъ псевдонимомъ М. Вовчокъ Украинская извѣстность оставалась у насъ почти неизвѣстною. Но вотъ И. С. Тургенєву приходитъ счастливая мысль сдѣлать доброе дѣло: видя въ малороссійской извѣстности несомнѣнное дарованіе, онъ беретъ ее любезно подъ руку, проходитъ съ нею по аренѣ нашей литературы, внимательно разговариваетъ съ нею, раскланивается, и уходитъ. Любопытная толпа — а нѣтъ толпы любопытнѣе литературной — въ ту же минуту окружаетъ незнакомую до тѣхъ поръ извѣстность и начинаетъ за нею ухаживать. . . .

. . . . Шевченко исчерпалъ все содержаніе малороссійской жизни. Можетъ быть, въ Малороссіи будетъ и еще поэтъ, но самобытная литература въ ней едва-ли выйдеть когда нибудь изъ своего тѣснаго круга. Вотъ почему намъ кажется, что и въ талантѣ М. В., при его исклю-

чительно малороссійской народности, не слѣдуетъ искать обширнаго содержанія.

Въ немъ поражаетъ васъ прежде всего утомительное однообразіе.... Разказы отличаются утомительной монотонностью, какъ въ содержаніи, такъ и въ изложеніи, и кажутся однимъ безконечно повторяющимся мотивомъ. Лучшая повѣсть во всей книжкѣ — Козачка.

У автора есть безъ сомнѣнія истинное чувство, но краски его слишкомъ рѣзки: добрые козаки его добры до приторности, злые паны свирѣпы до чудовищности, — и все какъ будто драпируется передъ вами въ свои добродѣтели и пороки.....

Послѣ нѣсколькихъ разказовъ, книга М. Вовчка становится нестерпимою, и вамъ хочется бросить ее и отдохнуть на чемъ нибудь другомъ, хотя бы и не столько талантливомъ. Это зависитъ вовсе не отъ силы чувства или слишкомъ рѣзкой самобытности дарованія, а оттого, что дарованіе автора отличается однообразіемъ мотивовъ и бѣдностью содержанія. Мы понимаемъ какъ эти разказы увлекли малороссіянь, но въ то же время ясно видимъ, какъ далеки подобныя книги отъ широкихъ общенародныхъ произведеній Гоголя. Успѣхъ М. В. зависѣлъ у насъ отчасти отъ свѣжей современности нѣкоторыхъ его разказовъ изъ крѣпостнаго быта. Но успѣхъ этотъ едва ли проченъ. Если М. В. не найдетъ какихъ новыхъ сторонъ въ жизни, не выйдетъ изъ монотоннаго мотива одной, вѣчно повторяющейся пѣсни, то онъ не пойдетъ уже ни на шагъ далѣе въ нашей литературѣ — его монотонные разказы прискучатъ самымъ горячимъ его почитателямъ и скоро будутъ забыты.

Х.

«Русскій Инвалидъ» 1860; № 107. Автор-Пирятинъ.

«Марко Вовчокъ, какъ народный малороссійскій писатель» стор. 429—431.

«Рѣдкая статья журнала имѣла такой успѣхъ въ большинствѣ нашей публики, какъ статья «Библиотеки для чтенія» въ № 11 Библиотеку пересылали тогда изъ дома въ домъ, возили съ собою, и обладатель ея, раскрывая книгу предъ своимъ сосѣдомъ на статьѣ М. Вовчка, самодовольно говорилъ: «Вашъ М. В. ни менѣе, какъ посредственность и писака». Очарованіе разрушили «Отечественныя Записки».

В оборону Пирятин каже:

«Во-первыхъ этотъ писатель становится всегда на мѣстѣ изображаемаго имъ рассказчика, всегда угнетеннаго лица, и говоритъ его языкомъ, мыслить его понятіями, чувствуетъ его душою Во вторыхъ пониманіе народнаго, малороссійскаго характера и выраженіе его всѣми тонкостями народнаго языка у М. В. неподражаемо вѣрно. Вслушайтесь въ одни только мотивы голоса при разговорѣ малороссіянокъ, и вы уже почувствуете особенную теплоту въ серцѣ. Вслушайтесь въ пѣсни ихъ, — это сердечная музыка, самый нѣжный цвѣтъ чувства. Ни въ одномъ народѣ нѣтъ такого обилія пѣсень, — этихъ звуковъ души». И въ «Библиотецѣ чтенія» названо оповѣданія «мерзостно-отвратительными эпизодами»

Типы М. В. отнюдь не исключеніе Вліяніе М. В. на общество, при современномъ исходѣ вопроса объ улучшеніи быта крестьянъ очень сильно. Это одинъ изъ истинныхъ художниковъ, олицетворяющій ошибки разныхъ кастъ, и оставляющій неволью на каждомъ безъ исключенія, читателѣ, вліяніе идеи, проводимой имъ. А сколько разнообразныхъ, вѣрныхъ красокъ въ прелестныхъ рассказахъ этого писателя; сколько юмору, особенно горькаго юмору, въ которомъ до того усовершенствованъ малороссійскій языкъ, что тонкость этого юмора не вполнѣ понятна на другомъ языкѣ Да дасть намъ Богъ болѣе такихъ писателей.»

«Основа» 1864 року, число 4, стор. 33.

«Наш Марко Вовчок, як бжола Божа, винив найкращу росу 13 квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд, котрий вилив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою. Без любові одна міць його таланту не помогла б йому; нічого б він не вдіяв і одним розумом; а то читаєш — не одірвешся од його речі, як в жнива од кринички; чується, віриться, що так, а не інако помислив, чи потужив, чи порадувався чоловік як у малюнку знято.»

Стор. 34. Намістник Шевченка, Марко Вовчок ізріс далеко од батька у чужій науці, а перелетів таки чужі гори — порвав усі пута, не стомились міцні крила у молодого орляти — і спав він на чесну і просту дорогу — дійшов до самої душі народньої. Спасибі незліченне нашому Маркові молодому да тільки його кругосвіт немаленький, його крила широкі, — нестає йому всіх шір до льоту, якого бажає. Однак, чим більш уваги буде до мови чим більш їй шаноби, щоб, гнучи, де не надломить-тим незміренно більше буде і доброго діла нашого для України. Марко Вовчок — наша надія — все зможе.

Письмо изъ Кіева¹⁾.

Стор. 376. Намъ случалось слышать здѣсь по поводу малорусскихъ писателей, пріобрѣвшихъ имя и даже знаменитость, что они пишутъ на собственномъ, ими выдуманномъ языкѣ мало понятномъ для массы населенія. Упрекъ этотъ всего охотнѣе пересылають другъ другу и сами малорусскіе писатели когда принимаются за полемику. Исключеніе составляютъ пѣсни Шевченка да нѣсколько разсказовъ Марка-Вовчка и другихъ: ихъ простой, но чрезвычайно образный языкъ огражденъ отъ упрековъ, но, конечно, не можетъ отвѣчать на всѣ потребности духовнаго и умственнаго развитія.

¹⁾ «П. В. Анненковъ и его друзья» СПб. 1892.

«Отечественныя Записки», 1868, июль, Критика, стр. 19—50. А. Скабичевскій. «Противоположная крайность». (Сочиненія Марка-Вовчка Томъ I. Разказы изъ украинскаго быта Изданіе И. Папина. Спб. 1867).

Существенный характеръ произведеній М. Вовчка — крайняя дедукція. Что время какъ большинство нашихъ народныхъ писателей страдаетъ конкретностью фактовъ, дагерротипностью, отсутствіемъ обобщеній, г-жа Марко-Вовчокъ, на противъ того, начинаетъ съ самыхъ широкихъ обобщеній: въ основаніи каждой повѣсти своей она ставитъ непременно какой нибудь крупный вопросъ или нашей общественной жизни, или же общечеловѣческаго значенія. Въ каждой повѣсти она старается выставить передъ нами общіе типы и изобразить не 2—3 сцены изъ жизни своихъ героевъ, а представить всю судьбу ихъ, и въ ихъ судьбѣ напомнить намъ о такой же долѣ многихъ подобныхъ имъ личностей. Но фактовъ живыхъ, осязательныхъ, которыми писательница могла бы съ несомнѣнною ясностью и полностью подтвердить свои дедукціи, у г-жи М. Вовчокъ запасъ небогатый, и, какъ мы увидимъ ниже, крайне односторонний; этимъ объясняются всѣ недостатки произведеній Марка Вовчка. Вслѣдствіе этого происходитъ, что писательница, избирая какой нибудь широкий сюжетъ, способный послужить для большаго романа или пятиактной драмы, ограничивается небольшимъ очеркомъ, старою передачею этого сюжета, представляя такимъ образомъ вмѣсто цѣльныхъ произведеній краткія программы ихъ. Характеръ дѣйствующихъ лицъ очерчивается общими отвлеченными чертами. Бѣдность фактовъ необходимо влечетъ за собою съ одной стороны недостатокъ пластичности, подробностей, съ другой — частую повторяемость однѣхъ и тѣхъ же красокъ, чѣмъ въ особенности страдали въ произведеніяхъ г-жи М. Вовчокъ молодые козаки и козачки съ ихъ любовными похождениями. Но что

всего важнѣе, писательница, за неимѣніемъ подѣ руками живыхъ фактовъ, принуждена бываетъ иногда придумывать собственные, или вносить въ жизнь народа такіе элементы, которые присущи совершенно иной жизни и въ народной средѣ немислимы (стр. 19—20).

«Три доли». — Эти 100 страницъ любовнаго нытья, изъ котораго въ концѣ-концовъ вы выносите одно заключеніе, что мало ли какихъ дуръ не бываетъ на свѣтѣ. Весь разсказъ построенъ на ложныхъ основаніяхъ: писательница внесла въ жизнь, представляемую ею, столько элементовъ совершенно иного быта, что разсказъ вышелъ вопіющею клеветою и на любовь, и на людей, представленныхъ въ разсказѣ». Писательница, вмѣсто живой городской красавицы-казачки, представила какую то плаксивую, экзальтированную, нервную барышню, одну изъ тѣхъ, которые полюбятъ обыкновенно какого нибудь негодяя и воображаютъ, что они дѣло сдѣлали, исполнили все свое назначеніе въ жизни, словно родились во второй разъ, что имъ теперь только и остается, что любить неизмѣнно по гробъ или идти въ монастырь. Заставивши вмѣстѣ съ Катрею стонать и охать всѣхъ окружающихъ ее людей, писательница придавала всему разсказу плаксивый, кислый, сентиментальный колоритъ; вы видите здѣсь скорѣе какихъ-то нѣжныхъ буколическихъ пастушковъ, чѣмъ дѣйствительно простыхъ тружениковъ, которые обыкновенно не только что свои любовныя страданія сопровождаютъ разными ироническими шуточками, но идутъ на мученіе и на смерть съ прибаутками. Къ числу такихъ же пастушескихъ, кислослезныхъ идиллій можно отнести «Сонъ», «Чары», «Пройдывитъ». Всѣ эти очерки представляютъ одну внѣшнюю художественность, всѣ они совершенно безсодержательны или, правильнѣе сказать, все содержаніе ихъ заключается въ сентиментальныхъ, любовныхъ охахъ да вздохахъ.

Совершенно въ иномъ родѣ представляются разсказы «Павло» и «Не подѣ пару». Здѣсь уже не рядъ без-

содержательныхъ любовныхъ сценокъ, написанныхъ въ духъ чистаго искусства для искусства — здѣсь поведень одинъ изъ самыхъ важныхъ и, роковыхъ вопросовъ нашей жизни».

Тутъ Скабичевскій підкреслює, якъ фальш, слова Варвари, коли Павло сказав, що посватався черезъ півроку, вона каже:

«Было время на обсужденіе, было время на размышленіе. Полгода знали друга! Видите, до чего тутъ доходитъ дѣло: до предварительнаго изученія характера невѣсты, прежде чѣмъ жениться на ней. Такая идея и въ средѣ образованныхъ людей рѣдко кому приходитъ въ голову по той причинѣ, что для образованія этой идеи нужно, чтобы въ головѣ возникла предварительная идея о томъ, какое вліяніе можетъ имѣть на семейную жизнь сходство или несходство характеровъ, а для образованія этой идеи — нуженъ рядъ другихъ идей, которыя ведутъ къ ней, — однимъ словомъ необходимо цѣлое образованіе, безъ котораго человѣку и въ голову не прійдетъ, что такое значитъ характеръ, изученіе характера, наблюденіе разныхъ психическихъ оттѣнковъ, которые могутъ повести за собою счастье или несчастье семейной жизни.

Но несмотря на всѣ недостатки, — повѣсть производитъ все же сильное впечатлѣніе. Главное достоинство повѣсти заключается въ томъ, что трагическое событіе, изображенное въ ней, является передъ нами въ тѣхъ его сокровенныхъ пружинахъ, которые совершенно соотвѣтствуютъ глубинѣ современнаго анализа жизни.» (Говорить, що у Греків драма — вина чоловіка, у Шекспіра — од волі чоловіка, а Вовчок — вертається до погляду давніхъ людей).

(Про Кармелюка:) «Не смотря на нѣкоторыя хорошія частности, въ цѣломъ онъ не удался писательницѣ». На 2 части раздѣляетъ: «Иванъ Кармелюкъ — дома и Иванъ Кармелюкъ — на разбоѣ». Въ первой половинѣ разсказа писательница изобразила передъ нами такого человѣка, изъ котораго никакимъ образомъ не могъ выйти «Иванъ Кармелюкъ» второй части, т. е. удалой разбой-

никъ . . . Писательница . . . начала дедуктивнымъ путемъ придумывать картину дѣтства и юности Ив. Кармелюка. Удамой разбойникъ, конечно, должна быть личность необыкновенная, исключительная, титаническая. Какъ же онъ долженъ проявить себя въ дѣтствѣ? о, для этого готовы уже рутинные приемы въ литературѣ: гениальная личность должна, конечно, не походить на всѣхъ окружающихъ людей. . . .

«Сказка о девяти братьяхъ» — Если бы писательница покончила этимъ (смертью матери) весь рассказъ, или придумала тля него другой, болѣе естественный, конецъ, тогда это было бы одно изъ лучшихъ произведеній нашей литературы. Но все было испорчено тѣмъ, что писательница пришила на живую нитку къ этому глубоко обдуманому и прочувствованому рассказу самый нелѣпый и мелодраматическій конецъ. Далѣе идетъ цѣлый рядъ случайностей ни на чемъ не основанныхъ . . . Читатель поставленъ въ рѣшительное недоумѣніе и у него невольно подымается въ головѣ вопросы въ родѣ слѣдующихъ: ну, а что было бы, если бы прохожій козакъ не остановился бы у окошечка Гали? что если бы молодые не заблудились, а спокойно проѣхали, куда имъ было нужно? Нѣтъ, обходиться съ произведеніями подобнаго рода, какъ сказка о «девяти братьяхъ» такъ небрежно — непозволительно и тѣмъ болѣе непозволительно, что такихъ произведеній немного въ нашей литературѣ.

«Институтка» — Глухой городокъ, «Тюлевая баба» — вы увидите, какую пластичностью отличаются въ этихъ рассказахъ образы и типы, которые рисуетъ передъ нами писательница во всей ихъ глубинѣ и вѣрности жизни. Васъ поразитъ въ то же время мѣткій юморъ, направленный на такія стороны жизни, которыя достойны всеобщаго осмѣянія.

Выводъ: Знанія народной жизни у писательницы мало, для того чтобы облечь свои сюжеты въ живые,

осязательные и вѣрные дѣйствительные образы. Бѣдность матеріала особенно ясно обнаруживается, когда вы начнете сличать и сравнивать между собою различныя повѣсти; вы увидите тогда, что писательница употребляетъ одни и тѣже краски для самыхъ противоположныхъ образовъ. («Чайченко» и «Кармелюкъ», — жена, жена Кармелюка) Писательницѣ удалось подмѣтить нѣсколько свѣтлыхъ радужныхъ, мягкихъ красокъ народной жизни въ богатомъ краѣ, гдѣ легко было этимъ краскамъ развиваться, и народъ представляется въ произведеніяхъ г. Марка Вовчка исключительно въ этихъ радужныхъ краскахъ: это какая то толпа страждущихъ, непорочныхъ ангеловъ. Гдѣ она изображаетъ совершенно привольную, нормальную жизнь казаковъ, жизнь свободнаго труда, тамъ она стоитъ на твердой почвѣ, но жизнь мшеній, напр., крѣпостныхъ дворовыхъ, тамъ вы начинаете недоумѣвать: какъ люди эти могли нравственно не испортиться и сохраниться при такихъ обстоятельствахъ.

Но недостатки писательницы зависятъ не отъ свойства ея таланта, — это недостатки вѣка нашего, она унаслѣдовала ихъ отъ своихъ отцовъ и дѣдовъ, которые обладали ими въ большей степени, чѣмъ она. Что же дѣлать, если мы до сихъ поръ жили жизнью замкнутою, исключительною жизнью, если насъ въ нашемъ дѣтствѣ старались всячески замуровывать въ этой жизни, строго запрещая намъ вступать въ разговоры, съ такъ наз. подлымъ народомъ и гоняя насъ изъ кухни, если мы тайкомъ туда забирались. Нѣтъ ничего удивительнаго, что жизнь, въ средѣ которой мы постоянно толчемся, гораздо глубже нами усвоена, чѣмъ жизнь, чуждая намъ, о которой мы знаемъ только по наслышкѣ. Это видно особенно ясно на такихъ произведеніяхъ какъ «Глухой городокъ», «Институтка», «Тюлевая баба» — въ этихъ произведеніяхъ вы увидите гораздо болѣе подробностей, истины, глубины, чѣмъ во всѣхъ прочихъ рассказахъ: они рисуютъ жизнь, въ средѣ которой

живетъ сама писательница и которая потому болѣе извѣстна ей.

Но истинное значеніе ея въ литературѣ нашей, отличающее ее отъ многихъ другихъ нашихъ писателей народнаго быта заключается въ томъ, что она останавливается не на какихъ нибудь ничтожныхъ, повседневныхъ, комическихъ сценкахъ, а на сюжетахъ, достойныхъ вниманія художника по серьезному драматизму и общенародному значенію ихъ. Путемъ чистой дедукціи она начертала передъ нами рядъ широкихъ плановъ, показавши, какія явленія въ жизни народа должны быть избираемы предметами художественнаго воспроизведенія.

ЗМІСТ ПЕРШОГО ТОМУ.

	Сторона
Вступ	V—XLV
Матеріяли до біографії Марка Вовчка	XXVI
Розгляд біографічних матеріалів	XXXII
Марко Вовчок. (Біографічний нарис) XLVII—CCLXXVII	
В Немирові	CXXXIV
За границею	CCXVI
Париж	CCXXX
В Римі	CCXXXV
Знову в Парижі	CCXXXVII
Маруся	CCLVII
Поворот із Парижа	CCLXIII
Листи Герцена до Марка Вовчка (I—XIII)	1
Листи Тургенєва до Марка Вовчка (I—XXXIII)	13
Листи Опанаса Марковича, Марії Вилинської (Марка Вовчка) і їх знайомих	47—205
Лист Опанаса Марковича до Марії Вилинської (I—III)	49
Лист О. Марковича до матері	58
Лист О. Марковича до Марії Вилинської	61
Лист Марії Вилинської до О. Марковича	67
Листи О. Марковича до М. Вилинської (I—V)	69
Листи Марії Марковички до О. Марковича (I—III)	80
Лист Опанасового брата, Василя, до Марії Марковички	85
Лист Марії Марковички до мужа	86
Лист Василя до Опанаса Марковича	87
Лист Марії Марковички до Ілії Петровича	87
Лист Марії Марковички до мужа (I—V)	88
Лист Н. Дорошенка до Марії Марковички	101
Лист Дорошенка до Опанаса Марковича	103
Лист Н. Макарова до Марії Марковички	104

	Сторона
Лист Білозерського до Марії Марковички	106
Лист Н. Макарова до М. Марковички	109
Записка А. Станкевича до М. Марковички	112
Лист Н. Макарова до М. Марковички	112
Лист Станкевича до М. Марковички	113
Листи П. Куліша до М. Марковички (I—II)	114
Лист Н. Макарова до М. Марковички	117
Лист Станкевича до Марії Марковички	119
Лист М. Марковички до Оп. Марковича	119
Лист Дорошенка до Оп. Марковича	120
Листи Н. Макарова до М. Марковички (I—IV)	121
Лист, мабуть Станкевича, до М. Марковички	125
Лист Н. Макарова до М. Марковички	126
Частина листу М. Марковички до О. Марковича	127
Лист Н. Макарова до М. Марковички	127
Лист М. Марковички до О. Марковича	128
Лист Дорошенка до М. Марковички	130
Лист М. Марковички до Оп. Марковича	131
Лист Дорошенка до М. Марковички	132
Лист Мокрицького до М. Марковички	134
Лист Дорошенка до М. Марковички	136
Листи М. Марковички до мужа (I—II)	137
Лист Дорошенка до М. Марковички	139
Лист Станкевича до М. Марковички	140
Листи Дорошенка до М. Марковички (I—II)	141
Листи М. Марковички до О. Марковича (I—II)	143
Лист О. Марковича до жінки	145
Лист М. Марковички до О. Марковича	146
Листи Дорошенка до М. Марковички (I—II)	148
Лист М. Марковички до О. Марковича	151
Лист П. Лашнюкова до М. Марковички	152
Виїмки з листів, мабуть Лашнюкова, до М. Марковички	154
Листи М. Марковички до О. Марковича (I—II)	155
Виїмок з листу, мабуть Макарова, до М. Марковички . .	156
Лист Богдана Марковича до М. Марковички	157
Листи М. Марковички до О. Марковича (I—V)	158
Частина листу М. Вовчка до невідомого адресата	170
Листи Ешевського до М. Марковички	171
Лист А. Станкевича до М. Вовчка	175
Лист Т. Шевченка до М. Вовчка	175
Записка невідомого	176
Лист М. Лобача до Василя Доманицького	176
Лист Б. Марковича до В. Доманицького	201
Письмо врача Сорочинского о болѣзни М. А. Лобачъ . . .	204

А. Я. Конисскій. Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка, стор. 550	206
Т. Шевченко. Сон.	207
Д. Вилинскій. Марко Вовчокъ (Воспоминанія)	208
Теж по українськи	221
Д. Маркович. Замітки і спомини про О. В. Мар- ковича («Кіевская Старина», 1893, IV)	233.
К. Децо про Опанаса Марковича («Правда.» Львів 1889)	235
М. К. Чалый. Къ біографіи А. В. Марковича	247
Ганна Барвінок. Спомини про Марка Вовчка («Рідний Край», 1908, 1)	251
Куліш про Марка Вовчка («Хата» 1860)	256
І. Франко про Марка Вовчка. («Літер.-Наук. Вістник», 1903, I, XXI)	260
О. Пчілка про Марка Вовчка (Исторія литера- туры руской, ч. III)	262
М. А. Скабичевський про Марка Вовчка (Исторія новѣйшей русской литературы, 207—208)	263
Голоси критики (1857—1868) про писання Марка Вовчка	267
I. «Русскій Вѣстникъ», 1857—1868, XII: П. Куліш	269
II. «Русскій 1858, VI: Редакція	271
III. «Отечественныя Записки», 1859, III: Эк. С-т.	272
IV. «Современникъ», 1859, V: К.	274
V. «Русскій Міръ», 1859, № 18: А. С.	275
VI. «Русское Слово», 1859, X: М. Де-Пуле	276
VII. «Библиотека для чтенія», 1859, № 11: Редакція	280
VIII. «Современникъ», 1860, X: Добролюбов	285
IX. «Свѣточъ», 1860	286
X. «Русскій Инвалидъ», 1860, № 107: Пирятинъ	287
XI. «Основа», 1864	289
XII. «Отечественныя Записки», 1868, VII: А. Скабичевський	290

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

LU Vovochook, Marko (pseud.)
V9739L (Transliterated: Tvorì Marka
Vovchka. (Red. B. Lepkuy)

88

